

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/113250>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

3069

MET DE MOED VAN DE HOOP

STUDIES OVER DE VERNIEUWING VAN
OPVOEDING, ONDERWIJS EN MAATSCHAPPIJ
IN NEDERLAND IN DE PERIODE TUSSEN ± 1930 EN 1984

CORNELIS J.J.A. MORSCH

MET DE MOED VAN DE HOOP

CORNELIS J.J.A. MORSCH

MET DE MOED VAN DE HOOP

**Studies over de vernieuwing van opvoeding, onderwijs en
maatschappij in Nederland in de periode tussen
± 1930 en 1984**

**Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
in de Sociale Wetenschappen
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen
op gezag van de Rector Magnificus
Prof. Dr. J. H. G. I. Giesbers
volgens het besluit van het College van Dekanen
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 19 december 1984
des namiddags te 4.00 uur.**

**door
Cornelis Jacobus Johannes Anthonius Morsch
geboren te Leiden**

DRUK: GREVE OFFSET BV, EINDHOVEN

Promotor: Prof. Dr. J.H.G.I. Giesbers

*Aan hen die mij tot dit werk inspireerden en aan hen
die mij hielpen en aanmoedigden het te voltooien.*

INHOUD

Woord vooraf	IX
Ten geleide	1
<u>I Vier onderwijspioniers</u>	5
1 Inleiding	5
2 J.H.Bolt, 1883-1973	7
2.1 Jeugd en opleiding te Deventer	7
2.2 Werk en studie te Groningen	7
2.3 Leraar Frans te Enschede	8
2.4 Amersfoort: Pallas Athene School	9
2.5 P.A.S. en I.V.O.-werkwijze	12
2.6 Bolt als internationaal georiënteerd onderwijsman	13
2.7 Bolt als publicist en organisator, 1943-1973	17
3 Ir.C.Boeke, 1884-1966	19
3.1 Jeugd en schooltijd te Alkmaar	19
3.2 Studie te Delft en te Londen	20
3.3 Een andere keuze	21
3.4 Zending in Syrië	22
3.5 Oorlogsjaren in Engeland : pacifisme	24
3.6 Terug in Nederland: de 'Broederschap in Christus'	25
3.7 De consequenties spitsen zich toe	27
3.8 'We gaan een schoolje beginnen ...'	31
3.9 Het 'schooltje' groeit	43
3.10 Boeke en de Werkplaats tot 1946	49
3.11 Boeke en de W.P. na de Tweede Wereldoorlog	53
3.12 Boeke en de vernieuwing, nationaal en internationaal	58
3.13 Nogmaals Libanon. Laatste jaren	64
3.14 Nabeschouwing	66
3.15 Slotopmerking	70
4 L.H.Fontein, 1899-1981	71
4.1 Jeugd en opleiding tot onderwijzer	71
4.2 Vledderveen, Groningen, Naarden	71
4.3 Hoofd der school te Bussum	72
4.4 Stichting 'Het I.V.O.-Diploma'	73
4.5 Hoofd van de I.V.O.-school te Bussum	73
4.6 Een andere functie, een ander leven : directeur van de Rek- kense Inrichtingen	75
4.7 Amersfoort en Putten	79
4.8 Laatste jaren te Bennekom	81
5 J.R.Janssen, 1899-1973	82
5.1 Jeugd en opleiding tot onderwijzer	82
5.2 Prille praktisch, militaire dienst en verdere studie	83
5.3 Indische jaren te Sukabumi	83
5.4 Groningen en Bussum	85
5.5 Hoofd van de I.V.O.-school te Bussum	87
5.6 Hoofd van de I.V.O.-school te Bloemendaal	89
5.7 J.R.Janssen en de I.V.O.-beweging	91
5.8 J.R.Janssen en de vernieuwing van opvoeding en onderwijs	93
5.9 Los van de dagelijkse arbeid. Laatste levensfase te Bloemen- daal	97
6 Samenvattende opmerkingen	100
<u>II 'Elk kind helpen worden wat het is'</u>	103
1 Inleiding	103
2 Het I.V.O. in wording	104
3 Stichting 'Het I.V.O.-Diploma', 1938-1959	107
3.1 Stichting en statuten	107

3.2	Toelating van nieuwe scholen	110
3.3	De Stichting en haar organen	112
3.3.1	Het bestuur	112
3.3.2	Het curatorium	112
3.3.3	De 'Commissie van drie'	113
3.3.4	De 'Gecombineerde Vergadering'	113
3.3.5	Het I.V.O. na de bevrijding	115
3.3.6	Malaise in de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' en overgang naar een nieuwe organisatievorm	117
3.4	De Stichting en het onderwijs aan de I.V.O.-scholen	118
3.4.1	De kwaliteit van het onderwijs	119
3.4.2	Gelijkstelling van diploma's	119
3.4.3	I.V.O.-II-diploma	120
3.4.4	Probleemleerlingen, problemen met proeven, problemen met het leerplan	123
3.4.5	Opleiding en bijscholing	124
3.5	Samenvattende opmerkingen	128
3.5.1	Bestuurlijke zaken	128
3.5.2	Schoolzaken	129
3.5.3	Onderwijszaken	129
4	Vereniging van I.V.O.-scholen, 1959-1973	130
4.1	Vereniging en statuten	130
4.2	Toelating van nieuwe scholen	134
4.3	De Vereniging en haar organen	137
4.3.1	Bestuur, bestuursorganen, bestuursactiviteiten	137
4.3.2	I.V.O.-diploma's en vervolgopleidingen	139
4.3.3	Contacten en publicaties	142
4.3.4	I.V.O. en de Mammoetwet	142
4.3.5	I.V.O. en buitengewoon onderwijs	144
4.3.6	I.V.O. en centraal schriftelijk eindexamen	144
4.3.7	De herstructurering van de Vereniging	150
4.4	De Vereniging en het onderwijs aan de I.V.O.-scholen	155
4.4.1	Groei-problemen	155
4.4.2	De scholen en de toekomst	156
4.5	Samenvattende opmerkingen	161
4.5.1	Bestuurlijke zaken	161
4.5.2	Schoolzaken	162
4.5.3	Onderwijszaken	162
5	De I.V.O.-Vereniging, 1973-1984	163
5.1	Vereniging en statuten	163
5.2	Toelating van nieuwe scholen	166
5.3	De I.V.O.-Vereniging en haar organen	167
5.3.1	Inleiding	167
5.3.2	Het Bestuur in actie	168
5.3.3	Eindproeven - Eindexamen	169
5.3.4	Projectgroep I.V.O. - I.V.O.-contactdagen	173
5.3.5	Schoolwerkplanontwikkeling in het I.V.O.	179
5.4	De I.V.O.-Vereniging en het onderwijs aan de I.V.O.-scholen	181
5.4.1	I.V.O.-werkwijze	181
5.4.2	Middenschool-experiment	183
5.4.3	M.A.V.O.-project	185
5.5	Samenvattende opmerkingen	186
5.5.1	Bestuurlijke zaken	187
5.5.2	Schoolzaken	187
5.5.3	Onderwijszaken	188
6	Samenvatting en perspectief	188

III	<u>De Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (en Maatschappij) (W.V.O.), 1935 - 1984</u>	192
1	Inleiding	192
2	De context waarbinnen de W.V.O. ontstond	192
2.1	Opmerkingen vooraf	192
2.2	Het zoeken naar nieuwe wegen in opvoeding en onderwijs	193
2.3	'Nieuwe opvoeders', hun contacten en organisaties	197
2.3.1	Opmerkingen vooraf	197
2.3.2	Internationale bureaus	198
2.3.3	Internationale organisaties: 'Fraternity of Education' en 'New Education Fellowship'	199
2.3.4	'Nieuwe opvoeders' in Nederland organiseren zich	204
3	De W.V.O., 1935 - 1984	213
3.1	Opmerkingen vooraf	213
3.2	De W.V.O. vanaf de stichting tot 1945 (1935-1945)	215
3.3	De herleving van de W.V.O. en nieuwe bloei (1945-1958)	224
3.4	De W.V.O. in een nieuwe fase (1958-1973)	231
3.5	De Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij (1973 - 1984)	247
4	Samenvattende opmerkingen	258
IV	<u>Een tijdschrift als spiegel</u>	263
1	Inleiding	263
2	Algemene aspecten van het tijdschrift in de periode tussen 1938 en 1984	264
2.1	Opmerkingen vooraf	264
2.2	Doelstellingen en doelgroep	264
2.3	Uiterlijke kenmerken en andere zakelijke aspecten	270
2.3.1	Titel en ondertitel	270
2.3.2	Formaat, titelblad en titeltekening/-afbeelding	271
2.3.3	Opmaak en omvang	274
2.3.4	Periodiciteit en prijs	275
2.3.5	Oplage en uitgever	275
2.4	Redactie en auteurs	276
2.5	Slotopmerkingen	278
3	Een eerste beeldvorming van de inhoud van het tijdschrift tussen 1938 en 1984 door middel van analyse van de inhoud van artikelen	278
3.1	Opmerkingen vooraf	278
3.2	De jaargangen 1 t/m 31 van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'	279
3.2.1	Inleiding	279
3.2.2	Gevolgde werkwijze	280
3.2.2.1	Het bewerkingsschema	289
3.2.2.2	Het coderen van artikelen en het verwerken van de data	282
3.2.2.3	Bruikbaarheid van het bewerkingsschema	285
3.2.3	De jaargangen 1 t/m 31. Enige codeerresultaten en een globaal beeld	286
3.2.3.1	Het coderen van de jaargangen 1 t/m 31	286
3.2.3.2	Tellen en cijfers groeperen. Enige uitkomsten van het frequentieprogramma	286
3.2.3.2.1	Inleiding	286

3.2.3.2.2	Werkvelden	288
3.2.3.2.3	Onderwijsvakken	289
3.2.3.2.4	Geografische indeling/situering	291
3.2.3.2.5	Abstractieniveaus	292
3.2.3.2.6	Aspecten van het besproken werkveld	294
3.2.3.2.7	Niet-pedagogische verschijnselen	295
3.2.3.2.8	Restcategorieën	296
3.2.3.3	Tellen en relateren. Enige uitkomsten van het beeldprogramma	297
3.2.3.4	Een globaal beeld van de jaargangen 1 t/m 31 van 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'	301
3.3	De jaargangen 32 t/m 39 van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en 1 t/m 3 van het tijdschrift 'Over Vernieuwing'	209
3.3.1	Inleiding	309
3.3.2	De rubrieken nader bekeken	309
3.3.2.1	Werkvelden	309
3.3.2.2	Onderwijsvakken	311
3.3.2.3	Geografische indeling/situering	312
3.3.2.4	Abstractieniveaus	312
3.3.2.5	Aspecten van het besproken werkveld	312
3.3.2.6	Niet-pedagogische verschijnselen	312
3.3.3	Een globaal beeld van de jaargangen 32 t/m 39 van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en 1 t/m 3 van het tijdschrift 'Over Vernieuwing'	313
4	Auteurs en thema's in het tijdschrift	315
4.1	Opmerkingen vooraf	315
4.2	Auteurs	316
4.2.1	Auteurs uit de redactionele kring	316
4.2.2	Andere auteurs	319
4.3	Thematische nummers, thematische reeksen, terugkerende themata	320
4.3.1	Inleiding	320
4.3.2	Thematische nummers	322
4.3.3	Thematische reeksen	324
4.3.4	Terugkerende themata	327
5	Samenvattende opmerkingen	331
V	<u>Samenvatting, summary, afkortingen, noten, bronnen, literatuur en bijlagen</u>	337
	Samenvatting en summary	339
	Alfabetische lijst van afkortingen	347
	Noten:	349
	noten bij deel I	349
	id. bij deel II	371
	id. bij deel III	383
	id. bij deel IV	403
	Bronnen en literatuur	407
	Bijlagen:	419
	lijst van bijlagen	419
	bijlagen bij deel II	420
	id. bij deel III	422
	id. bij deel IV	426
	Curriculum vitae	457

Woord vooraf

Dit proefschrift is gewijd aan een aantal personen en groepen van personen die zich in de afgelopen halve eeuw met vernieuwing van opvoeding, onderwijs en maatschappij hebben beziggehouden. Zij deden dit in de hoop en het vertrouwen, dat hun bijdragen, hoe moelzaam ook tot stand gekomen, positief effect zouden hebben op de kwaliteit van het functioneren van jonge mensen, individueel en in samenwerking met anderen.

Deze hoop en dit vertrouwen gaven hen de moed door te gaan.

Een ruim veertigjarige ervaring in verschillende takken van onderwijs en opleiding maakte het mij mogelijk vele mensen in variërende omstandigheden in het onderwijs te ontmoeten. Het onderwerp van dit geschrift is dan ook uit deze ontmoetingen ontstaan.

Voor de groei en de afronding ervan ben ik vele mensen - meer dan ik hier noemen kan - oprechte dank verschuldigd.

Allereerst is daar mijn vrouw Aagje, die niet alleen mijn plannen stimuleerde, maar die ook met veel geduld en toewijding geholpen heeft bij onder meer het codeer- en documentatiewerk.

Mijn dank gaat ook uit naar drs. P. Varwijk en drs. B. Kumala, die mij beiden enige tijd assisteerden, naar leden van de Sectie Theoretische en Historische Pedagogiek en naar de R.T.D. van de Subfaculteit P.A.W. van waaruit ik belangrijke adviezen en daadwerkelijke steun ontving.

Van de personen die mij op genereuze wijze informatie en soms ook waardevol documentatiemateriaal verschaften, en daarbij dikwijls in lange gesprekken toelichting gaven, noem ik: mevr. C. Overhoff, mevr. J. Boeke, mevr. A.G. v.d. Pol-Fontein en mevr. J.C. Janssen-Wildschut.

Mijn relaties met I.V.O.-scholen gaan terug tot het begin van de jaren zeventig. Veel erkentelijkheid ben ik verschuldigd aan de secretaris van de I.V.O.-Vereniging, Tj. de Boorder, die mij met raad en daad heeft geholpen bij het ordenen en interpreteren van het vele materiaal uit het I.V.O.-archief, dat ik mocht gebruiken bij het ontwerpen en schrijven van Deel II van dit geschrift. In zijn persoon dank ik ook het I.V.O.-bestuur en de vele I.V.O.-medewerkers met wie ik in de afgelopen jaren contacten had.

Ter oriëntatie mocht ik een aantal gesprekken hebben met voormalige en ook met huidige functionarissen van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij en van de redactie van het W.V.O.-tijdschrift. Van deze personen wil ik in het bijzonder noemen mevr. drs.

M.M. Smit-Miessen; zij heeft mij niet alleen veel materiaal ter beschikking gesteld, maar was mij bovendien op tal van momenten behulpzaam met verduidelijkingen.

Voorts dank ik mijn collega's van het Facultair Instituut A.O.L.O. voor het geduld dat zij met mij hadden en voor hun bemoedigende belangstelling in mijn werk.

Eén persoon wil ik nog met speciale gevoelens van dankbaarheid vermelden: meer dan wie ook heeft zij zich met zorg over de tekst gebogen en er de verschijningsvorm aan gegeven die voor ons ligt: mevr. W. Vermaas-Van Houtum.

Ten geleide

In dit 'ten geleide' willen wij aangeven, hoe dit werk in zijn samenstelling tot stand is gekomen en op welke vragen wij bij ons onderzoek een antwoord probeerden te vinden. Onze ervaringen met verschillende vormen van onderwijs gedurende vele jaren, onze belangstelling voor het streven naar en de resultaten van vernieuwing in de school en onze interesse in historische ontwikkelingen, tezamen en in hun onderlinge relaties, zijn de drijfveren geweest bij deze studie.

De uitgebreidheid van het gebied: het onderwijs in Nederland, en van de periode: de laatste vijftig jaar, brachten ons ertoe keuzen te doen die samenhangen met onze ervaringen.

Wij zijn ons er steeds van bewust geweest, dat iedere keuze beperkingen inhoudt en dat men ook met deze beperkingen nog 'beschränkend' moet omgaan. Dit laatste is voor de oprechte navorser pijnlijker dan het eerste: hij zal op verschillende plaatsen informatie moeten laten liggen die zijns inziens wellicht relevant is, maar die de lezer de grote lijn uit het oog doet verliezen. Wij hebben getracht de lijnen, voor zover die voor ons helder waren, zo duidelijk mogelijk te trekken.

Onze keuze viel allereerst op een viertal personen, die wij onderwijs-pioniers zouden willen noemen, omdat zij samen met hun medewerkers omstreeks 1933 de grondslag legden voor een vorm van onderwijs die levensvatbaar is gebleken en die nu gedurende een halve eeuw heeft gefunctioneerd: het 'Individueel Voortgezet Onderwijs' (I.V.O.).

Deze vier - ir. C. Boeke, J.H. Bolt, L.H. Fontein en J.R. Janssen - waren onderwijsmensen die onder invloed stonden van de in hun tijd bestaande stromingen op het gebied van vernieuwing van opvoeding en onderwijs en die erin slaagden het sterk klassikale en leerstofgerichte onderwijs van hun dagen in hun eigen schoolsituatie te doorbreken. Aanvankelijk stonden hen comprehensief onderwijs voor ogen, waarbij de schoolorganisatie zodanig moest zijn, dat de kinderen van kleuterleeftijd tot en met puberteit bijeen konden blijven en zij een definitieve keuze voor vervolgonderwijs of beroepsonderwijs pas omtrent hun vijftiende à zestiende jaar behoeften te doen. In dit concept ligt de idee van funderend onderwijs, zoals dat heden ten dage in discussie is, in hoofdlijnen voorgetekend. Hoewel zij er maar gedeeltelijk in slaagden hun opzet tot uitvoer te brengen, kan men toch staande houden, dat bijvoorbeeld de uitwerking die Boeke eraan gaf, de aandacht trok en dat zij als groep vorm wisten te geven aan het I.V.O.

Boeke, Bolt en Fontein hebben nog een andere belangrijke verdienste voor de vernieuwing van opvoeding en onderwijs: zij waren het die als peetvaders bij de wieg van de in 1935 gestichte 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en onderwijs' (W.V.O.) stonden en samen met mevrouw C. Philippl-Siewertsz van Reesema en mevrouw A. van der Linde als eersten deel uitmaakten van de Centrale Werkgroep (C.W.G.), het dagelijks bestuur. Met name Boeke is gedurende lange tijd de motor van de Werkgemeenschap geweest. Opmerkelijk is, dat na diens aftreden als voorzitter de functie vele jaren in handen lag van dr. L. van Gelder, een oud 'I.V.O.-man'. Janssen maakte in de moeilijke periode vlak ná de Tweede Wereldoorlog naast Boeke deel uit van de C.W.G.

De Werkgemeenschap is decennia lang ontmoetingspunt geweest van vernieuwingsgezinden die elkaar stimuleerden in Werkgroepen van velerlei aard. Het in 1938 gestichte W.V.O.-tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' fungeerde voor leden van de Werkgemeenschap en voor belangstellenden als informatiekanaal en als forum. Zowel Boeke als Bolt, Fontein en Janssen hebben deel uitgemaakt van de redactie van het tijdschrift en/of erin gepubliceerd.

Wij menen met het bovenstaande de relatie tussen de vier pioniers en het I.V.O., de W.V.O. en het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (V.O.O.) te hebben aangegeven en daarmee duidelijk te hebben gemaakt, waarom wij dit geschrift beginnen (deel I) met biografische schetsen van Ir. C. Boeke, J.H. Bolt, L.H. Fontein en zijn naaste medewerker J.R. Janssen.

Bij ons onderzoek hebben wij ons afgevraagd:

- *Wie waren deze mensen?*
- *Wat waren hun ideeën over opvoeding en onderwijs?*
- *Aan welke pedagogische theorie ontleenden zij hun inspiratie?*
- *Hoe hebben zij getracht hun ideeën uit te dragen en in praktijk te brengen?*

In deel II van onze studie besteden wij aandacht aan de scholen waarvan zij de grondleggers waren. Wij beperkten ons bij het onderzoek niet tot de vier instellingen van onderwijs waaraan zij vorm en gestalte hebben gegeven, maar gingen na, hoe het I.V.O. zich tussen 1934 en 1984 heeft ontwikkeld. Wij stelden ons daarbij de volgende vragen:

- *Welke idealen stonden de grondleggers van het I.V.O. voor ogen?*
- *Welke doelstellingen streefden zij in hun scholen na?*

- Hoe probeerden zij in het licht van hun idealen en doelstellingen vorm te geven aan hun onderwijs?
- Welke idealen, doelstellingen en vormgevingen hebben door de jaren heen stand gehouden of welke veranderingen zijn erin opgetreden?
- Hoe organiseerden de I.V.O.-scholen zich teneinde steun te hebben aan elkaar en als groep naar buiten toe herkenbaar te zijn?

In deel III van onze studie geven wij een overzicht van de geschiedenis van de W.V.O. over de periode tussen 1935 en 1984. Na een korte recapitulatie van feiten die reeds in de biografische schetsen in deel I zijn genoemd, trekken wij de lijn door naar het heden:

Wij zochten een antwoord op de volgende vragen:

- Binnen welke historische context kwam de W.V.O. tot stand?
- Welke doelstellingen streefde men binnen de W.V.O. na en hoe trachtte men deze doelstellingen te realiseren?
- Hoe ontwikkelde zich de W.V.O. tussen 1935 en heden, onder meer in relatie tot de situatie van het Nederlandse onderwijs en tot opvattingen over de verhouding tussen opvoeding, onderwijs en maatschappij?

In deel IV trachten wij zicht te krijgen op het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (vanaf 1973: 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'), dat van 1938 tot 1981 heeft bestaan en daarna - via een fusie - opging in een nieuw blad: 'Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'.

Tot en met heden is de relatie tussen tijdschrift en W.V.O. blijven bestaan: de inhoud van het tijdschrift heeft steeds relevantie gehad voor degenen die op de hoogte wilden blijven van opvattingen en activiteiten binnen de W.V.O. Wij hebben ons bij het onderzoek van de jaargangen 1 t/m 31 (1938-1973) kunnen aansluiten bij de methode die gebruikt werd in het Nijmeegs tijdschriftenproject (1979-1980). Voor de verdere jaargangen hebben wij een andere werkwijze toegepast (zie aldaar).

Wij stelden ons de volgende onderzoeksvragen:

- Hoe heeft het tijdschrift zich tussen 1938 en 1984 ontwikkeld ?
- Hoe kunnen wij de complexe inhoud van het tijdschrift over deze periode op een globale wijze zichtbaar maken en welk beeld verschijnt er ?
- Hoe kunnen wij dit globale beeld verder aanvullen ?

Deze studie als geheel moge aangeven, wat een kleine groep pioniers voor ogen stond, wat zij in de praktijk van hun onderwijs realiseerden, hoe zij

hun ideeën uitdroegen naar anderen en wat er van hun werk, overgenomen door jongeren en uitgebreid en vermengd met nieuwe ideeën en werkwijzen is terechtgekomen.

Onze studie moge voorts laten zien, hoe initiatieven waaraan zij deel hadden vruchtbaar bleken en met allerlei 'ups and downs' hun weg vonden gedurende een halve eeuw en ook hoe de pedagogische theorie die uitgaat van de rechten en mogelijkheden van het kind, als een rode draad dit alles verbond.

In deel V komen wij tot een samenvatting (summary); tevens zijn in dit deel opgenomen: de noten, het literatuuroverzicht en de bijlagen bij de delen I tot en met IV. De noten zijn voor ieder deel apart genummerd.

I. Vier Onderwijspioniers

Biografische schetsen van J.H. Bolt (1883-1973), ir. C. Boeke (1884-1966), L.H. Fontein (1899-1981) en J.R. Janssen (1899-1973).

1. Inleiding

In het 'Woord vooraf' zetten wij reeds uiteen, waarom wij de hierboven genoemde personen mogen aanduiden als onderwijspioniers en waarom wij hen tot onderwerp van het eerste deel van deze studie maakten.

Bolt, Boeke, Fontein en Janssen wijdden alle vier een belangrijk deel van hun leven en werk aan pogingen om in het bestaande onderwijs en de daaraan verbonden opvoedingspraktijk verbeteringen of vernieuwingen aan te brengen. Het meeste van wat zij dachten en deden was niet revolutionair. Drie van hen, Bolt, Fontein en Janssen, waren opgeleid tot onderwijzer; zij leerden het reguliere onderwijs al jong van binnenuit kennen, kwamen in aanraking met de vernieuwingsbeweging die internationaal en op bescheiden schaal ook nationaal sinds de laatste decennia van de 19e eeuw op gang was gekomen en werden daar - de een wat vroeger, de ander wat later - door 'gepakt'. Boeke had weliswaar een ingenieursopleiding gevolgd, maar doorliep na zijn studietijd een ontwikkeling, die hem eerst maakte tot een prediker van het evangelie van naastenliefde en vrede onder de volkeren en die hem vervolgens - op reeds gevorderde leeftijd - op het spoor van onderwijs en opvoeding bracht. Zijn verzet tegen de overheid bracht hem er onder meer toe een eigen schooltje te stichten, waarmee hij in Nederland en ook daarbuiten bekendheid verwierf.

Meer nog dan Bolt, Fontein en Janssen droeg hij zijn gedachten over verbetering en vernieuwing van opvoeding, onderwijs en samenleving naar buiten uit, meer dan zij was en bleef hij een verkondiger, een 'preacher'.

In ons 'Woord vooraf' wezen wij op hun samenwerking, die leidde tot het ontstaan van de I.V.O.-scholen in Nederland, en op hun aandeel in het totstandkomen van de W.V.O. en van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'.

Wij bespreken in deel I de vier personen in volgorde van geboortedatum; deze volgorde blijkt ook te sporen met de tijdstippen waarop zij bij vernieuwingsactiviteiten betrokken raakten. Er is echter compositorisch één nadeel aan verbonden: de biografische schets van Boeke is aanmerkelijk langer dan die van de andere pioniers; wij menen echter dat dit nadeel opweegt tegen de plaatsing in tijdsvolgorde.

In de vier schetsen treden als gevolg van de beschrijving van gebeurtenissen en werkzaamheden waarbij verschillende van de vier personen betrokken waren, hier en daar niet of nauwelijks te vermijden kleine overlappingen op. Wij menen, dat deze echter in de meeste gevallen bij het lezen eerder verhelderend dan storend zullen werken.

Deel I besluiten wij met een aantal 'Samenvattende opmerkingen'.

Tenslotte vermelden wij nog, dat de levensschets van J.H. Bolt door ons reeds eerder werd gepubliceerd in *Pedagogisch Tijdschrift/Forum voor Opvoedkunde*, jg. 7, nr. 2, 1982, pp. 50-57.

2. J.H. Bolt, 1883-1973

2.1 Jeugd en opleiding te Deventer

Johann Hermann, Jo voor zijn familie en vrienden, werd op 23 oktober 1883 te Deventer geboren. Zijn van huis uit Lutherse ouders hadden drie kinderen: twee jongens en een meisje. De beide jongens zullen op school ongetwijfeld tot de 'goede leerders' hebben behoord, want ze doorliepen alle twee de Rijkskweekschool te Deventer en vonden een weg naar het onderwijs.

Jo Bolt schetste in een vraaggesprek met Han van Gelder (1) deze fase van zijn leven als volgt: 'Ik ben in Deventer op de Rijkskweekschool gekomen na een groot vergelijkend examen. Ieder jaar werden er maar 20 mensen toegelaten. Je was er drie dagen voor in onderzoek. Je kreeg een beurs van 30 gulden in de maand en de boeken waren gratis. Na het onderwijzersexamen ben ik een half jaar onderwijzer in Nieuw-Leusen geweest en toen ben ik terug naar Deventer gegaan omdat ik mijn lagere akte Frans wilde doen. Maar daar was geen geld voor. Toen heb ik mijn hoofdakke maar gehaald. Een juffrouw van de H.B.S. heeft mij toen voor M.O. Frans-A opgeleid en voor mijn B ben ik naar de universiteit van Groningen gegaan'.

2.2 Werk en studie te Groningen

Jo Bolt vond in Groningen een functie als onderwijzer bij het openbaar lager onderwijs en woonde in bij zijn getrouwde zuster. Eén van de dochters van deze zuster, mevrouw C. Overhoff (2), deelde schrijver dezes mede, dat haar oom Jo een uitermate intelligent man was, een geboren leraar, die goed met kinderen kon omgaan en die niet alleen altijd bereid was anderen iets van zijn kennis en inzichten mee te geven, maar ook in staat was kinderen en volwassenen te boeien door zijn verteltrant en door de rijke inhoud van zijn verhalen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hij reeds in zijn kweekschooltijd vegetariër, niet-roker en geheelonthouder was geworden: de sfeer op de Nederlandse kweekscholen vormde daar omstreeks 1900 een goede voedingsbodem voor. Niet alleen was er onder de kwekelingen een groeiend sociaal en pedagogisch idealisme te bespeuren, maar ook zag men op veel plaatsen aanzetten tot het in praktijk brengen van deze idealen in bijvoorbeeld geheelonthouding en drankbestrijding. Bolt wist zijn vegetarische ideeën kennelijk zo overtuigend naar buiten te brengen, dat zijn familie in Groningen hem daarin ging volgen.

De studie voor de akte M.O. Frans-B moest hij uiteraard naast zijn schoolwerk doen.

Hij vertelde daarover: 'Ik liep colleges tussen twaalf en twee en op woensdag- en zaterdagmiddag. Dat was verduiveld leuk van die lui, ik geloof dat ik de eerste werkstudent was in die tijd. Professor Salverda de Grave was daar toen en dr. Marie Loke'(4).

Via Marie Loke kwam hij in contact met de theosofie en de oosterse wijsbegeerte. Deze zouden hem zijn lange verdere leven niet alleen intens blijven boeien, maar ze zouden zijn denken en handelen mede bepalen.

Er is een foto van hem uit die tijd, gemaakt door zijn zwager die een goede amateur-fotograaf was. Het plaatje toont een lange, slanke jongeman met wat 'streuveilig' haar, gekleed in een onberispelijk donker kostuum. Hij draagt een voor die dagen nieuwmodische knijpbril. Licht leunt hij tegen de zijkant van een hoge, staande boekenkast waarvan het gordijn gedeeltelijk is opengeschoven. Zijn blik is gewend naar de boeken.

Poseert hij als jonge leraar, als jeugdige literator of als aankomend filosoof? Alle drie?

2.3 Leraar Frans te Enschede

Na het behalen van de akte in 1914 werd hij leraar Frans bij het V.H.M.O. te Enschede. Hij was inmiddels getrouwd met M.L.Th. de Bruin die lerares Engels was (5).

Hij voelde zich nogal beperkt door het schoolsysteem: 'In de school bestonden niet zoveel mogelijkheden. Je kon alleen iets anders doen door zelf anders te zijn. Dat wil zeggen dat je direkt van binnenuit met de klas contact had. Dat voelen kinderen direkt aan. En die kinderen hebben daar voor Frans gewerkt, ik ben er nog verbaasd over' (6).

Hij richtte in de school een jeugdvereniging op en organiseerde er een geheelonthoudersgroepje.

In Enschede kwam door zijn initiatief de Volksuniversiteit tot stand. Hij verzorgde hiervoor vele lezingen en cursussen. Ondertussen las hij veel over theosofie en werd lid van de Nederlandse afdeling van de Theosofische Vereniging (7). Men moet daarbij niet vergeten, dat deze Vereniging een mondiaal karakter had en dat zij een van de organisaties was die na de eerste wereldoorlog naar Bolt's eigen woorden (8) opriepen tot coöperatie, geestelijke bewustwording, innerlijke tucht en onderschikking van het individu aan de gemeenschap.

Bolt speelde een belangrijke rol in de organisatie en de praktische gang van zaken binnen de internationale Sterkampen van de theosofische

'Orde van de Ster in het Oosten' (9) op het landgoed Eerde te Ommen. Hier verzamelden zich jaarlijks duizenden mensen van vele nationaliteiten rondom wereldleraar Krishnamurti. Vele geestverwanten uit 'allerheren landen' kwamen daar tot uitwisseling van hun gedachten, Bolt heeft daarbij als vertaler en uitlegger zeer veel werk gedaan.

2.4 Amersfoort: Pallas Athene School

De theosofie bracht hem ook in aanraking met J.R. Reiman Jr. die in 1916 met een aantal medestanders de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort stichtte. Uit de Internationale School kwam de 'Pallas Athene Gedachte' voort.

Bolt (10) zegt hiervan: 'Verschillende leeraren en cursisten vereenigden zich in 1918 op initiatief van den stichter en toenmalige voorzitter, om na te gaan wat men zou kunnen doen ter bevordering van de hervorming onzer stelsels voor opvoeding en onderwijs. De I.S.v.W. voelde zich niet geroepen, het gehele veld der opvoeding te bestrijken en meende genoeg te doen te hebben met het besturen en in stand houden der school'.

Om die reden werd een nieuwe stichting tot stand gebracht onder de naam 'Pallas Athene', godin der wijsheid. De stichting koos het devies 'Ken u zelf' als richtsnoer.

Bolt verduidelijkt de keuze van dit devies (11) met de opmerking, dat daarmee werd aangegeven, dat een ver doorgevoerde zelfopvoeding noodzakelijk werd geacht, een zelfopvoeding 'die vooropstelt en met zich meebrengt een steeds beter kennen van de wetten die het leven en 's mensen innerlijk beheerschen, ten einde te leeren ze aan te wenden in dienst en tot heil der menscheid'. De Stichting gaf onder de titel 'Levensverdieping' een brochure uit, waarin gepleit werd voor een totale geestelijke omwenteling die zou voeren tot een nieuwe beschaving waarin de mens gelegenheid zou worden gegeven zijn innerlijk vermogen te ontwikkelen. 'Waarachtige beschaving is gevolg van een innerlijk denkleven, van levensverdieping' (12).

De groep die deze brochure had samengesteld, benoemde drie commissies die studie maakten van de wijze waarop respectievelijk het lager, middelbaar en hoger onderwijs zouden moeten worden herzien in het licht van de Pallas Athene Gedachte; Cor Bruijn, Bolt en Bierens de Haan waren de respectieve auteurs van deze brochures (13).

Alle betrokkenen drongen aan op het in het leven roepen van een instelling

waarin deze drie vormen van onderwijs waren verenigd. Sommige leden van de groep publiceerden geschriften tot nadere uitwerking van de gedachte (14) en ook kreeg de Stichting een eigen orgaan dat op ongeregelde tijden verscheen. Er werden plannen gemaakt voor een (hoge) school die wijsgerige, psychologische, pedagogische en pedologische leergangen zou verzorgen en die bedoeld was als een soort instituut voor volwasseneneducatie en als opleidingsschool en bijscholingsinstituut voor leerkrachten. De praktische bezwaren bleken al gauw zo groot, dat deze plannen geen doorgang konden vinden. De aandrang van een groep geïnteresseerde ouders werd echter wel besloten een lagere school te stichten.

Daartoe werd de 'Schoolvereniging Pallas Athene' opgericht (1924) die na officiële erkenning ook bij Koninklijk Besluit het recht kreeg af te wijken van het bij artikel 25 der wet op het lager onderwijs bepaalde leerplan.

De school was bedoeld als een voorbeeld-school, waarnaar het mogelijk zou zijn andere scholen te hervormen. 'Daarom moest de Schoolvereniging ook de Rijks- en Gemeentesubsidie aanvaarden en dus de volkomen rijkscontrole. Maar daardoor was ze ook niet geheel baas in eigen huis en moest ze, om te beginnen, voldoen aan de gestelde eisch van tenminste 22 uur per week te besteden aan de vakken a tot en met k' (15).

Wel waren de verdeling van de leerstof en de lesrooster vrij van dwang, waardoor grotere vrijheid mogelijk was voor leerkracht en kind.

Jo Bolt werd hoofd van de school. Typerend is de wijze waarop hij het besluit daartoe nam. In het al eerder genoemde vraaggesprek met Han van Gelder zei hij naar aanleiding van een voorafgaande opmerking over de wens van ouders een school te stichten: 'Dat hoorde ik aan en dat hoorden we allemaal aan, maar we konden niets doen, want we hadden allemaal onze betrekkingen en we konden niemand anders daarvoor vinden. En toen liep ik eens op een dag door Amersfoort en toen schoot me iets te binnen wat Annie Besant van de Theosofische Vereniging eens geschreven had: 'Als ergens iets gedaan moet worden, dan moet je niet vragen: wie zal dat nou eens doen? maar dan moet je het zelf doen'. Dat schoot me zo te binnen en dat voelde ik als een aanwijzing van het lot' (16).

Hij nam ontslag uit zijn functie te Enschede en begon een driemannsschooltje te Amersfoort, hetgeen zeker voor hem een aanmerkelijke teruggang in salaris betekende.

Op 1 januari 1924 werd de school geopend in een hulpgebouw en met ingang

van 1 september van het zelfde jaar kon men een fraai nieuw gebouw 'aan den buitenkant van Amersfoort tegen den Berg' betrekken. Dank zij samenwerking met de Montessorivereniging kon tezelfdertijd de Montessori-kleuterschool worden geopend die onder dezelfde architectuur bij de Pallas Athene School (P.A.S.) was aangebouwd. De P.A.S. telde op dat moment 92 leerlingen; het volgend jaar waren het er 122. In 1927 vermeldt Bolt dat de school is uitgegroeid tot acht leerjaren (17).

Op de werkwijze en verdere ontwikkeling van de school wordt hier nu summier ingegaan.

In een artikel in The New Era, van oktober 1925 (18), getiteld The 'Pallas Athene' Movement in Holland schrijft Bolt over de Pallas Athene scholen, alsof er al meer waren. Dat was niet het geval: zijn eigen school was nog maar pas van de grond gekomen. Zijn bijdrage is het korte verslag van een inleiding die hij op 7 augustus 1925 voor de conferentie van de New Education Fellowship te Heidelberg (algemeen onderwerp: 'Het vrijmaken van creatieve energie in het kind') heeft gehouden.

In zijn bijdrage noemt hij twee basisprincipes van deze scholen:

1. de vrije, harmonieuze, brede en diepe ontwikkeling van het kind;
2. ontwikkeling van de sociale instincten tot een sociaal geweten.

Met betrekking tot de inrichting van de scholen zegt hij, dat de Pallas Athene Beweging zelf geen methode heeft. Van onderwijsgevendens wordt verwacht, dat zij zelf uit de 'New Methods' keuzen maken die het best aansluiten bij hun eigen behoeften en bij die van hun school. Aan medewerkers wordt zoveel mogelijk de vrije hand daarin gelaten. Deze opvatting heeft hem blijkbaar in de beginjaren veel hoofdbrekens bezorgd. Hij deelde er als 86-jarige nog over mee (19): 'Ik heb met de twee dames die ik had, afgesproken dat ieder zijn eigen meningen en inzichten in hun klas kon uitwerken, maar dat we nauw contact zouden houden om te proberen er een geheel van te maken. Dat had enige jaren moeten duren, maar dat werd bedorven door één van de twee. Voor haar bestond er niets anders dan Montessori. De ander had gewerkt in Genève bij de vernieuwingsgroep van dr. Adolphe Ferrière en die had die grondslag. En ik had mijn eigen ideeën. Daar is de school opgebouwd tot er zes leerjaren waren, maar die liepen allemaal door elkaar. Dat was al een mate van vrijheid die enorm was. Ik heb daar bijzonder plezierig gewerkt, maar het was wel zwaar werk'.

Het onderwijs aan de school werd op den duur sterk geïndividualiseerd, maar er was daarnaast zeer veel aandacht voor groepswerk, onder meer bij pro-

jecten. Boeken en leermiddelen moesten aan de zich ontwikkelende werkwijze worden aangepast. Leerlingen die voor langere tijd met hetzelfde onderwerp en met hetzelfde vak bezig wilden zijn, mochten dat. Er was op school veel vrijheid en over belangrijke zaken werd door de leerlingen samen met de leerkrachten overlegd. Bolt was voorstander van co-educatie met nadruk op 'co'; hierbij ging hij uit van de eerbiediging van de gelijke rechten en plichten van man en vrouw in de samenleving.

Toen hij kwam te staan voor de vraag, hoe voor de kinderen die met de P.A.S.-werkwijze waren opgegroeid, passend voortgezet onderwijs kon worden gecreëerd, probeerde hij in samenwerking met anderen een Pallas Athene Lyceum van de grond te krijgen, dat qua geest en methoden geheel zou aansluiten bij het voorafgaande onderwijs. De voorbereidingen voor dit Lyceum waren in de jaren '30 al een flink stuk gevorderd, maar het plan liep stuk op de bezuinigingsmaatregelen van Minister Colijn ter beteugeling van de economische crisis. Voor de school, die al een zevende en achtste leerjaar had, werd toen een alternatieve oplossing gevonden in de verlenging van het aantal leerjaren tot de omvang van een U.L.O.; zo kon in 1937 rijks-subsidie worden verkregen en bovendien werd de school bij Koninklijk Besluit van 29 april 1937 vrijheid tot toepassing van artikel 90.6 van de lager-onderwijswet toegestaan (20).

2.5 P.A.S. en I.V.O.-werkwijze

Contacten met de Werkplaats te Bilthoven en met de Bussumse Montessori-school Vereniging, waar een soortgelijk streven bestond als te Amersfoort, leidden in juli 1934 tot nauw overleg teneinde een werkwijze tot stand te brengen die aan de individuele ontwikkeling van kinderen van 12-16 jaar optimale mogelijkheden zou bieden. De basis voor een dergelijke werkwijze was in feite in alle drie de scholen al gelegd; over de vormgeving ervan had men waarschijnlijk te Bilthoven de duidelijkst omschreven ideeën. Omdat er behoefte bestond aan maatschappelijke erkenning van de opleiding en bijvoorbeeld de weg naar vervolgonderwijs een duidelijker markering nodig had dan een vaag eindrapport, besloten de drie scholen een gezamenlijke regeling te treffen waarin de opleiding en diplomering zouden worden geregeld. Hierdoor zou de herkenbaarheid naar binnen en naar buiten vergroot worden. Deze regeling werd het doel van de op 27 juni 1938 in het leven geroepen Stichting 'Het I.V.O.-Diploma'.

Bolt heeft aan deze Stichting en haar interscholair activiteiten in de moeilijke jaren die hem tot zijn pensioen in 1943 nog als schoolhoofd restten, zeer veel bijgedragen.

Vermeldenswaard zijn bijvoorbeeld de voordrachten die hij in 1939 en 1940 hield voor de gezamenlijke bijeenkomsten van de besturen en medewerkers van de drie scholen; hij sprak daarbij onder meer over de ontwikkeling van het I.V.O.-werk, over de wenselijkheid van het instellen van het diploma I.V.O.-II (vergelijkbaar met eindniveau H.B.S. - Gymnasium) en over 'de school van morgen' (21).

In het in 1938 opgerichte tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' dat hij tot en met de derde jaargang meeredigeerde, publiceerde hij artikelen over de ideële zijde van het I.V.O.-werk, het proevensysteem, het onderwijs in de moderne talen aan de Pallas Athene School en over de toekomstige opleiding van onderwijzers en leraren (22).

Toen hij in 1943 zijn functie neerlegde, had hij een werkzaam leven als schoolleider achter de rug, maar ook als inleider, organisator en publicist. Het schoolleiderschap liet hij achter zich; nog bijna 30 jaar zou hij in staat zijn de zojuist genoemde kwaliteiten met overgave aan te wenden om zijn ideeën door te geven en in daden om te zetten waar dat mogelijk was.

2.6 Bolt als internationaal georiënteerd onderwijsman

Bolt was een mondiaal denkend mens, in staat over de grenzen van de dagelijkse arbeid heen te kijken. Dit werd hem bovendien vergemakkelijkt door het élan waarmee hij zich in woord en geschrift zowel in zijn moedertaal als in het Frans, Engels en Duits uitdrukte. Daarnaast had hij een bijzondere feeling voor organiseren, wat hij dan ook graag en veel deed.

Al in het prille begin van de New Education Fellowship, aan welks wieg geestverwanten van hem hadden gestaan (23), nam Jo Bolt deel aan - zoals reeds eerder werd gezegd - het derde wereldcongres van de Fellowship te Heidelberg (1925), waar hij ook sprak. Er waren ± 500 deelnemers van 24 nationaliteiten.

In 1926 werd hij voorzitter van de pas opgerichte vereniging 'De Nieuwe Opvoeding' (23). Het initiatief tot de oprichting hiervan kwam voort uit besprekingen van een groep personen die daartoe door het Centraal Bureau van de Stichting Pallas Athene waren uitgenodigd. Tot de medebestuurders behoorden Cor Bruijn, hoofd van de Hilversumse Schoolvereniging, A. Elbrink,

hoofd van de Humanitaire School te Laren, en dr. H.G. Hamaker.

De mededelingen van de vereniging verschenen aanvankelijk in het 'Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde', waarvan Hamaker redacteur was, later kwamen ze in een eigen driemaandelijks tijdschrift 'Vernieuwing', onder redactie van J.H. Bolt, Cor Bruijn en mevrouw L. Sirks-Harmeyer. De vereniging werd in 1929 Nederlandse groep van de New Education Fellowship en het nieuwe tijdschrift beschouwde men als haar officiële orgaan. Het tijdschrift heeft echter maar een kort bestaan gehad (1929-1931).

Bolt bezocht ook het vierde wereldcongres te Locarno (1927) en het vijfde te Helsingør (1929). Hij zag een toekomst voor opvoeding, onderwijs en samenleving, maar hij ervoer ook hoe langzaam veranderingen komen. Freudenthal-Lutter haalt als voorbeeld daarvan twee uitspraken aan uit Bolt's verslag van de conferentie te Helsingør (25). Er waren daar weinig Nederlanders: 'Van de grote onderwijsbonden - niemand. Van de grote bladen - zo goed als niemand. Van de regering - niemand'. 'Nederland slaapt. De rustige rust, waaruit geen oorlog het opschrikte, duurt voort. Geen groot Nederlander 'doet een rilling gaan' door de gelederen, zoals bij de verschijning van Max Havelaar. Wij zijn klaarblijkelijk tevreden ... We herzien aarzelend wel eens de stof, die op lagere en middelbare scholen wordt behandeld, maar in de grond is er niets veranderd ... Fundamenteel is alles hetzelfde gebleven (...). Opvoeding en onderwijs fundamenteel te herzien is de opgave, de zware opgave voor hen, die willen strijden voor een doeltreffende school, voor een levensschool, waar het parool zal zijn individuele ontwikkeling en karaktervorming in samenwerking. Het is werkelijk de moeite waard daar zijn krachten voor te geven'.

In 1926 treft men Bolt's naam aan tussen de leden van het dagelijks bestuur van het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres (26) dat op 8, 9 en 10 april van dat jaar te Amsterdam werd gehouden. De belangstelling voor dit evenement was groot: ± 1500 deelnemers die 236 'corporaties' vertegenwoordigden, waaronder 36 gemeentebesturen. Eén der deelnemende 'corporaties' was de Stichting Pallas Athene.

Omstreeks 1930 publiceerde Bolt een viertal boeken: 'Nieuwe wegen in opvoeding en onderwijs', 'De nieuwe mens', 'Messiasverwachting in onze dagen', en 'Het conflict in jeugd en samenleving' (27).

'Nieuwe wegen in opvoeding en onderwijs' doet ons Bolt kennen als een man die via literatuur en kennismaking met mensen en scholen een brede kennis van opvoedings- en onderwijsproblemen heeft opgedaan. Na een algemene

inleiding waarin hij pleit voor vernieuwing van het onderwijs, behandelt hij een aantal basisnoties over onderwijs en opvoeding: vrijheid, zelfwerkzaamheid, spontane creativiteit, sociaal besef en karaktervorming. Hij laat zich bij de bespreking daarvan sterk leiden door ideeën van Montessori en Ferrière.

Vervolgens geeft hij in enige hoofdstukken een overzicht van de vernieuwingspogingen in Duitsland, Amerika, Engeland en Nederland.

Een apart hoofdstuk wijdt hij aan Ferrière en aan Decroly. Van de laatste zegt hij: 'Ik meen, dat in de periode die we tegemoet gaan, de methode Decroly onschatbare diensten in Nederland kan bewijzen' (28).

Bolt pleit in zijn beschouwingen sterk voor het respect dat de opvoeder moet hebben voor de eigenheid van ieder kind: hij breekt dan ook met Claparède een lans voor 'l'école sur mesure', de 'school naar maat' (29).

Een dergelijk pleidooi maakt ook deel uit van zijn boek: 'Het conflict in jeugd en samenleving'. De schrijver is bij het concipiëren van dit boek, evenals bij 'De nieuwe mens' en 'Messiasverwachting' uitgegaan van een aantal door hem verworven inzichten uit de oosterse en westerse wijsbegeerte, die hij geïntegreerd en geassimileerd heeft tot een relatief eigen denkstelsel. Hij distantieert zich daarbij duidelijk van de empirische wetenschapsbeoefening van een dr. Cijfer en dr. Pluizer (30), overigens zonder empirie en empirische wetenschapsmethoden geheel af te wijzen. Hij zegt (31): 'Schrijver dezès heeft ook geen minachting voor haar werkwijzen en uitkomsten, integendeel, maar men moet zich hoeden voor de overdrijving om alles wetenschappelijk te willen zien, d.w.z. in overeenstemming met de wetenschappelijke zienswijzen en methoden van tans. Wie zich niet vrij houdt in dezen van wetenschappelijke orthodoxie, zal in zijn naakte verstandelijkheid blijven staan, en nooit iets vatten van religie, mystiek, occultisme en schoonheid. Het doctorendom, dat de 19e eeuw gekweekt heeft en dat tans op bedenkelijke wijze de geestelijke evolutie van de mensheid in de weg staat, is daar een afschrikwekkend voorbeeld van'. Als belangrijkste oorzaak van het conflict in de opvoeding ziet Bolt het onvermogen van de volwassenen om de natuurlijke krachten van groei en ontwikkeling in het kind in relatie tot de omgeving hun gang te laten gaan; dat geldt voor het gezin, dat geldt ook voor de school. Alzijdige ontwikkeling van de eigenschappen van lichaam, ziel en geest krijgt weinig kans en zolang die drie niet met elkaar in harmonie zijn, is er conflict. De volwassene kan het kind optimaal helpen bij zijn ontwikkeling, wanneer

deze oog heeft voor de gevoelige perioden bij het kind (32). De hulp aan het kind houdt dan wel in, dat zowel in het gezin als op school het aanbod van geschikte ontwikkelingsmiddelen optimaal moet zijn. Hier klinken de pedagogische principes door van Rousseau tot Montessori. Voor de opgroeiende jonge mensen, de 'rijpere jeugd', pleit Bolt voor een zo ver mogelijk doorgevoerde coëducatie en verder voor seksuele voorlichting. Over het huwelijk heeft hij geavanceerde ideeën, die overigens niet nieuw waren en in humanitaire groepen algemeen werden aanvaard. Hij pleit bijvoorbeeld voor het proefhuwelijk, voor het 'huwelijk in kameraardschap' en voor bewuste regeling van het kindertal.

In 1939 verscheen Bolt's 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs', bedoeld als eerste deel van de serie 'Bouwstenen voor een Nieuwe Samenleving', onder leiding van dr. P.J. Bouman (33). De serie was bedoeld om een aantal auteurs aan het woord te laten, 'die praktische ervaring met theoretisch inzicht verenigen' (34) en die in staat zouden zijn vernieuwingsideeën op allerlei maatschappelijk gebied op een duidelijke wijze aan een ruim publiek te presenteren.

Bolt beschrijft in grote trekken de feilen van het bestaande Nederlandse onderwijs en de noodzaak tot onderwijsvernieuwing. Hij ziet partiële individualisatie als mogelijkheid daartoe en staat vrij uitvoerig stil bij zijn ideeën tot verbetering van de opleiding van leerkrachten. Hij zegt in dit verband (35):

'De volgende opleiding lijkt ons de meest aangewezen:

- a. een moderne lagere school tot 13 jaar;
- b. een 5-jarige school voor algemeen vormend middelbaar onderwijs met een individuele leerwijze;
- c. 2 jaar universiteit voor hen, die naar de lagere school gaan, in het bijzonder in verband met hun specialisatie, de psychologie, pedologie, en opvoedkunde;
- d. 5 jaar universitair onderwijs voor hen, die aan middelbare scholen zullen werken.

Voor beide (c en d) volgt dan nog een stage van een jaar aan verschillende lagere of middelbare scholen'.

Uitvoerig houdt Bolt zich dan nog bezig met het U.L.O. en met wenselijke vernieuwingen in deze tak van het onderwijs. Hij stelt daarbij het I.V.O. als voorbeeld, zonder te pretenderen dat de bestaande I.V.O.-scholen en hun medewerkers enige 'volmaaktheid bereikt hebben'. Ondertussen was hij,

zoals wij in 2.5 zagen, een van de grondleggers van dit type onderwijs geweest; zijn pleidooi voor een vernieuwd onderwijs en een verbeterde op-
leiding van onderwijsgeevenden getuigen van zijn vertrouwen in de weg die
hij samen met anderen in de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' was ingeslagen.
Vermeld dient nog te worden, dat hij, nadat de vereniging 'De Nieuwe Op-
voeding' geleidelijk aan betekenis had ingeboet, in 1935 met ir. C. Boeke,
L.H. Fontein en de dames C. Philippi-Siewerts van Reesema en A. van der
Linde de basis legde voor de 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoe-
ding en Onderwijs', die als Nederlandse sectie van de N.E.F. zou gaan op-
treden. Bolt's internationale ervaringen zullen hierbij ongetwijfeld een
rol hebben gespeeld. Wij wezen er reeds op, dat hij ook tot de werkers
van het eerste uur behoorde in de redactie van het W.V.O.-tijdschrift
'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'.

2.7 Bolt als publicist en organisator, 1943-1973

Na zijn pensionering in 1943 richtte Bolt's belangstelling zich in sterke
mate op het vegetarisme, dat hij sinds zijn jeugd jaren was trouw gebleven.
Vanaf ± 1945 tot in de jaren '50 was hij redacteur van de Vegetarische
Bode. Dit tijdschrift was reeds in 1894 opgericht. Het werd uitgegeven
door de Stichting Chreestarchia ('heerschappij van het goede') te Soest
waarvan Lodewijk van Mierop een van de stimulators (36) is geweest.
In deze periode zal bij Bolt het plan tot oprichting van een vegetarisch
centrum zijn gerijpt. Hij dacht hierbij aan een algemeen gezondheidscen-
trum waar het vegetarisme centraal zou staan en waar biologische, medische
en andere aspecten ervan zouden kunnen worden bestudeerd. Het zou ook in-
formatiecentrum zijn, maar bovenal leefgemeenschap van vegetariërs.
Bolt zocht samen met een bevriende geestverwant een geschikte lokatie en
vond die te Oosterbeek: 6 ha grond met daarop de villa's Ommershof en
Felixoord. Het geheel kon tegen een zeer redelijke prijs worden verworven.
Het bezit werd ondergebracht in een Stichting die het ambitieuze plan van
Bolt niet kon realiseren, maar die wel de bestaande bebouwing inrichtte
tot een tehuis voor vegetarische bejaarden van alle gezindten. Op het
terrein werd onder meer een kwekerij aangelegd (37). Na enige jaren ging
men over tot nieuwbouw. De eerste steen voor het Vegetarisch Centrum, zo-
als de Stichting van in den beginne heette, draagt als opschrift: 'Deze
steen is gesteld door J.H. Bolt. Stichter van het Vegetarisch Centrum
20-4-1967'. Een bronzen profielportret van Bolt, dat op de steen is aan-

aangebracht, is van de hand van zijn huisgenote Trese M. Jansen.

In de laatste jaren van zijn leven heeft Bolt veel gesproken (lezingen en cursussen) en geschreven. Van zijn hand verscheen in 1962 bij de uitgeverij van de Theosofische Vereniging 'Het begon in het paradijs'. Het boekje vermeldt, dat er van dezelfde schrijver nog drie andere boeken voor publicatie gereed lagen, maar verdere uitgave daarvan is niet gevolgd. Wel verschenen betrekkelijk kort na elkaar drie boeken bij Kluwer te Deventer: 'Wie ben ik en wat is de zin van het leven?', 'Vensters op de eeuwigheid' en 'In de greep van morgen' (38).

In al deze boeken draagt Bolt boodschappen uit over mens en universum, leven en menselijkheid, tijd en eeuwigheid, evolutie en reïncarnatie.

In de wereld der betrekkelijkheden is de mens volmaakt en daardoor onsterfelijk, zegt Bolt (39). Zo komt hij dan ook tot de uitspraak: 'Primair is het leven zelf, het leven, dat er is om geleefd te worden, om mens te zijn en de functie te vervullen waarom men geschapen is en waarvoor men de benodigde kwaliteiten en hulpmiddelen heeft meegekregen.

En daarbij te bedenken, dat men een middelpunt is in een universum, waar de wereldgeest overal is - ook in ons. Wie daarvan doordrongen is, vraagt niet naar hemel of hel, niet naar éénmaal geboren of duizend maal geïncarneerd, niet naar beloning en niet naar straf - want hij kan niet anders dan 'te zijn in de dingen des Vaders', zoals het in de christelijke leer zo simpel is gesteld' (40).

Bolt beschouwt de dingen hoe langer hoe meer sub specie aeternitatis. Deze trek van zijn boeken uit de jaren '30 komt hier in versterkte mate terug. Het weten dat hij gedurende een lang leven met zich had omgedragen, was gerijpt tot beleefde wijsheid.

Vanaf de achterzijde van zijn laatste boek kijkt hij ons aan: de trekken van de Groningse student zijn scherper geworden, echter niet hard, maar mild. Het witte haar is wat verwaaid in de wind. Om de mond speelt een vage glimlach. De ogen kijken in onze richting, maar ze zijn peinzend gericht op een punt ver achter ons.

Jo Bolt overleed te Oosterbeek op 18 september 1973, hij was toen bijna 90 jaar. Hij had zijn leven lang gezocht naar '... de éne weg, de enige juiste, de weg binnenwaarts, die niet leidt tot afsluiting maar tot opensluiting van zijn innerlijk en tot een uitstralend vermogen van Liefde, Vriendschap en Menselijkheid' (41).

3. Ir. C. Boeke.1884-1966

3.1 Jeugd en schooltijd te Alkmaar

Cornelis (Kees) Boeke werd op 25 september 1884 te Alkmaar geboren. Hij was het jongste kind in het gezin van dr. Jan Daniël Boeke en Petronella Everharda Oort (42). Zijn beide grootvaders waren predikant en twee van Kees' broers zouden later eveneens dit ambt bekleden (43).

Jan Daniël Boeke was fysicus; hij had speciale belangstelling voor fonetiek en experimenteerde onder meer met wasrollen ter registratie van spraakklanken en in het bijzonder interesseerde hem de analyse van klinkers. Qua levensovertuiging was hij agnosticus; hij maakte echter indruk op zijn kinderen door zijn praktische levenswijze. Vanaf 1873 was hij directeur van de Rijks-H.B.S. te Alkmaar.

Petronella Oort was de spil van het gezin. Zij was een verstandige, begripvolle vrouw en moeder. Zij was lidmaat van de Nederlands Hervormde Kerk en ze bezat een sterk geloof, dat haar in moeilijke situaties veel steun gaf. Zij kwam uit een muzikale familie en het is dan ook geen wonder, dat zij deze traditie op haar kinderen wist over te dragen. Daar kwam nog bij, dat grootvader Oort (44) eveneens in Alkmaar woonde en dat zijn ongetrouwde dochter Ie, een uitstekende pianiste was.

Kees oefende zich al jong in het vioolspel en het gezamenlijk musiceren thuis ontwikkelde bij hem het gevoel voor samenwerking met en in een ensemble. Naast een muzikale jongen werd hij echter ook een handige jongen die bijvoorbeeld op het gebied van timmeren en boekbinden een grote vaardigheid aan de dag legde.

Als kind ging hij naar zondagsschool en catechisatie en later deed hij zijn belijdenis in de Nederlands Hervormde gemeente. Hij was een trouwe kerkganger, meer zelfs dan de rest van het gezin, maar toen hij wat ouder werd, kon hij de leer zoals die werd verkondigd met zijn eigen opvattingen omtrent de grootheid en alomvattendheid van Jezus' liefde en ontferming niet goed in overeenstemming brengen; hij verwijderde zich geleidelijk van de kerk van zijn jeugd.

In Alkmaar bezocht hij de Rijks-H.B.S., waar hij tot de goede leerlingen behoorde en in 1902 eindexamen deed.

In dat jaar overleed zijn vader. Dit maakte diepe indruk op hem, maar het deed hem ook ervaren, hoezeer zijn moeder hulp en troost vond in haar geloof (45).

Hoewel hij als kind en als h.b.s.-er veel plezier had gehad in 'soldaatjespelen' - hij nam zelfs aan vrijwillige jeugdexercities deel - besloot hij dienst te weigeren indien hij zou inloten, tenzij het hem zou worden toegestaan als Rode-Kruissoldaat zijn dienstplicht te vervullen. Het dilemma deed zich echter niet voor, omdat hij uitlootte. De weg naar verdere studie lag nu zonder belemmeringen voor hem open.

3.2 Studie te Delft en te Londen

Het is niet zonder meer duidelijk, waarom Kees naar de Polytechnische School te Delft (46) ging om daar de opleiding tot civiel ingenieur te volgen. Misschien wilde hij daarmee meer beantwoorden aan verwachtingen die men ten aanzien van hem koesterde dan dat hij gevolg gaf aan een duidelijke beroepskeuze. Rawson zegt tenminste van hem: '... he found himself without any real interest in the lectures or the drawing office'(47). Hoe dan ook, hij was een student die opging in het gezellige studentenleven en actief lid was van het studenten-muziekgezelschap 'Apollo' en weliswaar ook van de N.C.S.V., de Nederlandse Christelijke Studenten Vereeniging (48). Hij werd secretaris en later voorzitter van de Delftse afdeling van de N.C.S.V., leidde met anderen samen kampen voor scholieren en legde contacten, ook buiten de grenzen. Zo bezocht hij onder meer in 1904 een internationaal congres te Edinburgh, georganiseerd door de S.V.M.U., de 'Student Volunteer Missionary Union', en gewijd aan christelijk zendingswerk in mondiaal verband. De bijeenkomst was niet 'richting-gebonden' en Kees onderging het als bevrijdend, dat hier over de grenzen der kerkgenootschappen werd heengekeken. Voorzitter was de Engelse Quaker Henry T. Hodgkin, die lid was van de F.F.M.A., de 'Friends Foreign Mission Association'. Als belangrijkste spreker trad op John R. Mott, leider van de W.S.C.F., de 'World Student Christian Federation', die zijn plan ontvouwde tot 'evangelisation of the world in this generation' (49). De kennismaking van Kees Boeke met de ideeën en activiteiten van de quakers, de 'Society of Friends', zou van grote importantie voor zijn verdere geestelijke ontwikkeling blijken te zijn.

In 1908 behaalde hij zijn ingenieursdiploma. Een poging om een leraarsfunctie te krijgen liep op niets uit en hij besloot om een jaar naar Engeland te gaan om daar promotie-onderzoek te verrichten aan de universiteit van Londen.

In 1909 kwam hij daar aan en vond onderdak in de pas geopende University

College Hall te Ealing. Hij maakte hier kennis met de beheerder Sidney H. Wood, die later een belangrijke functie zou vervullen aan het Engelse Ministerie van Onderwijs. Dit werd een vriendschap voor het leven (50). Kees hield zich in Londen behalve met zijn studie ook bezig met andere zaken. Zo gaf hij les op een zondagsschool voor volwassenen (51). Hij nam op uitnodiging van zijn medestudent Bevan Whitney, de zoon van een quaker-zendeling in Japan, deel aan een studiekekring over het mohammedanisme en de Arabische volkeren, speciaal die van Noord-Afrika. Hij kwam daarbij onder de indruk van de schoonheid van het Arabisch en van de betekenis ervan, en voelde het verlangen opkomen als zendeling in Noord-Afrika te gaan werken.

In de lente van 1910 woonde hij op aandringen van Whitney een conferentie bij in het zendingscentrum van de quakers te Kingsmead bij Birmingham, waar hij voor het eerst met de karakteristieke quakerssfeer kennismaaakte en wel op een zodanige wijze, zegt Rawson (52), dat van nu af aan zijn verdere leven erdoor bepaald werd.

Enige maanden later schreef hij aan zijn moeder, dat hij zendeling wilde worden, maar niet namens de Nederlands Hervormde Kerk, omdat deze naar zijn gevoelens niet ruim genoeg was.

Ondertussen had hij in Londen zijn onderzoek afgerond met een proefschrift, getiteld 'Over breuk na herhaalde belasting'. Deze titel zou later mensen die de inhoud van de studie niet kenden op een dwaalspoor brengen, denken dat deze iets met belastingbetaling te maken had.

Hoewel men te Delft vanaf 1905 afgestudeerden in de afdeling weg- en waterbouwkunde (civiel-ingenieurs) tot de promotie kon toelaten, werd deze mogelijkheid nog met enige voorzichtigheid gehanteerd. Prof. J. Klopper, die voor Kees Boeke als promotor zou optreden, wenste nogal wat omwerkingen in het proefschrift. Kees besloot toen niet te promoveren en zijn werk als technische studie uit te geven. Het verscheen in 1913.

3.3 Een andere keuze

In de zomer van 1910 woonde hij een conferentie bij van de christelijke studentenbeweging, welke werd geleid door Henry Hodgkin. Tijdens deze conferentie hoorde hij, dat de Friends een schoolleider zochten voor hun jongensschool voor voortgezet onderwijs te Brummana bij Beiroet in het toenmalige Syrië, dat in die tijd nog deel uitmaakte van het Turkse rijk. Dit was volgens Rawson 'the turning point in his career' (53). Hij besloot

op aanraden van Hodgkin te solliciteren bij het Syrië-comité van de F.F.M.A., hoewel hij niets van Syrië afwist, zelfs niet dat daar Arabisch werd gesproken.

Een van de leden van dit comité - en van het 'candidates committee' dat de antecedenten van de sollicitanten moest onderzoeken - was Beatrice Cadbury. Zij was de dochter van de bekende chocoladefabrikant Richard Cadbury (54). Richard behoorde met zijn gezin tot de 'Society of Friends' en had al eens met vrouw en kinderen een reis naar Egypte, Palestina en Syrië gemaakt, bij welke gelegenheid zij ook enige dagen in de zendingspost van de Friends te Brummana hadden gelogeed.

Kees Boeke werd aangenomen, weinig vermoedend dat hij ongeveer een jaar later met Beatrice Cadbury in het huwelijk zou treden.

Beatrice Cadbury was op 28 april 1884 op Moseley Hall bij Bourneville geboren. Zij was het jongste kind uit een gezin van acht kinderen. Haar moeder was Richard's tweede vrouw Emma Wilson.

Beatrice woonde bij haar oudere zuster Helen op 'Tennessee' in Moseley, bij Birmingham. Het huis was genoemd naar het 'land van herkomst' van Helen's man Charles M. Alexander, die bekendheid genoot als 'de zingende evangelist' (55).

In de buurt van Birmingham hadden de quakers een aantal instituten, de Selly Oak Colleges. Hiertoe behoorden het door George Cadbury geschonken Woodbrooke, het er tegenover gelegen Kingsmead dat speciaal diende als opleidingscentrum voor zendelingen, en West Hill, onder meer bekend door de daar ontwikkelde methoden op het gebied van bijbelvertellingen voor kinderen. Kees nam op Woodbrooke deel aan een studiekekring voor aanstaande zendelingen geleid door Beatrice Cadbury. Zij leerden elkaar weldra beter kennen en in de zomer van 1911 verloofden zij zich.

Volgens een bestaande levensregel van de quakers moest een zending eerst een jaar in het zendingsveld gewerkt hebben alvorens te trouwen. Deze regel werd echter met grote flexibiliteit toegepast: het huwelijk zou al in december van hetzelfde jaar plaatsvinden.

In september 1911 vertrok Kees naar Brummana in de Libanese heuvels van Syrië.

3.4 Zending in Syrië

Alvorens onze beschrijving te vervolgen willen wij nog stilstaan bij de vraag wat Kees Boeke in de 'Society of Friends', het 'Genootschap der Vrienden', kan hebben aangetrokken.

De eerste contacten waren stellig persoonlijke ontmoetingen. Wij zagen reeds, hoe hij in 1904 op de conferentie te Edinburgh onder de indruk kwam van mannen als Henry T. Hodgkin en John R. Mott.

In Londen maakte hij daarwerkelijk kennis met sociaal werk van de quakers en in hetzelfde jaar bezocht hij Kingsmead op aandringen van zijn medestudent Bevan Whitney.

In gesprekken zal hij zeker kennis hebben genomen van de geloofs- en levensopvattingen van de Friends. Hij zal daarbij gefraspeerd zijn door hun ondogmatisch christendom, dat waarschijnlijk sterk afstak tegen de leerstellige opvattingen waarmee hij in zijn jeugd geconfronteerd werd. Hun stille samenkomsten (zonder predikant en zonder voorbereide prediking liturgie, doop of avondmaal) waarin men zich openstelt voor Gods tegenwoordigheid moeten op hem een diepe indruk gemaakt hebben. Het wachten op de Heilige Geest die in de menselijke harten spreekt, het Innerlijke Licht dat de mensen leidt, de ontmoeting met God in het 'sacrament der samenkomst' zal een nieuwe dimensie hebben gegeven aan zijn christelijke ervaringswereld. Hij zal daarbij ook sterk aangetrokken zijn door de vrijheid voor ieder mens om een eigen weg tot God te gaan, waarbij het samenbindende gevonden wordt in het gezamenlijk beleven van Zijn aanwezigheid. Bovenal echter zal hij getroffen zijn door de opvatting, dat Zijn Licht schijnt in ieder mens, onafhankelijk van rang of stand, huidskleur of geslacht. Dit impliceert de verdediging van gewetens- en godsdienstvrijheid, de gelijkberechtigtheid van de vrouw, het afwijzen van geweld en oorlog, van slavernij en uitbuiting. Dit houdt ook in het verlenen van daadwerkelijke hulp aan zieken en zwakken, aan oorlogsslachtoffers en mensen in nood en het streven naar vriendschap onder de volkeren.

Een Vergadering van Vrienden heeft geen voorzitter, alleen een 'schrijver'. Over voorstellen wordt niet gestemd, maar men zoekt naar eenheid van inzicht. Wordt deze niet gevonden, dan stelt men de beslissing uit tot een volgende bijeenkomst.

Voor het verdere leven van Boeke zouden met name de consequenties van het 'Quakerism' met betrekking tot de verstandhouding en vriendschap tussen mensen en volkeren, waardering voor ieder mens in zijn eigenheid, de hulpverlening aan medemensen, en het nemen van beslissingen in groepen na het bereiken van eenheid en inzicht van grote betekenis zijn.

Kees Boeke werkte in Syrië eerst aan een school te Brummana, later te

Ras-el-Metn. Hij trouwde op 19 december 1911 te Birmingham en op 11 november 1912 werd in Syrië hun eerste kind, Helen, geboren. Door ziekte van Beatrice bleek het nodig enige tijd met verlof naar Engeland te gaan. Na hun terugkeer kon het werk worden voortgezet, tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verder verblijf in dit deel van Turkije, dat de zijde der Centrale Mogendheden zou kiezen, niet langer raadzaam maakte. Terug in Engeland gingen zij wonen in het huis van Beatrice's zuster Helen, die met haar man Charles Alexander naar Amerika ging. Zij konden daar blijven wonen tot de Alexanders uit Amerika waren teruggekeerd (57). Op 21 november 1914 werd hun tweede dochter geboren; zij noemden haar Emma.

3.5 Oorlogsjaren in Engeland: pacifisme

Al gauw na zijn terugkomst in Engeland begon Kees aan de universiteit van Birmingham een cursus van een jaar te volgen met het doel een onderwijsbevoegdheid te verkrijgen voor het voortgezet onderwijs. Gedurende enige maanden was hij als stagiair werkzaam aan een grammar school te Walsall bij Birmingham.

Kees en Beatrice waren in die tijd ook lid geworden van de F.O.R., de 'Fellowship of Reconciliation', die verzoening nastreefde en probeerde om alle christenen bijeen te brengen die op grond van hun geloofsovertuiging tegen oorlogvoering waren. Een van de oprichters was de quaker Henry T. Hodgkin, secretaris van de F.F.M.A. Kees werd lid van het centraal comité van de F.O.R. en zo maakte hij in 1915 - als Nederlander - namens de F.O.R. een reis van zes weken naar Duitsland om daar contacten te leggen met pacifisten. Hij ontmoette er onder meer dr. Elisabeth Rotten, die werk deed onder de krijgsgevangenen in Duitsland en die later een belangrijke plaats zou innemen in de N.E.F. de 'New Education Fellowship' (58). In Engeland was ondertussen het klimaat voor de vredesbeweging verslechterd. De N.C.F., de 'No Conscription Fellowship', opgericht door Clifford Allen en anderen, wekte bij velen verbittering. Duizenden gewetensbezwaarden kwamen in de gevangenis. Doordat meer en meer mannen werden opgeroepen voor de militaire dienst ontstond er ook een tekort aan leerkrachten (59). Kees solliciteerde als leraar en kreeg een functie aan de particuliere jongens(dag)school 'The Woodruffs' te Moseley bij Birmingham. Omdat hij echter duidelijk uitkwam voor zijn pacifistische opvattingen kreeg hij het dringende verzoek ontslag te nemen, wat hij in de zomer van 1916 ook deed (60).

Na zijn ontslag wijdde Beatrice en Kees zich volledig aan pacifistische activiteiten onder het devies: 'Peace in the name of Christ'. Vooral in 1917 organiseerden zij of namen zij deel aan tal van demonstraties, conferenties en vergaderingen gewijd aan anti-oorlog-propaganda.

Eind 1917 kwam Kees voor het eerst in aanraking met de politie, doordat hij in het openbaar enige uitspraken had gedaan die in strijd zouden zijn met de 'Defence of Realm Act' (D.O.R.A.). In februari 1918 werd hij deswege tot 41 dagen gevangenisstraf veroordeeld (61). Na het uitzitten hiervan moest hij Engeland verlaten. Op 8 april 1918 werd hij op de boot naar Nederland gezet. Hij nam te Alkmaar intrek bij zijn moeder in afwachting van de komst van zijn gezin, dat inmiddels met twee dochters was uitgebreid: Paula (18 januari 1916) en Julia (12 juni 1917).

3.6 Terug in Nederland; de 'Broederschap in Christus'

Kees Boeke kwam in ons land, dat net als de oorlogsvoerende naties naar vrede snakte. Officieel werden er vanaf 1916 diverse diplomatieke stappen gedaan om de wereldbrand te blussen. Daarnaast waren er in verschillende landen vredesbewegingen werkzaam, die probeerden burgers en overheden te overtuigen van de zinloosheid van het oorlogsgeweld.

In Nederland bestond sinds ongeveer 1870 een bescheiden vredesbeweging, die onder meer georganiseerd was in de in 1871 opgerichte 'Algemeen Nederlandsche Vredesbond', die na fusie met de in 1896 gestichte 'Nederlandsche Vrouwenbond voor Internationale Ontwapening en Arbitrage' in 1902 in de 'Vereeniging Vrede door Recht' resulteerde. Genoemde organisaties vonden hun aanhang vooral in liberale en confessionele kringen; ze waren sterker gericht op het handhaven van de vrede dan op het uitbannen van het militaire element in de samenleving (62).

Het anti-militarisme in Nederland leefde meer in ethisch-anarchistische en socialistische groeperingen. Het manifesteerde zich in 1904 op een Internationaal congres te Amsterdam, bij welke gelegenheid de 'Internationale Anti-Militaristische Vereeniging' werd opgericht (63).

In oktober 1914 werd op initiatief van 'Vrede door Recht' de 'Nederlandsche Anti-Oorlogsraad' tot stand gebracht, die ook vertakkingen had in het buitenland.

Er was dus bij Boeke's terugkeer in Nederland een vredesbeweging, die een bedding bood waarbinnen ook zijn ideeën een weg konden vinden. Al snel had hij contacten met gelijkgezinden en waar de gelegenheid zich voordeed,

getuigde hij van zijn hoop op vrede in Christus'naam.

Toen Beatrice en de kinderen uit Engeland arriveerden, zocht en vond hij in het centrum des lands een huis, dat behalve woning ook dienst zou kunnen doen als centrum voor vredeswerk: 'Het Boschhuis' te Bilthoven (64). Voor Kees en Beatrice begonnen opnieuw dynamische jaren, waarin Kees gesteund door Betty, zoals zij in Nederland werd genoemd, een boodschap uitdroeg waarvan zij de consequenties voor henzelf tot het uiterste zouden aanvaarden. Rawson (65) typeert hen als 'christen-revolutionairen', die door hun fundamentalistische standpunten (66) en de daaruit voortvloeiende handelwijzen in conflict raakten met de staat en onder meer daardoor in een geïsoleerde positie kwamen te verkeren.

In 'Het Boschhuis' hadden met grote frequentie conferenties plaats die enige keren aanleiding waren tot het stichten van organisaties, gericht op de bevordering van vrede en broederschap tussen de volkeren. Wij noemen de conferentie van 27 december 1918, die leidde tot de oprichting van de 'Broederschap in Christus'. Kees Boeke en ds. J.B.Th. Hugenholtz gaven bij die gelegenheid een manifest uit, getiteld: 'Een woord aan allen die der tijden ernst verstaan; van de Broederschap in Christus'. Met een variant op de bekende oproep uit het Communistisch Manifest besloten zij met de woorden: 'Mede-Christenen van alle klassen, van alle kerken, van alle landen, verenigt U!' (67). De Broederschap verspreidde haar opvattingen via spreekbeurten in ruime kring, daarbij de nadruk leggend op de noodzaak van de bestrijding van maatschappelijk onrecht en militarisme.

In een artikel van juni 1919, onder de titel 'Christenen en Revolutie' riep Boeke op tot een christelijke revolutie in de harten der mensen: niet het evangelie tegen de revolutie, maar revolutie door het evangelie. De kerken zouden daarbij geen leiding kunnen geven, omdat ze deel uitmaakten van een maatschappij die in wezen anti-christelijk was. Ware volgelingen moesten weigeren wapens te dragen en de 'Staat' te gehoorzamen, omdat het staatsmechanisme bestuurd werd door de machten der duisternis. Betty Boeke zegt over de mentaliteit van Kees en zijn medestanders in 1919, dat zij hoopten op de komst van een 'Nieuw Jeruzalem' op deze aarde en dat zij nauwelijks konden wachten om tegen allerlei vormen van onrecht en geweld ten strijde te trekken (68).

Toen 'Het Boschhuis' te klein werd voor alle activiteiten, werd op hetzelfde terrein met een minimum aan middelen een nieuw gebouw gezet, het 'Broederschapshuis'. De uitvoering ervan geschiedde door de 'Utrechtse Bouw

Associatie' (U.B.A.), een groep bouwvakkers die voor ideeële doeleinden werkte tegen loon naar behoefte (69).

Als uitvloeisel van het vredeswerk, dat door Kees Boeke en zijn geestverwanten werd ondernomen, noemen wij nog:

- de oprichting van een beweging voor een 'Christelijke Internationale' (70) met als doel de wederopbouw van de samenleving op basis van liefde en barmhartigheid: de 'Christelijke Internationale' werd later omgezet in de 'International Fellowship of Reconciliation' (I.F.O.R.) en werd gevestigd te Londen;
- de 'Service Civil International', een initiatief van de Zwitserse Pierre Ceresole die samen met Boeke het secretariaat van de 'Christelijke Internationale' behartigde;
- de 'Paco' (Esperanto-woord voor 'vrede'), een internationale organisatie die geen specifiek religieuze achtergrond had en die een Europees centrum zou zijn voor alle specifiek pacifistische bewegingen; het secretariaat was gevestigd te Bilthoven en werd later overgeplaatst naar Londen; de naam 'Paco' werd veranderd in 'War Resisters International' (W.R.I.).

Behalve met het directe vredeswerk hield Boeke zich in deze tijd ook bezig met opvoedings- en onderwijsvraagstukken. Bouwen aan een nieuwe wereld had naar zijn overtuiging alleen zin, wanneer men met de jeugd begon; verschillende conferenties te Bilthoven werden hieraan gewijd.

Vele pacifisten, ook Kees en Betty Boeke maakten in deze tijd door hun optreden en getuigen kennis met de gevangenis (71). Zij kregen daardoor het besef, dat misdaad en straf geen eenduidige begrippen waren, maar dat de ideeën daaromtrent nodig gewijzigd moesten worden. Een apart comité hield zich met deze vraagstukken bezig (72).

3.7 De consequenties spitsen zich toe

De Boeke's waren er ondertussen van overtuigd geraakt, dat persoonlijk kapitaal niet te rijmen viel met hun idealen van broederschap en naastenliefde (73).

Betty had als lid van de familie Cadbury een kapitaal geërfd, bestaande uit aandelen van 'Cadbury Brothers Limited' (The British Cocoa and Chocolate Company Ltd.) te Bournville.

Betty en Kees besloten na rijp beraad het kapitaal in handen te leggen van de 'Men's en Woman's Councils' van Cadbury Brothers Limited en op 29 mei

1922 had de overdracht plaats aan het 'Boeke Trust Committee', dat het beheer op zich zou nemen. De inkomsten zouden moeten worden gebruikt voor onder meer de verbetering van de arbeidsvoorwaarden en de werksituatie in het bedrijf, de bevordering van een vernieuwing van de maatschappelijke orde, vredeswerk, hulp aan lijdende medemensen en 'the care and interest of the Boeke family, such as the education of the children' (74). Dit laatste was op aandringen van de 'councils' toegevoegd (75).

Met de overdracht van hun kapitaal hoopten de Boeke's navolging te vinden en een bijdrage te leveren tot 'the return of real peace and happiness to suffering humanity' (76).

De Boeke's droegen ook 'Het Boschhuis' en het 'Broederschapshuis' over en wel aan een 'vergadering' die beide panden beheerde. De overdracht had echter geen legale basis (77).

Het gezin, dat inmiddels zes kinderen telde - te Bilthoven waren op 6 mei 1920 Candia Beatrice en op 21 november 1921 Daniël geboren - bleef op de bovenverdieping van 'Het Boschhuis' wonen; de benedenverdieping die gedeeltelijk dienst deed als leeszaal was voor iedereen toegankelijk. Dit laatste had soms onaangename gevolgen; er werd wel eens gestolen, maar Kees noch Betty wenste inmenging van de politie.

Het 'Broederschapshuis' was in gebruik bij de 'Broederschap in Christus'. Deze laatste kreeg geleidelijk een wat geslotener karakter dan Kees bij de oprichting ervan had bedoeld. Toen de Broederschap zijn naam veranderde in 'Kerk en Vrede' (1924), distantieerde hij zich ervan, omdat de beweging naar zijn overtuiging nu te veel aan het kerkbegrip refereerde. Von der Dunk vermoedt, dat er in deze tijd bij Boeke een verschuiving optrad 'van het christelijk-mystieke denken van de quakers naar een ruimer en tevens wereldlijker denken, waarbij het zwaartepunt van prediking en gemeenschappelijke godsdiensttoefening naar praktisch werk vergleed' (78). Hij constateert voorts, dat Boeke toenemende kritiek op de staat en de staatsorganen kreeg, maar tevens trachtte aan te geven welke praktische alternatieven hij zag (79).

Een dergelijk praktisch alternatief trachtte Boeke te bewerkstelligen met de 'Bilthovense Beweging' die op 4 maart 1922 in het leven werd geroepen. De beweging kreeg de naam 'Gemeenschapsleiding Bilthoven'. Bilthoven zou als voorbeeld moeten dienen van een gemeenschap die los van de organisatie- en dwangmiddelen van de staat (leger, vloot en politie) een nieuwe maatschappelijke orde zou bewerkstelligen, waarbinnen 'lokale groepen hun

samenleven door gemeenschappelijke beperkingen zouden regelen' (80). Beslissingen zouden slechts tot stand kunnen komen na het bereiken van algemene overeenstemming binnen de groep; Boeke zou hier later de term 'socio-cratie' voor gebruiken (81). De 'Gemeenschapsleiding' streefde een directe democratie na met een zo eerlijk mogelijke verdeling van materiële middelen (82). Het 'Gemeenschapsblad' verzorgde de informatie; werkgroepen voerden bepaalde taken uit en een centrale werkgroep coördineerde deze. De publieke belangstelling voor de 'Beweging' zakte in Bilthoven snel af: de open organisatie en het tekort aan financiën werkten dit in de hand. Toen in 1922 Tweede Kamerverkiezingen zouden plaatsvinden, ageerde Boeke daar fel tegen, omdat naar zijn opvattingen het meerderheidsbeginsel en het bestaande stelsel van vertegenwoordiging binnen de parlementaire democratie tot schijn-legitimiteit leidden. Meer en meer ging hij de staat als 'de grote tegenstander' zien met wie conflicten niet konden uitblijven. In dat jaar weigerde hij op een bepaald moment verdedigingsbelasting (83) te betalen, omdat hij anders zou bijdragen aan de opbouw van een militair verdedigingsapparaat. Toen zijn verzoek aan de overheid om zijn aandeel in deze belasting voor andere doelen te bestemmen geen effect had, besloot hij iedere belastingbetaling te weigeren. Dit had tot gevolg, dat zijn bezittingen werden verbeurd verklaard en in het openbaar verkocht, in casu een deel van de inboedels van 'Het Boschhuis' en het 'Broederschapshuis'. Op 20 oktober 1922 werd Boeke failliet verklaard. 'Truly it had become a war to the bitter end', merkt Rawson naar aanleiding hiervan op (84).

In Boeke, die nu enigermate in het levensonderhoud van zijn gezin voorzag door het geven van vioollessen en Engelse lessen, rijpte nu de utopische gedachte aan een samenleving zonder geld, waarin de mensen diensten en producten als ruilmiddelen zouden uitwisselen. In augustus 1923 besloten Kees en Betty geen geld meer te gebruiken, 'omdat werken voor geld en uitgeven van geld het kapitalisme en daarmee de machts- en bezitsverschillen tussen de mensen in stand hielden' (85). Ook weigerden zij - eerst Kees, later ook Betty - verder deel te hebben aan alles wat de staat aan voorzieningen aanbood: onder meer post, telefoon, paspoort en openbaar vervoer (86). Twaaft jaar lang zouden ze dit kunnen volhouden, mede dank zij hulp van de 'Boeke Trust' en van goede vrienden. Er waren echter ook mensen, die Boeke hypocriet vonden, omdat hij anderen voor hem en zijn familie geld liet uitgeven.

Op 27 maart 1923 had er opnieuw gezinsuitbreiding plaats met de geboorte

van Theodora Boeke. Het jaar 1923 was voor Kees een turbulent jaar als men let op de vele activiteiten die hij organiseerde of waaraan hij actief deelnam. Het waren voornamelijk samenkomsten waarbij vredesvraagstukken aan de orde werden gesteld, maar ook blijkt hij in die tijd duidelijke belangstelling aan de dag te leggen voor problemen van onderwijs en opvoeding. Deze laatste problemen kwamen in de periode 1920-1925 op verschillende door Boeke georganiseerde conferenties aan de orde. Wij wijzen in verband met het vredeswerk op onder meer de Frans-Duitse verzoeningsweek, die in augustus 1923 gedeeltelijk te Utrecht en gedeeltelijk te Bilthoven plaatsvond. De organisatie was in handen van Kees Boeke en dr. P.H. Ritter jr., redacteur van het Utrechtsch Stedelijk en Provinciaal Dagblad. Fransen en Duitsers namen deel en sprekers uit beide landen drukten hun wil tot vrede en verzoening uit. Onder hen was Hein Herbers, die vanuit een kamp van de Praktisch-Idealisten Associatie (P.I.A.) (87) te Ommen naar Bilthoven reisde en in een toespraak aldaar voorstellen deed tot het organiseren van kampen waar mensen van allerlei nationaliteiten zouden kunnen samenleven. Herbers werd later een van Boeke's medewerkers en het is niet onmogelijk, dat hij invloed heeft gehad op de plannen voor een 'Internationale Kinder-gemeenschap', die bij Boeke reeds in de Libanon waren ontstaan (88).

De jaren 1924 en 1925 zouden later door Betty Boeke worden gekenschetst als een van de gelukkigste perioden uit het leven van haar en haar man (89). Het was voor hen een vrij rustige periode, waarin Kees zich wat terugtrok uit het gewoel om zijn houding tegenover mens en wereld opnieuw te bepalen en te zoeken naar een nieuwe weg om de idealen die hij niet wilde verloo-chenen op een andere wijze tot realiteit te maken. Betty was hem daarbij een steun en stimulans (90).

Kees had duidelijk een ontwikkeling doorgemaakt: de quaker-zending en christen-pacifist was een op de wereld georiënteerde maatschappijhervormer geworden, die in zijn denken en doen wel geïnspireerd werd door het voorbeeld van Jezus en met Zijn Evangelie, maar die meer en meer tot een humanistische levensvisie geraakte. Von der Dunk drukt dit als volgt uit: 'Het geloof in Christus, Bergrede, Evangelie en in het letterlijke en directe gebod van de broederliefde, dat een christen verbiedt wapens te dragen en geweld te gebruiken, ondergaat een verbreding en wordt tot een geloof in de geestelijke krachten in het algemeen, die tegenover de aards-materiële staan en wel in het hart van elk individu' (91).

In deze jaren rijpte dit geloof, echter niet zonder beproevingen. Het ver-

blijf in 'Het Boschhuis' werd steeds moeilijker, omdat men bij herhaling misbruik maakte van het vertrouwen van de familie Boeke.

Zij besloten dan ook in de zomer van 1925 in een tent te gaan wonen. Toen de winter voor de deur stond, verhuisden zij naar een eenvoudige woning aan de Koekoeklaan in het 'Jodendom' te Bilthoven, een kleine wijk waar door de U.B.A. arbeidershuizen waren gebouwd (92).

3.8 'Wij gaan een schooltje beginnen...'

De kinderen Boeke bezochten een Montessorischool tot het moment, dat de gemeente De Bilt het schoolgeld ging innen, dat tevoren door de ouders aan de school werd betaald (93).

Het schoolbestuur had voor de betaling van deze gelden met de familie Boeke een schikking getroffen, maar nu de gemeentelijke overheid school-'belasting' ging heffen, besloten Kees en Betty hun kinderen van de lagere school te nemen en zelf zorg te dragen voor hun onderwijs; twee jongere kinderen die de kleuterschool bezochten, bleven daar nog enige tijd (94).

Op 6 januari 1926, na de kerstvakantie, begon Kees met zijn vier oudste dochtertjes een 'schooltje', hoewel hij nauwelijks de middelen daartoe had. Een der kinderen vertelde echter opgetogen: 'Wij gaan een schooltje beginnen en ik heb al een schrift en een penhouder' (95).

Voor Kees betekende deze gang van zaken, dat zich een nieuw veld van activiteiten voor hem opende, een veld dat hij zeker in het begin niet kon overzien.

Het 'schooltje' werd gehouden in een kamer ten huize van mevrouw C. Ker-dijk-De Monchy aan de Van der Helstlaan. Toen er wat meer kinderen bijkwamen, kreeg Kees hulp van ouders en vrienden, onder wie een Montessori-onderwijzeres. Toch bleef het in de eerste jaren een kleine groep: nog in 1929 waren er zeventien kinderen, van wie zeven uit het gezin Boeke.

Van de zijde der inspectie eiste men, dat er in overeenstemming met de wet een bevoegd hoofd zou worden aangesteld. Kees had wel een bevoegdheid voor het middelbaar onderwijs, maar niet voor het lager. Toen hij weigerde op de eis van de overheid in te gaan, belandde hij weer eens in de gevangenis. Dank zij een medewerkster die wel bevoegd was en zich formeel bereid verklaarde het hoofdschap op zich te nemen, liep deze zaak met een sisser af (96).

De term 'school(tje)' is hier eigenlijk niet terecht, omdat Boeke al vanaf het begin het 'scholen' van kinderen in een 'schools' systeem afwees als

te weinig gericht op de wezenlijke belangen van het kind. Hij koos de term 'werkplaats' als herinnering aan de dagen die hij als timmerman bij de Utrechtsche Bouw Associatie achter de werkbank doorbracht, dagen waarin hij arbeidsvreugde in samenwerking met anderen had leren kennen en waarden (97).

Zijn intentie was kinderen in de gelegenheid te stellen zich naar eigen aard en aanleg te ontwikkelen in een gemeenschap waarin vrijheid en verantwoordelijkheidsbesef als de pijlers van het samen leven en samen werken werden beschouwd en waarin het besef aanwezig was, dat álle werk belangrijk is, ook het meest onaanzienlijke' (98). De leerlingen heetten in overeenstemming met de werkplaatsgedachte 'werkers', de leerkrachten 'medewerkers', omdat zij een begeleidende taak hadden. Deze benamingen bleven tot op heden gehandhaafd.

Vanaf het begin was er in de kleine groep een sfeer van vriendschap en vertrouwen. Men noemde elkaar - naar quakergewoonte - bij de voornaam en tutoyeerde elkaar. Deze gewoonte bleef bestaan, ook toen de Werkplaats (W.P.) groeide.

Uit het bovengenoemde is merkbaar, hoe sterk Boeke's ideeën over opvoeding en onderwijs verbonden waren met levenservaringen die door hem als waardevol waren erkend. Meer dan tien jaar had hij intens studie gemaakt van de diepere problemen die de samenleving beroerden en hij had in de kringen van de quakers, de 'Fellowship of Reconciliation', de 'Broederschap in Christus', de 'Utrechtsche Bouw Associatie', de 'Gemeenschapsleiding-Bilthoven', de 'Paco' en in talrijke conferenties met anderen samen gezocht naar de oorzaken van de verdeeldheid en de onderdrukking onder de mensen. Hierbij kwam telkens ook het probleem van opvoeding en onderwijs als cruciaal moment naar voren. Wij wezen reeds op de pedagogische conferenties die hij in de jaren 1920-1925, gewoonlijk in de paasvakantie, organiseerde en die gewijd waren aan thema's als opvoeding, onderwijs en gemeenschapsontwikkeling. Ongetwijfeld zal Boeke contacten hebben gehad met mensen uit de kring der humanitaire scholen (99) en met andere ijverars voor 'nieuwe scholen' in en buiten Nederland.

Dat hij en zijn vrouw in Bilthoven meewerkten - ook financieel - aan het tot stand komen van Montessorionderwijs heeft zeker te maken met hun affiniteit ten opzichte van de ideeën van Maria Montessori en de concrete samenwerking ervan in het onderwijs. Betty zegt hiervan - sprekend over haar man - het volgende: 'Hij voelde veel voor de denkbeelden van Maria Montes-

sori. De vrije ontwikkeling van het kind naar eigen aard en aanleg, de mogelijkheid door de vele didactische leermiddelen om voor ieder kind het materiaal uit te kiezen, waar het in opeenvolgende stadia van zijn ontwikkeling aan toe was; de vrijheid van beweging in de groep, en de leider of leidster als adviseur en helper, al deze dingen strookten met Kees' eigen overtuiging (100). In zijn boek over de Werkplaats (1934) wijst Kees wel op de hierboven genoemde bewegingen en op de door hem georganiseerde conferenties, maar uiterst zelden gaat hij in op persoonlijke contacten met andere onderwijsvernieuwers (101).

Hij had toen hij met de Werkplaats begon, wel veel nagedacht over onderwijs en opvoeding en in Syrië en Engeland enige ervaring opgedaan als onderwijzman, maar hij had, zoals hij zelf mededeelt, weinig inzicht in wat kinderen gewoonlijk in de lagere school leerden. Wel probeerde hij zich daarvan op de hoogte te stellen door kennis te nemen van leerplannen van andere scholen (102). Hij was er echter van overtuigd, dat hij geen regelingen vooraf zou moeten maken, indien die niet strikt nodig waren. Hij drukt dit als volgt uit: 'Zoveel mogelijk heb ik er toen naar gestreefd, altijd met regelingen achter te blijven bij de gebleken behoeften: ik bedoel, dat ik altijd trachtte te wachten tot een moeilijkheid was ontstaan, vóór ik begon te proberen een oplossing te vinden. Op die wijze, voelde ik, zou ik de meeste kans hebben te komen tot een werkwijze die in overeenstemming zou zijn met de inrichtingen in de natuur' (103).

Deze opvatting vertoont een zekere congruentie met zijn ideeën over opvoeding. Opvoeding zag hij als het begeleiden van de kinderlijke groei, als het helpen van het kind om te worden wat het is (104). Deze groei heeft dan betrekking op alle mogelijkheden van hoofd, hart en hand die in het kind aanwezig zijn en die zich tijdens zijn ontwikkeling manifesteren. Observeren, inspelen op kinderlijke groeimogelijkheden en deze stimuleren vormen de activiteiten van de opvoeder, maar hij zal tegelijkertijd vertrouwen hebben in de natuurlijke groeikrachten in het kind en hij mag, wat de vorming van het kinderlijk geweten betreft, de hoop koesteren, dat het 'innerlijk licht' het kind daarbij de weg wijst.

Voor het onderwijs betekende dit een werkwijze die ruimte liet voor vele mogelijkheden, die door de kinderen ieder op hun wijze konden worden gebruikt. Zo'n werkwijze was er in den beginne nog niet; zij moest al doen-de ontstaan.

In de eerste jaren was het 'behelpen' in de W.P. Er was geen geld om

schoolbehoeften en leermiddelen te kopen, noch om medewerkers te salarieren; de laatsten werkten gewoonlijk op basis van vrijwilligheid en de werkers namen aanvankelijk zelfs hun eigen stoel en tafeltje mee. Omdat het aantal leerlingen gering was en deze zeer verschillend van leeftijd waren, was men genoodzaakt individualiserend te werk te gaan.

Wat de schoolbehoeften en het meubilair betrof, maakten Boeke en zijn medewerkers van de nood een deugd door samen met de kinderen veel materiaal zelf te vervaardigen. Dit leidde tot een zeer functionele toepassing van handenarbeid, die niet beperkt bleef tot hout-, karton- en papierarbeid, maar die zich weldra ook uitstreekte tot tuinwerk en tot huishoudelijke taken, zoals het schoonhouden van de lokaliteiten. Bij dit alles werd in belangrijke mate een beroep gedaan op het gevoel van gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de goede gang van zaken in de W.P.

Boeke hechtte grote waarde aan zelfwerkzaamheid, maar dan zó, dat de 'werkers' zelf hun fouten konden leren ontdekken en verbeteren.

Een goede werksfeer in een rustige en ordelijke omgeving achtte hij een noodzakelijke voorwaarde voor lerend bezig zijn, maar deze sfeer moest door medewerking van de kinderen bewust ontstaan en niet van bovenaf worden opgelegd (105).

De kinderen werden trouwens al kort na het ontstaan van de W.P. via de 'Bespreking' nauw betrokken bij alles wat er in gezamenlijk overleg te regelen viel. Steeds werd daarbij gezocht naar een 'synthetische' oplossing die voor allen aanvaardbaar was.

De leermiddelen die Boeke c.s. in de loop van enige jaren ontwierpen en vervaardigden, waren op zelfwerkzaamheid gericht. Boeke legde grote nadruk op het 'hulp'-karakter ervan; ze mochten in geen geval doel op zichzelf worden.

In grote lijnen vielen deze hulpmiddelen in drie groepen uiteen:

1. leermiddelen voor zelfwerkzaamheid, waarmee de werkers zichzelf konden corrigeren;
2. leermiddelen voor oriëntering;
3. leermiddelen voor groepslessen (106).

Verskillende ervan waren bijzonder ingenieus en illustratief, bijvoorbeeld de 'tiendesprongen', een hulpmiddel ter oriëntering in het metrieke stelsel (107).

Al heel gauw kreeg Boeke behoefte aan een ordelijke administratie van onderwijs-leermateriaal en door de kinderen verricht werk.

Voor de 'vakken' ontwierp hij een systematisch overzicht, waarbij deze waren ondergebracht in vakgroepen, die ieder met een eigen nummer en kleur werden aangeduid en die tezamen waren onderverdeeld in 400 'vakdelen'. De nummering gebeurde door middel van een decimaal systeem. De kleuren waren ontleend aan die van de regenboog plus enige aanvullende kleuren. De kleuren waren in zoverre functioneel dat hun gamma gerelateerd was aan de verschillende ontwikkelingsfasen die een kind doorloopt. Later zouden deze kleurnamen ook gebruikt worden voor de verschillende groepen in de W.P. Kees Boeke trad reeds in 1927 met zijn ideeën over de W.P. en met de daar ontwikkelde leermiddelen in de openbaarheid; hij werd daarbij blijkbaar nauwelijks geremd door gevoelens van onzekerheid of angst voor kritiek! In dat jaar nam hij deel aan de Historische Onderwijstentoonstelling die als jubileumtentoonstelling van het Schoolmuseum in het Stedelijk Museum te Amsterdam werd gehouden. De oud-schoolopziener J. Stamperius, redacteur van het 'Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde' (108) bezocht deze manifestatie en maakte daar kennis met 'den heer Boeke', die hij later te Bilthoven bezocht. Hij wijdde er in het 'Tijdschrift' een artikel aan onder de titel 'Een zoekende naar nieuwe wegen' (109).

In dit artikel geeft Stamperius, na een korte inleiding over de persoon Kees Boeke, een karakteristiek van het werk van deze man, 'die sedert een jaar ongeveer in een 'werkplaats', zoals hij zijn schooltje noemt, aan kinderen onderwijs geeft' (110).

De schrijver wijst op de afwezigheid van tucht 'in den gewonen zin': 'als hun vriend en gelijke beweegt Kees Boeke zich tussen zijn leerlingen, hen alleen helpend en voorlichtend, als zij dit wenschen en noodig hebben' (111) en op het doel van Boeke's onderwijs: 'de algeheele vrije ontplooiing van het kind, niet alleen op intellectueel gebied maar op dat der geheele opvoeding' (112).

Over het onderwijssysteem deelt hij mee, dat Boeke, 'met een sterke doorvoering van het Montessoriaansch beginsel', zijn leerlingen vrij laat om 'te werken en te leren wat en wanneer en hoe zij het verkiezen' (113), maar dat dit nog niet betekent dat hij zo hier en daar maar wat laat 'grazen'. Boeke heeft, 'om leiding te geven die geen dwang wordt' een tijdboekhouding uitgedacht, waarmee door middel van week- en kwartaalstaten door en voor ieder kind kan worden aangegeven aan welke vakken het heeft gewerkt, wat het daarvan heeft gedaan en hoeveel tijd het daaraan heeft besteed. De vakgroepen zijn ieder met een eigen kleur aangeduid. Deze

kleuren zijn ook terug te vinden op de boeken van de bibliotheek en in de schriftelijke instructies en opgaven. Het geheel is een vernuftig systeem, zodanig opgeborgen dat de kinderen er gemakkelijk de weg in kunnen vinden. Stamperius mist in het systeem een goede controle op de vorderingen en de onderwijsresultaten. Dit is naar zijn mening 'een der zwakke punten van Boeke's onderwijssysteem' (114).

Hij prijst echter het systeem, dat Boeke heeft ontworpen 'voor den zelfstandigen arbeid zijner leerlingen, voor hun schriftelijk werk en de eigen correctie hiervan' (115): de instructie-, oefen-, controle- en correctievellen voor bijvoorbeeld rekenen, taal, aardrijkskunde, geschiedenis. Voor beide laatste vakken signaleert Stamperius het gevaar van verbalisme. Hij deelt echter mee, dat Boeke dit zelf wel inziet en dat hij met zijn medewerkers het ontbrekende door mondeling onderwijs aanvult.

Dat Boeke nog niet klaar is met verschillende vakken, kunnen wij opmaken uit Stamperius' opmerking dat 'de heer B.' nog bezig is met de bewerking van materialen voor fysica, scheikunde en natuurlijke historie. Het laatste vak wordt door 'een zijner helpers, doct^s in de plant- en dierkunde' gegeven. Schoolwandelingen maken onderdeel uit van de lessen.

Stamperius heeft grote waardering voor de door Boeke ontworpen hulpmiddelen voor het reken- en tekenonderwijs en voor het onderwijs in de moedertaal en in de vreemde talen. Boeke slaagt er volgens de schrijver in 'onderwijs in vreemde talen te geven, zonder dat de leeraar noodig heeft één woord Hollandsch te spreken'. Stamperius ziet hierin een ingenieuze toepassing van de directe methode van Berlitz (116).

Ronduit bewonderend spreekt de oud-schoolopziener over de vorm van handenarbeid die in de W.P. beoefend wordt. 'Van enige methode is hierbij geen sprake. De kinderen maken, onder leiding, de hulpmiddelen van karton en hout, die de school nodig heeft. Deze vorm van handenarbeid leek mij, die geen bewonderaar ben van het peuterige, feilloos methodische kleinkneden, kartonplakken en houtzagen, dat op onze sløjdinrichtingen gebeurt, zeer sympathiek' (117).

Zijn eindconclusie luidt dan ook, dat bij alle fouten en gevaren die dit 'persoonlijkheidsonderwijs' (118) aankleven, gezegd mag worden: 'Wij hebben de stellige overtuiging, dat er in Bilthoven iets moois aan het groeien is' (119).

Het is niet onmogelijk, dat dit artikel leidde tot contacten met leden van de in 1926 opgerichte vereniging 'De Nieuwe Opvoeding', van welke ver-

eniging J.H. Bolt, hoofd van de Pallas Athene School te Amersfoort, voorzitter was. Andere bestuursleden waren onder meer: Cor Bruijn (hoofd van de Hilversumse Schoolvereniging), A. Elbrink (hoofd van de Humanitaire School te Laren) en dr. H.G. Hamaker (privaat-docent in de pedagogiek aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en redacteur van het 'Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde').

Hoe dan ook, Boeke werd uitgenodigd om de eerste jaarvergadering van de jonge vereniging op zondag 13 november 1927 in het gebouw van de Pallas Athene School te Amersfoort bij te wonen.

De agenda vermeldt, behalve de 'verplichte nummers' van een jaarvergadering, als nr. 7 'Voordracht van Frau Dr. Elisabeth Rotten, Redactrice van 'Das werdende Zeitalter', lid van de Internationale Raad van 'The New Education Fellowship' en leidster van de Duitse afdeling' en als nr. 10 'Tentoonstelling en toelichting van leermiddelen voor zelfwerkzaamheid en zelfcontrôle der leerlingen door de heer Kees Boeke'.

Dr. Elisabeth Rotten had Kees Boeke reeds eerder leren kennen in 1915 bij zijn reis door Duitsland (zie 3.5). Zij was nu als leidster van de Duitse sectie een topfunctionaris in de in 1921 opgerichte New Education Fellowship, (N.E.F.), welke organisatie beoogde mondiaal vernieuwingen te helpen bewerkstelligen, die zouden kunnen leiden tot het toepassen van meer kindgerichte beginselen in onderwijs en opvoeding en tot een vreedzame samenleving tussen mensen en volkeren. Tijdens de vergadering sprak zij over het ontstaan en de organisatie van de wereldbond en bezocht in de daarop volgende week verschillende progressieve scholen, waaronder de Pallas Athene School te Amersfoort, de Hilversumse Schoolvereniging, de Humanitaire School te Laren, de Montessorischool te Bussum en te Amsterdam (Lairessestraat), en het Amsterdams Lyceum. Voorts bezocht zij de opleidingscursus van de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding', waar zij lessen bijwoonde van J.H. Bolt en dr. M.J.G. Minnaert. Later ging zij naar Den Haag om zich op de hoogte te stellen van het werk van de 'Stichting voor Kinderstudie', waarin mevrouw C. Philippi-Siewertsz van Reesema een belangrijke rol speelde. In Den Haag sprak zij nog over de Duitse 'Schulreform'-beweging (120).

Kees Boeke toonde tijdens de vergadering zijn materialen en verklaarde zich bereid 'de toestellen voor het taalonderwijs en wellicht ook enige andere door hem ontworpen leermiddelen onder zijn leiding te laten verwaarden' (121).

Deze uitweiding over de jaarvergadering van 'De Nieuwe Opvoeding' is bedoeld om aan te tonen, dat vanaf 1927 aanwijsbare relaties zijn aan te geven tussen Kees Boeke en Nederlandse onderwijsvernieuwers die contacten onderhielden met de New Education Fellowship.

De familie Boeke werd op 10 december 1927 verblijd met de geboorte van hun zevende dochter, Marian. Boeke kreeg voor de W.P. meer armslag, toen vrienden hem een nieuw gebouw aanboden, dat aan de Hobbemalaan te Bilthoven werd gebouwd. De nieuwbouw werd in 1929 betrokken; 12 juli werd tot officiële stichtingsdag verklaard. De familie nam haar intrek in een nieuwe woning naast de school.

Van 24 tot 28 juli 1929 organiseerde Boeke in het 'Broederschapshuis' een conferentie over het onderwijs in de W.P. Bij deze conferentie was onder meer Cor Bruijn aanwezig, die korte tijd daarna de vijfde internationale N.E.F.-conferentie in de Kronborg ('Hamlet's Castle') te Helsingør bijwoonde en daar een inleiding met lichtbeelden hield over het werk van Kees Boeke (122).

Een tweede Werkplaatsconferentie in het 'Broederschapshuis' vond plaats op 27 en 28 december van hetzelfde jaar. Hierbij waren ruim 120 personen aanwezig, die grotendeels afkomstig waren uit het openbaar en bijzonder lager en middelbaar onderwijs.

De heer M.J. Langeveld Jr., de latere Utrechtse hoogleraar in de pedagogiek te Utrecht, schreef over deze samenkomst een artikel in het tijdschrift 'Volksontwikkeling' (123). Langeveld begint met op te merken, dat reeds op verschillende plaatsen de aandacht is gevestigd 'op het werk, dat zich onder leiding en op initiatief van de Heer K. Boeke te Bilthoven ontwikkelt. Een ontwikkeling, die wel slechts pas een drietal jaren 'geschiedenis' heeft, maar in die korte tijd in een dergelijk tempo tot concrete vormen is gekomen, dat zij een algemene aandacht alleszins waard blijkt'(124).

De bedoeling van de conferentie was, om onderwijsmensen die vernieuwingsbereid waren of reeds moderner onderwijsvormen hadden gevonden in de gelegenheid te stellen hun ervaringen met elkaar uit te wisselen. Daarnaast zou men proberen een antwoord te zoeken op de vraag: 'hoe denken wij ons eigenlijk het onderwijs in de toekomst; in welke opzichten zijn wij het daarover éénstemmig eens?' (125). Men wilde daarbij niet ter sprake brengen in hoeverre deze inzichten onder de gegeven omstandigheden direct in de onderwijspraktijk toepasbaar zouden zijn.

Boeke demonstreerde tijdens een rondgang door de W.P. de door hem ont-

worpen leermiddelen en gaf als zodanig zelf reeds uiting aan zijn ervaringen.

Het denken over onderwijs voor de toekomst gebeurde aan de hand van 'een konsept van 'ideaalstellingen' door de leiders der konferentie voorlopig opgesteld' (126).

Langeveld gaat in zijn artikel nu verder in op een aantal indrukken van de conferentie en staat langer stil bij een beschrijving van de W.P.-werkwijze, die mede ter discussie werd gesteld.

De sfeer van de conferentie was buitengewoon prettig. 'Geen traditionele twistpunten, geen bittere discussie of betogen, maar een warm gekonsentreerd samenwerken, een heenstappen over individuele voorkeur om den wille ener praktische overeenstemming. Een bijna onhollandse konferentie' (127). Boeke betoogde dat men tijdens de conferentie niet weer een 'beweging' wilde maken noch propageren en dat men ook niet de bestaande school en haar leerkrachten negatief zou kritiseren.

Tijdens de discussie over het onderwijs van de toekomst werden in grote lijnen de volgende 'ideaalstellingen' onderschreven:

- o de school dient uit te gaan van de leidende gedachte, dat een harmonische ontwikkeling van lichaam, geest, gemoedsleven en schoonheidszin bij het kind noodzakelijk is;
- o het kind moet zich ontwikkelen naar zijn aanleg, niet naar de voornemens van anderen die daarmee geen of onvoldoende rekening houden; karakterontwikkeling gaat boven hersengymnastiek;
- o om het bovengenoemde praktisch mogelijk te maken, zal de schoolorganisatie daartoe moeten zijn ingericht.

Binnen de schoolorganisatie zal het mogelijk moeten worden gemaakt, dat leerlingen individueel, maar ook in paren en groepen werken. De leermiddelen zullen daar dan ook op zijn ingesteld. Langeveld wijst dan op voorbeelden in de W.P. Hij geeft ook een overzicht van organisatorische maatregelen die daar zijn genomen om individueel werk en groepswerk mogelijk te maken en accentueert daarbij het feit, dat de kinderen zélf via de wekelijkse 'Bespreking' daar belangrijke invloed op hebben.

Wij noemen hier enige van die maatregelen met betrekking tot het werken in groepen:

- o in een groep is men niet gebonden aan zijn leeftijd, maar aan zijn belangstelling;

- o wanneer nieuwe kinderen in een groepje komen, dan verbinden zij zich ertoe het hele jaar bij het gekozen groepje te blijven;
- o nieuwelingen krijgen een 'zeevader', een werker die hen inwijdt in de 'geheimen' van de school;
- o in groepjes treden op een natuurlijke wijze leiders naar voren, die vooral als helpers fungeren;
- o spontane belangstelling zal zoveel mogelijk drijfveer moeten zijn voor het werken van een kind, maar men zal er niet tegenop moeten zien dat een kind zich soms temidden van een werkende gemeenschap verveelt (de W.P. aan de Hobbemalaan was zo gebouwd, dat men elkaar in de werkruimte overal zien kon);
- o men leert niet alleen in groepjes, maar men speelt ook samen of men zingt en danst of maakt muziek.

De gemeenschapsgeest wordt in stand gehouden door gezamenlijke activiteiten in en buiten de W.P.; daartoe behoren bijvoorbeeld de gemeenschappelijke, zelfverzorgde middagmaaltijd (de kinderen zijn van 9 tot 4 uur aanwezig), het samen verzorgen van een eigen periodiekje ('De Bij'), het in orde houden en schoonmaken van de W.P. en het beheren van een 'winkelkje' voor les- en werkmaterialen.

Aan het klaarstomen voor examens wordt niet meegedaan; alleen kinderen die zélf een examen willen doen, krijgen daar hulp bij.

Bij het individuele werk is een leergang ontwikkeld, zodat men zich langs die weg de leerstof eigen kan maken, 'mits men werkelijk bezig is, is men volkomen vrij in het gebruik van zijn tijd' (128).

Wie meent met een gedeelte klaar te zijn, kan dit door een verder gevorderde laten onderzoeken.

Er is geen verplicht leerplan of een lesrooster.

De menselijke kennis wordt gezien als één geheel; het onderling verband der vakken wordt daarom benadrukt. Daarom ook heeft men bij verwante vakken, bijvoorbeeld de moderne talen, gezocht naar een overeenkomstige behandeling en terminologie.

De ordening van de bibliotheek, van de vakken en de daarbij gebruikte boeken en leermiddelen geschiedt volgens éénzelfde systeem. Men vergelijk hierbij de opmerkingen die Stamperius hierover reeds maakte.

Langeveld wijst nog op het feit, dat de systematiek de mogelijkheid tot differentiatie in voldoende mate toelaat, waardoor werkers die 'zich

langzamerhand in vrijer water weten te verplaatsen' (129), gemakkelijk de weg kunnen vinden.

Tenslotte gaat de auteur van het artikel nog in op de vragen omtrent 'dwang (straf) en beloning' die tijdens de discussies aan de orde kwamen; 'al die zelftucht en die zelfordening en zelfkontrôle en dat verantwoordelijkheidsbesef en dat gevoel tot een gemeenschap te behoren, dat is nu allemaal goed en best, maar ieder kind is wel's bokkig of lui of althans zó, dat hij straf verdient' (130).

Langeveld benadrukt, dat Boeke dit laatste niet ontkent, maar in een enigszins gevormde gemeenschap straft de overtreder zichzelf. 'De bokkige maakt behalve anderen ook zichzelf het werk onmogelijk; de lauwe beneemt zichzelf de vreugde der gemeenschap' (131).

Om echter de overtreder duidelijk te maken wat er schort, zal het nodig zijn, dat hem zijn houding en zijn handelen bewust wordt gemaakt en dat hem de gevolgen onder ogen worden gebracht.

'Maar men bedreigt noch schrikt daarbij af' (132). Wel nemen de kinderen zelf maatregelen die voor de overtreder gevolgen hebben, omdat zijn overtreding -bijvoorbeeld enige malen te laat komen- het werk in de groep verstoort. Hij zal alleen kunnen meedoen, wanneer hij op tijd aanwezig is. De straf-beloning-discussie was alleen daarom al belangrijk, dat de aanwezige onderwijskrachten niet alleen het toedienen van straf, maar ook de straf zelf, 'als ethies verschijnsel' (133) onderwerp van ernstige gedachtenwisseling maakten.

De hierboven uitvoerig besproken artikelen van Stamperius en Langeveld geven onzes inziens niet alleen een illustratie van de ideeën van Kees Boeke en de toepassing ervan in de W.P. gedurende de periode tussen 1926 en 1929, maar ze maken ook duidelijk, dat tot oordelen bevoegde onderwijsmensen positief tegen het Bilthovens experiment aankeken en dat Kees Boeke zelf in toenemende mate bereid was én in staat anderen bij zijn Werkplaats te betrekken en zijn vernieuwingsideeën op een aan-sprekende wijze weer te geven én ter discussie te stellen. De samenkomst van december 1929 had zelfs geleid tot het opstellen van een 'Program 1929', dat in verschillende onderwijsbladen werd gepubliceerd en dat bedoeld was als basis voor gedachtenwisseling (134).

In 1930 leidde Boeke een bespreking in op het 'Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres', dat op 24, 25 en 26 april 1930 te 's-Gravenhage werd

gehouden. Zijn onderwerp was: 'De School zal veranderen'. In het congresboek vinden wij een samenvatting van zijn beginselen, een verslag van de discussie en een tweetal bijlagen: 'Program 1929' en 'Systematiek 1929' in verband met 'Program 1929' (135).

Boeke begint zijn samenvatting met de zin: 'De school zal veranderen in een werkplaats' (136). Vervolgens zet hij zijn gedachten over die werkplaats uiteen en daarin wordt zijn eigen W.P. als uitgangspunt gebruikt met aanduidingen die soms een toekomstverwachting inhouden, bijvoorbeeld in de zin: 'Er zal geen scheiding zijn tusschen 'lager', 'middelbaar' en 'hoger' onderwijs' (137). Hij zegt ook, dat zijn werk niet zou moeten worden gerangschikt onder de verzameltitel 'schoolhervorming' - de sectie waarin hij zijn inleiding houdt - 'want wie hervormt geeft het oude in nieuwe vorm' (138), maar dat er eerder de aanduiding 'wedergeboorte' voor gebruikt zou moeten worden, omdat hij droomt van 'iets geheel anders, dat de plaats van het oude inneemt' (139).

Verder stipt hij aan, dat hem wel eens gevraagd wordt naar de 'resultaten' van zijn werk; zijn antwoord is dan, dat het werk nog zo jong is, dat hij nog in het geheel niet op 'resultaten' kan bogen en hij vervolgt: 'misschien zelfs zal dit naar de gewoonlijk geaccepteerde standaard nooit mogelijk blijken, want in een omgeving als de onze zullen heel andere resultaten ontstaan als in de school' (140). Zoveel mogelijk kennis 'bijbrengen', 'klaarstomen' voor een examen zijn naar zijn oordeel in tegenspraak met het doel van de Werkplaats: kinderen vrij laten in hun ontwikkeling naar eigen aard en aanleg.

In de discussie komen verdere fundamentele zaken aan de orde, bijvoorbeeld de vraag naar 'autoriteit' en naar de meest gewenste gemeenschapsordening. Boeke wijst 'mechanisch, uiterlijk gezag' af, maar ook objectieve normen voor goed en kwaad, omdat naar zijn overtuiging gezag en normen in de mens zelf zijn, zoals ook God is in ieder mens. Het bestaan van een God die immanent maar ook transcendent is, kan Boeke niet erkennen. Hij is religieus monist en heeft afstand genomen van het dualisme, dat hij in vroeger jaren onderschreef (141).

Gemeenschapsordening door de gemeenschap zelf is niet alleen een ethische eis; 'zij is tevens verkieslijk boven elke wijze van 'regeeren'... (142). Om die reden is het volgens Boeke nodig, dat kinderen in de scholen al de praktijk van onderlinge gemeenschapsordening leren en dat daarbij wordt afgezien van het aankweken van gehoorzaamheid aan een 'autoriteit' buiten

hen en van een door een systeem van cijfers en rangnummers gestimuleerde concurrentiegeest.

De bijlagen 'Program 1929' en 'Systematiek 1929' bevatten in feite een actieplan voor de naaste toekomst.

In 'Program 1929' vinden wij een aantal bespreekpunten voor gedachtenwisseling 'in allerlei kringen, waar gestreefd wordt naar radicale hervorming van onderwijs en opvoeding' (143). Ze vormen de neerslag van de twee Werkplaatsconferenties.

In 'Systematiek 1929' wordt een concreet voorstel gedaan tot het ontwikkelen van een systematiek van vakken, waarmee men in de toekomst gemakkelijker over elkaars werk en over didactische vondsten, die zouden kunnen leiden tot vernieuwing, zou kunnen praten. Het is duidelijk, dat Boeke hierin de hand had, want de systematiek volgt de indeling die hij al in de W.P. gebruikte. In de systematiek zijn in totaal 55 vakken ingedeeld in zeven vakgroepen volgens een decimaal systeem (144). De systematiek zou door geïnteresseerden in een conferentie worden besproken; deze derde Werkplaatsconferentie had plaats van 28 juli tot en met 8 augustus 1930 in het 'Broederschapshuis'. Zij trok evenwel niet de belangstelling die Boeke had gehoopt, al waren de resultaten - naar zijn mededeling - voor de ontwikkeling van het werk in de W.P. van grote betekenis (145).

In 1931 volgde nog een vierde Werkplaatsconferentie. Deze keer werd zij gehouden op initiatief van de Praktisch-Idealisten Associatie (P.I.A.); er was veel toeloop van geïnteresseerden, ook van buiten de wereld van het onderwijs.

Het is duidelijk, dat Boeke in de jaren tussen 1927 en 1932 actief met zijn ideeën en zijn werk naar buiten trad en dat hij ernaar streefde op deze wijze een bouwsteen te leveren voor een nieuwe samenleving. Hij zou dat blijven doen in de komende jaren, voorlopig als 'educational missionary' in eigen land. (146).

3.9 Het 'schooltje' groeit

De W.P. telde in 1927 nog maar 11 kinderen; in 1930 waren het er 33 (147). De leeftijden liepen in 1930 uiteen van 5 tot 17 jaar en er waren ongeveer evenveel meisjes als jongens. De kinderen kwamen uit verschillende milieus en waren afkomstig uit Bilthoven, maar ook van ver daar buiten.

Boeke had in 1930 nog niet het voornemen meer kinderen dan 40 aan te nemen, omdat dit aantal als groot 'gezinsverband' nog te overzien was. In situa-

ties waarin grotere aantallen kinderen zouden moeten worden geplaatst zou hij de voorkeur geven aan een 'paviljoenssysteem' met in-zichzelf-volledige cellen van kinderen van alle leeftijden (148). Hij had in 1930 hulp van twee medewerksters, die belangeloos hun hele tijd aan het werk gaven. 'Tot 1932 was Kees het middelpunt van alles; hij was de enige die er altijd was, hij stimuleerde, inspireerde en probeerde de kinderen zoveel mogelijk alles te bieden wat hij in het leven belangrijk vond' (149).

Toen in 1931 het aantal kinderen verder toenam en het gevaar ontstond dat de jongere werkers te weinig aandacht zouden krijgen, werd besloten de kinderen tot acht jaar in een aparte groep bijeen te brengen.

Het volgende jaar kreeg Boeke een belangrijke versterking van zijn medewerkers, doordat het ervaren en enthousiaste onderwijsechtpaar Joop en Willie Westerweel aanboden bij hem te komen werken. Met hun hulp kon het onderwijs grondiger worden aangepakt dan tot dan toe het geval was. In 1934 werd ook Hein Herbers, die als pacifist uit Duitsland was gevlucht, medewerker voor de vakken Duits en geschiedenis die hij ook al in zijn vaderland onderwees.

In dat jaar werd besloten het werk uit te breiden met meer Werkplaatskernen dan de ene, reeds bestaande. De nieuwe naam werd 'Werkplaats Kindergemeenschap Bilthoven' (W.K.B.).

Het aantal werkers groeide in 1934 tot 75; de leeftijden liepen uiteen van 3 - 18 jaar en het aantal jongens en meisjes was ongeveer gelijk. Er werd een begin gemaakt met een tweede paviljoen, waarin de jongste 21 kinderen een plaats zouden krijgen. Voorlopig werden zij ondergebracht in een ruim huis, dat ook gedeeltelijk als internaat werd ingericht.

Het aantal medewerkers steeg tot 17. Van hen hadden er 6 een bevoegdheid voor het lager en 8 voor het middelbaar onderwijs. Boeke zag wel in, dat deze verhouding 'economisch onverdedigbaar' was en dat 'een werkwijze als deze niet in het groot zou kunnen worden toegepast'.

Hij meende echter dat men in een 'Kindergemeenschap' van 500 leerlingen, verdeeld over 10 paviljoens, met 50 medewerkers zou kunnen volstaan (150).

Na 1934 nam het aantal kinderen nog toe: in 1936 waren er 106 met 9 vaste medewerkers. Daarnaast waren er nog part-time medewerkers.

Sinds 1932 ontvingen deze wel enige financiële vergoeding; het weinige geld dat er voor de medewerkers was, werd verdeeld naar behoefte (doorgaans naar gezinsgrootte) en niet naar opleiding of functie (151).

Het is hier het moment enige opmerkingen te maken over de functie van de

'Medewerkersbijeenkomst' en de 'Bespreking'. Daarbij golden de volgende uitgangspunten.

- 'Waar samen gewerkt wordt, moet ook samen de verantwoordelijkheid gedragen worden en niet door enkelen.
- Ieders stem is belangrijk. Iemands mening kan alleen extra gewicht krijgen door zijn persoonlijkheid, nooit door zijn functie.

Geef bovendien ruimte aan hem die niet zo de gave van het woord heeft.

- Niet stemmen' (152).

De Medewerkersbijeenkomst bestond uit alle full-time medewerkers. Dit lichaam had naar buiten de verantwoordelijkheid en regelde naar binnen het onderwijs. Het vergaderde één keer per week. Een bestuur was er niet: 'Zij die het werk doen, kunnen het beste beoordelen hoe het gedaan moet worden' (153). De medewerkersssamenkomst benoemde jaarlijks een 'Commissie van Beheer', die gevormd werd uit de ouders en eventuele buitenstaanders. De Commissie beheerde de financiën, grotendeels bestaande uit ouderbijdragen, en stelde de bedragen van de 'Medewerkerszorg' (de salarissen) vast. De Commissie legde aan het eind van het jaar verantwoording af aan de Medewerkersssamenkomst.

De Bespreking bestond aanvankelijk uit alle werkers en medewerkers. Vanaf 1931 hielden de kinderen tot 8 jaar een aparte bespreking. Deze wijze van bespreken met leeftijdsgroepen vergemakkelijkte wel de discussie, maar doorbrak de oude traditie van het werken met kinderen van alle leeftijden door elkaar. Besprekingen werden wekelijks gehouden. Ze werden geleid door een werker en ook de 'minuten' (besluiten) werden door een der kinderen genoteerd. In de Bespreking kwamen alle zaken ter sprake die het dagelijks leven in de W.P. betroffen (154).

Omstreeks 1936 werd ter ontlasting van de Bespreking de 'Ronde' ingesteld, speciaal om gedragskwesjes te behandelen. Afgevaardigden uit alle leeftijdsgroepen hadden er zitting in; ze rouleerden per maand en iedereen kwam aan de beurt. De 'Ronde' heeft slechts kort bestaan, omdat de werkers haar als een soort 'rechtbank' gingen zien. Verder was er nog een 'Maandelijks Werkverdeling', die de taken op het gebied van schoonhouden en onderhoud van het gebouw regelde.

De ouders hadden ieder trimester op een zondag een oudersssamenkomst, waarbij zij zoveel mogelijk op de hoogte werden gebracht van de gang van zaken binnen de W.P. en waar zij met de medewerkers over hun kinderen

konden spreken. Van de ouders werd niet verwacht, dat zij zich met de regelde gang van zaken bemoeiden.

De aanwas van deskundige medewerkers maakte het mogelijk niet alleen het onderwijs te verbeteren, maar ook werkkampen te houden en toneel- en muziekuitvoeringen te geven die er mochten zijn. Vooral muziek door allen voor allen nam de jaren door een belangrijke plaats in onder de W.P.-activiteiten en Kees zelf was daarbij als musicus en als dirigent de grote animator.

Ook tuinwerk, een oude wens van Boeke, kreeg een kans, toen de W.P. de beschikking kreeg over een grote tuin te Groenekan, die de werkers bij toerbeurt verzorgden onder leiding van de eigenaar Maarten Hulst. De produkten van deze tuin kwamen voor een deel ten goede aan de medewerkers, als een stukje loon in natura (155).

In september 1932 begon Joop Westerweel met enige andere medewerkers een groepje van zes werkers voor te bereiden op het M.U.L.O.-examen. Ondanks hun inzet en die van hun begeleiders slaagden er maar twee van de vier die examen deden; een teleurstellend resultaat dat gedeeltelijk moest worden geweten aan te grote hiaten in kennis.

In de W.P. besloot men nu niet meer voor officiële examens op te leiden, maar eigen schooldiploma's te verstrekken op grond van het geregelde werk van de leerlingen. Er werd ook een stelsel ontwikkeld dat aan de werkers de mogelijkheid zou bieden op grond van een aantal 'proeven' de volgende diploma's te halen:

- paars diploma (voor de schoolvakken ongeveer overeenkomend met het niveau eind 2e klas der Lagere School);
- blauw diploma (idem eind 4e klas L.S.);
- groen diploma (idem eind L.S.);
- geel diploma (idem eind 3-jarige H.B.S. of eind M.U.L.O.);
- oranje diploma (idem eind 5-jarige H.B.S. of Gymnasium).

De kleuren van de diploma's waren weer dezelfde als die der reeds eerder genoemde vakgroepen (156).

De kinderen die voor een bepaald diploma werkten, werden als groep aangeduid met de bijpassende kleur: bijvoorbeeld 'groene groep' voor de 10-12 jarigen die met hun vakkenpakket ongeveer aan het eindniveau van de Lagere School toe waren. De leerstof voor ieder diploma was zodanig geordend, dat een werker in de normale tijd een diploma kon halen, indien hij of zij iedere maand twee proeven deed. Een werker die er niet in slaagde voor een

diploma de nodige proeven te doen, kreeg aan het einde van zijn verblijf in de W.P. een lijstje mee van de afgelegde proeven.

Er waren niet alleen proeven voor schoolvakken, maar ook voor allerlei vormen van praktisch en creatief werk. De proeven waren zodanig ingericht, dat de kinderen er zelfstandig aan konden werken en alleen incidenteel hulp hoefden te vragen. Er trad in zekere zin een 'daltonisering' op. Naast individueel werk waren er groepslessen.

In de periode tussen 1 juli en 18 september 1933 werd aan de concretisering van de plannen gewerkt, nadat deze door de Medewerkersbijeenkomst en de Ouderssamenkomst waren goedgekeurd.

De nieuwe werkwijze bleef jarenlang in gebruik. Ze gaf de kinderen houvast én een grote mate van vrijheid, omdat deze enerzijds door het proevensysteem wisten wat van hen verwacht werd en anderzijds de mogelijkheid kregen hun werk naar eigen behoefte in te delen, eventueel in overleg met hun groepsbegeleider of mentor. De behaalde resultaten boden hen de gelegenheid eigen voortgang te beoordelen.

Binnen de W.P. werd daarmee wel een ander stuk vrijheid 'ingeleverd', want men wilde wel niet onder het officiële-examenjuk door, maar men had nu een eigen juk ontworpen, dat misschien wel iets minder zwaar en dwingend was, maar toch... het was een juk. Boeke en zijn medewerkers hadden daarmee concessies gedaan aan een behoefte aan maatschappelijke zekerheid die bij Werkplaatskinderen en hun ouders bestond. Men kan zich echter ook voorstellen, dat medewerkers die uit het bestaande, reguliere onderwijs afkomstig waren, de wat grotere zekerheid van een meer geordend leerplan verkozen boven een 'kijk-wijs-systeem', dat wel tegemoet kwam aan de momentane behoeften van de werkers, maar dat ook het gevaar inhield van het ontstaan van pijnlijke leemten in de ontwikkeling van diezelfde werkers.

Boeke schrijft zelf over de nieuwe werkwijze: 'Ik geloofde -en de ervaring heeft bewezen, dat dit zo is- dat aldus de behoefte der kinderen aan vastheid voldoende bevredigd zou worden' (157) en elders: 'De nieuwe werkwijze bleek de kinderen en ons goed te voldoen. Reeds het eerste jaar kon een vrijwel normaal aantal diploma's van alle kleuren, behalve oranje, worden uitgereikt' (158).

Wij hebben bij J.H. Bolt uiteengezet op welke wijze in juli 1934 contacten met andere scholen - de Pallas Athene School te Amersfoort en de Montessorischool te Bussum - werden gelegd met het doel te komen tot samenwerking bij de uitreiking van diploma's: diploma's voor Individueel Voort-

gezet Onderwijs (I.V.O.). Deze naam werd door Boeke het eerst gebruikt. In juni 1938 kwam de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' tot stand en daarmee kreeg de samenwerking der drie scholen, later uitgebreid tot vijf een officiële status. In de loop der jaren zou het 'Individueel Voortgezet Onderwijs' ook landelijk betekenis krijgen (159).

In 1935 begon Boeke zich actiever bezig te houden met de organisatie van vernieuwingsgezinden, die in het ruime kader van de reeds eerder genoemde New Education Fellowship bemoeienis hadden met de vernieuwing van opvoeding en onderwijs.

In Nederland werd reeds naar organisatie gestreefd in de Vereniging 'De Nieuwe Opvoeding', die vanaf 1929 tot in de vroege jaren dertig als Nederlandse groep deel uitmaakte van de N.E.F.

Een Nederlander die in N.E.F.-kringen ruime bekendheid en waardering genoot, was dr. J.J. van der Leeuw. Hij was een vooraanstaand man in de P.I.A. (Cf. noot 87) en hield zich in deze Associatie onder meer bezig met opvoedkundige vraagstukken. Op het zesde wereldcongres van de N.E.F. in 1932 te Nice en ook tijdens de Zuidafrikaanse regionale conferentie van de N.E.F. te Kaapstad en Johannesburg maakte hij grote indruk op zijn internationaal gehoor met enige inleidingen, waarin hij onder meer pleitte voor de 'workshop school', een kindergemeenschap op sociocratische grondslag. Boeke's ideeën vertoonden in deze een sterke overeenkomst met die van Van der Leeuw (160).

Boeke organiseerde van 23-26 april 1935 zijn toen reeds tiende Werkplaats-(Paas-)conferentie met deelnemers en sprekers uit binnen- en buitenland (161). Aan het einde van deze samenkomst werd besloten een nieuwe organisatie in het leven te roepen, die ertoe bestemd was Nederlandse sectie van de N.E.F. te worden; daartoe moest wel eerst aan bepaalde voorwaarden zijn voldaan (162).

Het oprichtend comité bestond uit de drie schoolleiders die elkaar in het voorgaande jaar onder de 'I.V.O.-formule' hadden gevonden, Boeke, Bolt en Fontein, en uit de dames C. Philippi-Siewerts van Reesema, bestuurslid van de 'Vereeniging voor Kinderstudie' en pionier op het gebied van vernieuwing van het kleuteronderwijs, en A. van der Linde.

Op voorstel van Boeke zou de nieuwe organisatie een werkgemeenschap zijn: de leden werden geacht zich als 'werkers' in te zetten voor een gemeenschappelijke taak.

De naam luidde in het begin: 'Werkgemeenschap Nieuwe Opvoeding'; korte

tijd later werd deze gewijzigd in 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'. Specifieke taken binnen de werkgemeenschap werden behartigd door werkgroepen. Tot 1938 geschiedde de informatieuitwisseling door middel van de periodieken 'Nieuwe Bladen' en 'Mededelingen', daarna door het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (163). Begin april 1935 maakte Kees Boeke een einde aan de periode, waarin hij weigerde belasting te betalen en van geld en overheidsdiensten gebruik te maken: 'his views had changed and he had decided he could no longer step outside the social order by which, willy-nilly, he was being supported', schrijven Boyd en Rawson (164). Hij reisde nu weer met het openbaar vervoer en ging in mei naar Londen om daar de toelating van de 'Werkgemeenschap Nieuwe Opvoeding' als Nederlandse sectie van de N.E.F. te bespreken. In de zomer nam hij deel aan de tiendaagse regionale N.E.F.-conferentie te St. Andrews. Hij maakte daar grote indruk met zijn visie op mens en samenleving. Het gevolg hiervan was, dat hij werd uitgenodigd om in de herfst in Engeland en Ierland te komen spreken. Hij maakte dan ook van 10-23 november een tournee, tijdens welke hij inleidingen hield te Londen, Belfast, Birmingham, Leeds en Chesterfield (165).

Nu hij was teruggekeerd in een maatschappelijk orde, waartegen hij zich twaalf jaar verzet had, maar waarvan hij had ingezien dat hij er zich niet langer aan mocht onttrekken, zette hij zich met volle kracht in voor het uitdragen van zijn opvoedings- en onderwijsidealen in binnen- en buitenland.

3.10 Boeke en de Werkplaats tot 1946

Tijdens de Paasconferentie van 1935 was het plan geopperd het volgende jaar een internationale pedagogische conferentie te organiseren. Het lukte Boeke met de hulp van een groep medewerkers de voorbereidingen op tijd af te ronden en de bijeenkomst van 14-20 april 1936 te Utrecht te doen plaatsvinden. Ongeveer 700 deelnemers, onder wie vele buitenlanders, bezochten deze regionale N.E.F.-samenkomst.

De Utrechtse wethouder G.L. de Haas hield de openingsrede van deze 'Leeuwenbergh Conferentie'; Kees Boeke sprak de slotbeschouwing uit.

Het conferentiethema 'Leren Samenleven' werd door ruim een dozijn binnen- en buitenlandse sprekers belicht, van wie we noemen: prof. dr. J.H. Gunning Wzn., prof. Pierre Bovet (Genève), Wyatt Rawson (Londen), dr. Fritz Redl (Wenen), dr. Lotte Danziger (Kensington), Mlle Amélie Hamaïde (Brussel) en

Paul Geheeb (Versoix). De inleidingen (166) werden omlijst met muziek en zang en er was een Internationale Paedagogische Tentoonstelling, die grote belangstelling trok.

Deze tentoonstelling werd ingericht door het Nationaal Reizend Museum voor Ouders en Opvoeders en was na de conferentie ook in andere Nederlandse steden te zien.

Vele Nederlandse conferentiegangers meldden zich aan het einde van de bijeenkomst als lid van de 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (W.V.O.). Door deze aanwas van leden kon de W.V.O. op 20 april 1936 officieel als Nederlandse sectie van de N.E.F. worden erkend. In de jaren 1936-1942 organiseerde de W.V.O. met grote regelmaat paasconferenties, die door de belangrijke inbreng van Kees Boeke eenzelfde karakter kregen als de Werkplaats-conferenties van vóór 1936 (167).

In 1938 kon de W.V.O. dank zij de medewerking van de uitgever Muusses een eigen tijdschrift stichten. Het aandeel van Kees Boeke in dit tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (V.O.O.) is aanzienlijk geweest. Gedurende negen jaargangen (1938 - 1951) was hij redacteur en als auteur schreef hij ten minste 27 bijdragen (168).

In 1936 nam hij deel aan de zevende wereldconferentie van de N.E.F., die van 31 juli - 14 augustus te Cheltenham (Engeland) werd gehouden. Hij gaf daar een vijfdaagse cursus over de W.P. en sprak over vernieuwing van het voortgezet onderwijs in Nederland.

Tijdens deze conferentie werden ook plannen gemaakt voor de oprichting van een International Centre for Progressive Schools (I.C.P.S.). Dit centrum kwam inderdaad tot stand; het werd gevestigd te Bilthoven; voorzitter was Kees Boeke, secretaris dr. W.M. van Popta (169).

Boeke's uitdragen van de werkplaatsgedachte in woord en geschrift - men denke aan de verschijning van zijn boek 'Kindergemeenschap' (1934) en aan zijn voordrachten over de W.P. en de daaraan ten grondslag liggende ideeën - leidde aan het begin van het schooljaar 1936-1937 tot een voor de W.P. exeptionele groei van werkers (170). Wij stelden reeds vast, dat hun aantal in dat jaar de 100 had overschreden.

Boeke speelde nu met de gedachte niet alleen de W.P. uit te bouwen tot een kindergemeenschap verdeeld over een aantal paviljoens voor ongeveer 50 kinderen ieder, maar er ook een Internationale Kindergemeenschap van te maken met een Franse, Duitse en Engelse unit, waaraan Franse, Duitse en Engelse leerkrachten zouden zijn verbonden, maar ook Nederlandse die één of meer van deze talen beheersten.

Met Pasen 1937 had te Bilthoven een bijeenkomst plaats van een groep personen uit verschillende landen. Bij die gelegenheid werd de 'Internationale Kindergemeenschap' gesticht.

Boeke reisde in september van dat jaar naar Amerika om te trachten daar financiële steun voor te verkrijgen. Deze werd hem inderdaad toegezegd (171), maar tot een uitvoering van de plannen kwam het niet; na de Tweede Wereldoorlog zou hij deze draad weer opnemen.

Zijn bemoeienissen met de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' in eigen land waren ondertussen ook niet gering. Na vier jaar samenwerking met de Pallas Athene School te Amersfoort en de Bussumse Montessorischool was op 27 juni 1938 de Stichting een feit geworden. De Stichting beoogde het uitreiken van eigen diploma's, maar men beperkte zich tot wat in de W.P. met het gele diploma werd aangeduid. Men streefde er echter naar in de toekomst ook het oranje diploma bereikbaar te maken. Het gele diploma werd aanvankelijk aangeduid met I.V.O.-I; het oranje met I.V.O.-II. Van het I.V.O.-I-diploma ontwikkelden zich twee varianten: het I.V.O.-A- en het I.V.O.-B-diploma. I.V.O.-B was gericht op het eindniveau M.U.L.O. en 3-jarige H.B.S.; I.V.O.-A was bedoeld als afsluiting van een op de praktijk gerichte opleiding met een behoorlijke culturele en maatschappelijke achtergrond. Voor dit laatste diploma werden minder hoge eisen gesteld, wat tot uiting kwam in een kleiner aantal vereiste proeven.

De diploma's waren in feite bedoeld als een soort 'dossier-diploma's', waarop werd aangetekend voor welke vakken men welke proeven had afgelegd. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat deze differentiatie wel aan regels en minimeisen gebonden was. Om deze binnen de scholen die in de Stichting samenwerkten 'handen en voeten' te geven, waren er eisen waaraan deze scholen qua organisatie, methode en leerplan moesten voldoen (172). Het I.V.O.-II-diploma, dat gericht was op het eindniveau 5-jarige H.B.S. of Gymnasium, is in de jaren vlak vóór en na de Tweede Wereldoorlog wel dikwijls onderwerp van discussie geweest, er zijn ook aanzetten toe gemaakt, maar deze leidden niet tot het gewenste succes.

Boeke was van 1938-1954 bestuurslid van de Stichting; onder meer was hij vele jaren voorzitter. Als zodanig legde hij contacten met ministerie en inspectie en bouwde goede relaties op, onder meer met inspecteur G. Bolkestein, die grote waardering had voor Boeke's vernieuwingsideeën.

Tijdens de zogenaamde Gecombineerde Vergaderingen (173) werden steeds door I.V.O.-medewerkers inleidingen gehouden over actuele en principiële onder-

werpen en men deed verslag over de gang van zaken in de eigen school. Boeke sprak op de eerste van deze vergaderingen (19 november 1938) over: 'De opleiding van leerkrachten voor nieuwe scholen' (174). Dit onderwerp was voor Kees Boeke en zijn I.V.O.-collega's actueel. Boeke zelf had zich al enige jaren beziggehouden met de internationale organisatie van scholen voor progressief onderwijs en hij zag zeer duidelijk in, dat nieuwe scholen alleen zouden kunnen bestaan dank zij medewerkers met een opleiding, die gericht was op het aankweken van innovatiebereidheid en -deskundigheid. In Brussel bestond reeds een zomercursus voor personeel van nieuwe scholen en in september 1938 was aan de Werkplaats de Bilthovense Aanvullingscursus (B.A.C.) van start gegaan met W.P.-medewerkers als deelnemers (175). In 1939 liepen er al negen parallelle deeltcursussen met in totaal 70 deelnemers. We mogen aannemen, dat daar verschillende medewerkers van de I.V.O.-scholen bij waren. Boeke en zijn collega's mikten echter hoger: ze wilden op den duur een volwaardige dagopleiding van leerkrachten. Boeke en ook zijn collega Bolt pleitten daar krachtig voor (176).

De B.A.C.-cursussen bleven enige jaren bestaan, maar in de oorlogsjaren werden ze onder de druk der omstandigheden geleidelijk gestopt. Na 1945 werd het pleidooi voor een opleiding van leerkrachten bij vernieuwingsonderwijs hervat.

Keren wij nu terug naar de W.P. Deze vertoonde, zoals wij reeds zagen, vanaf 1936-1937 een gestadige groei. Tot 1936 kwamen de kinderen grotendeels uit gezinnen van geestverwanten van de Boeke's, gezinnen waarin anarchisme, pacifisme, vegetarisme, geheelonthouding, niet-roken en dergelijke gemeengoed waren. Na 1936 groeide het aantal snel, dat afkomstig was uit intellectuele milieus waarin men dikwijls wel idealistisch getinte opvattingen koesterde omtrent mens en samenleving, maar deze opvattingen waren doorgaans gevat in gematigder vormen. Zeer zeker waren er ook kinderen bij, voor wie de W.P. werd gezien als een 'ultima ratio' (177).

De W.P. was nog steeds financieel op zichzelf aangewezen; zij ontving geen subsidie en werd onder de Bilthovense scholen als een 'buitenbeentje' beschouwd. Deze situatie zou nog ten minste tien jaar blijven bestaan. Vanuit de W.P. werden nogal eens acties ondernomen die doen blijken, dat men zeer betrokken was bij de noden van de tijd. In 1938 bijvoorbeeld trok de W.P. zich het lot aan van een groep Duits-joodse vluchtelingetjes en verzorgde enige maanden lang het onderwijs voor deze kinderen (178). Na de meidagen van 1940 zette de W.P. spontaan een hulpactie op voor het

dorp Scherpenzeel, dat tijdens de oorlogshandelingen aan de Grebbelinie zwaar was getroffen.

Toen in 1941 op last van de bezetters werd medegedeeld, dat alle joodse werkers en medewerkers de school moesten verlaten, werd na een moeilijk overleg besloten door te gaan met het werk. In 1942 werden ondergedoken joodse kinderen (onder meer bij de familie Boeke) onder andere namen bij de W.P. ingeschreven en ze maakten aldus deel uit van de W.P. -gemeenschap (179).

In januari 1944 werd de school gevorderd en werd het reizen van veel werkers onmogelijk door de treinstaking. Zo goed en zo kwaad als het ging, werd het werk in verspreide lokaliteiten voortgezet.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog besteedden Kees en Betty Boeke en de medewerkers van de W.P. bijzonder veel moeite aan gezamenlijk culturele en spirituele activiteiten in de W.P. Men voerde een aantal stukken van Shakespeare op, toneelbewerkingen van de 'Beatrijs', 'Reinaert de Vos' en de 'The Pied Piper of Hameln' en men verzorgde muzikale uitvoeringen van onder meer de Mattheus-Passion, ook buiten de W.P., waaraan velen jaren later nog met grote ontroering terugdachten (180).

De bevrijding bracht nieuwe hoop, hoewel de situatie van de W.P. desastreus was. Kees Boeke zelf was ontgoocheld en zijn spankracht had zeer geleden (181).

3.11 Boeke en de W.P. na de Tweede Wereldoorlog

De bevrijding betekende ook voor Boeke een herleving van zijn activiteiten in nationaal en internationaal verband.

Kort erna verspreidde hij een pamflet onder de titel 'Redelijke ordening van de mensengemeenschap', waarin hij voor de toekomst, na het échec van dictatuur en parlementarisme, als 'derde oplossing' sociocratie aanwees. Sociocratie zou als werkelijke gemeenschapsdemocratie reële mogelijkheden bieden tot ordening van de gemeenschap dóór de gemeenschap (182). Hij wees in zijn geschrift op de ervaringen die men in quakerkringen met deze werkwijze had opgedaan, en ook op de betekenis van de 'bespreking' als concrete uiting van sociocratie in de W.P.. Sociocratie zou niet kunnen worden opgelegd van bovenaf, noch vanzelf kunnen ontstaan, zij zou moeten worden aangekweekt en geleerd via ervaring, oefening en opvoeding.

In de mensengemeenschap zouden de 'buurtschappen' in de toekomst de bases moeten zijn voor overleg tussen de mensen, en menings- en besluitvorming

zouden vanuit deze bases via 'wijken' en 'districten' in steeds breder kringen moeten plaatsvinden, om uiteindelijk te worden omgezet in meningen en besluiten voor de hele gemeenschap.

Hoe goed ook bedoeld, deze poging tot 'redelijke ordening' leidde niet tot een alternatief van de parlementaire democratie: deze laatste was trouwens in 1945 nog niet direct hersteld.

In juli 1945 had te Utrecht een congres plaats met het thema 'Jeugd in nood'. Het congres werd georganiseerd door 'Nederlands Volksherstel' en op 21 juli hield Boeke een lange inleiding, getiteld: 'Vernieuwde leiding voor het schoolkind' (183), waarin hij een aantal uitspraken deed, die duidelijk aansloten bij reeds eerder door hem verdedigde standpunten. Wij geven er hier puntsgewijs enige van weer:

- o De nieuwe mens moet leren samenleven met zijn medemensen; hij moet zich bewust zijn van zijn taak ten opzichte van de hele mensheid.
- o De opvoeder zal daarbij een leidende rol moeten spelen en zal niet langer als een nederige dienstknecht achter de maatschappij in zijn ontwikkeling moeten aanlopen.
- o Scholen zullen levende organische gehele moeten zijn, waarin kinderen kunnen opgroeien en zich ontwikkelen. Deze 'Kindergemeenschappen' zullen groot genoeg moeten zijn 'om een weerspiegeling te zijn van het werkelijke leven van de 'grote-mensen-maatschappij' in zijn verschillende aspecten' (184).
- o 'Kindergemeenschappen' dienen zo mogelijk buiten de steden gevestigd te worden, zodat de kinderen in contact met de natuur en in een rustige en harmonieuze sfeer kunnen opgroeien.
- o 'Kindergemeenschappen' mogen niet 'eng-nationaal' van opzet zijn; 'het zal een voordeel zijn wanneer zij tot op zekere hoogte een internationaal karakter(...)krijgen' (185).
- o Bij opvoeding en onderwijs zal meer dan tot nu toe het geval is, gebruik moeten worden gemaakt van de resultaten van de kinderpsychologie. 'Dit ook met betrekking tot de leeftijd waarop verschillende vakken worden geïntroduceerd, in verband met de psychologische ontwikkeling van het kind' (186).
- o In verschillende landen wordt in officieel erkende 'Instituten van Onderwijs' gewerkt 'om studie en proefneming mogelijk te maken op de terreinen van methodiek, didactiek en schoolorganisatie...' (187). Zo iets zou met steun van de regering in Nederland ook mogelijk moeten zijn: de Rege-

ringsverklaring van 27 juni 1945 geeft daartoe het nodige vertrouwen (188).

- o Bijzondere aandacht dient te worden geschonken aan de verschillende gebieden waarop zich de 'vernieuwde leiding voor het schoolkind' zal bewegen: het intellectuele, het morele en ethische in relatie tot de karaktervorming, het sexuele, het religieuze, het filosofische, het sociale, het kunstzinnige, het terrein van de lichamelijke opvoeding, het praktische en het internationale.
- o De opleiding van leerkrachten voor vernieuwingsonderwijs zal met kracht ter hand moeten worden genomen, daarnaast zal er behoefte zijn aan aanvullingscursussen (naar het voorbeeld van de B.A.C.) voor leerkrachten van alle scholen. De invoering van het 'Sabbatical Year' voor álle onderwijsgeevenden verdient aanbeveling; voorlopig zou het meemaken van cursussen van één maand aan een instelling als het reeds geprojecteerde 'Centrale Instituut van Opvoeding en Onderwijs' geëist kunnen worden.
- o Het is nodig, dat bij de keuze van leerkrachten van alle typen onderwijs een scherpe selectie wordt toegepast, zodat alleen zij, 'die praktisch bewezen hebben de nodige geschiktheid en toewijding voor het werk met de kinderen te bezitten, op den duur met hen mogen werken' (189). De salariëring van leerkrachten zal in verband daarmee zodanig moeten worden herzien, dat de bestaande grote verschillen in honorering verdwijnen.
Zij zullen in de gelegenheid moeten worden gesteld hun geschiktheid op peil te houden.

Wij stonden met opzet wat langer stil bij deze rede van Boeke, omdat daarin een aantal programmatische punten voorkomen, die nog bij tal van activiteiten van Boeke een rol zouden spelen. Opmerkelijk is het accent dat hij legde op staatszorg en staatssteun. Het is moeilijk na te gaan, of dit wellicht een gevolg was van het feit, dat de W.P. zich in een zodanige financiële nood situatie bevond, dat het voortbestaan ervan bedreigd werd (190), of dat Boeke via andere overwegingen zijn principiële bezwaren tegen de staat en haar instellingen had laten vallen. Zeker is, dat Boeke en zijn medewerkers zich wel bewust waren van de gevaren verbonden aan het aanvaarden van overheidssteun (191) ten behoeve van de instandhouding van hun school, maar dat zij niet konden bevroeden, hoe snel hun invloed daardoor zou verminderen. Omdat echter bij gebrek aan middelen

het werk ná 1 januari 1947 zou moeten worden gestaakt, wilde men in eerste instantie proberen subsidie te verkrijgen als experimenteerschool. 'Het geldt hier niet een request om subsidie volgens de Lager- of Middelbaaronderwijswet, maar een verzoek om financiële steun 'à la fonds perdu', zoals oud-minister dr. G. Bolkestein het uitdrukte, toen ik op 23 juli zijn advies in deze inrlep', schrijft Boeke in zijn brief van 29 oktober 1945 aan dr. G. van der Leeuw, de toenmalige minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (192).

In deze brief schetst Boeke in naam van de Medewerkersbijeenkomst in het kort het belang van de W.P. en de noodsituatie waarin deze verkeert. Hij wijst op de gestegen belangstelling en waardering voor het pionierswerk, dat in de W.P. is verricht en op het feit, dat prinses Juliana en prins Bernhard hun dochters Beatrix en Irene aan de zorg van de W.P. hebben toevertrouwd.

De gebouwen zijn voor de $\pm$ 220 leerlingen ontoereikend, de vroegere inventaris van de nog steeds niet te gebruiken W.P.-behulzingen is grotendeels verdwenen of onherstelbaar beschadigd en er is niet genoeg geld om de medewerkers naar behoren te betalen.

Resultaat van dit schrijven was, dat de minister een noodsubsidie toezegde, die eind 1946 door zijn opvolger minister dr. Jos J. Gielen, na goedkeuring door de Kamer, werd geëffectueerd. Deze subsidieregeling werd later onder de ministers Rutten en Cals verder uitgewerkt (193).

In verband met de steun van het Rijk werd op 9 oktober 1946 de Stichting Werkplaats Kindergemeenschap in het leven geroepen (194) met als voorzitter mr. G.W. Arendsen Hein en als penningmeester prof. dr. W. Schermerhorn. Schermerhorn combineerde later beide functies in zijn persoon en had als zodanig een zeer belangrijke stem in de gang van zaken binnen de W.P.

Het doel van de Stichting was:

'Het instandhouden en uitbreiden van de Werkplaats Kindergemeenschap Bilthoven, zoals die gegroeid is, sedert de oprichter ingenieur Cornelis Boeke de werkzaamheden in 1926 begon, en wel in de geest van de gedachten, blijkende uit diens boek 'Kindergemeenschap' (Utrecht, 1934), waarin hij het werk heeft omschreven, wat betreft doel en werkwijze' (195).

Toch was kennelijk binnen enige jaren dit uitgangspunt zodanig vervaagd, dat vanuit het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in een

brief van 1 september 1950 kon worden geordonneerd, dat bij een instelling 'waarvan de financiële middelen voor een belangrijk deel van Rijkswege werden verstrekt' (196) een sterke centrale leiding door het Bestuur een dwingende eis was, dat directeur noch leerkrachten invloed zouden mogen uitoefenen op het financiële beheer en dat zij op generlei wijze medeverantwoordelijkheid zouden mogen dragen bij de benoeming van nieuw personeel. Bovendien deelde de Minister mede, dat hij het niet gewenst achtte, dat de huidige directeur, de heer C. Boeke, gezien zijn leeftijd, na 1 september 1951 zijn functie zou blijven vervullen. Wel zou hij nog enige tijd bijvoorbeeld als adviseur der Stichting kunnen optreden....

Boeke was op het moment dat deze brief geschreven werd, de 65 reeds gepasseerd. Het was dus begrijpelijk, dat men op spoedig aftreden aandrong. Hij zou evenwel nog tot 1954 algemeen leider van de W.P. blijven.

In het gedenboek, dat ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de W.P. verscheen, wordt onder meer een analyse gegeven van de ontwikkelingen die zich tussen 1946 en 1956 voordeden. Hierin wordt gesteld, dat men de Stichting Werkplaats Kindergemeenschap - gezien haar doelstellingen - eigenlijk had moeten opheffen, toen vanuit Den Haag stringente eisen werden gesteld met betrekking tot het management van de school, de medezeggenschap van de medewerkers, de schoolleiding en - voor wat betreft de 'gele' groep (197) - de examens. Deze eisen immers ontkrachtten de doeleinden die Boeke en zijn medewerkers jarenlang hadden nagestreefd en die in de artikelen van de stichtingsakte als doeleinden werden omschreven. Nu leidden ze tot een 'fatale compromis' (198).

Boeke was niet opgewassen tegen de druk van Den Haag en van zijn eigen bestuur, waarin sinds 1948 ook mevrouw ir. K.C. Lambert-Anema zitting had. Mevrouw Lambert werd in 1951 in de leiding van de W.P. opgenomen. Zij had ervaringen opgedaan met scholenplanning te Eindhoven, had uitgesproken meningen over de integratie tussen kleuter- en lager onderwijs en was daarin haar tijd vooruit. Bovendien had zij grote aandacht voor het zwak-ziende en minder-valide kind.

Het comprehensive-schoolmodel van Boeke sprak haar minder aan en ook stond zij minder open voor vraagstukken met betrekking tot gemeenschapsvorming en samenleving dan voor problemen die een pedagogisch-didactische benadering vroegen. Waarschijnlijk was zij wat afstandelijker dan Boeke en miste zij het charisma dat zijn optreden kenmerkte.

Mevrouw Lambert heeft grote verdiensten gehad voor de groei van de W.P., maar heeft de lijn van Boeke bijvoorbeeld met betrekking tot de I.V.O.-diploma's niet vastgehouden. Boeke heeft de gang van zaken na 1951 niet goed kunnen volgen, omdat er ontwikkelingen waren die tegen zijn oorspronkelijke bedoelingen ingingen en er tengevolge van de vergrote opname-capaciteit (199) een onstuimige groei van leerlingen plaatsvond. Deze laatste was onder andere een nawerking van de aanwezigheid van twee prinsessen op school, waardoor het image van de W.P. en in verband daarmee de motivatie van bepaalde ouders ten aanzien van de keuze van de W.P. als school voor hun kinderen versterkt werden.

Het is verder denkbaar, dat Boeke zich na de Tweede Wereldoorlog zo sterk richtte op nationale en internationale plannen en bewegingen tot 'verfrissing' of vernieuwing van opvoeding en onderwijs, dat hem de benodigde kracht ontbrak om zich ook nog intensief met de administratieve en onderwijskundige leiding van de W.P. bezig te houden, een leiding bovendien over zaken die soms niet in overeenstemming waren met zijn ideeën. Dit zou mede kunnen verklaren, waardoor het mogelijk was, dat hij minder vat kreeg op de gang van zaken en zich langzamerhand uit het werk terugtrok. In 1954 nam Boeke afscheid van de W.P. Hij was toen 70 jaar. Hij had het moeilijk in deze tijd, maar dacht toch ook aan een nieuw begin, een gemeenschap van kinderen, waarin hij zou kunnen werken aan de verwerkelijking van zijn lang gekoesterde idealen (200).

Bij zijn afscheid werd hij benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw wegens zijn buitengewone verdiensten voor de vernieuwing van het Nederlands onderwijs. Indien de zinspreuk op het eremetaal 'Virtus nobilitat' ('Deugd adelt') op iemand van toepassing was, dan was dit zeker het geval bij Kees Boeke.

Wij willen nu verder zwijgen over Boeke's bemoeienissen met de W.P. en in vogelvlucht een aantal activiteiten noemen die Boeke tussen 1946 en 1954 in nationaal en internationaal verband ondernam.

3.12 Boeke en de vernieuwing, nationaal en internationaal

Direct na de bevrijding zocht Boeke contact met de W.V.O. en de N.E.F. In Nederland en daarbuiten ontplooidde hij weldra een enorme activiteit. Samen met de nog beschikbare leden van de Centrale Werkgroep (C.W.G.) van de W.V.O. stelde hij (als voorzitter) een memorandum op voor de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarin idealen en wensen

van de W.V.O. kort werden samengevat en waaraan het verzoek werd toegevoegd met deze wensen bij de reorganisatie van het onderwijs rekening te houden (201). De C.W.G. organiseerde van 11-14 augustus 1945 een conferentie op het landgoed 'Rhederoord' te De Steeg, waarbij ondanks grote vervoersproblemen 150 belangstellenden aanwezig waren. Boeke moest voor deze bijeenkomst een conferentie in Dulwich College bij Londen onderbreken (202).

Het belangrijkste besluit van de conferentie op 'Rhederoord' had betrekking op de instelling van een Vernieuwingsraad, die alle vernieuwings- en organisatieplannen in Nederland zou samenvatten, coördineren en stimuleren.

De oprichtingsbijeenkomst van de Raad had op 27 oktober 1945 te Amsterdam plaats en werd bijgewoond door een veertigtal representanten van diverse onderwijsorganisaties. Kees Boeke werd gekozen tot voorzitter en dr. P.H. Schröder werd een jaar lang door de gemeente Haarlem vrijgesteld van zijn leraarstaak om het secretariaat te kunnen vervullen.

De Raad formeerde een achttal secties (203) en plande drie regionale conferenties in december 1945 en januari 1946 te Leiden, Groningen en Eindhoven, waarvan die in het zuiden des lands niet doorging. Tijdens de landelijke paasconferentie van de Raad op 24, 25 en 26 april 1946 ontmoetten mensen uit alle takken van het Nederlandse onderwijs elkaar te Utrecht (204). Tijdens de verschillende conferenties trad een grote diversiteit van standpunten en meningen aan de dag; meer en minder vernieuwingsgezinden bestreden elkaar soms fel, maar de wil tot verandering was wel allereen merkbaar. Het zal Boeke en zijn medestanders in de Vernieuwingsraad stellig verdrotten hebben, dat succes op nationaal niveau uitbleef. Sommige - met name confessionele - groeperingen distantieerden zich al gauw van de intenties van de Raad. Het Rapport dat de Raad in 1946 onder de titel 'Onderwijsvernieuwing' de minster van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aanbood, bleef zonder gevolg.

Het schema-Bolkestein bracht in het najaar van 1946 veel pennen in beweging en verdrog het Rapport van de Vernieuwingsraad snel uit de sfeer der belangstelling.

Ook het W.V.O.-initiatief in de jaren 1947-1948 tot oprichting van een landelijk Centrum voor Didactiek, dat onder meer als centraal research-instituut voor het gehele Nederlandse onderwijs bestemd was, liep op niets uit. Aanvankelijk reageerde de hele wetenschappelijke pedagogische

wereld enthousiast, maar door gebrek aan overeenstemming tussen de verschillende groeperingen die zouden deelnemen moest men de voorbereidingen staken (205).

Een ander initiatief dat na een veelbelovende start in 1949 binnen enige jaren strandde, was het plan tot stichting van een Opleidingscentrum voor Leerkrachten bij Vernieuwingsonderwijs (206).

Na het landelijk congres van de Vernieuwingsraad was Boeke naar Australië vertrokken. Hij maakte samen met een groep N.E.F.-officials op uitnodiging van de Australian Federal Council een rondreis, tijdens welke de verschillende leden van het gezelschap spreekbeurten vervulden voor talrijke belangstellenden. Boeke getuigde onder meer op welsprekende wijze van de taak die de opvoeding heeft voor het totstandkomen van een betere samenleving. Hier klonk weer de boodschap door, die hij in november 1945 in het eerste nummer van Vernieuwing, dat na de bevrijding verscheen, had neergeschreven: 'Wij mensen moeten leren samenleven, willen wij niet samen ondergaan'.

De W.V.O.-conferentie te Amsterdam op 27 en 28 december 1946 had als onderwerp: 'School en maatschappij' en sloot zich qua thematiek bij Boeke's intenties aan. Enige inleidende artikelen in Vernieuwing hadden al doen zien, dat de meningen over taak en plaats van de school in de maatschappij en over haar relatie ten aanzien van de samenleving nogal uiteenliepen.

Doorbouwen aan een nieuwe gemeenschap, leren samenleven, mensvorming en opvoeding in dienst van de vrede waren de thema's die Boeke telkens weer in artikelen, toespraken en conferenties centraal stelde.

In zijn artikel: 'En hoe nu verder?' (207) constateert hij, dat het enthousiasme van velen wat begint te luwen. Hij roept op tot herbezinning op de opvoedingstaak: elk kind te helpen worden wat het is. Daarbij zal bewuste beïnvloeding zoveel mogelijk vermeden dienen te worden, met name indoctrinatie, omdat deze kunstmatige scheidingen oproept tussen mensen en mensengroepen en daarmee brandstof voor conflicten. Wezenlijke vernieuwing is alleen te verwachten van het vermijden van dwang en van het eerbiedigen van de overtuiging van anderen. Vernieuwing van de mens is echter een lange en moeizame weg.

Omstreeks Pasen 1947 vond te Utrecht een congres plaats, gewijd aan 'Het Gezin'. De W.V.O. organiseerde dit samen met de Nederlandse Montessori Vereniging en de Vereniging voor Kinderverzorging en Opvoeding. Bij dit

congres was onder meer Maria Montessori aanwezig. Boeke wijdde aan de verhouding tussen gezin en school een zeer lezenswaardig artikel: 'Wederzijdse indringing' als inleiding tot het 50^e nummer van Vernieuwing (208). In hetzelfde jaar hield de W.V.O. van 25 tot 30 augustus haar zomerconferentie te Bergen (N.-H.). Hier was onder meer de vernieuwingspraktijk onderwerp van gesprek en discussie. Kees Boeke leidde er een werkgroep over 'De Werkplaats'.

Ook bezocht hij in deze maand samen met J.R. Janssen de N.E.F.-conferentie over 'Education and World Problems' te Cirencester (Engeland). Deze conferentie was georganiseerd in samenwerking met de United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), die in november 1945 te Londen was gesticht (209). De banden tussen de N.E.F. en de UNESCO zijn de jaren door steeds zeer hecht gebleven.

De conferentie had als thema: 'The Promotion of Peace through Education'. Verschillende oude N.E.F.-leiders waren erbij aanwezig, onder anderen: Beatrice Ensor, Elisabeth Rotten, J.A. Lauwerys, Carleton Washburne en Laurin Zilliacus. Washburne werd tijdens deze conferentie president van de N.E.F. als opvolger van Beatrice Ensor.

Kees Boeke schreef naar aanleiding van de bijeenkomst te Cirencester een artikel in Vernieuwing met het doel de lezers in kennis te stellen van de na deze conferentie geformuleerde verklaring over doelstellingen en werkwijze van de N.E.F. en hen op de hoogte te brengen van mogelijkheden tot contacten met gelijkgezinden in andere landen en werelddelen.

De doelstellingen waren weliswaar in zeer algemene bewoordingen vervat, maar opvallend zijn toch wel uitspraken als deze:

'Opvoeding is een actief en integrerend bestanddeel van de maatschappelijke ontwikkeling'.

en: *'De speciale doelstellingen en opvoedingsmethoden moeten daarom voortdurend opnieuw worden onderzocht en geformuleerd, wanneer de eis van sociale rechtvaardigheid meer bewust wordt en wanneer wetenschap en ervaring een grotere kennis verschaffen van het kind, de mens en de maatschappij'* (210).

Opvoeding tot internationaal begrip werd in deze tijd door de UNESCO en de N.E.F. sterk gepropageerd. De 'drie dagen voor bezinning' waartoe Boeke de W.V.O.-leden ter gelegenheid van de Paasconferentie (30 april tot 1 mei) in 1948 opriep, waren erop gericht de vraag te beantwoorden: 'Heeft de W.V.O. ook nu nog een eigen taak?' (211).

Boeke meende deze vraag positief te moeten beantwoorden. Als taak zag hij het bevorderen van opvoeding tot samenleven in mondiaal verband en perspectief; als middel om dit binnen de W.V.O. te kunnen bewerkstelligen vroeg hij bezinning op het werkgemeenschapskarakter van deze organisatie.

De conferentie, die te Amsterdam werd gehouden, werd door Boeke voorgezeten. Hij sprak er zelf als 'hopeloze optimist' over de taak van de W.V.O. en leidde daarmee tot tweemaal toe een discussie in. Voorts spraken mevr. Br. van den Muijzenberg-Willemse en mr. G.W. Arendsen Hein beiden over 'Opvoeding tot vrede' en lokten daardoor een levendige gedachtenwisseling uit (212).

Een bijzondere belevenis in de reeks van W.V.O.-conferenties was ongetwijfeld de varende conferentie die van 15 tot 20 augustus 1949 aan boord van het motorschip 'Van der Steng' werd gehouden. Boeke wijdde een animierend artikel in Vernieuwing aan deze conferentie, onder de titel 'Van onderwijsvernieuwing tot mensvorming' (213). Deze titel was tevens de leuze waaronder men zou nadenken en discussiëren, aan boord en aan de wal, over veranderingsprocessen bij kinderen als resultaat van een kindgerichte vernieuwing van opvoeding en onderwijs, met een duidelijke vooropplaatsing van 'opvoeding'. Tijdens de conferentie hielden onder meer Kees Boeke en prof. dr. Hans Freudenthal inleidingen over respectievelijk 'Menswording' en 'De medewerkende taak van de opvoeder bij mensvorming'.

Na 1949 werd Boeke meer dan tevoren in beslag genomen door werk in internationaal verband: N.E.F., UNESCO en andere organisaties of organen die zich richtten op opvoeding, onderwijs en vreedzaam samenleven in mondiaal verband. Zo had hij bemoeienissen met de 'International Federation of Children's Communities' (I.F.C.C.) en met de 'Conference of Internationally-minded Schools' (C.I.S.), die nauwe relaties onderhielden met de UNESCO. De laatste hield in 1950 haar eerste internationale studieconferentie te Genève, de tweede werd in 1952 gehouden in de Quakerschool op Kasteel Eerde te Ommen (214).

In Nederland werd van 12-17 augustus 1950 een W.V.O.-conferentie, eveneens op kasteel Eerde te Ommen, gewijd aan 'Onderwijsvernieuwing in verschillende delen der wereld'. Boeke bezocht deze bijeenkomst na zijn terugkomst van de C.I.S.-conferentie te Genève en sprak er met veel bezie-

ling over een plan om leven en leren van kinderen over de hele wereld dichterbij te brengen.

In november 1950 werd door Boeke het 'Internationaal Plan' gelanceerd, dat als doelstellingen had:

- het bevorderen van de internationale gezindheid;
- het bestuderen van de onderwijsvernieuwing - internationaal - sinds 1945.

De internationale gezindheid van kinderen zou onder meer ontwikkeld worden door de uitwisseling van bijvoorbeeld opstellen en brieven en kindertekeningen van leerlingen van aan het plan deelnemende scholen uit landen over de hele wereld. In september 1951 had zich al een groot aantal scholen, vooral in het buitenland, gemeld en in oktober van hetzelfde jaar werd er binnen de W.V.O. een aparte 'Werkgroep Internationaal Plan' opgericht (215).

De laatste W.V.O.-zomerconferentie die Boeke zelf leidde, was gewijd aan 'Opvoeding in dienst van de vrede'. Deze werd van 22-26 juli 1952 te Arnhem gehouden. Boeke gaf hier aan 'vrede' de betekenis van: de harmonische verhouding tussen groepen van verschillend milieu, ras of politieke overtuiging. 'Scherper dan in enige conferentie tevoren', zegt Freudenthal-Lutter, 'werd hier echter de controversie gevoeld tussen hen, die opvoeding als de beslissende factor zien in de ontwikkeling van het wereldbestel, die vrede als uitvloeisel beschouwen van de synthese tussen individu en collectiviteit, en degenen die, gedreven door persoonlijke of massa-angst, een onmiddellijke remedie tegen de bedreiging van hun individualiteit verlangen' (216). Kees Boeke bleef nog tot 1954 actief in de Centrale Werkgroep van de W.V.O.

Zijn laatste artikel van enige omvang had betrekking op de Nota betreffende de onderwijsvoorzieningen, die minister Rutten op 19 juli 1951 de Tweede Kamer aanbood. Hij prijst in dit artikel de elementen van vernieuwing die in de Nota aanwezig zijn, maar mist in de plannen de 'meeromvattende onderwijsinstelling, waar alle mogelijkheden van ontwikkeling op elk terrein nog meer binnen het bereik van de kinderen worden gebracht' (217).

Hij pleit dan voor een comprehensive schoolvorm, waardoor 'dagelijks contact van alle kinderen met hun zo uiteenlopende begaafdheden' mogelijk wordt. De éne harmonische kindergemeenschap blijft hem als ideaal voor ogen zweven. 'Het is', zo zegt hij, 'mijn vaste overtuiging, die door de

jaren heen steeds sterker is geworden, dat een sociaal-eenzijdig samengestelde omgeving licht kan leiden tot een verenging in de ontwikkeling van een kind, en omgekeerd, dat een veelzijdige harmonische ontplooiing het meest normaal tot stand komt daar waar kinderen van allerlei soort samen worden opgevoed. Ik ken de grote voordelen van een natuurlijk contact, als in een gezinssfeer, van kinderen van allerlei leeftijden. Ook weet ik hoe goed het is, als zij die uit allerlei politieke, religieuze, nationale, ras-kringen voortkomen samen met elkaar opgroeien, mits de geest van hun *gemeenschap zó is, dat verdraagzaamheid en onderling respect vanzelfsprekend en onderling hulpbetoon een natuurlijk uitvloeisel is* (218). Terugwijzend op het 'Program 1929' en op vele geschriften nadien, zou hij bij het 'sluitend geheel van onderwijsvoorzieningen' nog een plaats willen zien ingeruimd voor de experimenteerschool, waarin met de Kinder-gemeenschap verdere ervaring zou kunnen worden opgedaan.

Deze hartekreet brengt ons terug bij de W.P. als kindergemeenschap, die Boeke ook graag tot een Internationale kindergemeenschap had gemaakt: dat wil zeggen tot een gemeenschap van kinderen, waarbinnen de gedachte van internationale mensenliefde en broederschap zou worden levend gemaakt en gehouden (219). De W.P. maakte deel uit van de I.F.C.C. en de C.I.S. en Boeke had steeds met internationale scholen contact gezocht en via de genoemde organen ook onderhouden. Toen hij als 70-jarige afscheid nam van de W.P., meende hij nog niet te mogen gaan rusten. Betty zegt van hem: 'Hij wilde een plaats zoeken om opnieuw te beginnen; een kindergemeenschap stichten, die van het begin af internationaal zou zijn' (220). Bovendien zat bij hem de gedachte voor, dat het een gemeenschap zou moeten zijn, waarin vluchtelingenkinderen een plaats zouden kunnen krijgen. Het vluchtelingenprobleem hield hem in die tijd sterk bezig en hij meende in het Nabije Oosten een mogelijkheid te hebben iets voor de kinderen van vluchtelingen te kunnen doen.

3.13 Nogmaals Libanon. Laatste jaren

Gedurende de paasvakantie van 1954 ging Boeke naar Libanon om daar overleg te plegen over de mogelijkheden voor het experiment dat hem voor ogen stond. Ook tijdens de zomervakantie van hetzelfde jaar verbleef hij daar, onder meer te Brummana, waar hij 43 jaar tevoren als quakerzendeling was begonnen.

Na de vakantie vierde hij in Nederland zijn 70e verjaardag en nam hij,

zoals wij reeds zagen, afscheid van de W.P. Een daartoe opgericht comité, dat werd voorgezeten door dr. G. Bolkestein, had gelden ingezameld, waarmee een gedenkboek ter ere van Kees Boeke werd gefinancierd en waaruit voorts een garantiefonds werd gevormd, dat Boeke werd aangeboden om zijn plannen voor een internationale kindergemeenschap in de omgeving van Beiroet te helpen realiseren (221).

In januari 1956 vertrokken Kees en Betty met twee van hun dochters en een kleinzoon eerst naar Brummana en vervolgens naar Suk-el-Garb, een bergdorp in de omgeving van de Libanese hoofdstad. Kees zou daar de leiding krijgen van de te stichten technische afdeling van de 'Libanon Boys High School', een grote school met een internationale schoolbevolking (222). De bestaande school was zeker geen kindergemeenschap; ze was zeer traditioneel en de technische afdeling zou - naar weldra bleek - niet op korte termijn tot stand kunnen komen. Kees'droombeeld verbleekte dan ook snel en toen bovendien Betty nog ziek werd, besloten zij in september 1956 na enige aarzeling naar Nederland terug te keren. Kees was gedesillusioneerd. Betty zegt ervan: '(Maar) deze bittere teleurstelling liet in Kees littekens na. Hij was met zoveel hoop naar Libanon gekomen en het was mislukt' (223).

De Boekes betrokken gedurende enige weken een zomerhuisje van een van hun dochters te Schoorl, maar spoedig daarna vestigden zij zich in een bescheiden woning te Abcoude.

Kees was nog wel enigermate betrokken bij de W.P., het I.V.O. en de W.V.O., maar steeds meer op een afstand en geleidelijk aan berustend in het feit dat de dingen des levens voorbijgaan en niet herhaalbaar zijn.

Enige malen maakte hij met Betty een reis naar Amerika. Zij bezochten daar onder meer hun twee daar wonende kinderen met hun gezinnen. Ook zocht Kees er naar een uitgever voor zijn bewerking van de reeds jaren tevoren ontworpen en nu verder uitgewerkte 'Tiendesprongen', die de bedoeling hadden voor kinderen de relativiteit van de grootte en de afstand der dingen binnen onszelf en binnen het heelal te verduidelijken. In 1957 verscheen in Amerika zijn 'Cosmic View' later gevolgd door een Engelse en Nederlandse uitgave. De laatste kreeg als titel: 'Wij in het heelal, een heelal in ons' (224). Bovendien maakte hij nog plannen voor twee andere boekjes; het ene zou gewijd zijn aan de betrekkelijkheid van de tijd en zou als titel dragen 'The Great Race', het andere zou de geschiedenis van het leven op aarde tot onderwerp hebben. Deze boekjes zijn ech-

ter nooit verschenen: Boeke's werkkraft werd minder en zijn geheugen ging sterk achteruit (225). Zelfs het genoegen dat hij altijd had gehad in het musiceren, verliet hem. Zijn geliefde instrument, de viool, nam hij niet meer op; hij zei: 'Ik kan het niet meer; het klinkt vals; het doet pijn' (226). Zijn toenemende doofheid zal daarvan een van de oorzaken zijn geweest.

Toen Kees en Betty op 19 december 1961 vijftig jaar getrouwd waren, boden familieleden en vrienden hun vijf albums vol brieven en foto's en een verzameling brochures en knipsels aan, die tezamen onder de titel: 'Ontmoetingen met Kees en Betty Boeke' een terugblik gaven op een overvol maar welbesteed samen-leven (227).

Kees werd in mei 1962 ziek; hij werd enige weken in het ziekenhuis opgenomen ter behandeling van een ziekte in het bloed. Hij werd echter niet meer de oude en trok zich terug in de kleine kring van het eigen huis (228). Wel vierde hij op 25 september 1964 zijn tachtigste verjaardag met een ontvangst in de W.P., maar hij voelde zich in toenemende mate zwak en ziek. Een onderzoek in juni 1966 wees uit, dat hij aan leukemie leed. Zijn toestand verslechterde snel en zondagochtend 3 juli 1966 ging hij heen, 'zachtjes en bijna onopgemerkt' (229).

Hij werd op 7 juli 1966 door vele honderden mensen op Westerveld uitgeleide gedaan.

3.14 Nabeschouwing

Toen Kees Boeke op 25 september 1954 afscheid nam van de W.P. werd door verschillende personen een terugblik gegeven, waarin de verdiensten van Boeke in het licht werden gesteld.

De toenmalige minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, mr. J.M. L.Th. Cals bracht de Stichting van de Werkplaats in herinnering. De grote idealen van de stichter hadden Boeke in zijn jeugdiger jaren meermalen in conflict gebracht met de overheid, maar diezelfde idealen waren er oorzaak van geweest dat de W.P. tot stand kwam. 'Je idealen zijn verwezenlijkt', aldus mr. Cals. 'De vernieuwing die je hebt ingevoerd is van de grootste betekenis geweest voor heel ons onderwijs, ze heeft bevruchtend gewerkt voor opvoeding en onderwijs' (230).

Oud-minister dr. G. Bolkestein wees op de echtheid van Boeke's idealen, op de weerklank die Boeke's ideeën tot ver over de landsgrenzen hadden gevonden en op de nationale betekenis van Boeke als initiator van de

algemene schoolgemeenschap (kleuteronderwijs, lager onderwijs en verschillende vormen van voortgezet onderwijs onder 'één schooldak').

'Schrijf in de schaduw van de palmen een autobiografie, opdat alle plannen - ook die nog niet werden uitgevoerd - bewaard blijven voor de toekomst', aldus drukte Bolkestein zich uit, toen hij Boeke een belangrijk bedrag overhandigde voor het werk dat deze in Libanon zou beginnen.

Van de andere sprekers noemen we alleen nog H.J. Jacobs Jr. en J.R.Janssen. Jacobs dankte Boeke namens de Centrale Werkgroep van de W.V.O. voor het pionierswerk dat hij - 'vaak miskend, vaak tegengewerkt' (231) - voor de vernieuwing van opvoeding en onderwijs had verricht. Janssen sprekend namens het bestuur van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma', bracht Kees hulde voor zijn leiding bij het tot stand komen van het Individueel Voortgezet Onderwijs. 'Deze scholen', zei Janssen, 'hebben honderden kinderen de mogelijkheid geboden die ze nergens anders hadden kunnen vinden en de maatschappelijke resultaten bewijzen hoe belangrijk deze mogelijkheid was' (232).

De lof die Boeke bij zijn afscheid werd gegeven, kwam in ruimer bemeten vorm terug in het gedenkboek, dat in 1956 onder redactie van dr. G. Bolkestein e.a. werd voltooid (233). In de tekst van onze biografische schets hebben wij diverse keren van de inhoud van dit gedenkboek gebruik gemaakt; we denken hier in het bijzonder aan de bijdrage van Wyatt Rawson, 'Kees en Betty Boeke, a short account of their lives and work' (pp. 1-82), dat werd vervaardigd in opdracht van de N.E.F. en als zodanig ook als een hommage van de kant van de Fellowship mag worden gezien. Hierbij bleef het niet: Rawson schreef, eveneens in opdracht van de N.E.F., een monografie over de W.P., getiteld: 'The Werkplaats Adventure, an account of Kees Boeke's great pioneer comprehensive school: its methods and psychology, London 1956'.

Beide geschriften getuigen van het grote respect van de auteur voor Kees en Betty Boeke en voor de resultaten van Kees'werk in nationaal en internationaal verband. Verschillende aspecten van dit werk werden in het gedenkboek door andere auteurs dan Rawson op hun wijze belicht.

Bij Boeke's overlijden in 1966 verscheen een herdenkingsnummer van het tijdschrift Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (234), dit nummer was tevens gewijd aan het 40-jarig bestaan van de W.P. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat door bijna allen die bijdragen leverden, herinneringen aan Kees Boeke in verband werden gebracht met W.P.-ervaringen. Onder hen

zijn er die een persoonlijke visie op Kees Boeke met enige duidelijkheid naar voren doen komen, bijvoorbeeld H. Passchier in zijn artikel 'Kees Boeke, middelaar tussen mens en muze' (235) en P. Hoogenboom's 'Bij het overlijden van Kees Boeke' (236).

Passchier releveert de betekenis van de muziek voor Boeke en de manier waarop hij de school als een muziekinstrument hanteerde. Hoogenboom legt de nadruk op de twee kanten van Boeke's natuur: enerzijds 'een dromende ziel vol vertederingen en naïef enthousiasme, onaangetast door bittere ervaringen en gelovende in zichzelf en in de wereld; bereid om in elke mens een broeder te zien ook zonder die mens te kennen...' en anderzijds 'een abstracte denker, bij wie de cerebrale functies groots in zijn breed voorhoofd domineerden over het materiële, over passies van begeerten, over alles wat laag en kleinburgerlijk zou kunnen zijn' (237).

Meer recente pogingen om de figuur van Boeke duidelijker te profileren werden gedaan door zijn vrouw Betty, wier memoires in 1971 door de uitgeverij J. Muusses in samenwerking met de 'Kees Boeke Stichting' (Bilthoven) in het licht werden gegeven en door mevrouw I. Beukers-Arts in haar studie 'Kees Boeke. Een Nederlandse onderwijsvernieuwer' (1974)

Betty's herinneringen zijn enigszins distantiërend geschreven: ze treedt er zelf niet als ik-figuur in op, maar als de vrouw die naast Kees het gezamenlijk levensavontuur meemaakte, waaraan zij zelf deel had en mede richting gaf. Rawson had de betekenis van Betty goed begrepen, toen hij boven zijn biografische studie de titel: 'Kees and Betty Boeke, (...) ' plaatste. Zonder Betty was de Kees zoals wij die leren kennen niet mogelijk geweest. Betty was een sterke vrouw, die tot op hoge leeftijd - ze werd bijna 92 jaar - open stond voor haar omgeving en met grote regelmaat de bijeenkomsten van het Genootschap van Vrienden te Amsterdam bleef bezoeken (238).

Het boek van Beukers-Arts bevat een aantal gegevens die aan voorgaande pogingen om de figuur van Boeke recht te doen ontbraken: zij nam meer dan anderen kennis van de geschriften van Boeke en oriënteerde zich op haar onderwerp door gesprekken met personen die hem goed hadden gekend, bijvoorbeeld Betty Boeke en haar dochters Candia en Emma.

Vrij recent is het opstel van Fr. de Jong Edz. over Kees Boeke in de bundel: 'Onderwijskundigen van de twintigste eeuw' (1979).

De Jong wijst in zijn inleiding op ideeën en praxis van een aantal wereldverbeteraars-onderwijsvernieuwers uit het begin van de twintigste eeuw en

trekt vervolgens de lijnen door naar Kees Boeke. Hij typeert de jonge Boeke als 'een man met een scherp omlinjende christelijke en wat vage, vooral anti-militaristische, libertaire ideeën', wiens idealistisch individualisme 'voortdurend de meer algemene vorm (zal) vinden, die bij een bepaalde levensfase past. Eerst toen zijn eigen kinderen aan de school toekwamen, begon hij zijn onderwijssysteem uit te denken' (239). Onderwijs was voor hem een middel om wat hij dacht 'over God en mens en wereld en vrede' in praxis om te zetten. Zijn utopisch idealisme ging daarbij geleidelijk over in praktisch werk met utopische kanten; zijn godsdienstige beleving nam steeds subjectiever vormen aan en met het verminderen van zijn absoluut verzet tegen de bestaande maatschappelijke orde steeg zijn verantwoordelijkheidsbesef voor de mensen en de mogelijkheden binnen die orde. De Jong meent, en hij drukt zich daarbij voorzichtig uit, dat we uit Boeke's humane houding geleidelijk een zien groeien 'die we wel 'humanistisch' mogen noemen' (240).

De zienswijze van De Jong sluit aan bij de reeds eerder signaleerde opvattingen van Von der Dunk (241).

Het blijft jammer, dat Boeke tijdens zijn leven niet op de uitnodiging van Bolkestein tot het schrijven van een autobiografie is ingegaan. Wanneer wij kijken naar verworvenheden uit Boeke's werk, die tot op heden met hem in verband kunnen worden gebracht, dan denken wij aan de W.P., de W.V.O. en het tijdschrift Vernieuwing, het I.V.O., het ijveren voor vrede en vredesopvoeding en het onderhouden van internationale contacten tussen scholen. Wij zien hierbij af van zijn inspanningen in het kader van bijvoorbeeld de N.E.F. en de UNESCO, omdat de effecten ervan in de tijd moeilijker zijn aan te geven.

Ook al is de W.P. na 1954 geleidelijk aan uitgegroeid tot een grote, meer en meer 'gewone' school, dan kan toch worden staande gehouden, dat de doorlopende lijn tussen kleuteronderwijs, lager onderwijs en voortgezet onderwijs er behouden bleef en dat ondanks veel veranderingen de innovatiebereidheid er nog steeds aanwezig is. Zeer zeker heeft de W.P. bij de ontwikkelingen die leidden tot de Mammoetwet als scholengemeenschap model gestaan. De veranderingen binnen de W.P. zijn goed te volgen in het boek dat ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de school verscheen: 'De school als Werkplaats in de samenleving' (242).

De Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs en haar tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' zijn tot heden toe

blijven bestaan, zij het dat vanaf 1973 kritische maatschappijvragen in hun relatie tot opvoeding en onderwijs leidden tot een ombuiging in beleid en tot de toevoeging van het woord 'maatschappij' in de beide namen (243).

De I.V.O.-idealen zijn tot op de dag van vandaag grotendeels staande gebleven, hoewel de organisatie waarbinnen I.V.O.-scholen hun belangen behartigden tot tweemaal toe een wijziging onderging en de scholen zelf door de invoering van de Mammoetwet binnen een ander wettelijk kader werden gebracht, dat op bepaalde punten als zeer beperkend werd ervaren (244).

De vredesidealen van Boeke hebben in de huidige samenleving nog niets aan zeggingskracht ingeboet. Zijn ijveren voor de 'International Fellowship of Reconciliation' had onder meer de vorming van de Nederlandse afdeling 'Kerk en Vrede' tot gevolg; Kees en Betty Boeke bleven tot het einde van hun leven trouwe bezoekers van de samenkomsten (245). Het is niet toevallig, dat in pleidooien voor vredesopvoeding telkens weer de namen van Maria Montessori en Kees Boeke opduiken, als voorbeelden van belangrijke pleitbezorgers voor dit opvoedingsaspect.

Het lijkt ons gepast met deze opmerking te eindigen; het is immers geen geringe verdienste als vredesstichter te hebben geleefd en als vredesapostel te worden herdacht.

3.15 Slotopmerking

Het geven van een overzicht van het leven als dat van Kees en Betty Boeke is een hachelijke zaak; zeker wanneer dit gebeurt aan de hand van een zo beknopt levensverhaal als wij hier hebben geschetst. Een verhaal waarin terwille van de omvang een beperkte keuze uit de beschikbare feiten en data moest worden gedaan.

Wij konden ons voor deze feiten en data behalve op de reeds bestaande biografieën, slechts in betrekkelijk geringe mate beroepen op persoonlijke gesprekken - onder meer met mevrouw Julia Boeke - en op archivalia. Het zou te wensen zijn, dat in de naaste toekomst deze laatste toegankelijker worden en dat ze aanvulling krijgen uit particuliere bron (246). De geschiedenis van het vernieuwingsstreven op het gebied van opvoeding en onderwijs in Nederland zou zeker gediend zijn met onder andere een nieuwe, uitvoerige biografie van Kees en Betty Boeke en met een aantal goed gedocumenteerde studies over de bewegingen die binnen genoemd streven een rol hebben gespeeld.

4. L.H. Fontein, 1899-1981

4.1 Jeugd en opleiding tot onderwijzer

Leonardus Hendrikus Fontein werd op 20 maart 1899 te Oldeholtspade in de Friese gemeente Weststellingwerf geboren.

Zijn vader was administrateur op een melkfabriek. Zijn twee jongere broers zouden later een functie in het bedrijfsleven bekleden, zijn jongere zuster werd onderwijzeres.

De dochter van L.H. Fontein, mevrouw A.G. van der Pol-Fontein (247), deelde de schrijver dezes mede, dat het gezin zeer Fries was: thuis werd dan ook de eigen taal gesproken, geen Nederlands. De ouders waren niet kerkelijk, hetgeen een zekere religiositeit niet uitsloot. Zij stelden hoge prijs op kennis en ontwikkeling voor zichzelf en voor hun kinderen: vader Fontein schafte in 1908 een encyclopedie aan, opdat de wereld van het weten voor hemzelf en voor zijn gezin aan toegankelijkheid zou winnen.

De jonge Rikus Fontein bezocht de lagere school en de 'Franse school' (248) te Wollega. Hij was een intelligente jongen, doorgaans behorend tot de beste leerlingen van de klas en was daarmee als het ware voorbestemd om door te leren en ... onderwijzer te worden. Zijn opleiding daartoe ontving hij aan de Rijksnormaalschool te Heerenveen, die hij als zeventienjarige in het bezit van de lagere akte verliet.

Als kwekeling was hij lid geworden van de in 1906 opgerichte Kwekelingen Geheelonthouders Bond (K.G.O.B.) (249); hij was ook pacifist, vegetariër en niet-roker.

4.2 Vledderveen, Groningen, Naarden

Op het openbare tweemansschooltje in het nabijgelegen Vledderveen kreeg hij, nog geen achttien jaar oud, zijn eerste betrekking. Hij gaf les in de drie laagste klassen en ontving daarvoor f 125,- per drie maanden.

Toen het hoofd der school ziek werd, moest de jonge Fontein de klassen 4, 5 en 6 overnemen; een invalster nam de jongere leerlingen voor haar rekening. In die tijd had hij als plaatsvervangend hoofd al zijn prille gezag nodig om het lastig 'veendersvolkje' de baas te blijven.

Hij had inmiddels - op het ijs - zijn aanstaande vrouw Aaltje Brands leren kennen. Zij was Groningse, was één dag jonger dan hij en werkte als onderwijzeres in het nabijgelegen Frederiksoord.

Hoewel hij pacifist en anti-militarist was, ging hij toch in dienst op

aandringen van zijn verloofde die hem ervan wist te overtuigen, dat hij er verstandig aan deed het stigma van dienstweigeraar op zijn staat van dienst te vermijden.

Dit zijn de woorden van een van zijn zoons die aan deze opmerking toevoegt: 'Op de foto zit hij, compleet met pijp naast de affult. Kennelijk niet erg op z'n gemak. Hij heeft later dan ook niet meer gerookt. Het vegetarisme gaf hij op tijdens de Tweede Wereldoorlog toen het praktisch niet meer uitvoerbaar was. En z'n eerste glas wijn dronk hij - tot verbazing van zijn kinderen - op z'n 30^e trouwdag' (250).

Deze houding doet Fontein kennen als flexibel, het tegengestelde van een 'Prinzipienreiter'. Zijn zoon vervolgt dan ook: 'Maar al bereed hij ze niet als een stokpaardje, hij was een man van integere principes en de wijze waarop hij de idealen van zijn Sturm und Drang periode in zijn latere levensstijl verwerkte, getuigt van een evenwichtige, harmonieuze ontwikkeling' (251).

Na zijn huwelijk met Aaltje Brands, dat op 2 januari 1923 te Uithuizermeeden werd voltrokken, kreeg hij een aanstelling als onderwijzer aan de Comeniuschool te Naarden. Ze namen hun intrek in een eenvoudig houten huisje op het terrein van een kwekerij. Daar werden twee van hun drie kinderen geboren.

Intussen had Fontein behalve de hoofdakke ook de lagere akten Frans, Duits en Engels behaald en het was zijn bedoeling de studie voor M.O.-pedagogiek te ondernemen. Het liep evenwel anders, toen hem in 1925 door mevrouw A. Adelaar-Fürth (252) gevraagd werd hoofd te worden van de pas opgerichte Montessori lagere school te Bussum. Mevrouw Adelaar was voorzitter van de Oudercommissie van de Comeniuschool en als zodanig kende ze de ideeën en kwaliteiten van de jonge Henk Fontein.

4.3 Hoofd der school te Bussum

Hij aanvaardde het aanbod en werd nog hetzelfde jaar tot hoofd benoemd. Het bestuur stelde hem in de gelegenheid een jaar lang de Montessori-opleidingscursus te Utrecht te volgen.

In september 1927 nam Fontein de leiding van de Montessorischool in feite op zich. Deze was tot 1931 gehuisvest in een oud gebouw; in dat jaar echter kreeg zij een nieuw onderkomen waarin kleuterschool en lagere school een plaats kregen.

De school groeide gestaag en omstreeks 1933 werd zij met twee klassen

voortgezet onderwijs uitgebreid; later worden dit er vier. Deze uitbreiding kwam voort uit het verlangen van ouders en leerkrachten om leerlingen die nog geen duidelijke keuze konden maken met betrekking tot vervolgonderwijs naar hún maat, te helpen bij hun verdere groei en ontwikkeling en bij de voorbereiding van die keuze.

4.4 Stichting 'Het I.V.O.-Diploma'

Wat hier in Bussum gebeurde stond niet op zichzelf; wij zagen reeds dat dergelijke ontwikkelingen zich in dezelfde tijd ook voordeden aan de Pallas Atheneschool te Amersfoort en aan de Werkplaats te Bilthoven; in alle gevallen waren er aanzetten tot een vorm van comprehensief onderwijs. Fontein dacht daarbij zelf aan een voortzetting in de vorm van een algemene middelbare school op een ruime basis voor 12- tot 18-jarigen (253). In de jaren van groei van de school speelde naast L.H. Fontein zijn collega J.R. Janssen een belangrijke rol. Hun intensieve samenwerking was voor de opbouw en vormgeving van het onderwijs van groot belang. Beiden waren er vanaf het begin op uit de kwaliteit van het onderwijs te optimaliseren en de leerlingen te stimuleren door hen plezier te laten ervaren in hun werk.

Fontein en Janssen wisselden gedurende een vier- tot vijftal jaren hun ervaringen uit met hun collega's te Amersfoort en Bilthoven en in dit overleg groeide geleidelijk een coöperatie die uitmondde in de totstandkoming van de I.V.O.-werkwijze en van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' (1938). Het belang van wat aan de Werkplaats reeds op het gebied van taken, proeven en diploma's werd gedaan, moet hier nog eens benadrukt worden. De Stichtingsakte werd ondertekend door C. Boeke, J.H. Bolt en L.H. Fontein (254).

De school kreeg evenals de P.A.S. te Amersfoort in 1937 de erkenning als U.L.O.-school.

4.5 Hoofd van de I.V.O.-school te Bussum

Al in 1936 was de I.V.O. te Bussum zo snel gegroeid, dat naar een ruimere behuizing moest worden gezocht. Fontein moest nu kiezen of hij de jonge I.V.O.-school verder wilde leiden dan wel de lagere school. Na lang be- raad koos hij voor de eerste. Tot augustus 1940 heeft hij zich ten zeer- ste voor zijn school ingezet. Mevrouw A. van de Pol-Fontein, die zelf leerling was van de Bussumse school en daar ook de I.V.O. volgde, karak-

teriseerde haar schooltijd daar op de volgende wijze: 'Je hield van de school; je voelde je er op je plaats. Je wist je medeverantwoordelijk voor de gang van zaken, en niet alleen omdat mijn vader er hoofd en mijn moeder handwerklerares was, waardoor er thuis vaak over de school gesproken werd'. 'Als leerlingen kreeg je allerlei kleine karweitjes te doen, bijvoorbeeld een week lang een kast in de bibliotheek in orde houden. Janssen en mijn vader hadden oog voor nieuwe ontwikkelingen voor het leren van talen: ze schaften bijvoorbeeld een grammofoon aan om de Engelse taalmethode van Fred Fry te kunnen gebruiken.

Het werk op school was in blokken verdeeld, bijvoorbeeld voor Engels en wiskunde. Als leerling koos je wisselend een blok voor een A-vak en een blok voor een B-vak. Je zat dan bijvoorbeeld een hele week op bepaalde tijden in de wiskundeklas.

Je werkte veel samen met anderen, vooral als je met gezamenlijke opdrachten, bijvoorbeeld in de vorm van een scriptie, bezig was. De school was sterk op het kind gericht. Mijn vader trok heel veel tijd uit om met ouders te praten, dat deden zijn collega's ook.

Wij maakten schoolreizen naar Texel en de Veluwe en per boot over de Zeeuwse wateren. Tegenwoordig zou je misschien zeggen, dat de school elitair was als je kijkt naar de sociale afkomst van de leerlingen, maar wij merkten dat niet'.

In de eerste jaren gingen wel leerlingen uit de zesde klas naar de voortgezette afdeling van de eigen school en van daar bijvoorbeeld naar het Baarns Lyceum; op den duur begon deze afdeling echter vrij veel leerlingen 'van buiten' te trekken, waardoor zij meer en meer los kwam te staan van haar 'onderbouw' (255).

Toen Fontein in 1940 een nieuwe functie aanvaardde, had hij dertien jaar in Bussum gewerkt. Hij had de Bussumse Montessorischool zien groeien van één klasje voorbereidend onderwijs en een afdeling lager onderwijs met 49 leerlingen tot een school met 77 leerlingen in de voorbereidende klassen, 173 leerlingen op de lagere en 103 leerlingen op de I.V.O.-school (256). Hij was enige jaren docent geweest aan de Montessori-opleidingscursus te Utrecht, was zes jaar hoofdbestuurslid van de Nederlandse Montessori Vereniging en had door middel van spreekbeurten in het hele land propaganda gemaakt voor het Montessori-onderwijs.

Van 1938 tot 1940 speelde hij als bestuurder binnen de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' een vooraanstaande rol, hij had in 1935 mede de grondslag

gelegd voor de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, was enige jaargangen medewerker van het in 1938 opgerichte tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' en was nog, nadat hij de Bussumse school had verlaten, een aantal jaren curator van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma'.

Algemeen betreurde men zijn afscheid. Eén van de leidsters die onder Fontein werkzaam was, sprak zich later als volgt over hem uit: 'Fontein was een bijzonder mens, een vriend voor zijn personeel en heel ruim van ideeën. Wat typisch was betreffende de leiding van de school door Fontein, was het feit, dat we met onze moeilijkheden bij hem aan konden kloppen. Ook gingen wij bij elkaar op bezoek in de klassen voor opbouwen de kritiek. Zijn principe was: 'Als ouders geen vertrouwen in de school hebben, moeten ze vooral hun kind er wegnemen'. En hoe vaak kwamen die ouders terug om een plaatsje, want op die andere school waren nog meer moeilijkheden. Ik heb later aan verschillende Montessorischolen gewerkt, maar een Fontein is er geen tweede keer. Zoals één van de kinderen het uitdrukte: 'Mijnheer Fontein is de vader van de school'' (257).

In een afscheidsgroet namens de ouders werd de vraag gesteld: 'Wat toch was het geheim van deze dynamische leiding gedurende tal van jaren?' en als antwoord werd gegeven: 'Deze 'Fontein' was een bron' (258).

Op 29 januari 1941 werd Fontein tegelijk met mevrouw Adelaar-Fürth tot erelid van de Bussumse Montessorischool Vereniging benoemd (259).

Fontein werd in augustus 1940 als hoofd opgevolgd door J.R. Janssen.

4.6 Een andere functie, een ander leven: directeur van de Rekkense Inrichtingen

In 1940 had Fontein het aanbod gekregen directeur te worden van de Rekkense inrichtingen te Eibergen. Dat hij op dit aanbod inging, moet zeker het gevolg zijn geweest van impulsen om eens iets geheel nieuws te beginnen. Hij was net de veertig gepasseerd en zal de nieuwe functie als een uitdaging, misschien ook als een roeping hebben gevoeld.

Het moeten zonder twijfel zijn bijzondere kwaliteiten als mens en als onderwijzman zijn geweest die zijn kandidatuur voor deze functie mogelijk maakten. Ten eerste had hij geen ervaring met gestichtswerk en met bijvoorbeeld leerlingen in het buitengewoon onderwijs; ten tweede was hij geen belijdend christen, terwijl de Rekkense inrichtingen juist een protestant-christelijk signatuur hadden. De inrichtingen waren het werk van

de Vereniging tot Stichting van Christelijke Inrichtingen voor de verpleging van zwakzinnigen, die in 1910 werd opgericht onder voorzitterschap van E. René van Ouwenaller (260).

Deze Vereniging richtte zich aanvankelijk op de duurzame verpleging van volwassen zwakzinnigen. Voor dit doel kon in Rekken (Gemeente Eibergen) een groot complex woeste grond worden aangekocht, dankzij het initiatief van de toenmalige Nederlands-Hervormde predikant te Rekken, dr. W.L. Slot. Later werd deze de eerste directeur. In 1912 werd begonnen met de bouw van de tehuizen; het eigenlijke verpleegwerk startte in 1914.

Geleidelijk aan kreeg het werk een meer gedifferentieerd karakter dan de stichters hadden bedoeld. Behalve volwassen zwakzinnigen werden later ook volwassen personen met ernstige sociaal-maatschappelijke aanpassingsmoeilijkheden opgenomen.

Vervolgens ging men zich richten op zeer moeilijk opvoedbare jongens vanaf 8 jaar en meisjes vanaf 13 à 14 jaar.

In enige decennia verschoof het hoofdaccent van de hulpverlening duidelijk van volwassenen naar zeer moeilijk opvoedbare kinderen en jeugdigen. Bovendien bracht de Vereniging de aan haar zorg toevertrouwen behalve in Rekken ook onder in vestigingen te Apeldoorn, Eefde en Warnsveld (260). In verband met het veranderde karakter van het werk werd het wenselijk de naam van de vereniging te wijzigen. In 1949 werd de nieuwe naam 'Vereniging Rekkense Inrichtingen' koninklijk goedgekeurd. 'Rekken' bleef in de naam als herinnering aan de plaats waar het werk van de Vereniging begon.

Grondslag en doel van de vereniging werden in de statuten als volgt omschreven:

'De Vereniging, die als grondslag van haar arbeid het Evangelie van Jezus Christus aanvaardt, stelt zich ten doel het stichten en in stand houden van Inrichtingen en Tehuizen:

- a. voor de duurzame verpleging van zwakzinnigen;
- b. voor de opvoeding en behandeling van zeer moeilijk opvoedbare minderjarigen;
- c. voor de heropvoeding en reclassering van meerderjarige personen, die tengevolge van hun afwijkende persoonlijkheidsstructuur ernstige aanpassingstekorten vertonen' (262).

Onder deze laatste categorie rekende men ook ter beschikking van de Regering gestelden (263).

Deze uitweiding leek ons nodig om weer te geven op welk werkveld Fontein gedurende de periode 1940-1958 werkzaam was.

Hij heeft daar als directeur, geleidelijk ingroeidend in zijn taak en in belangrijke mate geruggesteund door zijn geduldige en gastvrije vrouw, belangrijk werk gedaan. Hij had een natuurlijk gezag en daarbij het vermogen zich snel in nieuwe situaties te oriënteren. Hij had ook de gave om de mensen in eenvoudige, goedgekozen woorden werkelijk 'aan te spreken'; zijn dagopeningen waren in dit opzicht vermaard.

Connecties met mensen die hij in zijn werk ontmoette, werden vaak vriendschappen voor het leven; zijn relatie met de dichter Gerrit Achterberg was daar een treffend voorbeeld van (264).

De eerste jaren waren door de oorlogsituatie bijzonder moeilijk. Wel was er in Rekken een grote saamhorigheid die onder meer tot uiting kwam door de stille zorg voor vele onderduikers. Er werden plannen gemaakt voor 'na de oorlog': de opleiding van het personeel moest worden uitgebreid, het onderzoek en de begeleiding van verpleegden moest worden verbeterd, er moest gewerkt worden aan een gerichter school- en beroepskeuze voor jongeren, de nazorg diende te worden vergroot en de verpleegtijd verkort. En verder moest er gebouwd worden ... (265).

Na de bevrijding was er eerst enige onrust, omdat verschillende personeelsleden vertrokken: de wereld lag weer open. In 1946 kwam een programma tot stand voor de uitbouw van het werk. Als gevolg hiervan en van de daaruit voortvloeiende activiteiten kwamen er vestigingen elders (zie hierboven), werd er een B.L.O.-school opgericht, kwam er een tehuis voor werkende jongeren en een voor meisjes, stichtte men een eigen nazorgdienst en een opleidingscentrum voor het personeel.

Wie de jaarverslagen van de Vereniging leest, wordt getroffen door de zorg waarmee Fontein in zijn tijd verantwoording aflegt van al hetgeen onder zijn leiding is gedaan. Nergens dringt hij daarbij op de voorgrond, zijn medewerk(st)ers alle eer latend.

Opmerkelijk is, dat hij terloops getuigt van een geleidelijk aan sterker wordend religieus besef, dat waarschijnlijk door de oorlogsomstandigheden maar wellicht ook als gevolg van zijn gevoel voor verantwoordelijkheid voor een christelijke instelling in hem werd aangewakkerd (266).

De met grote zorg geschreven verslagen van de directeur doen hem ook zien als een uitstekend observator en een wijs en geduldig pedagoog die een groot vertrouwen heeft in de groeimogelijkheden van jonge mensen, in het

bijzonder van de zogenaamde zeer moeilijk opvoedbaren. Hij pleit voor het handhaven van gezag, maar ook voor ruimte en bewegingsvrijheid in 'een warm en gezellig tehuis, waar de emotionele behoeften bevrediging kunnen vinden en de door en door onrustige kinderen werkelijk tot rust kunnen komen ...' (267).

Binnen de inrichtingen stimuleerde hij ook allerlei vormen van vrijetijdsbesteding onder meer in groepsverband (C.J.M.V., padvinderij, wandelclub etc.), daarnaast was hij een sterk voorstander en promotor van excursies, trektochten en kampen buiten de terreinen van de inrichtingen.

De jaarverslagen wonnen in de loop der jaren aan diepgang en vooral de inleidende gedeelten doen Fontein zien als een orthopedagoog die de reikwijdte van de hulpverlening in haar mogelijkheden en begrenzingen zeer goed wist te schatten.

Veelzeggend is bijvoorbeeld deze uitspraak, die uiteraard gezien moet worden in het licht van de opvattingen van die tijd: 'De hulpverlening - i.c. diverse opvoedingsmaatregelen - heeft in deze leeftijdsfase (bedoeld werden de jongere kinderen, schr.) dan ook de beste kansen, wanneer de opvoeder er althans zorg voor draagt dat hij niet door al te grote nadrukkelijkheid en opzettelijkheid in zijn handelen de 'nood' - d.w.z. de opvoedingsmoeilijkheden - tot een 'zelfstandig bestaan' brengt. In de volledige aanvaarding van het kind, ook in zijn koppige buien, zijn leugenachtigheid, zijn diefstalneigingen en zijn sexuele aberraties, met tegelijkertijd een voorzichtige confrontatie met de normen tot welker aanvaarding de opvoeder het kind hoopt te brengen, liggen grote pedagogische mogelijkheden' (268).

Het opvoedingsproces zag hij als een losmakingsproces. Ook daar waar extra hulp gewenst was, zou deze hulp nooit langer mogen duren dan strikt noodzakelijk.

Hij pleitte dan ook waar mogelijk voor verkorting van de hulpverlening. In samenhang daarmee werd de nazorg goed ontwikkeld.

In het jaarverslag van 1955 signaleerde Fontein voor het eerst problemen in verband met het personeelstekort. Hij zag de oplossing daarvan niet in de eerste plaats in salarisverhoging, verbetering van de arbeidsvoorwaarden en uitbreiding van de ontspanningsmogelijkheden, maar meer in het geven van duidelijker taakomschrijvingen, het uitbreiden van promotiemogelijkheden en het stichten van goede opleidingsinstituten (269).

Voor deze laatste zaken heeft hij jarenlang in theorie en praktijk op de

bres gestaan. Vóór en ná 1958 - toen hij Rekken verliet - was hij gedurende lange tijd redacteur van 'De Koepel, maandblad voor kinderbescherming'. Hij schreef voor dit blad ook artikelen, waarin hij met vaardige pen gestalte wist te geven aan zeer leesbare stukken over praktische problemen op het gebied van opvoeding en hulpverlening. In deze periode hield hij tal van lezingen onder meer voor verenigingen van plattelandsvrouwen, onderwijsorganisaties en ouders.

Ook maakte hij deel uit van een aantal adviescommissies op het gebied van de inrichting en organisatie van internaten en de opleiding en salariëring van internaatswerkers; hij initieerde bovendien cursussen voor de diploma's kinderbescherming A en B.

4.7 Amersfoort en Putten

In 1958, op een leeftijd dat velen aan de beëindiging van hun loopbaan gaan denken, werd Fontein het directoraat van de tehuizen van de Vereniging Maatschappij 'Zandbergen' te Amersfoort aangeboden als opvolger van de nationaal en internationaal bekende voorvechter op het gebied van zorg voor de geestelijke volksgezondheid, D.Q.R. Mulock Houwer (270). Hij aanvaardde deze functie na veel innerlijke strijd (271). Rekken lag hem na aan het hart, maar het bood geen redelijke pensioenregeling; Zandbergen deed dit wel. Bovendien vreesde hij in Rekken op een dood spoor te raken; Zandbergen bood nieuwe perspectieven voor hem: het was een voogdijvereniging met een aantal tehuizen te Amersfoort en Hilversum en met een goed geëquipeerde staf van medewerk(st)ers (272).

Ook voor Zandbergen schreef Fontein uitstekend leesbare en gedocumenteerde jaarverslagen, waarin we de visie en de nauwgezetheid van de schrijver herkennen. Ze zijn wat zakelijker dan die uit zijn Rekkense tijd, maar ze zijn op dezelfde zorgvuldige wijze geformuleerd in een ieder aansprekende, duidelijke taal. Hij pleit voortdurend voor een versterking van de (orthopedagogische) opleiding van hulpverleners en voor een bezinning op hun taak.

In het verslag van 1962 merkt hij op: 'Langzaam voltrekt zich in vele inrichtingen een ontwikkeling van de opvoedingstaak als hulpverlening aan het kind dat door de situatie waarin het verkeert speciale pedagogische hulp nodig heeft, altijd gezien tegen de achtergrond van het op weg zijn naar volwassenheid' (273).

Hij waarschuwt ook voor het gevaar dat iedere hulpverlener loopt de aan

hem/haar toevertrouwde pupillen en hun ouders naar eigen subjectieve maatstaven te behandelen.

Fontein toont, dat hij een tweetal hoofdgedachten voor kinderbescherming die hij ook al in Rekken in de praktijk bracht, is trouw gebleven:

'1. Het kind kan slechts worden gezien in zijn relatie tot het eigen gezin.

2. Preventie is te verkiezen boven repressie' (274).

In 1962 werd in Zandbergen een begin gemaakt met groepsgewijze supervisie en in service training van de inrichtingswerkers. Bovendien werd een geregelde personeelsbeoordeling ingevoerd, gebaseerd op duidelijke taakomschrijvingen. Terugredenerend leidde dit laatste ook tot een uitvoerige leidraad die als richtsnoer diende bij het selecteren en aannemen van nieuw personeel (275). Kortom: men maakte een begin met een modern personeelsbeleid, dat gebaseerd was op de gedachte, dat opvoedingswerk slechts kan slagen, wanneer de opvoeder zich in openheid naar zijn beste weten en kunnen kan ontplooiën (276).

Ook op 'Zandbergen' was Fontein erop uit de kinderen zoveel mogelijk naar eigen aard en behoefte kansen te geven in onderwijs en ontspanning. Er werd veel werk gemaakt van feestdagen, excursies en kampen en waar mogelijk werden de kinderen gestimuleerd in groepsverband binnen of buiten Zandbergen actief te zijn.

In 1967 ging Fontein met pensioen. Zijn verdiensten zag hij onder meer erkend door zijn benoeming tot ridder in de Orde van Oranje Nassau.

Hij ging met zijn vrouw in Putten wonen, maar de organisator en bestuurder Fontein wist men weldra te vinden voor het lidmaatschap van het bestuur van het Nijkerkse kindertehuis 'Salentijn' van de Dordtse Stichting 'Meilust'.

Tijdens de periode dat Fontein bestuurslid was, verhuisde de gestichtsbevolking naar andere onderkomens: de kinderen beneden de achttien jaar kwamen in leefgroepen van zes tot acht personen te wonen in het gerenoveerde weeshuis te Nijkerk; de pupillen van achttien jaar en ouder werden ondergebracht in zelfstandige wooneenheden in flats eveneens te Nijkerk. Toen Fontein afscheid nam, werd hem een reis naar Amerika aangeboden. Hij bezocht samen met zijn vrouw onder meer een van zijn zoons, die sinoloog is en museum-directeur te Boston.

4.8 Laatste jaren te Bennekom

Omstreeks 1970 werd mevrouw Fontein ziekelijk. Zij besloten toen zich in Bennekom, in de buurt van hun dochter, te vestigen. In Bennekom heeft Fontein zich nog een aantal jaren zeer actief als bestuurslid en kerkmeester bezig gehouden met gemeentewerk voor de Nederlandse Protestantenvbond. De weg naar de kerk had hij in Rekken gevonden en werk nog versterkt toen hij zich in Putten met zijn vrouw, Remonstrants van huis uit, meer in het christelijke geloven ging verdiepen.

Als kerkelijk bestuurslid paarde hij charme aan diplomatie en wist door zijn grote gevoeligheid voor de oplossing van problemen vele moeilijkheden te overwinnen en plooiën in het gemeenteleven glad te strijken. Met zijn vrouw leefde hij nu ook meer dan ooit in het hier en nu naar kinderen en kleinkinderen gericht.

Als zijn vrouw in de zomer van 1979 overlijdt, is hij zeer alleen. Hij vindt troost in zijn geloof en in de verzen van zijn vriend Gerrit Achterberg.

Op de kaart waarmee hij degenen dankt die belangstelling toonden bij het heengaan van zijn vrouw, schrijft hij: 'Wanneer de herfst zal komen moet ik rijp zijn voor de dood', aldus de beginregel van een vers van Achterberg uit de bundel 'Thebe'. Zelfs als wij menen die rijpheid te hebben bereikt, blijft de erkenning van de werkelijkheid - het heengaan van de dierbare levensgezellin gedurende vele tientallen van jaren - een heel moeilijke opdracht' (277).

In 1980 maakt hij nogmaals een reis naar de Verenigde Staten. Hij was tijdens zijn hele leven een groot reiziger geweest, die liefst 'met onbekende bestemming' met vrouw en kinderen op stap ging.

Als hij terugkomt uit Amerika voelt hij zich niet erg goed. Hij had al enige jaren tevoren een hartaanval gehad waarvan hij echter uitstekend hersteld was.

In de winter van 1980 krijgt hij een pacemaker en moet korte tijd later een operatie ondergaan. Enige dagen na dit gebeuren overlijdt hij op 2 maart 1981 in zijn slaap in het ziekenhuis.

Een van zijn zoons schreef over hem: 'Honderden, zoniet duizenden schoolkinderen, patiënten en pupillen vonden bij hem morele steun, reclasseringshulp en inspiratie' (278).

Het was geen loos gebaar, toen men nog bij zijn leven de I.V.O.-school te Bussum officieel de naam I.V.O.-M.A.V.O.-school 'L.H. Fontein' gaf.

5. J.R. Janssen, 1899-1973

5.1 Jeugd en opleiding tot onderwijzer

Jacobus Reijer Janssen werd op 21 april 1899 te 's-Gravenhage geboren. Zijn vader was daar onderwijzer bij het protestants-christelijk onderwijs. Het gezin telde vijf kinderen, drie jongens en twee meisjes, waarvan er later vier in het voetspoor van hun vader traden.

De inkomsten van de pater familias waren niet hoog en hij voorzag dan ook in de behoeften van zijn gezin door naast zijn schoolwerk orgellessen en enige lessen aan de normaalschool te geven.

Het gezin verhuisde later achtereenvolgens naar Chaam (N.B.) en Het Harde (Oldebroek) waar Janssen Sr. hoofd van een christelijke school was (279). Na zijn lagere-schooltijd in Brabant (1906-1914) volgde de jonge Ko Janssen de onderwijzersopleiding aan de 'Christelijke Normaalschool op den Klokkenberg' te Nijmegen, sinds 1846 bolwerk van de 'vrije' christelijke school (280). Tijdens zijn opleiding (1914-1918) verbleef hij in het internaat aldaar (281) en onderging in sterke mate de invloed van de geest van de school, die door een oud-leerling wel eens gekenschetst is als 'eerbied voor de individualiteit' (282).

Indien dit juist is, dan zal deze eerbied in Ko Janssen nog versterkt zijn door de toenmalige directeur P. Oosterlee, de 'pedagoog van het geweten' (283), die met zijn diep geloof, zijn fijnzinnige geestigheid en brede eruditie op zijn leerlingen een onuitwisbare indruk maakte. We mogen aannemen, dat dit laatste ook voor Ko Janssen gold. Zijn belangstelling voor filosofie en speciaal voor ethiek zal in deze tijd sterk gestimuleerd zijn.

Deze interesse was volgens zijn eigen getuigenis al vroeg bij hem aanwezig en zijn oom Jacob, zelf ook onderwijzer, had hem daarin enigermate de weg gewezen. Zijn kweekschooltijd heeft zeer zeker ook zijn liefde voor het woord versterkt. Zijn leven lang zou hij in voordracht en geschrift met grote zorg zijn taal hanteren en anderen daartoe aanmoedigen. Het debat was hem lief als mogelijkheid tot uitwisseling van gedachten en tot verheldering van standpunten. Zijn aanleg om anderen daarbij te leiden zal eveneens tijdens zijn opleiding tot rijping zijn gekomen.

5.2 Prille praktijk, militaire dienst en verdere studie

Nadat Janssen zijn onderwijzersdiploma had behaald, was hij enige maanden als tijdelijke leerkracht werkzaam te Oldebroek. Daarna ging hij van oktober 1918 tot januari 1920 in militaire dienst, waar hij tot reserve-officier werd opgeleid (284).

Ondertussen zal hij zeker gestudeerd hebben, want toen hij uit de dienst kwam, werd hij aangesteld tot onderwijzer aan de U.L.O.-afdeling van de Dr. De Visserschool te Assen, waar hij van januari 1920 tot september 1923 werkte. Hij behaalde ondertussen de hoofdakten en de lagere akten Frans en wiskunde.

Hij wilde echter verder en begon in 1923 de studie voor het Staatsexamen A, welke studie hij in 1924 al met succes bekroond zag. Nu lag voor hem de weg naar de universiteit open.

Op 21 augustus 1924 trouwde hij met Hendrika Klasina Kuipers. Uit dit huwelijk werden twee dochters en één zoon geboren (285).

Omdat Janssen in Leiden filosofie wilde gaan studeren, maar om den brode moest blijven werken, probeerde hij in de omgeving van de Sleutelstad een onderwijsfunctie te bemachtigen. Het gelukte hem een aanstelling te krijgen aan de Christelijke U.L.O.-school te Katwijk-aan-Zee en zo kon hij in september 1924 zijn studie aan de Leidse Alma Mater beginnen.

Hij volgde daar in het bijzonder de colleges van dr. A.J. de Sopper die sinds 1922 te Leiden hoogleraar in de wijsbegeerte was. De Sopper was Neokantiaan, was een aanhanger van de filosofen uit de Badense School en in het bijzonder van Heinrich Rickert, wiens waardenleer op Janssen stellig indruk heeft gemaakt.

Helaas was voor hem de vreugde te Leiden niet lang. Op 1 januari 1926 kwam hij wegens bezuiniging op wachtgeld en omdat hij korte tijd daarna een onderwijsfunctie in het toenmalige Nederlands-Indië aanvaardde, moest hij zijn studie afbreken.

5.3 Indische jaren te Sukabumi

In februari 1926 ging Janssen scheep naar de Oost. Tijdens de wekenlange overtocht zal hij zich terdege op de veranderde situatie hebben voorbereid. Zijn nieuwe baan, onderwijzer aan de Christelijke U.L.O. te Sukabumi in de Preanger, aan de voet van de Gedé in een gunstig klimaat, liet hem kennelijk voldoende tijd om zich ook buiten de school te ontplooiën: hij was snel ingeburgerd.

Hij schrijft over zichzelf in deze tijd (286): 'Hier begon mijn activiteit als leider van cursussen die me dwong tot regelmatige studie en (me) ervaring verschafte in de omgang met mensen van diverse ontwikkeling en instelling'. Hij hield weldra lezingen over: 'Socrates', 'Onderwijsvernieuwing', 'Het wezen der religie', 'De psychologie der religie' en 'Betekenis en waarde van de wijsbegeerte'. Hier kon hij zijn in Leiden verworven ideeën en inzichten populariseren en aan anderen doorgeven. In dezelfde tijd schreef hij als redacteur van 'De Christelijke Onderwijzer' tal van artikelen op pedagogisch gebied en als medewerker van het Algemeen Christelijk Weekblad 'De Banier' artikelen van algemeen cultu-rele aard.

In filosofische en psychologische studieclubs las hij met belangstellenden onder meer Ph. Kohnstamm's 'Schepper en Schepping', W.O. Döhring's 'Untersuchungen zur Psychologie des Lehrers' en F. Künkel's 'Einführung in die Charakterkunde'. Hij was ook initiatiefnemer van een pedagogisch leesgezelschap. In een brief - in de door hem in die tijd gebruikte spelling - Kolléwijn - doet hij een voorstel tot het gezamenlijk aanschaffen van enige abonnementen (287): 'De bedoeling is gezamenlijk een abonnement te nemen op de belangrijkste tijdschriften van verschillende richting en bedoeling op pedagogisch gebied en die zo te laten sirkuleren, dat ieder steeds enige lektuur heeft, waardoor hij op de hoogte blijft van het voornaamste, wat er op het gebied van onderwijs en opvoeding gebeurt' (288). De energie van Ko Janssen was daarmee kennelijk nog niet ten einde, want als bestuurslid van de Kunstkring werkte hij regelmatig mee aan de verzorging van muziek- en toneelavonden.

Ook organiseerde hij als enthousiast schaker en oprichter van een schaakclub simultaanséances, waarvoor hij onder meer zelfs de latere wereldkampioen Max Euwe naar Sukabumi wist te krijgen.

'Indische jaren tellen dubbel', zei men vroeger. Dat gold niet alleen voor het aantal dienstjaren dat men aldus verwierf, maar ook - naar het oordeel van veel oud-Indisch-gasten - voor het aantal levensjaren.

Voor Janssen gaat deze uitspraak stellig op, maar dan in een speciale betekenis: hij deed zeer ruime ervaring op in de omgang met mensen en in het organiseren van culturele evenementen en ontwikkelingsactiviteiten van velerlei aard.

Met een verruimde blik op mens en wereld keerde hij in 1932 naar Patria terug.

5.4 Groningen en Bussum

Van september 1932 tot september 1933 was hij als onderwijzer verbonden aan een Christelijke U.L.O.-school te Groningen. Tezelfdertijd was hij als student ingeschreven aan de universiteit.

Hij volgde daar de colleges van de filosoof L. Polak en van de psycholoog en pedagoog H.J.F.W. Brugmans; ook liep hij practicum in de Dr. Bos-Stichting voor sociale pedagogiek onder leiding van T.T. ten Have, de latere hoogleraar in de sociale pedagogiek te Amsterdam.

Per 1 september 1933 werd Janssen benoemd tot onderwijzer aan de afdeling voortgezet onderwijs van de Bussumse Montessorischool Vereniging. Opmerkelijk zijn hier zijn overgang naar het algemeen bijzonder onderwijs en naar een vernieuwingsschool. Hoewel hij lid was van de Nederlands Hervormde Kerk - hij had nog in Nijmegen in de Waalse kerk zijn belijdenis gedaan - en dit zijn levenlang bleef, was hij misschien onder invloed van zijn verblijf in Indië en zijn studie in de filosofie wat anders gaan denken over geloof en kerk. In Bussum zien we hem eerst bestuurslid worden van de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Protestantenvbond en later is hij zelfs enige jaren voorzitter.

Het is niet onmogelijk, dat juist zijn vrijzinniger denken hem de stap van de protestants-christelijke naar de algemeen bijzondere school deed maken. Zijn belangstelling voor pedagogische vraagstukken en voor onderwijsvernieuwing lieten zich reeds aflezen uit zijn activiteiten te Sukabumi, maar ook uit de keuze van zijn literatuur en uit de colleges die hij in Groningen volgde.

De afdeling voortgezet onderwijs te Bussum was in 1933 juist opgericht als verlengstuk van de zesjarige Montessori lagere school. Het hoofd van de school, L.H. Fontein, had al enige jaren eerder plannen gemaakt om tot voortgezet Montessori-onderwijs te komen, 'omdat een Montessori opvoeding die abrupt op 12-jarige leeftijd eindigt, onbevredigend is'(289). De genoemde voortzetting van de lagere school was echter niet volgens de Montessori-werkwijze ingericht. Dat kon ook niet, omdat Montessori voor voortgezet onderwijs nauwelijks richtlijnen heeft gegeven. Wel werd er vanuit zeer algemene Montessori-principes gewerkt.

Ouders en leerkrachten vonden deze uitbreiding van de school vooral belangrijk voor kinderen die nog geen duidelijke keuze konden maken ten aanzien van vervolgonderwijs naar hún maat en mogelijkheden.

Al gauw begon de afdeling zodanig te groeien, dat Fontein en Janssen

geholpen door enkele urenleerkrachten, hun handen vol hadden om hun ideeën over 'onderwijs naar maat' in praktijk te brengen.

In 1936 werd Fontein uitsluitend hoofd van genoemde afdeling. De lagere school kreeg een eigen hoofd. Janssen fungeerde als Fonteins rechterhand en - indien dat nodig was - als diens plaatsvervanger.

Janssen schrijft daar zelf over: 'Vooral didactische problemen gaven ons de eerste tijd grote zorg en vrijwel iedere dag werkten we tot laat in de avond aan de voorbereiding van het werk voor de komende schooldag, natuurlijk met wisselend succes (...). Opvallend was, dat opdrachten, waarover we zelf bijzonder voldaan waren, in de schoolpraktijk soms volkomen faalden en dat ontwerpen die wij maar matig geslaagd vonden, vaak met groot enthousiasme werden gebruikt' (290).

Ontwikkelingen als te Bussum hadden zich in dezelfde tijd ook voorgedaan aan de Pallas Athene School te Amersfoort en aan de Werkplaats Kinder-gemeenschap te Bilthoven, waar respectievelijk J.H. Bolt en C. Boeke de schoolleiders waren.

In alle drie de scholen had men het onderwijs in meerdere of mindere mate geïndividualiseerd, men had het klasseverband doorbroken, men deed aan groepswork, men legde sterk de nadruk op de expressievakken, men streefde naar een breed aanbod van leerstof... kortom, toen men kennis kreeg van elkaanders opvattingen en wijze van werken, werd al snel besloten naar wegen te zoeken die konden leiden tot samenwerking (1934).

Naar het voorbeeld van de Werkplaats koos men voor de werkwijze de naam I.V.O. (= Individueel Voortgezet Onderwijs) en besloot men eigen diploma's uit te reiken. De coöperatie kreeg institutionele betekenis door het tot stand komen van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' in 1938.

De I.V.O.-afdelingen van de Pallas Athene School en van de Bussumse Montessorischool Vereniging werden vanaf 1937 door de overheid als U.L.O.-school gesubsidieerd; de Werkplaats bleef tot na de Tweede Wereldoorlog buiten de subsidie. Janssen heeft vanaf het prille begin in de Stichting een vooraanstaande plaats ingenomen: als vertegenwoordiger van zijn school en sinds 1940 als schoolleider, maar ook als bestuurslid en als representant van de Stichting bij contacten naar buiten.

Als actief onderwijsvernieuwer was hij, evenals andere I.V.O.-mensen, betrokken bij de 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (W.V.O.) en bij het Tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (V.O.O.).

Wij komen verderop in de tekst nog op deze activiteiten terug en willen hier stilstaan bij een aantal van zijn werkzaamheden buiten de school. In Bussum zette hij in feite voort, wat hij in Indië begonnen was: het geven van cursussen, het houden van inleidingen en voordrachten, het organiseren van studiecclubs (291). Hij deed dit als bestuurslid en docent van de Volksuniversiteit te Bussum, maar bijvoorbeeld ook in het kader van zijn bemoeienissen met de Nederlandse Protestanten Bond. Dat hij de filosofie een warm hart bleef toedragen, blijkt uit het feit, dat hij in 1937 naar Parijs ging om het 'Congrès Descartes' bij te wonen (292). In augustus 1939 werd Janssen gemobiliseerd in verband met de dreigende oorlogssituatie (293). De meidagen van 1940 kwam hij goed door en na een korte interneringsperiode kon hij naar Bussum terugkeren. In augustus van dat jaar volgde hij L.H. Fontein op als hoofd van de I.V.O.-school. Fontein had een benoeming aanvaard als directeur van de Rekkense Inrichtingen te Eibergen.

5.5 Hoofd van de I.V.O.-school te Bussum

De taak die Janssen nu op zich nam, was niet eenvoudig: weliswaar had hij sinds 1933 de opbouw en de groei van de I.V.O. mede begeleid, toch was het niet gemakkelijk om de plaats van Fontein te gaan innemen. Dat hij daar in korte tijd toch in slaagde, tekent de persoon van Janssen. De oorlogsjaren brachten, net als elders, weldra materiële en persoonlijke problemen van diverse aard: dislocatie als gevolg van bezetting van gebouwen, kolennood, gebrek aan papier en andere onontbeerlijke zaken, mutaties onder het personeel speelden afwisselend en in combinatie vanaf 1941 de school en het onderwijs parten.

Zeër tragisch was het feit, dat door de bezettingsmacht met ingang van het schooljaar 1941-1942 aan Joodse kinderen de toegang tot de scholen werd geweigerd; ze werden in afzonderlijke klassen of scholen geplaatst. Van de Bussumse Montessorischol Vereniging keerden 24 leerlingen (19 van de lagere school en 5 van de I.V.O.) niet meer op hun school terug (294). Tot 1943 bleef Janssen in Bussum daadwerkelijk in functie. In de jaren 1940 tot 1943 ging hij ook door met het houden van lezingen, voordrachten en cursussen, onder meer in een anti-Duitse, illegale studiecclub (295). Toen hij vanaf 1943 in krijgsgevangenschap onder meer te Schildberg verbleef, zette hij dit werk voort. Voor zijn lotgenoten verzorgde hij samen met anderen lezingenreeksen, cursussen en prijsvragen.

In een filosofische studieclub leidde hij het onderwerp 'Waarheid' in, las met belangstellenden Homerus en Plato en discussieerde over 'Verdzaamheid' en 'Onderwijsvernieuwing' (296).

Van mei 1944 tot juli 1945 was de school gevorderd en moest men onderdak zoeken bij particulieren en in een verenigingslokaal. In september 1945 kon men ondanks nog chaotische toestanden met nieuwe moed beginnen. Het I.V.O. eindigde de cursus 1945-1946 met 54 leerlingen, maar voor de nieuwe cursus 1946-1947 was de belangstelling zó groot, dat bij een aantal van 110 leerlingen de verdere toelating gestopt moest worden (297). De school telde in 1950 ongeveer 140 leerlingen. Als schoolleider stond Janssen evenals zijn voorganger Fontein op het standpunt, dat de werkwijze in de school zoveel mogelijk in overeenstemming moest zijn met de opvoedings- en onderwijsidealen van hemzelf en van zijn medewerkers, én van de ouders der leerlingen. In de onderwijskundige taal van nu zou men zeggen: het opvoedings- en schoolconcept moest volgens zijn opvatting een integrerend en richtinggevend bestanddeel zijn van het schoolwerkplan. De O van I.V.O. betekende voor hem allereerst 'opvoeding' en daarna 'onderwijs'. Het kind hoorde naar zijn opvattingen centraal te staan; de school had ten aanzien van de ontwikkeling en vorming van het kind een dienende functie. Een van zijn adagia was: 'De vraag is niet: Hoe krijg ik er zoveel mogelijk in?, maar juist: Hoe krijg ik er zoveel mogelijk uit?'

Hij nam tegenover zijn leerlingen geen laissez-faire-houding aan, maar stelde, rekening houdend met hun mogelijkheden en inspanningen, hoge eisen. Hij vroeg dit ook van zijn medewerkers. Ouders die andere verwachtingen koesterden ten aanzien van hun kinderen dan deze krachtens hun aanleg konden waarmaken voegde hij wel eens toe: 'U gaat toch ook niet bij de pereboom staan smeken: geef nu eens appels!'. Janssen was bijzonder trouw aan zijn principes en kon lastig en weerbarstig zijn bij situaties waarin hij vond, dat anderen hun standpunten verzaakten of afbreuk deden aan de rechtvaardigheid.

Hij was gevoelig voor leerlingen en collega's die problemen hadden en hielp hen waar hij kon. Bij het opkomen voor hun belangen toonde hij enige van zijn typerende karaktertrekken: moed, eerlijkheid, goedhartigheid en openhartigheid (298).

Deze trekken typeerden ook zijn gedrag in andere situaties dan in en om de school, bijvoorbeeld bij zijn optreden als bestuurslid van de I.V.O.-

organisaties en als pleitbezorger voor de belangen van de I.V.O.-scholen. In 1950 kwam er verandering in zijn positie: hij kreeg problemen met zijn bestuur en toen hem gevraagd werd de leiding van een nieuw op te richten I.V.O.-school in Bloemendaal op zich te nemen, besloot hij deze stap te wagen.

5.6 Hoofd van de I.V.O.-school te Bloemendaal

Aan het Kennemer Lyceum was enige jaren lang een afdeling Algemeen Vormend Individueel Onderwijs (A.V.I.O.) verbonden geweest. Toen in het voorjaar van 1950 bekend werd, dat deze afdeling zou worden opgeheven, vroegen enkele leerkrachten zich af, op welke manier individueel gericht onderwijs voortgezet kon worden (299). Mevrouw S.W. van Walraven-Wackie Eysten kwam met het voorstel tot het stichten van een eigen I.V.O.-school. Gesteund door een groot werkcomité werd op 3 mei 1950 de Stichting Bloemendaalse School voor I.V.O. opgericht. J.R. Janssen gaf als zeer ervaren I.V.O.-man en I.V.O.-bestuurder niet alleen alle gewenste inlichtingen, maar hij werd ook bereid gevonden de leiding van de school op zich te nemen.

De school werd in september 1950 geopend; er waren 50 leerlingen en twee vaste medewerkers, J.R. Janssen en mevrouw J.G. Dun, dochter van de Alkmaarse inspecteur van het lager onderwijs G.Ch. Dun. Wel waren er nog enige part time vakleerkrachten, onder wie de heer J. Zeepvat, die jarenlang als bezielend handenarbeiddocent aan de school verbonden zou blijven. Er zat 'groei' in de school (300) en bij het tweede lustrum waren er 200 leerlingen en 8 vaste leerkrachten. Ontstaan en groei van de school gingen echter niet zonder problemen. De eerste twee jaar moest de I.V.O.-school ergens een onderdak vinden. Dit lukte onder meer in het gebouw van de Jonge Mannenvereniging te Haarlem en in Stoop's Bad te Bloemendaal (301).

Het Stichtingsbestuur had weliswaar bij de Gemeenteraad van Bloemendaal een verzoek ingediend tot goedkeuring van het stichten van een school - de Stichting zou dan aanspraak kunnen maken op Rijkssubsidie - maar op 21 mei 1951 wees de Raad dit verzoek af. Het Stichtingsbestuur ging nu in beroep bij Gedeputeerde Staten en dit college stelde in juli 1951 het bestuur in het gelijk. Na een vergeefs beroep van de Gemeente Bloemendaal bij de Kroon, ontving het bestuur van de Stichting op 28 december 1951 Koninklijke Goedkeuring tot het stichten van de Bloemendaalse school (302).

Bij het begin van de cursus 1952-1953 kon men in Bloemendaal de villa 't Heuveltje' betrekken, waarin de school tot 1977 gehuisvest zou blijven (303). In de Bloemendaalse school zette Janssen de I.V.O.-traditie op krachtige wijze voort. De leerlingen werkten er - zoals aan de andere I.V.O.-scholen - in eigen tempo aan een programma dat zoveel mogelijk in overeenstemming was met hun aanleg, hun voorkeur en hun bestemming (304). Daartoe bood de school dan ook een breed pakket van mogelijkheden op het gebied van verstandelijke ontwikkeling, maar ook op dat van affectieve, sociale, artistieke en lichamelijke vorming. Janssen deelt hierover zelf mede: 'Zo is bijvoorbeeld de wiskunde vrijwel geheel facultatief en is er veel gelegenheid prestaties te leveren op artistiek terrein en proeven af te leggen in speciale vakken zoals typen, koken, fotografie, Esperanto e.d.' (305). Over de werkwijze schrijft hij:

'Wij menen, dat ook onze werkwijze bij de bestudering der traditionele schoolvakken grote voordelen biedt, doordat wij het zelfstandig werken bevorderen, voortdurend streven naar het verwerven van inzicht in de verwerkte stof en vragen, dat de kinderen het geleerde in een nieuwe situatie kunnen toepassen' (306).

De eigen verantwoordelijkheid van leerlingen werd en wordt nog geaccentueerd in het kader van de wekelijkse 'bespreking' waarin allerlei urgente schoolzaken door de leerlingen zelf en/of door de medewerkers aan de orde worden gesteld (307). Dat de school ook kinderen trok die elders in moeilijkheden waren geraakt of dreigende geraken, laat zich gemakkelijk begrijpen. De individualiserende werkwijze en de grote aandacht die aan de leerlingen persoonlijk werd besteed, maakten het mogelijk deze leerlingen effectief te begeleiden. Janssen stond op het standpunt, dat hij zich met zijn staf ook op deze leerlingen moest richten, al wist hij zeer goed, dat deze hulpverlening door de buitenwacht kon worden uitgelegd als een ongelimiteerd toelaten van leerlingen die onder het 'normale niveau' waren.

Hij was echter van mening, dat 'niveau' zowel naar 'boven' als naar 'beneden' moeilijk te operationaliseren is en dat selectie ter bescherming van een onduidelijk 'niveau' weinig uithaalt. Ongeschiktheid kan evenzeer de school betreffen als het kind (308).

Binnen het programma van de school werd steeds ruime aandacht besteed aan werkweken en aan het bezoeken van concerten, tentoonstellingen en bedrijven. Zelf verzorgde toneelvoorstellingen en feesten (bijvoorbeeld de ver-

jaardagen van 'mijnheer Janssen') vormden geregeld voorkomende hoogtepunten in het schoolleven. De school te Bloemendaal groeide onder Janssen's leiding uit tot een instituut waar veel leerlingen met dankbaarheid aan terugdenken (309). Op 1 januari 1961 ging hij met pensioen; zijn opvolgster was mevrouw J.G. Dun, die vanaf het begin met hem had samengewerkt en die, eveneens tot haar pensioen in 1976, als directrice de school zou leiden.

5.7 J.R. Janssen en de I.V.O.-beweging

Zoals reeds eerder werd opgemerkt, was Janssen vanaf 1933 nauw betrokken bij de ontwikkelingen die leidden tot het ontstaan van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' (1938-1959). Vanaf het begin nam hij deel aan het overleg tussen C. Boeke (Bilthoven), L.H. Fontein (Bussum) en J.H. Bolt (Amersfoort). Hij is daarmee zeker ook een der grondleggers van het I.V.O. te noemen. Een van de gevolgen hiervan was, dat er levenslang vriendschap en contact tussen deze vier personen bleven bestaan (310). Gedurende vele jaren maakte hij deel uit van het Stichtingsbestuur en van adviserende commissies (311). Zijn gezag in de Stichting was zo groot, dat men in 1945, toen de wens werd geuit tot benoeming van een eigen I.V.O.-inspecteur, Janssen als de meest acceptabele persoon voor die functie beschouwde (312). Hij had door zijn brede visie een goed entree bij onderwijsautoriteiten met wie over I.V.O.-zaken onderhandeld moest worden.

Gedecideerd en weloverwogen formuleerde hij zijn opvattingen. Een zekere mate van felheid was hem daarbij niet vreemd, vooral niet wanneer er een principe dat hij voorstond in het geding was. Op foto's verschijnt hij steeds als een heer in driedelig pak, scheiding in het haar, tiré à quatre épingles. Als bestuurder had Janssen bijzondere zorg voor een nauwe samenwerking tussen de scholen, voor het uitwisselen van informatie en het elkaar op de hoogte houden van inzichten en verworvenheden. Hij pleitte steeds voor een kind- en leerlinggerichte werkwijze die veel mogelijkheden aan bod liet komen en weinige bij voorbaat al afsloot. Dit moest ook in de proeven- en eindproevenregeling veilig worden gesteld, alsmede in de erkenning van de diploma's. Wanneer men de verslagen van vergaderingen van de Stichting doorbladert, dat stuit men steeds op de naam Janssen. Tijdens de zogenaamde Gecombineerde Vergaderingen van besturen en personeel van de aangesloten scholen verzorgde hij in de jaren

1938 tot 1953 alléén of in samenwerking met collega's tenminste zeventien inleidingen met discussie waarin hij vele en velerlei I.V.O.-problemen zowel op macro- als op meso- en microniveau aan de orde stelde (313). Hij was ook immer bereid namens de Stichting naar buiten toe op te treden om belangstellenden op de hoogte te brengen van het I.V.O.-werk. We zagen reeds, hoe hij te Bloemendaal de stichting van een nieuwe school hielp voorbereiden nog voor er sprake van was, dat hij zelf die school zou gaan leiden.

Een ander voorbeeld vond schrijver dezen in de overdruk van een artikel uit het schoolblad 'Samenwerking' van de Vereniging voor Montessorionderwijs te 's-Gravenhage (314). Het artikel is getiteld: 'Een I.V.O.-school in Den Haag'; het maakt onder andere melding van een inleiding door J.R. Janssen, hoofd van de I.V.O.-school te Bloemendaal, over zijn 25-jarige I.V.O.-praktijk. In het artikel wordt medegedeeld, dat een werkkommissie van de samenwerkende Montessorischolen in en om Den Haag na een grondige studie het Individueel Voortgezet Onderwijs warm aanbeveelt. In 1958 kwam de Haagse I.V.O.-school inderdaad tot stand.

Omstreeks 1956 ontstond er in de Stichting een ernstige vertrouwenscrisis, die zich onder meer manifesteerde in de groeiende spanningen tussen het Stichtingsbestuur en de Werkplaats te Bilthoven. Deze hadden betrekking op het feit, dat binnen de Werkplaats de I.V.O.-werkwijze steeds meer verlaten werd 'voor de intellectueel minder- en niet-begaafde leerlingen', terwijl de begaafde leerlingen helemaal geen I.V.O.-onderwijs meer ontvingen (315). Janssen dreigde zelfs op te stappen, als mevrouw K.C. Lambert-Anema, die in 1954 de leiding van de school van C. Boeke had overgenomen, lid van het Stichtingsbestuur zou worden. Hij zag haar als belangrijkste bewerkster van de neergang van het I.V.O. aan de Werkplaats. Het kwam niet tot een breuk, maar de spanningen bleven. Toen men in de Stichting tot het besef kwam, dat een verandering van de structuur der Stichting nodig was om in de toekomst problemen als de hierboven genoemde beter te kunnen aanpakken, besloot men de Stichting op te heffen en een nieuw organisatorisch verband aan te gaan onder de naam: 'Vereniging van I.V.O.-scholen'. Janssen trad af als voorzitter; mr. M.D. van Wolferen werd de eerste voorzitter van de nieuwe Vereniging (1959).

Janssen bleef tot zijn pensioen adviseur van de Vereniging. Nog in 1960 werkte hij mee aan een speciaal I.V.O.-nummer van het tijdschrift 'De Boeg' waarin hij een artikel publiceerde, getiteld: 'Methoden en princi-

pes van het I.V.O.' (316). In dit artikel zette hij de werking van het proevensysteem en de betekenis van de term 'individueel' voor de lezers helder uiteen. Zijn geloof in de houdbaarheid en de bruikbaarheid van het I.V.O. was na bijna dertig jaar I.V.O.-ervaring ongeschokt gebleven. Toen men hem in 1965 vroeg de tentoonstelling te openen die ter gelegenheid van het derde lustrum van de Bloemendaalse I.V.O.-school werd gehouden, getuigde zijn toespraak - wie is die oude heer die hier het woord neemt en met welk recht doet hij dat? - nog steeds van de strijdlust 'van oude cavaleriepaarden, die, zodra ze de vertrouwde trompetsignalen horen en de bekende kruitdamp ruiken, luid hinnekend vooruitstuiven, zonder aandacht te schenken aan fluitende kogels en barstende granaten...' (317).

Hij genoot er kennelijk van om net als de tentoonstelling: 'nog weer eens naar buiten te treden in de openbaarheid, om nog eens aan ieder die horen en zien kan en begrijpen wil, te tonen, wat een I.V.O.-school eigenlijk is'.

5.8 J.R. Janssen en de vernieuwing van opvoeding en onderwijs

In dit gedeelte van de tekst wordt getracht aan de hand van enige voorbeelden de betekenis van J.R. Janssen binnen een ruimer verband dan de I.V.O.-beweging in het kort weer te geven. Dit ruimere verband is de meer omvattende beweging tot vernieuwing van opvoeding en onderwijs die internationaal en nationaal in de periode tussen de beide Wereldoorlogen velen tot activiteit prikkelde.

Internationaal was de New Education Fellowship (N.E.F.) sinds 1921 het organisatorisch kader waarbinnen gelijkgezinde vernieuwers elkaar vonden. Vanaf 1927 was de Vereniging 'De Nieuwe Opvoeding' de Nederlandse groep van de N.E.F. en vanaf 1935 was de 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (W.V.O.) de Nederlandse sectie.

De W.V.O. was al spoedig actief met de organisatie van een aantal conferenties, de oprichting van werkgroepen en de uitgave van 'Mededelingen', die in 1938 werden vervangen door het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (V.O.O.).

Vanaf 1942 tot 1945 lagen de werkzaamheden van W.V.O. en V.O.O. in feite stil. Na de Bevrijding zien wij Kees Boeke en Ko Janssen als respectievelijk voorzitter en secretaris van de Centrale Werkgroep van de W.V.O. een programma opzetten, dat niet alleen moest leiden tot herleving van

de W.V.O., maar ook tot snelle reorganisatie en vernieuwing van het Nederlandse onderwijs.

De Centrale Werkgroep besloot reeds in augustus 1945 een W.V.O.-conferentie te organiseren. Deze conferentie werd van 11 tot 14 augustus 1945 op het landgoed 'Rhederoord' te De Steeg gehouden. De organisatie kostte, gezien de tijdsomstandigheden, enorm veel moeite, Janssen zegt er onder meer zelf over: 'Liftend trok ik van Bussum naar Rhederoord, gedeeltelijk in een begrafenisauto, om de nodige voorbereidingen te treffen' (318). De bijeenkomst werd een succes; er waren ondanks alle reisproblemen 150 deelnemers en er werd besloten een Vernieuwingsraad op te richten, 'die alle reeds tot stand gekomen vernieuwingen op onderwijsgebied zou registreren, alle bestaande wensen zou formuleren en coördineren en alle activiteiten op onderwijsgebied zou stimuleren en integreren in een groot, verantwoord onderwijssysteem...' (319). Weliswaar heeft deze vernieuwingsraad velen gewekt, maar de activiteiten van de raad leidden, onder andere door een zekere argwaan ertegen vanuit het confessionele onderwijs, niet tot het verhoopte succes. De raad stierf al spoedig een stille dood en het Rapport Onderwijsvernieuwing, dat de raad aan de Nederlandse regering had aangeboden, werd bijgezet in een diepe bureaulade (320).

Stellig zal Janssen dit als een échec hebben gevoeld, toch bleef hij in vernieuwing geloven en werkte als secretaris van de Centrale Werkgroep in de jaren 1947-1948 energiek mee aan de vorming van een initiatiefcomité (321) tot stichting van een Centrum voor Didactiek. Dit algemeen Centrum zou zich moeten bezighouden met het bestuderen van didactische problemen en van mogelijkheden tot onderwijsvernieuwing; het zou als centraal research-instituut het gehele Nederlandse onderwijs in al zijn geledingen dienen. Daar het de bedoeling van de initiatiefnemers was, dat deze instelling werkelijk nationaal zou zijn en op den duur alle takken van onderwijs binnen zijn belangstellingssfeer zou trekken, wilden zij alle organisaties op onderwijsgebied uitnodigen hun medewerking te verlenen (329). De correspondentie rondom dit Centrum, dat er nooit is gekomen, verraadt wederom de verdeeldheid binnen het Nederlandse onderwijs, die onmiddellijk aan de dag treedt wanneer het om de verdediging van groepsbelangen gaat (323).

'In plaats van dit ene nationale instituut kwamen er naar Nederlandse trant drie pedagogische centra tot stand', merkte Janssen twaalf jaar later enigszins bitter op (324).

Een derde activiteit waar hij zich bijzonder voor heeft ingezet, was de stichting van een 'Opleidingscentrum voor Leerkrachten bij Vernieuwingsonderwijs'. Deze stichting werd voorbereid door de Commissie Opleidingsinstituut die in de jaren 1949 en 1950 enige malen bijeenkwam en vervolgens tot 1956 allengs een meer en meer kwijnend bestaan ging leiden (325). De opzet was gedurfd: vertegenwoordig(st)ers van de W.V.O., de Nederlandse Daltonvereniging, de Nederlandse Montessorivereniging, de Vereniging van Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (Vlaanderen), de Vrije Scholen en de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' waren samen met medewerkers van de Werkplaats Kindergemeenschap te Bilthoven (326) om de tafel gaan zitten om de mogelijkheden van een dergelijke opleiding te bespreken en de eerste stappen te zetten tot realisering ervan.

Er werd een 'Plan' (327) ontwikkeld; men koos een plaats van vestiging: de Werkplaats te Bilthoven; men noemde zelfs al geschikte opleiders voor het instituut, maar men liep uiteindelijk stuk op meningsverschillen. Drie grote plannen waaraan Ko Janssen zijn medewerking verleende: Vernieuwingsraad, Centrum voor Didactiek en Opleidingsinstituut voor Leerkrachten bij Vernieuwingsonderwijs bleven in hun opzet steken. Voorwaar mislukkingen om verdrietig over te zijn en het bijltje erbij neer te gooien; toch deed hij dit niet, maar ging door met andere vernieuwingsactiviteiten.

Binnen het W.V.O. heeft hij bijvoorbeeld vele jaren als voorzitter leiding gegeven aan de vergaderingen van de belangrijke werkgroep Wiskunde. In het tijdschrift Vernieuwing publiceerde hij een aantal artikelen, bijvoorbeeld over het I.V.O., over moedertaalonderwijs en over de W.V.O. (328). Vlak na de Tweede Wereldoorlog bezocht hij in W.V.O.-verband enige buitenlandse congressen, bijvoorbeeld de N.E.F.-conferenties te Parijs (1946) over 'Educational Reform and the New Education' en te Cirencester (1947) over 'The Promotion of Peace through Education'.

Tenslotte willen wij nog stilstaan bij een tweetal voordrachten waarin hij het overgangs- en examensysteem binnen het Nederlandse onderwijs bekritiseerde.

Het betreft hier zijn radiolezing te Hilversum voor de V.P.R.O.-microfoon over 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' op de laatste dag van het Landelijk Congres van de Vernieuwingsraad voor het Onderwijs te Utrecht (24, 25 en 26 april 1946) en zijn inleiding op de Herfstconferentie van de Vakgroep H.V.O. en de Paedagogische Studiekring van de

Nederlandse Bond van Leerkrachten bij het Nijverheidsonderwijs op de Drakenburgh te Hilversum (31 oktober, 1 en 2 november 1949). In zijn radiovoordracht zet hij in felte de ideeën van de Vernieuwingsraad in het kort uiteen, maar gaat ook kritisch in op het vigerende onderwijsstelsel en in het bijzonder op 'het systeem van cijfers en rapporten, van repetities en examens, dat een groot deel van ons onderwijs in zijn ban houdt geslagen' (329).

Hij richt zich tegen de quasi-exactheid van het cijfers geven en tegen de overlading van de leerstof als gevolg van de examenprogramma's en het examensysteem. Het slot van zijn toespraak is een beginselverklaring, die misschien wat gezwollen idealistisch aandoet, maar waarvan wij toch enige regels aanhalen: 'We willen rekening houden met ieders bijzondere aanleg en tempo en een omgeving scheppen waarin ieder aangrijpingspunten vindt voor een waardevolle activiteit. We hopen daarmee een eind te maken aan huiswerkellende en examenwee, aan mislukkingen en minderwaardigheidsgevoelens, aan de gewapende vrede of de guerillastrijd tussen leerkrachten en leerlingen, aan straf en wrevel over onrechtvaardige behandeling en we hopen te bereiken: meer arbeids- en levensvreugde, groter maatschappelijk effect, zelfvertrouwen en persoonlijke voldoening en tenslotte een betere maatschappij' (330).

Zijn inleiding voor de leerkrachten bij het nijverheidsonderwijs had als onderwerp: 'Waardoor kunnen wij een verouderd overgangs- en examensysteem vervangen?' (331). Ook hierin richt hij zich tegen het goochelen met cijfers en het is of wij A.D. de Groot (332) horen betogen:

- de cijfergeving is vrij willekeurig; de cijfers geven de indruk exacte dingen te zijn, waar je vlot mee kunt rekenen en ze geven bovendien de indruk van regelmatige opklimming. Dit laatste behoeft echter in het geheel niet zo te zijn; waarom heeft men anders rondom 5 en 6 zoveel plussen en minnen nodig?
- Bij het cijfersysteem ligt de grens tussen voldoende en onvoldoende halfweg. Bij het waarden van rekenwerk gaat dit nog, maar bij het beoordelen van thema's e.d. is het niet door te voeren.
- De persoonlijke waardering door leraren van hetzelfde werk kan zeer verschillend zijn.
- Op examens werkt men soms met willekeurig gekozen coëfficiënten; sommige vakken tellen dubbel.
- Op de rapporten van leerlingen staan niet te vergelijken cijfers...

In zijn rede tekent hij ook verzet aan tegen drilsysteem, opgeschroefde examenprogramma's, blijven zitten voor álle vakken terwijl de leerling in éniige vakken onvoldoende resultaten heeft behaald, incongruentie tussen leerstofinhouden en de maatschappelijke relevantie ervan.

Hij geeft enige praktische mogelijkheden voor verandering:

- het gebruiken van tests;
- het invoeren van studie-units;
- het proevensysteem zoals dat op de I.V.O.-scholen wordt gebruikt;
- differentiatie in vakken en gekozen leerstof, waardoor individuele leerlingen meer naar eigen aard en belangstelling keuzen kunnen maken.

Verder pleit hij nog voor ontwikkelingsmogelijkheden (men zou nú zeggen: leerrecht) voor iedereen tot het achttiende jaar en voor een optimaal gebruik van technische verworvenheden om het dagelijks leven en de menselijke arbeid te verlichten, waardoor tijd vrijkomt voor culturele en sociale ontplooiing en ontwikkeling van een ieder die dat wil (333).

5.9 Los van de dagelijkse arbeid. Laatste levensfase te Bloemendaal

In 1961 ging Janssen met pensioen; het werd geen periode van stilzitten, want aan veel dingen die zijn blijvende belangstelling hadden gehad, kon hij nu meer tijd besteden.

Zo maakte hij samen met zijn vrouw in vier achtereenvolgende jaren een reis naar Rome.

Als enthousiast schaker werd hij nu lid van een club, waarin hij al gauw bestuurslid en wedstrijdleider werd.

Lange tijd was hij secretaris van de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Protestantse Bond en nam deel aan het werk van het Nederlands Gesprekscentrum. Hij volgde aan de Universiteit van Amsterdam colleges in de filosofie, de algemene taalwetenschap en de Nederlandse taal- en letterkunde bij de hoogleraren Wiersma, Oosterbaan, Reichling, Donkersloot en Stuiveling. En omdat hij cultuuroverdracht als een van zijn levens-taken beschouwde, liet hij er thuis zijn vrouw van meegenieten: hij las haar voor, terwijl zij met huiselijke zaken bezig was. Vooral poëzie had in die jaren zijn belangstelling. Naast deze studie hield hij zich nog met wijsbegeerte bezig in de Haarlemse Filosofische Kring, waarvan hij lid was. En alsof dit alles nog niet genoeg betekende, ontplooiide hij in deze jaren een warme belangstelling voor Esperanto. Zijn vrouw en hij waren al Esperantist, toen zij nog op school werkten en zij er ook les

in gaf aan belangstellende leerlingen, maar nu was er gelegenheid zich intensiever aan deze taal te wijden.

Hij deed dit allereerst vanuit een idealistisch motief: een algemeen aanvaarde gebruikstaal zou de volkeren der aarde dichter bij elkaar kunnen brengen en de wereldvrede kunnen helpen bevorderen. Voorts was hij verrukt van de logische, heldere opbouw van de taal en de economische structuur ervan. Daarom ook zag hij goede mogelijkheden voor deze taal, die hij dan ook graag over alle grenzen heen op de lagere scholen ingevoerd wilde zien als eerste vreemde taal naast de moedertaal.

Via de Haarlemse afdeling kwam hij in het hoofdbestuur van de Nederlandse Esperantisten Vereniging en behaalde zelfs in 1965 de lagere akte Esperanto (334).

Volgens mevrouw Janssen-Wildschut heeft hij juist in deze periode van zijn leven onvoorstelbaar veel werk verzet voor de Esperantobeweging. Hij voerde een drukke correspondentie met mensen van alle mogelijke nationaliteiten en werkte maandenlang mee aan een tweedelige catalogus (+ 400 pagina's) van Esperanto-boeken en -tijdschriften van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, afdeling Kunsttalen.

Zo was deze periode van zijn leven wederom vol van activiteiten met betrekking tot mens, religie en cultuur. Dat hij zijn oude collega's niet vergat, bewijst de correspondentie die hij met hen bleef onderhouden. Een klein artikel als: 'Consequentie was een kenmerk van zijn handelen' als bijdrage voor het herdenkingsnummer van V.O.O. bij het overlijden van Kees Boeke, getuigt van bijzondere piëteit ten aanzien van een oude vriend (335). Al eerder had Janssen enige malen Boeke als voortrekker van de vernieuwing geëerd (336).

In het laatste jaar van zijn leven ging zijn gezichtsvermogen snel achteruit, zodat lezen en schrijven voor hem onmogelijk werden: een zware beproeving voor een lettré!

'Hij heeft deze handicap met voorbeeldige waardigheid gedragen, daar waren allen het over eens. 'Koninklijk', zei een oud-collega' (337).

In zijn brief aan het echtpaar Boeke-Cadbury toen Kees Boeke 80 jaar werd, komen de volgende zinssneden voor: 'Het leven wordt er met het ouder worden niet gemakkelijker op. Dat is misschien ook wel nodig om ons voor te bereiden op het komende einde, waarvan het afscheid van degene die overblijft misschien wel het moeilijkste is.

Als we echter geloven in een nieuwe werkelijkheid met nieuwe voor ons

ongekende mogelijkheden, dan zullen we ook dat aanvaarden in de overtuiging dat ons leven hier, met al zijn bezwaren en belemmeringen, een voorbereiding was voor wat nog moet komen en oneindig veel belangrijker en bevredigender zal zijn' (338).

Dit geloof zal Ko Janssen gesterkt hebben, toen hij op 5 maart 1973 te Bloemendaal overleed.

6. Samenvattende opmerkingen

Wie kennis heeft genomen van de biografische schetsen van Bolt, Boeke, Fontein en Janssen zal weinig moeite hebben met de uitspraak, dat zij ieder op hun eigen plaats, maar ook in onderlinge samenwerking, bijdragen hebben geleverd aan verbetering en vernieuwing van opvoeding en onderwijs.

Kijkt men naar de levensverhalen van Bolt, Fontein en Janssen dan vallen daarin overeenkomsten op, die als min of meer typerend kunnen worden beschouwd voor de relatief vele begaafde kinderen uit wat men gewoonlijk aanduidt met arbeiders- en middenstandsmilieus, die in het verleden na de onderwijzersopleiding een weg vonden naar ontwikkeling en zelfontplooiing en naar een maatschappelijke en/of wetenschappelijke carrière.

- Alle drie waren afkomstig uit middenstandsgezinnen met respectievelijk drie, vier en vijf kinderen.
Een van de vaders was zelf onderwijzer en moest door bijfuncties trachten de inkomsten voor zijn gezin enigermate op peil te brengen. Alle drie hadden broers of zusters die voor het onderwijs werden opgeleid.
- De drie ontvingen hun opleiding aan respectievelijk een rijkskweekschool, een rijksnormaalschool en een bijzondere kweekschool.
- Allen behaalden na de lagere acte ook de hoofdacte en één of meer lagere bevoegdheden. Bolt voltooide verder met succes de studie voor de acten Frans M0-A en -B; Fontein volgde de Montessori-opleiding en studeerde enige tijd voor de acte pedagogiek M0 en Janssen deed Staatsexamen-A en studeerde onder meer enige jaren filosofie.
- Allen waren gehuwd met vrouwen die ook zelf in het onderwijs werkzaam waren.
- Bolt en Janssen waren 40 of meer jaren in het onderwijs werkzaam en Fontein, die na 23 jaar schoolarbeid zich met gestichtsofvoeding en voogdijwerk ging bezighouden, legde zijn functie pas na 50 jaar neer.
- Naast hun dagelijkse arbeid hielden zij zich nog intensief bezig met bestuurlijke en/of redactionele werkzaamheden ten behoeve van de vernieuwing van opvoeding en onderwijs. Bovendien waren alle

drie, ook na hun pensionering nog, actief in organisaties met een levensbeschouwelijk, religieus, cultureel of pedagogisch karakter. De loopbaan van Boeke, die zowel van moeders- als van vaderszijde stamde uit een predikantenfamilie, was in de aanvang sterk verschillend van die van Bolt, Fontein en Janssen. Weliswaar deed hij als jongeman enige onderwijservaring op en behaalde hij ook een Engelse onderwijsbevoegdheid, maar zijn voornaamste werkzaamheden lagen toch gedurende lange tijd op een ander gebied. Toen de omstandigheden ertoe leidden, dat hij zelf een 'schooltje' stichtte, ontstonden er geleidelijk aan contacten met andere mensen die evenals hij streefden naar een 'nieuwe school' en een 'nieuwe opvoeding'. Via dergelijke contacten kwam de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' tot stand, waarbij in den beginne alleen de scholen van Boeke, Bolt, Fontein en Janssen betrokken waren, maar die geleidelijk meer instellingen zou gaan omvatten en later zou worden omgezet in een organisatie van enige tientallen I.V.O.-scholen.

Bolt was vanaf 1926 tot in de jaren '30 voorzitter van de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding', die nauwe relaties onderhield met de internationale 'New Education Fellowship' (N.E.F.).

De levensvatbaarheid van deze vereniging bleek niet groot. Anders was dit gesteld met de in 1935 opgerichte 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (W.V.O.), waarvan Boeke, Bolt, Fontein en de dames C. Philippi-Siewertsz van Reesema en A. van der Linde de peetvaders en -moeders waren. Janssen was in de turbulente tijd na de Tweede Wereldoorlog enige jaren secretaris-penningmeester naast voorzitter Boeke. We treffen de namen Bolt, Boeke en Fontein ook aan in de lijst van redacteurs en medewerkers van het in 1938 gestichte I.V.O.-tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'. Janssen is daarvan geen redacteur of medewerker geweest, wel heeft hij er een aantal bijdragen in gepubliceerd.

Boeke is ongetwijfeld gedurende lange tijd de motor en promotor van de W.V.O. geweest en een van de toonaangevende figuren in de N.E.F. Zeker moet nog zijn ijveren voor vredesopvoeding, internationale verstandhouding en gemeenschapsordening apart genoemd worden.

De betekenis van mensen als Bolt, Fontein en Janssen mag daarbij wat in de schaduw geraken, toch is het zo, dat juist vernieuwers als zij aandacht verdienen, omdat zij al diegenen vertegenwoordigen die met grote inzet en soms beperkte mogelijkheden en middelen hebben getracht iets

van hun idealen op het gebied van onderwijs en opvoeding vorm en gestalte te geven. Een verdere, verdiepte studie van het leven en werk van mensen als de hier besproken vernieuwers kan veel aan de oppervlakte brengen van wat aan ideeën, strevingen en activiteiten bij individuele personen heeft geleefd en wat zij in samenwerking met anderen hebben nagestreefd.

In het 'Woord vooraf' stelden wij ons de volgende vragen:

- Wie waren deze mensen?
- Wat waren hun ideeën over opvoeding en onderwijs?
- Aan welke pedagogische theorie ontleenden zij hun inspiratie?
- Hoe hebben zij getracht hun ideeën uit te dragen en in praktijk te brengen?

Wij menen deze concluderend in het kort als volgt te kunnen beantwoorden:

- Bolt, Fontein, Janssen en Boeke waren gezien hun opleiding drie onderwijzers en een ingenieur. De laatste ontwikkelde zich van technicus tot zending, vredesapostel en pedagoog.
  - Voor alle vier geldt, dat opvoeding en onderwijs voor hen in dienst stond van menswording, waarbij dient te worden uitgegaan van de rechten en mogelijkheden van het kind.
  - Hun inspiratie ontleenden zij grotendeels aan de christelijk-humane traditie. Bij Bolt bleek ook invloed vanuit het theosofisch denken. Voor allen geldt, dat hun pedagogische ideeën gevoed werden vanuit theorieën die ten grondslag lagen aan de beweging voor een 'Nieuwe Opvoeding' en een 'Nieuwe School'. Hierbij kan de invloed van het werk van o.m. Montessori en Ferrière gememoreerd worden.
  - Zij brachten hun ideeën in praktijk binnen de door hen gestichte en/of geleide scholen en in de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma'.
Hoewel de Werkplaats zeker voor wat betreft het daar gebruikte proevenstelsel en de diplomering model heeft gestaan, menen wij toch staande te kunnen houden, dat het I.V.O. als poging tot vernieuwing van onderwijs gelijke dank verschuldigd is aan alle vier. Daarbij dient nog te worden gememoreerd, dat zij allen zonder de steun van enthousiaste medewerkers weinig hadden kunnen bereiken.
- Daarnaast droegen Bolt, Boeke, Fontein en Janssen hun gedachten uit in nationale en internationale verbanden, zoals de 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' en de 'New Education Fellowship'. Het laatste is in meer bijzondere mate van toepassing op Boeke.

II. 'Elk kind helpen worden wat het is'

Het 'Individueel Voortgezet Onderwijs' (I.V.O.) tussen 1934 en 1984.

De titel van dit deel drukt uit, wat Kees Boeke als doel van opvoeding en onderwijs zag: het kind helpen bij de ontplooiing van zijn eigen, unieke mogelijkheden. In een enigszins andere versie vinden we de zin terug in de gevelsteen van de P.F. van Overbeekeschool te Utrecht: 'Elk kind te helpen te worden wat hij is'.

1. Inleiding

In deel I van deze studie gingen wij bij onze beschouwingen over Bolt, Boeke, Fontein en Janssen in op het ontstaan en de ontwikkeling van het Individueel Voortgezet Onderwijs. Wij zagen daarbij, dat de ideeën die ten grondslag lagen aan de werkwijze van genoemde vier vernieuwers niet geheel nieuw waren: wij wezen op de invloeden van onder meer het werk van Montessori, Ferrière, Decroly, Dewey en Parkhurst en van de gedachten over opvoeding en onderwijs die leefden in nationale en internationale groeperingen van vernieuwingsgezinden.

In de eerste decennia van de 20e eeuw werd ook in Nederland geëxperimenteerd met nieuwe vormen en de interesse voor dergelijke experimenten kwam tot ulting in een aantal periodieken die daar regelmatig aandacht aan besteedden.

Met name de Montessorischool maakte in Nederland furore en ook de Dalton-werkwijze kreeg relatief ruime aandacht.

De pedocentrisch gerichte pedagogiek en didactiek van de vernieuwers met hun pleidooi voor 'meer vrijheid, individuele arbeid, samenwerking, onderlinge hulp' (1) in de school sprak velen aan, ook zonder dat zij daar direct de namen van bekende pedagogen en/of hun werkwijzen aan verbonden.

Van der Velde merkt in dit verband op (2): 'De vernieuwing heeft zich niet beperkt tot de officiële aanhangers van Montessori, Dalton, later Decroly.

Buiten de georganiseerde samenhang heeft er gezwoegd een onbekend aantal vaak onbekende individualisten, die vernieuwingsdetails van velerlei herkomst inpasten in hun dagelijkse werkzaamheden'. Bolt en Boeke behoorden tot deze laatste groepering; Fontein en Janssen zouden wij het beste kunnen onderbrengen bij de aanhangers van Montessori. Het is echter goed bij dit laatste enig voorbehoud te maken: toen beiden werkzaam waren aan de

vervolgklassen van de school van de Bussumse Montessori Vereniging konden zij wel werken in de geest van Montessori, maar niet met een op die klassen toegesneden werkwijze als voorbeeld. Wat zij in samenwerking met Bolt en Boeke ontwierpen, was deels nieuw, hoewel het zeker niet 'revolutionair' was.

Wij zullen in de volgende hoofdstukken allereerst nog eens nagaan wat de genoemde vier vernieuwers bijeen bracht en wat ze met hun samenwerking die uitliep op de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma', wilden bereiken (hoofdstuk 2).

Vervolgens geven wij in de hoofdstukken 3, 4 en 5 een overzicht van de organisatorische verbanden waarbinnen I.V.O.-scholen met elkaar contacten onderhielden, tenelnde hun pedagogisch-didactische idealen levendig te houden, samen te werken aan de vormgeving van hun onderwijs en sterk te staan bij hun pogingen de resultaten van hun onderwijs op gelijke wijze gehonoreerd te krijgen als bij vergelijkbare scholen uit het reguliere onderwijs het geval was. Uit deze hoofdstukken zal onder meer blijken, dat scholen die qua werkwijze afwijken van het reguliere onderwijs, het op bepaalde punten bijzonder moeilijk kunnen krijgen. Het wettelijk kader en de uitwerking die daaraan binnen het reguliere onderwijs gegeven wordt, blijken op sommige punten weinig ruimte te laten voor alternatieve mogelijkheden.

In hoofdstuk 6 geven wij een terugblik op 50 jaar I.V.O. in Nederland, wij trachten een antwoord te vinden op de vraag, op welke punten het I.V.O. innoverend is geweest en welke verwachtingen men er wellicht voor de toekomst van mag hebben.

Bij deze studie over het I.V.O. konden wij gebruik maken van materiaal uit het I.V.O.-archief en uit archieven van verschillende I.V.O.-scholen, zo nodig aangevuld met mondelinge informatie.

2. Het I.V.O. in wording: 1934-1938

In de paragrafen 3.8 en 3.9 van deel I beschreven wij hoe Boeke in 1926 zijn 'Werkplaats' (W.P.) begon als ongesubsidieerde instelling, hoe de werkwijze in de loop der jaren zich ontwikkelde in een samenspel tussen werkers en medewerkers en hoe het aantal werkers, tussen 1926 en 1934 geleidelijk groeide van 17 tot 75; daarna nam het aantal sneller toe.

Vanaf het begin werd in de W.P. gestreefd naar (3):

- *een sfeer van vriendschap en onderling vertrouwen;*

- *gelijkwaardigheid van alle werkers en medewerkers;*
- *vrijheid van werken en takenkeuze;*
- *het verschaffen van mogelijkheden aan de werkers om zich naar eigen aard en vrijheid te ontplooien;*
- *het bieden van mogelijkheden aan de werkers om besef te ontwikkelen voor eigen verantwoordelijkheid;*
- *het ontwikkelen van het inzicht dat alle werk belangrijk is;*
- *het werken omwille van de zin en het doel van het werk en niet omwille van de eventuele beloning;*
- *het ontwikkelen van normen en normbesef.*

Deze idealen konden door de jaren heen niet gelijkelijk standhouden; de kern ervan bleef gehandhaafd:

- *het streven naar de ontplooiing van de individuele leerling;*
- *het leren samenleven en samenwerken in de school;*
- *het afwijzen van competitiegeest.*

Boeke vatte het doel van de opvoeding samen met de woorden: 'Elk kind helpen worden wat het is'

De W.P. ontwikkelde zich als een gemeenschap waarin kinderen van verschillende leeftijden (3-18 jaar) bijeen waren. De werkwijze werd gekenmerkt door een grote vrijheid en er werd in de eerste jaren niet gewerkt voor examens en diploma's. Alleen kinderen die zelf een examen wilden doen, konden daar hulp bij krijgen. Een poging echter om in 1933 een aantal oudere werkers met een sneltreinvaart klaar te maken voor het M.U.L.O.-examen liep voor een aantal van hen op een teleurstelling uit en vanaf dat moment besloot men in de W.P. geen werkers meer op te leiden voor externe examens. Wel werd na de grote vakantie van dat jaar een systeem van Werkplaats-diploma's ingevoerd, welke diploma's werden uitgereikt op grond van gedane 'proeven'.

De invoering van deze diploma's en proeven kan worden gezien als het introduceren van interne controle op onderwijsleerprocessen. De eigen diploma's immers zouden naar Boeke's woorden worden uitgereikt 'op grond van het geregelde werk der leerlingen' (4).

De werkers zouden - wij vermeldde dit reeds eerder (cf. paragraaf 3.9 in deel I) - de volgende diploma's kunnen behalen:

- paars diploma (ongeveer overeenkomend met het niveau 2e klas der lagere school);
- blauw diploma (idem eind 4e klas L.S.);

- groen diploma (idem eind 6e klas L.S.);
- geel diploma (idem eind 3-jarige H.B.S. of eind M.U.L.O.);
- oranje diploma (idem eind 5-jarige H.B.S. of Gymnasium).

De leerstof voor ieder diploma was zodanig ingedeeld, dat een werker, door iedere maand twee proeven te doen, in de normale tijd een diploma kon behalen. Dit diploma werd uitgereikt als alle benodigde proeven waren gedaan. Behalve voor de schoolvakken waren er ook proeven voor allerlei vormen van praktisch en creatief werk. Alles was erop gericht de kinderen zoveel mogelijk zelfstandig aan de proeven te laten werken, niet alleen met hun hersenen, maar ook met 'hart en hand'. Naast individueel werk waren er ook groepsactiviteiten (5).

De nieuwe werkwijze werd met ingang van de cursus 1933-1934 ingevoerd en bleek na enige tijd goed te voldoen.

In onze biografische schetsen van Bolt en van Fontein en Janssen brachten wij reeds ter sprake, hoe aan de Pallas Athene School (P.A.S.) te Amersfoort en aan de School van de Bussumse Montessori Vereniging (B.M.V.) vanaf respectievelijk de late jaren '20 en de vroege jaren '30 geprobeerd werd het onderwijs na de 6e klas aan de eigen school verder vorm te geven. Deze voortgezette afdelingen hadden tot doel leerlingen langer de gelegenheid te geven om te 'rijpen' voor een vorm van voortgezet onderwijs of voor een beroep, dat bij hun aanleg en Interesse zou passen.

Beide scholen stonden echter voor de volgende vragen: hoe geven wij dit onderwijs gestalte en hoe realiseren wij een bevredigende afsluiting voor dit onderwijs?

Op de eerste vraag werd niet direct een antwoord gevonden. Wel had men in de loop der jaren ervaringen opgedaan met allerlei aspecten van individualisering in de leerjaren 1 t/m 6, maar voor de voortgezette afdelingen moest men met veel inventiviteit en met vallen en opstaan eigen wegen zoeken. Deze gingen in de richting die ook in Bilthoven was ingeslagen (6).

Op de tweede vraag werd in samenwerking met de W.P. een passende oplossing gevonden. Contacten tussen de drie scholen leidden tot het besluit in juli 1934 een tweedaagse conferentie van medewerkers te houden. In een memorandum van deze medewerkers werd voorgesteld diploma's voor Individueel Voortgezet Onderwijs (I.V.O. in te voeren. De naam I.V.O. werd het eerst gebruikt door Kees Boeke.

Men dacht aan een I.V.O.-diploma I (qua niveau vergelijkbaar met het M.U.L.O.-diploma of het diploma 3-jarige H.B.S.) en een I.V.O.-diploma II

(qua niveau vergelijkbaar met het diploma 5-jarige H.B.S. of Gymnasium); in feite de gele en oranje Werkplaatsdiploma's. Gedifferentieerde diploma's zag men als normaal, maar daarnaast wilde men een 'algemeen diploma' beschikbaar stellen, waarbij de stof meer gelijkelijk over de in aanmerking komende vakken zou zijn verdeeld. De leerplannen der deelnemende scholen zouden door een gecombineerde commissie van medewerkers van de verschillende scholen worden beoordeeld en als ze waren goedgekeurd, zouden de door de leerlingen behaalde resultaten worden getoetst aan de door iedere school zelf opgestelde eisen, die echter op hun beurt weer op hun praktisch effect zouden worden bekeken door de bijzitters bij de (eind)toetsen (7). Het memorandum van de medewerkers werd aanvaard.

In 1937 ontvingen de I.V.O.-afdelingen van de scholen te Amersfoort en te Bussum een erkenning als U.L.O.-school en vielen dus sindsdien als bijzondere scholen onder de financiële voorzieningen van de lager-onderwijswet. De W.P. weigerde tot 1945 financiële steun van de overheid te vragen. Een poging om tot samenwerking te komen met de 'Vereniging voor M.U.L.O.' en om onder auspiciën van deze vereniging M.U.L.O.-diploma's A en B op individuele grondslag uit te reiken, liep op niets uit.

3. Stichting 'Het I.V.O.-Diploma', 1938-1959

3.1 Stichting en statuten

Op 27 juni 1938 werd de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' in het leven geroepen. De stichtingsakte werd voor de W.P. ondertekend door C. Boeke (8) en namens de besturen van de Amersfoortse en Bussumse school door de schoolhoofden, respectievelijk J.H. Bolt en L.H. Fontein. In de periode tussen 1934 en 1938 hadden schoolleiders en medewerkers der scholen elkaar leren kennen en waarderen. Bijna wekelijks was er, zeker in de beginfase van de samenwerking, gezamenlijk overleg van de hoofden. Bij deze gesprekken trad Fontein's medewerker J.R. Janssen vaak als vertegenwoordiger van de Bussumse school op.

De Stichting werd bij haar ontstaan gedragen door mensen, die niet alleen bezielde waren door idealen, maar die in hun dagelijks werk ook aan hun idealen praktische vorm wisten te geven.

Het doel van de Stichting was de regeling van de opleiding der I.V.O.-scholen en van de uitreiking der diploma's. Het betrof hier voornamelijk het

reeds eerder genoemde I.V.O.-diploma I, waarvan zich op den duur een A- en een B-variant ontwikkelden. Het B-diploma was gericht op het eindniveau U.L.O. en 3-jarige H.B.S., het A-diploma was bedoeld als afsluiting van een op de praktijk gerichte opleiding met een behoorlijke culturele en maatschappelijke achtergrond; het stelde minder hoge eisen, wat tot uiting kwam in het kleiner aantal vereiste proeven.

In artikel 2 van de *Statuten* (9) werd vastgelegd, welke beginselen aan werkwijze en diplomering ten grondslag lagen. Men leest daar:

- 'a. iedere leerling wordt gelegenheid gegeven zich naar eigen aard en in eigen tempo te ontwikkelen in een school, welke waarborg biedt, dat ook de ontplooiing van het sociaal besef tot haar recht komt;*
- b. diploma's worden niet uitgereikt op grond van het resultaat van een eindexamen, maar op grond van het resultaat van het werk, gedurende de gehele schooltijd verricht'.*

Hetzelfde artikel definieert een school voor Individueel Voortgezet Onderwijs als 'een school, waarin naar het oordeel van het Bestuur der Stichting deze beginselen worden toegepast en de opleiding voor het verkrijgen der diploma's wordt gegeven'.

Volgens artikel 4 zou het bestuur zijn samengesteld uit drie tot zeven leden, aan te stellen door de oprichters en aan te vullen of te vervangen door coöptatie.

Als advieslichaam was in artikel 6 het curatorium voorzien, bestaande uit zes tot twaalf personen. Ook waren er artikelen ter regeling van onder meer het financieel beheer, de bestuursvergaderingen, het huishoudelijk reglement, eventuele wijziging der statuten en ontbinding der Stichting. Het *Huishoudelijk Reglement* (10) van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' gaf een aantal nadere regelingen te zien die de moeite van het noemen waard zijn. Dit geldt vooral voor de artikelen die onder de titel 'Van I.V.O.-scholen en I.V.O.-diploma's' genoemd werden (11).

Artikel 1 luidde:

'Het bestuur der Stichting zal bepaalde scholen erkennen als scholen voor I.V.O. en diploma's verstrekken als resultaat van het onderwijs genoten op de scholen'.

Hiermee was de mogelijkheid gegeven méér scholen in de Stichting op te nemen.

Artikel 2 stelde zekere eisen aan scholen die als I.V.O.-school wensten te worden erkend. Deze eisen hadden betrekking op: schoolorganisatie,

onderwijsmethode en leerplan en waren gebaseerd op de I.V.O.-beginselen genoemd in het hierboven geciteerde Artikel 2 sub a van de Statuten.

'Schoolorganisatie: zij zal ten aanzien van de leerlingen bevorderen zo groot mogelijke individuele ontplooiing, aankweken van verantwoordelijkheid tegenover de schoolgemeenschap en mogelijkheid tot medewerking aan de regeling der schoolorganisatie.

Onderwijsmethode: zij zal ten aanzien van de leerlingen belangstelling stimuleren, het zelfstandig werken krachtig bevorderen en de mogelijkheid geven tot scheppende activiteit.

Leerplan: dit zal, naar genoegen van het bestuur der Stichting, moeten aangeven de omvang van de stof en de verdeling daarvan in duidelijk omschreven onderdelen en het voor de diploma's vereiste leerstof-minimum'.

Aan de leerlingen zou volgens hetzelfde artikel op gezette tijden gelegenheid worden gegeven tot het afleggen van proeven, waaruit kon blijken dat de vereiste leerstof was verwerkt.

De proeven werden afgelegd ten overstaan van tenminste twee personen.

Aanvankelijk werden twee diploma's ingesteld, nl. de reeds eerder genoemde I.V.O.-diploma's I en II (Artikel 3).

Artikel 4 typeerde de diploma's als diploma's met differentiatiemogelijkheden.

'De I.V.O.-diploma's worden als regel sterk gedifferentieerd, d.w.z. de mogelijkheid bestaat, dat eisen worden verwaard voor vakken waarin gespecialiseerd wordt, terwijl de eisen voor andere vakken zich bepalen tot een verplicht minimum ofwel dat de stof meer gelijkelijk over alle vakken wordt verdeeld'.

Hetzelfde artikel bepaalde, dat diploma's slechts konden worden verstrekt als bepaalde proeven met gunstig gevolg waren afgelegd. Controle van de zijde van het bestuur der Stichting werd mogelijk gemaakt krachtens Artikel 6, waarin onder meer gesteld werd, dat het bestuur zich de bevoegdheid zou doen toekomen 'de scholen te bezoeken, zich op de hoogte te stellen van het onderwijs in de scholen en van de bereikte resultaten'.

Het Huishoudelijk Reglement gaf ook nadere bepalingen voor taak en samenstelling van bestuur, van curatorium, voor de vergaderingen en voor de financiën.

Voorts was aan het Huishoudelijk Reglement een reglement gehecht voor de 'Gecombineerde Vergadering', de 'Commissie van drie' en de leerkrachtenvergadering.

De *Gecombineerde Vergadering* bestond uit leerkrachten en besturen van de bij het I.V.O. aangesloten scholen. Zij had tot taak het bespreken en regelen van alle zaken, die zich bij de ontwikkeling van het I.V.O.-werk voordeden, in het bijzonder met betrekking tot schoolorganisatie, onderwijsmethode en leerplan. Reglementair kwam zij tenminste drie keer per jaar samen en wel in verschillende scholen. Haar werkwijze en organisatie regelde zijzelf.

De *Commissie van drie* was samengesteld uit leerkrachten van drie verschillende scholen. Ze werden aangewezen door de Gecombineerde Vergadering. Toen het aantal scholen zich uitbreidde, kreeg de Commissie vier leden. De commissie had tot taak:

- *het voorbereiden van de samenkomsten der Gecombineerde Vergadering;*
- *het bestuderen van de leerplannen van de aangesloten scholen, ten einde advies uit te brengen aan het bestuur der Stichting;*
- *het op verzoek van het bestuur der Stichting uitbrengen van adviezen naar aanleiding van aanvragen van scholen om als I.V.O.-school erkend te worden.*

De Commissie stelde evenals de Gecombineerde Vergadering zelf haar werkwijze vast.

De *Leerkrachtenvergadering* besprak alle zaken de praktijk van het onderwijs betreffende en bracht op grond van deze besprekingen advies uit aan de Commissie van drie.

De samenkomsten van de Leerkrachtenvergadering hadden in de regel plaats ná die van de Gecombineerde Vergadering.

Deze reglementaire bepaling is jarenlang van kracht geweest.

Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Stichting beoogden aldus een nauwe band te scheppen tussen de participerende scholen; een band die meer betekende dan de inhoud van enige in vage bewoordingen geuite intenties: de voorwaarden tot toelating van een school als I.V.O.-school waren tamelijk stringent, al was er voldoende speelruimte voor het behoud van het eigen karakter van de school. De contrôle op de scholen door de organen binnen de Stichting beoogde voornamelijk continuïteit in het beleid ten aanzien van gemeenschappelijke belangen van de scholen.

3.2 Toelating van nieuwe scholen

Hoe de voorwaarden tot toelating en de contrôle op de scholen werden gehanteerd kan men enigszins aflezen uit de notulen van vergaderingen van

de verschillende organen van de Stichting (12). In de periode 1938-1959 sloten zich overigens maar weinig scholen bij de Stichting aan.

In 1939 meldde zich de I.V.O.-afdeling van het Kennemer Lyceum aan, maar na enkele jaren (1942) werd de erkenning door de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' weer ingetrokken, omdat volgens het bestuur van de Stichting de organisatie van deze afdeling zo was veranderd, 'dat zij niet meer als I.V.O.-school (kon) worden beschouwd' (13).

In 1942 vroeg de Amsterdamse school 'De Vonk' het lidmaatschap van de Stichting aan. Het hoofd van de school, M. de Carpentier, was in 1938 zelf met een drie-leerlingen-school(tje) begonnen. Op aanraden van G. Bolkestein (14) nam hij contact op met de scholen in Amersfoort, Bilthoven en Bussum om te onderzoeken of er mogelijkheden voor samenwerking waren.

In 1943 werd de school in de Stichting opgenomen, maar dit zou slechts gelden voor één jaar, daarna zou telkens opnieuw verlenging voor de tijd van één jaar mogelijk zijn. De school was namelijk nog klein en had pas omstreeks 1946 zoveel leerlingen, dat rijkserkenning en subsidie kon worden verleend (15). De Stichting wilde kennelijk over de groei van de school en de ontwikkeling van het onderwijs een wakend oog laten gaan. In 1944 had 'De Vonk' echter al vaste voet gekregen in de Stichting: de zeer actieve onderwijsman De Carpentier werd toen bestuurslid en zou dit vele jaren blijven (16).

In 1945 verzocht dr. A. de Vletter, rector van het Kennemer Lyceum, op nieuw toelating in de Stichting voor de A.V.I.O.-afdeling (Algemeen Voortgezet Individueel Onderwijs) van zijn school. Vanuit de Stichting uitte men bezwaren in verband met de in 1941-1942 opgedane negatieve ervaringen. Ook een nieuwe aanvraag in 1946 werd na een onderzoek door twee bestuursleden van de Stichting afgewezen. Men was kennelijk bang, dat de kwaliteit van het onderwijs niet aan de Stichtingsmaatstaven zou beantwoorden (17). In 1950 werd te Bloemendaal door de Stichting 'Bloemendaalse I.V.O.-School' een zelfstandige I.V.O.-school opgericht.

Een van de leden van het Stichtingsbestuur, J.R. Janssen uit Bussum, werd hoofd van de school. Janssen was als opvolger van L.H. Fontein enige jaren hoofd van de Bussumse Montessorischool geweest en was jarenlang in de I.V.O.-Stichting en in de W.V.O. een voortrekker.

De school kreeg in 1951, na veel geharrewar met de overheid, rijkserkenning als U.L.O.-school en kon na enige omzwervingen langs primitieve behuizingen in Haarlem in 1952 met ongeveer 75 leerlingen de villa 't Heu-

veltje' te Bloemendaal betrekken, waar zij ruim 25 jaar gehuisvest zou blijven (18) en waaraan zij haar naam zou ontleenen. Omstreeks 1950 was ook de Dordtse Montessorischool enige tijd voorlopig lid van de Stichting, maar deze voorlopige erkenning werd weer ingetrokken, omdat de werkwijze niet voldeed aan de gestelde normen (19). Omstreeks 1955 deden zich problemen voor rondom de Amsterdamse I.V.O.-school 'De Vonk'. Deze leidden ertoe, dat er in Amsterdam een tweede I.V.O.-school ontstond. Deze 'I.V.O.-Kindergemeenschap' stond vanaf 1956 onder de leiding van M. de Carpentier (20). De scholen, die tot omstreeks 1958 in de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' participeerden, waren alle bijzondere scholen, nauwkeuriger aangeduid neutraal of algemeen bijzondere scholen. In 1956 besloot de Utrechtse Gemeenteraad als eerste een openbare I.V.O.-school op te richten. Het initiatief daartoe ging waarschijnlijk uit van de gemeentelijke inspecteur P.F. van Overbeeke. Twee jaar later kwam de school tot stand. Toen echter was de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' al op weg naar een nieuwe organisatievorm, die werd gevonden in de 'Vereniging van I.V.O.-scholen'.

3.3 De Stichting en haar organen

Volgens Statuten en Huishoudelijk Reglement had de Stichting een bestuur, een curatorium, een 'Commissie van drie', een 'Gecombineerde Vergadering' van leerkrachten en besturen der aangesloten scholen en een leerkrachtenvergadering. We bespraken dit reeds in 3.1

3.3.1 Het bestuur

In het bestuur hadden gedurende het bestaan van de Stichting steeds twee personen per school zitting en verder werd nog één lid door de gezamenlijke scholen aangewezen.

Als leden fungeerden schoolleiders, leerkrachten en bestuursleden van de deelnemende scholen. Sommigen van hen waren zeer lang lid: Boeke van 1938-1954, Janssen van 1940-1959, De Carpentier van 1944-1957; alle drie dienden de Stichting als voorzitter en/of secretaris. Het voltallige bestuur kwam gewoonlijk vier tot vijf keer per jaar bijeen, meestal bij toerbeurt in één van de plaatsen waar een I.V.O.-school gevestigd was.

3.2.2 Het curatorium

Het curatorium bestond uit zes tot twaalf personen van wie de besturen der deelnemende scholen er volgens de Statuten ieder twee mochten aan-

wijzen. De curatoren vormden in de loop der jaren een nogal wisselend gezelschap. De meesten van hen kenden het onderwijs, omdat zij daarin zelf werkzaam waren (geweest) of omdat zij er anderszins bemoeienis mee hadden (gehad). Zij konden daardoor soms zeer gewaardeerde adviezen geven aan het bestuur. Enigen van hen hadden ook nauwe contacten met bepaalde scholen van de Stichting. Bekende personen onder de curatoren waren bijvoorbeeld: dr. G. Bolkestein, L.H. Fontein, mevrouw M.S.H. Sandberg-Geisweit van der Netten, dr. J.A. von der Hake, prof. dr. M.J.G. Minnaert, mevrouw dr. P.H.C. Tibout en mr. M.D. van Wolferen. Ook probeerde men curatoren aan te trekken die contacten hadden met het bedrijfsleven, onder meer een hoofdbestuurslid van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel. De curatoren hadden een belangrijke functie, omdat zij zich door hun contacten met de scholen een oordeel konden vormen over de aard en de kwaliteit van het daar gegeven onderwijs zodat zij mede daardoor binnen en buiten de Stichting konden adviseren over de inhoud en de waarde van I.V.O.-diploma's, die -zeker in den beginne - bij vervolgonderwijs en bij andere instellingen nog een bepaalde goodwill moesten verwerven. Deze goodwill was hard nodig om voor bezit(s)ters van deze diploma's gelijkstelling te verkrijgen met jongelui die het M.U.L.O.-diploma hadden behaald.

3.3.3 De 'Commissie van drie'

De 'Commissie van drie' vatte door de jaren heen haar werk niet als een sinecure op. Vrijwel doorlopend leest men in de verslagen van de vergaderingen binnen de Stichting, dat de 'Commissie van drie' adviezen uitbrengt, scholen bezoekt en plannen maakt voor bijeenkomsten.

3.3.4 De 'Gecombineerde Vergadering'

De 'Gecombineerde Vergadering' had gewoonlijk drie keer per jaar plaats bij toerbeurt in een der scholen. Voorzitter was dikwijls de plaatselijke schoolleider. Interessant is te zien, hoe het programma van zo'n vergadering er uitzag. Wij geven hiervan een voorbeeld op de volgende pagina. Bij deze agenda willen wij aantekenen, dat hij exemplarisch is voor alle aankondigingen voor deze bijeenkomsten, die altijd op zaterdag ná schooltijd plaatsvonden.

Soms was er vóór het begin van de Gecombineerde Vergadering een bestuursraad.

Gecombineerde Vergadering van Besturen en Personeel op Zaterdag
18 November 1939 in het 'Kennemer Lyceum' te Bloemendaal.

Aanvang: 15.00 uur. De bijeenkomst duurt tot uiterlijk 17.30 uur.

Agenda:

1. Opening - Notulen.
2. Mededelingen: a. van het I.V.O.-Bestuur
b. van de Commissie van drie.
3. Stand van het werk.
Voor iedere school brengt een medewerker verslag uit.
4. 'Kan het I.V.O.-werk opleiden voor bestaande examens?'
  - a. Algemene inleiding J.R. Janssen
  - b. Mogelijkheden J.H. Bolt
J.G. Westerweel
5. Rondvraag
6. Sluiting.

Aanvang 18.00 uur: Bijeenkomst van Personeel.

1. Opening - Notulen.
2. Opmerkingen naar aanleiding van proeven.
3. Commissie voor I.V.O.-dag 1940.*
4. Bespreking Concept - omschrijving Gemeenschappelijk minimum
I.V.O.-diploma's.
5. Wat verder ter tafel komt.
6. Sluiting.

Tussen de beide bijeenkomsten is er gelegenheid tot het opeten van
het meegebrachte brood.

Namens de Commissie van drie,

J.R. Janssen, secr.

* De I.V.O.-dag was de jaarlijkse bijeenkomst van de leerlingen der
aangesloten scholen. Voor deze dag werd doorgaans een programma van
sport en spel georganiseerd. (Noot van de schrijver).

Toen tijdens de Tweede Wereldoorlog de treinverbindingen moeilijker werden en men 's avonds vóór een bepaalde tijd ('spertijd') thuis moest zijn, werden in de agenda steeds de beste reistijden voor de deelnemers der vergaderingen opgenomen. In 1944 waren er in verband met de oorlogssituatie geen Gecombineerde Vergaderingen; het Bestuur kwam in dat jaar slechts één keer bijna voltallig bijeen (21).

Door de spoorwegstaking, de kolennoed, het wegvoeren en onderduiken van duizenden mannen, de voedselschaarste en in verschillende gevallen het bezetten van schoolgebouwen kwam na september 1944 het onderwijs vrijwel geheel stil te liggen.

3.3.5 Het I.V.O. na de bevrijding

Na de bevrijding kwam het Stichtingsbestuur op 17 juli 1945 weer voltallig te Bussum bijeen.

Tijdens de oorlog had men zich verschillende keren beraden over de vraag, wat er na deze bange tijd zou moeten gebeuren. Dit verschijnsel trof men in feite op allerlei terreinen van het maatschappelijke en politieke leven aan: men wilde verandering, verfrissing, vernieuwing, groter eensgezindheid dan voorheen, meer bereidheid tot samenwerking. De euforie van de bevrijding versterkte deze gezindheid.

De eerste vergadering na de bevrijding was daarop geen uitzondering: bij die gelegenheid vond er binnen het bestuur een soort gewetensonderzoek plaats over de vraag, of de organisatie van de I.V.O.-Stichting en de I.V.O.-beginselverklaring nog wel toereikend waren in verband met het functioneren ervan naar binnen en het optreden naar buiten.

Op de uitgangspunten bij dit onderling beraad en de consequenties ervan komen wij in 3.4 terug. Voor de positie van het I.V.O. is belangrijk hier te vermelden dat het kabinet Schermerhorn (24 juni 1945 - 3 juli 1946) op 27 juni 1945 in zijn Regeringsverklaring onder meer een reorganisatie van het onderwijs in het vooruitzicht had gesteld. Het zou de taak van minister dr. G. van der Leeuw zijn deze reorganisatie in gang te zetten; hij werd daarbij geassisteerd door oud-minister dr. G. Bolkestein, die het I.V.O. gunstig gezind was. Inmiddels was ook de Werkgemeenschap tot Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.) weer met haar werkzaamheden begonnen. Van deze Werkgemeenschap waren C. Boeke en J.R. Janssen, respectievelijk voorzitter en secretaris-penningmeester.

De Centrale Werkgroep van de W.V.O. richtte zich op 10 juli 1945 met

een Memorandum tot minister Van der Leeuw. In dit Memorandum waren een aantal ideeën verwoord die naar het oordeel van de W.V.O. bijdragen zouden kunnen zijn voor komende besprekingen.

Uitgangspunt voor deze ideeën vormde de stelling, dat het algemene doel van opvoeding en onderwijs de harmonische vorming van de leerlingen is. Deze harmonische vorming zou moeten omvatten: religieuze ontwikkeling, karaktervorming, esthetische, sociale en intellectuele ontplooiing en lichamelijke opvoeding. Daartoe zou reorganisatie van het onderwijssysteem noodzakelijk zijn (22).

De W.V.O. hield van 11 tot 14 augustus 1945 een conferentie op het landgoed 'Rhederoord' te De Steeg over de noodzakelijke voorzieningen in het onderwijs.

De hiervoor opgerichte Vernieuwingsraad (27 oktober 1945) werd voorgezeten door C. Doeke, secretaris was dr. P.H. Schröder. Deze Raad werkte mee aan een aantal regionale conferenties (23) waarvan de resultaten op het Landelijk Congres van de Vernieuwingsraad, dat op 24, 25 en 26 april 1946 te Utrecht werd gehouden, werden besproken (24). De op dit congres aangenomen resoluties werden verwerkt in een rapport dat door de Vernieuwingsraad voor het Onderwijs aan de Nederlandse regering werd aangeboden (25).

Onder meer besteedde men in dit rapport aandacht aan het Werkplaatsplan, de Montessori-werkwijze, het I.V.O., het Daltononderwijs, de Vrije School en het persoonlijkheidsonderwijs als voorbeelden van progressief onderwijs. Toch werd er in enkele regels op gewezen, dat ook in de 'klassikale school' aan vernieuwing werd gewerkt, maar hoe gering deze vernieuwing werd geacht kan men afmeten aan de zeven regels die er in de tekst aan besteed werden in tegenstelling tot de 37 pagina's besteed aan progressieve werkwijzen. In oktober 1946 publiceerde oud-minister Bolkestein zijn 'Schema van de organisatie van het onderwijs', dat oorspronkelijk was opgesteld voor minister Van der Leeuw en dat met hoofdambtenaren van het ministerie en met de inspecteurs van alle takken van onderwijs was besproken (26).

Omdat het oordeel van de onderwijsorganisaties over het schema werd gevraagd, richtte de onderwijsvakpers zich daar sterk op met als gevolg, dat het Rapport van de Vernieuwingsraad min of meer geruisloos op de achtergrond schoof (27). De wisseling van minister en van kabinet zullen hier eveneens debat aan zijn geweest (28).

Wij menen, dat deze uitweiding in de tekst over 'De Stichting en haar organen' gerechtvaardigd is om aan te tonen, dat de I.V.O.-scholen in de korte

spanne tijd dat de Vernieuwingsraad bestond, mede door de activiteit van enige van haar bestuurders die óók bij de Raad betrokken waren, duidelijk in de belangstelling stonden. Deze bestuurders maakten hiervan ook gebruik door met de hoogste onderwijsautoriteiten over erkenning van de I.V.O.-diploma's (29) te gaan praten. In het tekstgedeelte over 'De Stichting en haar onderwijs' (3.4 komen wij daarop terug.

Wij willen nu nog enige opmerkingen maken over de activiteiten van I.V.O.-bestuurders en -organen tot 1959.

Boeke en Janssen hebben zich hun schoolleidersschap en hun bestuurslidmaatschap veel moeite getroost om de vernieuwingsbeweging nationaal (in de W.V.O. en haar werkgroepen) en internationaal (in de N.E.F.) te stimuleren. Vooral Kees Boeke heeft zich tot 1954 voor mondiale contacten en voor beter begrip tussen volkeren en naties bijzonder ingespannen (30). Het bestuur van de Stichting kreeg in de periode tot 1959 met diverse belangrijke problemen te maken waarvan de meeste in nauw verband stonden met het onderwijs aan de scholen. We noemen de volgende:

- *de inhoudelijke kwaliteit van de I.V.O.-opleidingen;*
- *de erkenning van de diploma's;*
- *het totstandbrengen van een opleiding voor I.V.O.-II en de erkenning van het I.V.O.-II-diploma;*
- *de afnemende belangstelling van I.V.O.-leerlingen en de toename van (probleem)leerlingen afkomstig van andere scholen;*
- *de toenemende vraag naar vastomlijnde programma's en de gevaren van 'proevenjagen';*
- *de snelle groei van de W.P. en de sterke vermindering van het I.V.O.-element daarbinnen (vanaf ± 1948);*
- *de opleiding van leerkrachten voor progressieve scholen;*
- *de (bij)scholing van de I.V.O.-leerkrachten.*

Verschillende van deze problemen veroorzaakten binnen het bestuur meningsverschillen en wrijving; zij leidden echter niet tot een breuk tussen de participanten.

3.3.6 Malaise in de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' en overgang naar een nieuwe organisatievorm

In 1957 traden er binnen de Stichting crisis-verschijnselen op de voorgrond; als voorbeelden daarvan noemen we de volgende: toenemende spanningen tussen het bestuur van de Stichting en bestuur en leiding van de W.P. (31).

waarbij de positie van het I.V.O. binnen de W.P. inzet was; problemen rondom de I.V.O.-scholen te Amsterdam, waarbij het bestuur van de Stichting nauwelijks enige vat kon krijgen op de moeilijke situatie die daar was ontstaan, doordat na de scheuring in de I.V.O. 'De Vonk' een nieuwe I.V.O. in het leven was geroepen (1956) die geruime tijd financieel in een zeer moeilijke positie verkeerde, terwijl het voortbestaan van 'De Vonk' aan een zijden draadje hing (32); het groeiend besef dat de Stichtingsvorm van de I.V.O.-organisatie remmend werkte op mogelijke uitbreiding van het I.V.O.-werk in Nederland (33).

In de kwestie rondom de W.P. en de Amsterdamse I.V.O.-scholen bleek duidelijk de feitelijke onmacht van het Stichtingsbestuur.

Men hoopte, dat de omzetting van de Stichting in een Vereniging met verandering en versoepeling van de Statuten meer mogelijkheden zou bieden om genoemde problemen en ook andere aan te pakken; in het bijzonder gold dat de uitbreiding van het aantal deelnemende scholen.

Men zou voortaan openstaan voor alle scholen die principieel de I.V.O.-beginselen aanvaardden en trachtten te verwezenlijken (34).

Op 16 december 1959 werd in de P.A.S. te Amersfoort de laatste bestuursvergadering van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' gehouden. Korte tijd tevoren was de voorzittershamer van de Stichting uit de handen van J.R. Janssen overgegaan in die van mr. M.D. van Wolferen (35).

Bij de laatste vergadering werd besloten de Stichting op 31 december 1959 op te heffen en alle bezittingen van de Stichting over te dragen aan de 'Vereniging van I.V.O.-scholen te Bilthoven'. Geen van de curatoren had afwijzend geadviseerd en aan 'alle curatoren werd dank gebracht voor de verleende steun en medewerking' (36).

Het doek viel voor de Stichting om op te gaan voor de Vereniging.

3.4 De Stichting en het onderwijs aan de I.V.O.-scholen

Het is niet eenvoudig in kort bestek aan te geven op welke wijze de Stichting in de 21 jaar van haar bestaan als hoedster van de I.V.O.-werkwijze optrad.

In 3.3 werden enige problemen gesignaleerd waarmee het bestuur van de Stichting frequent te maken kreeg. Wij willen proberen aan de hand daarvan enige opmerkingen te maken over het onderwijs en wat daar omheen een rol speelde.

Wat dit laatste betreft dient men voor ogen te houden, dat het hier ging

om een kleine groep bijzondere scholen, die qua leerlingenaantal niet groot waren en die diensgevolge ook kleine aantallen leerkrachten hadden. Verschillende van deze scholen ontstonden als 'verlengstuk' van kleuterscholen - lagere scholen, die zelf al een bepaalde onderwijskundige signatuur hadden (bv. de Montessori-werkwijze volgden); wettelijk gezien waren het meestal U.L.O.-scholen. Dit laatste had ook consequenties voor het onderwijs op de scholen, al probeerden ze zoveel mogelijk vrijheid te behouden om dit onderwijs een eigen vorm te geven. Bij deze vormgeving had men veel steun aan elkaar: over en weer werden ervaringen uitgewisseld en soms ook werden er gezamenlijk nieuwe activiteiten gepland en uitgevoerd. Omdat de scholen géén M.U.L.O.-examens wensten, maar een eigen afsluiting van de schoolloopbaan van de leerlingen die paste bij het voorafgaande onderwijs, kwamen ze voor de opgave te staan voor hun eigen diploma's officiële erkenning te verkrijgen.

Opgemerkt dient nog te worden, dat de contacten tussen de scholen vergemakkelijkt werden, doordat ze geografisch gunstig ten opzichte van elkaar gesitueerd waren ('t Gooi, Amsterdam, Bloemendaal). De leerkrachten waren gewoonlijk zeer gemotiveerd.

De leerlingen kwamen uit vrij homogene sociale groepen (overwegend middelbare en hogere milieus); de ouders maakten doorgaans voor hun kinderen een bewuste schoolkeuze.

3.4.1 De kwaliteit van het onderwijs

Wij willen nu de draad opnemen die wij aan het einde van 3.3 lieten liggen: nl. die van de problemen die in verband stonden met het onderwijs. Allereerst is daar de zorg voor de kwaliteit van de I.V.O.-opleidingen en voor de erkenning der diploma's. Deze zorg is vanaf het eerste begin van de Stichting in sterke mate aanwezig geweest, al waren er toen tussen de scholen veel kwantitatieve en kwalitatieve verschillen ten aanzien van bijvoorbeeld leerstofkeuze en werkwijze. Al in 1938 werd er als gevolg van de overeenkomst van samenwerking een eindproevenreglement opgezet dat geleidelijk aan ging functioneren. Bovendien besteedde men vanaf die tijd aandacht aan het vaststellen van leerstofminima per vak en bepaalde men het aantal proeven, dat per vak over de hele studieperiode behaald moest worden.

3.4.2 Gelijikstelling van diploma's

Deze reglementering was uiteraard nodig om tot onderlinge afstemming te

komen en gezamenlijk naar buiten te kunnen treden, wanneer het erom ging de diploma's erkend te krijgen. Hierbij werd echter eveneens al in 1939 de vraag gesteld 'of het juist is en in het belang van de verdere ontwikkeling van het I.V.O. gelijkstelling te vragen met de M.U.L.O.-diploma's' (37). Een direct antwoord hierop kon niet worden gegeven, omdat men wel begreep, dat een hogere waardering van de I.V.O.-diploma's zeker niet gemakkelijk te verkrijgen zou zijn, temeer daar de I.V.O.-afdelingen van bijvoorbeeld P.A.S. en B.M.V. juridisch de status van U.L.O.-school hadden. We zien dan ook, dat in contacten met het Ministerie in eerste instantie gelijkstelling (voor wat betreft de eraan verbonden rechten) van het I.V.O.-I-diploma met het M.U.L.O.-diploma (A/B) bepleit werd. Van een officiële gelijkstelling is echter nooit sprake geweest. Wel was er een aantal bedrijven dat bezitters van het I.V.O.-diploma als gelijkwaardig met M.U.L.O.-abituriënten aannam en ook van officiële zijde werden bezitters van een I.V.O.-diploma, mits zij eindproeven hadden afgelegd in bepaalde vakken, tot bepaalde verdere studies toegelaten. Zo ontstond er op den duur een lijst van erkenningen.

3.4.3 I.V.O.-II-diploma

Vanaf het begin der Stichting werd ook overwogen de opleiding voor het I.V.O.-II-diploma ter hand te nemen. Volgens artikel 3 van het Huishoudelijk Reglement bestond dit diploma wel, maar géén van de participanten had er ervaring mee opgedaan en zelfs voor de W.P. was het oranje diploma (verg. par. 2) een wens gebleven.

In 1939 (38) bepleitte Bolt in een Gecombineerde Vergadering uitbreiding van de opleidingen, zodat ook het I.V.O.-II-diploma realiteit zou kunnen worden. Hij zag mogelijkheden daartoe door vergroting van het aantal vakken (bijvoorbeeld met steno, typen, kostuumnaaien, kinderverzorging) en door verdieping van vakken waardoor een hoger opleidingsniveau kon worden verkregen.

Het realiseren hiervan achtte hij mogelijk, wanneer de I.V.O.-scholen erin zouden slagen samenwerking tot stand te brengen met bijvoorbeeld huishoudscholen (39). Door deze ontwikkelingen zouden specialisaties in de I.V.O.-II-opleiding kunnen worden aangebracht ten dienste van leerlingen, die na het behalen van hun diploma de maatschappij in wilden of verder zouden studeren aan beroepsgerichte instellingen die volledig middelbaar onderwijs als grondslag veronderstelden. Het zelfstandig tot stand brengen

van een I.V.O.-II-opleiding die toelating zou geven tot de universiteit leek Bolt niet goed mogelijk, maar wellicht was er via overleg en samenwerking met bijvoorbeeld het Baarns Lyceum of Montessorilycea in deze richting iets te bereiken.

Na 1939 is de I.V.O.-II-gedachte wel lange tijd levend gebleven, maar de ontwikkelingen in de praktijk waren pover (40).

In 1945 waren, zoals wij reeds in 3.3 signaleerden, de kansen voor het I.V.O. gunstig. De gezindheid tot 'verfrissing' en vernieuwing was sterk, ook binnen de kleine groep der I.V.O.-scholen en hun actieve bestuurders. We merkten al op dat er binnen de Stichting een gewetensonderzoek plaats vond en dat onder meer Boeke en Janssen zeer nauw betrokken waren bij het vernieuwingsoverleg op landelijk niveau. Op zaterdag en zondag 10 en 11 november 1945, dus na de conferentie op 'Rhederoord', vond te Bussum een I.V.O.-conferentie plaats, waarbij een request ter sprake kwam, dat aan minister Van der Leeuw zou worden gezonden. In dit request werd zowel voor het I.V.O.-I- als voor het I.V.O.-II-diploma erkenning gevraagd.

Over I.V.O.-II sprak men zich duidelijker dan in het verleden uit.

Het zou een aantal 'streams' of specialisaties kennen, die op de volgende nogal grove wijze werden omschreven:

- A. algemeen vormende vakken;
- B. klassiek - literaire vakken;
- C. klassieke/natuurwetenschappelijke vakken;
- D. mathematische/natuurwetenschappelijke vakken;
- E. esthetische vakken;
- F. technische vakken;
- G. huishoudelijke/ op verzorging gerichte vakken;
- H. pedagogische vakken.

Daarbij diende ervan te worden uitgegaan, dat ieder I.V.O.-I-diploma zijn voortzetting moest kunnen vinden in een I.V.O.-II-diploma.

Duidelijk werd gesteld, dat de mogelijkheid tot het behalen van dit diploma zeer ruim moest worden gemaakt: 'voor kinderen uit de hele volksgemeenschap' (41). Technische opleidingen in I.V.O.-II werden mogelijk geacht 'door het leerlingensysteem waarbij de theoretische ontwikkeling in gemeenschap geschiedt' (42). 'In gemeenschap' was bedoeld in de betekenis van 'in school-(verband)'.

Tijdens de rondvraag van de conferentie werd nog gewezen op de noodzaak van het aanstellen van een I.V.O.-inspecteur vooral als het werk zich ging uit-

breiden (43). De kosten hiervan zouden de scholen gezamenlijk willen dragen.

Uit een opmerking als de laatste blijkt, dat men met een zeker optimisme ten aanzien van de ontwikkelingsmogelijkheden van het I.V.O. de toekomst tegemoet zag.

In 1946 echter merkte L. van Gelder op (44), dat hij de erkenning van het I.V.O.-diploma nogal somber inzag: de waardering van het diploma van de kant van de maatschappij zou waarschijnlijk lang op zich laten wachten. Deze pessimistische kijk werd niet door anderen gedeeld en men wilde de actie tot wettelijke erkenning met kracht voortzetten.

In de Gecombineerde Vergadering van 11 oktober 1947 waren prof. dr. Ph. A. Kohnstamm en prof. dr. M.J.G. Minnaert (curator) aanwezig om hun indruk te geven over de I.V.O.-activiteiten.

Kohnstamm zag toekomstmogelijkheden als de voorstellen van het Schema Bolkestein ten uitvoer zouden worden gebracht. Minnaert sprak zich uit voor algemeen georiënteerde opleidingen in plaats van (te vroeg) gespecialiseerde. Leerlingen zouden zich een aantal basisvaardigheden moeten eigen maken en de weg moeten leren kennen in voor hen belangrijke leerstofgebieden alvorens zich te verdiepen in meer gespecialiseerde vakkenkennis.

Deze bijdragen tot het denken over I.V.O.-II werden wel gewaardeerd, maar men kon er - gezien de beperkte mogelijkheden in I.V.O.-kringen - weinig mee doen. Vanaf ongeveer 1948 nam de belangstelling voor I.V.O.-II trouwens af. Waarschijnlijk hangt dit samen met het feit, dat de W.P., die na 1946 door de overheid gesubsidieerd werd, zich wat betreft zijn voortgezet onderwijs meer en meer ging aanpassen aan het reguliere voortgezet onderwijs (U.L.O./V.H.M.O.). Ook nam de persoonlijke invloed van Kees Boeke in de W.P. af door veranderingen in de bestuursstructuur en door schaalvergroting. Schaalvergroting had plaats door de groei van de W.P., waar Boeke's ideaal van een volledige 'comprehensive school' of scholengemeenschap steeds meer benaderd werd.

Tijdens de Gecombineerde Vergadering van 21 november 1953 (45) zette Boeke nog uiteen, dat hij daarbij dacht aan scholen van 600 - 800 leerlingen, instituten die 'meer en vollediger gelegenheid (bieden) tot differentiatie, dus tot werkelijk op het kind afgestemd onderwijs'. Hij kon echter vanaf 1954, toen de algemene leiding van de W.P. werd overgenomen door mevrouw ir. K.C. Lambert-Anema, vrijwel niets doen aan de verdere gang van zaken. Samenwerking van de W.P. met de andere scholen van de Stichting 'Het

I.V.O.-Diploma' werd daardoor bemoeilijkt en wel te sterker naarmate het I.V.O.-element in de W.P. kleiner werd.

3.4.4 Probleemleerlingen, problemen met proeven, problemen met het leerplan

Omstreeks 1948 traden nog andere ontwikkelingen aan het licht: I.V.O.-scholen kregen in toenemende mate leerlingen die leermoeilijkheden hadden gehad in klassikale scholen (46). In plaats van te beweren, dat zij zich niet konden aanpassen aan overwegend frontaal onderwijs dat fikse prestaties eiste, kan men ook de stelling verdedigen, dat er vele scholen waren waar leerlingen door de daar gevolgde werkwijze minder kansen hadden en dat zij deze dikwijls wel kregen in scholen met een werkwijze, die meer gericht was op hun individuele mogelijkheden en onmogelijkheden. Welnu, in de I.V.O.-scholen met hun leerling-gerichte aanpak gebeurde dit en het gevolg was, dat nogal wat ouders en opvoeders van kinderen met matige leerprestaties de weg naar het I.V.O. vonden.

Deze gang van zaken werd in verschillende scholen als moeilijk ervaren: men wilde niet het odium van 'kneuzenschool' op zich laden, maar wilde wel door het onderwijs 'gekneusde' leerlingen helpen en begeleiden.

Binnen de I.V.O.-scholen ontstond daardoor de behoefte om naast het I.V.O.-I-diploma, waarvoor men langzamerhand gelijke rechten begon te verkrijgen als die verbonden waren aan het M.U.L.O.-diploma, een ander, eenvoudiger diploma te creëren; op dit laatste werd reeds in par. 3.1 gepreludeerd. Het I.V.O.-I-diploma werd I.V.O.-B-diploma; het eenvoudiger diploma werd I.V.O.-A (47). Men houde daarbij voor ogen, dat deze diploma's gedifferentieerd bleven, zoals dat in Artikel 4 van het Huishoudelijk Reglement was voorzien.

In 1948 ging men zich ook dieper dan tevoren bezinnen op de vraag, of het proevenreglement niet te strak was en of met het vernieuwde onderwijs toch het kind niet te kort kwam. Letterlijk zei Kees Boeke op de Gecombineerde Vergadering van 21 april van dat jaar (48): 'Proeven waren bedoeld als registratie van wat het kind op een bepaald moment heeft bereikt, terwijl nu door het tamelijk vast omliggende leerplan en de stofomschrijving de proeven verstarrend werken. De spontaniteit gaat verloren. De kinderen werken niet meer aan bepaalde taken uit eigen spontane aandrif - rijpwor-dende elk in eigen tempo - neen, doordat bij velen de wens bestaat het vaste getal proeven in de vastgestelde tijd te verkrijgen, komt het kind

tot wat men zou kunnen noemen het proevenjagen'.

Hij stelde daarom de vraag, of het proevenstelsel stimulerend of remmend werkte en of men niet terug moest naar een getuigschrift, waarop voor ieder het bereikte resultaat geregistreerd stond.

Verskillende medewerkers van scholen vielen Boeke bij, maar men vond toch, dat een systeem dat veertien jaar lang zijn deugdelijkheid had bewezen niet verlaten kon worden zonder een alternatief dat meer perspectief zou bieden (49).

Bovendien had men op dit systeem erkenning gevraagd en waren vele leerlingen gebaat bij vastomlijnde taken.

Boeke zei nog bang te zijn, dat men door te veel aan het systeem vast te houden de aansluiting bij verdergaande vernieuwingen zou missen: wat kwam er terecht van vakkendoorbrekend onderwijs, wat van werken met projecten? In de volgende Gecombineerde Vergadering (50) werd een leerplancommissie gevormd, waarvan onder meer L. van Gelder deel uitmaakte, met als taak de omvang van de minimum-eisen (aantallen verplichte proeven per vak) te bestuderen en voorstellen tot wijziging te doen.

Dit leidde tot kleine veranderingen, die in feite de werkwijze niet aantastten. Wel bleef jarenlang de leerplancommissie actief, omdat ook de vakinhouden kritische zorg en wijziging behoeften.

3.4.5 Opleiding en bijscholing

Een ander aspect van blijvende zorg was de opleiding van leerkrachten en de 'bijscholing' van de medewerkers.

Laat ons beginnen met het laatste, omdat dit het eerst een rol speelde in de activiteiten van I.V.O.-medewerkers.

Bijscholing was een zaak die Boeke en zijn collega's bijzonder belangrijk achtten. In de eerste jaargang van V.O.O. (1938-1939) meldt Boeke per brief, dat hij in de W.P. cursussen zal organiseren voor leerkrachten van progressieve scholen. Deze cursussen zullen op zaterdag worden gehouden (51). Enige maanden later (52) volgt dan een mededeling betreffende een aanvullingscursus voor het nieuwe onderwijs: in de W.P. zal een eerste bijeenkomst van het landelijk comité voor de Bilthovense Aanvullingscursus (B.A.C.) worden gehouden; deze zal onderdeel zijn van de internationale cursus voor het progressieve onderwijs (53).

Hier ziet men het doorwerken van N.E.F.-initiatieven in Nederland.

In september 1938 gaat de B.A.C. van start met als cursisten W.P.-medewer-

kers. Voorzitter van het landelijk comité is in het begin J.J. 't Hart, rijksinspecteur van de onderwijsopleidingen, een jaar blijkt het dr. S. Elzinga, inspecteur van het V.H.M.O., te zijn. De cursus wordt dan telkens de drie eerste zaterdagen van de maand gehouden; de vierde zaterdag is vrij. In 1939 blijken er negen (parallele) cursussen te zijn met totaal 70 cursisten die voor de helft afkomstig zijn uit Bilthoven en voor de andere helft uit andere plaatsen; men mag aannemen dat zich onder hen dan verschillende I.V.O.-medewerkers bevinden.

Tijdens de oorlog werd het steeds moeilijker om bijeen te komen en daarmee verdween de B.A.C. uit het gezichtsveld van vernieuwingsgezinden. Ook binnen de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' ziet men gedurende vele jaren vergelijkbare activiteiten die echter een meer incidenteel karakter vertoonden dan de geregelde gang van drie zaterdagen per maand; wij doelen hier op de inleidingen die tijdens de vele Gecombineerde Vergaderingen werden gehouden.

Spreekers waren gewoonlijk I.V.O.-collega's die een belangrijk aandachtspunt bondig introduceerden en het vervolgens ter discussie stelden. De directe waarde van deze korte voordrachten met discussie was gelegen in het feit, dat ze actueel waren en zo konden inspelen op een bestaande behoefte. Hierbij zou dan een onderscheid kunnen worden gemaakt tussen actualiteiten, samenhangend met de eigen behoefte zoals die gevoeld werden in de scholen, en actualiteiten die daar indirect mee samenhangen, bijvoorbeeld rapporten en wetsvoorstellen van de zijde van de overheid, commentaren daarop of eigen rapporten van instituties die zich bezighielden met onderwijsvernieuwing en visies van personen of groepen van personen.

Vlak vóór en vooral ná de Tweede Wereldoorlog kwam er in betrekkelijk korte tijd een stroom van publicaties en activiteiten op vernieuwingsgebied los. In het voorgaande zijn al enige voorbeelden van in vergaderingen besproken onderwerpen genoemd; ter illustratie laten wij nog enige titels volgen:

C. Boeke, De opleiding van leerkrachten voor nieuwe scholen (1938).

J.R. Janssen, Individueel werk en werk in groepsverband (1938).

J.H. Bolt, De ontwikkeling van het I.V.O.-werk (1939).

J.R. Janssen, Hoe bevorderen we de uitbreiding van het I.V.O.-werk? (1939).

J.H. Bolt, Moeten we overgaan tot het organiseren van I.V.O.-II; dat wil zeggen I.V.O.-werk op het peil van de hogere klassen der middelbare scholen? (1939).

J.R. Janssen, Poging tot omschrijving van de omvang der minimum-leerstof voor alle I.V.O.-scholen (1939).

J.R. Janssen, J.H. Bolt en J.G. Westerweel, Kan het I.V.O.-werk opleiden voor bestaande examens? (1939).

Deze lijst kan uiteraard nog over verschillende jaren worden voortgezet; we noemen nog enige titels-in-het-kort: tijdsinvloeden op de werkhouding van leerlingen, zelfregering door de leerlingen, concept-leerplannen, kritische aantekeningen bij het proevenstelsel, opvoeding tot gemeenschapsbesef, commissie voor de opleiding, normen bij het afnemen van proeven, de Nota Rutten, de opleiding van I.V.O.-leerkrachten, Montessori in het voortgezet onderwijs.

Deze inleidingen met discussie zijn zeker tot 1956 doorgegaan; ze leverden belangrijke bijdragen tot de meningsvorming in I.V.O.-verband. Dat ook de opleiding van leerkrachten binnen de horizon van de besprekingen werd getrokken, laat zich uit de laatstgenoemde verkorte titels aflezen.

Bolt had al in 1939 (54) gepleit voor een geheel vernieuwde opleiding voor onderwijsgevenden, die rekening zou houden met wat hij 'individualisatie' van de leerling noemde, met onder meer nadruk op eigen tempo, eigen vakkeuze, zelfwerkzaamheid en honoreren van de spontane activiteit van het kind.

Hij meende, dat voor onderwijzers en leraren eenzelfde opleiding noodzakelijk was en dat alleen de aanleg en de neiging van de persoon zouden bepalen of iemand bij het lager of middelbaar onderwijs werkzaam zou zijn. Wie voor het middelbaar onderwijs zou kiezen had alleen een langere leertijd aan de universiteit nodig dan wie zichzelf voor het lager onderwijs bestemde. Na deze leertijd zou de aanstaande leerkracht een stage van één jaar aan verschillende lagere of middelbare scholen moeten volgen. Salariëring zou voor lager en middelbaar onderwijs gelijk moeten zijn.

Aanzetten tot een dergelijke opleiding zijn er toen niet gekomen.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de vraag naar een opleiding in de I.V.O.-kringen actueel, toen omstreeks 1948 het I.V.O.-II-diploma in het middelpunt van de belangstelling kwam.

Tijdens de Gecombineerde Vergadering van 22 januari 1949 hield J.R. Janssen een inleiding over een opleidingscentrum voor progressieve leerkrachten. Voor zover wij hebben kunnen nagaan entte hij hierbij zijn eigen ideeën met betrekking tot gewenste ontwikkelingen binnen het I.V.O., speciaal de ontwikkelingen die zouden moeten leiden tot het I.V.O.-II-diploma, op die

van de Commissie ter bestudering van een opleidingsplan voor een Vernieuwings-Kweekschool-Centrum . Deze Commissie presenteerde op 26 januari 1949 een 'Plan voor een Opleidingscentrum voor Leerkrachten bij Vernieuwingsonderwijs'. Uit het 'Plan' blijkt, dat de Commissie, althans gedeeltelijk, afkomstig was uit het Montessori-onderwijs en dat zij zich tot taak had gesteld een plan te ontwerpen voor een leerkrachtenopleiding, die in staat zou zijn aan de grote vraag naar progressieve leerkrachten te voldoen. De bestaande twee-jarige Montessori-opleidingscursussen werden bedreigd door de korte 'noodcursussen' die leerkrachten voor het Montessorionderwijs klaarstoomden.

Het nieuwe opleidingscentrum zou 'op normale wijze de groei van de schoolvernieuwing kunnen volgen en stimuleren' (55).

Het centrum zou een 'bio-psycho-paedagogische opleiding voor leerkrachten, beschikbaar voor progressief onderwijs op internationaal gebied' moeten verzorgen (56).

Het centrum zou een jeugdgemeenschap zijn met een experimentele werkwijze, gericht op de opleiding tot 'onderwijs- en leidingsbevoegdheid aan voorbereidende en lagere scholen' (57). Tevens zou de opleiding tot jeugdleider inbegrepen zijn. Ook zou aansluiting moeten worden gezocht bij de M.O.- en Universitaire studie van aanstaande lerare(sse)n van progressieve lycea, 'opdat deze in dit centrum hun didactische en praktische oefening kunnen verkrijgen' (58).

Janssen bracht nu in zijn inleiding deze opleiding iets meer in het I.V.O.-perspectief en dacht zich voor I.V.O.-abituriënten de volgende mogelijkheden: met I.V.O.-I toelating tot de opleiding voor het voorbereidend onderwijs; met I.V.O.-II toelating tot de opleidingen voor lager en voortgezet onderwijs. Binnen de opleiding zouden de aanstaande I.V.O.-I- en I.V.O.-II-leerkrachten speciale seminars moeten volgen. Uiteraard zou de I.V.O.-werkwijze binnen de opleiding een belangrijke rol spelen; dat was trouwens ook in het 'Plan' voorzien, waar onder meer gesteld werd: 'De werkwijze en de organisatie zullen een synthese zijn van Maria Montessori en Kees Boeke' (59).

Dat men hier toch niet geheel gerust op was, blijkt uit het verslag van de I.V.O.-bestuursvergadering van 25 februari 1949 waar wordt opgemerkt, dat het moeilijk zal zijn de Montessori-gedachte en het I.V.O.-proevenstelsel op elkaar te doen aanpassen. Men was overigens tijdens dezelfde vergadering optimistisch ten aanzien van de realisering van de opleiding. Boeke uitte

zijn vreugde over het feit, dat de Montessorianen (60) wilden meedoen en dat zij er mee hadden ingestemd, dat het centrum onder leiding van de Stichting Werkplaats Kindergemeenschap (61) zou komen staan.

'Een ander zal voor minister Rutten meer aanleiding geven om het plan financiële steun te verlenen', zei Boeke.

De zaak raakte in het slop, toen én de Daltonvereniging én de Montessori-vereniging én de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' én de Vrije Scholen weer met eigen plannen wilden komen, omdat zij elkaar toch niet op basis van het eerste plan konden vinden. Na veel touwtrekken kwam er in het volgende jaar een plan gereed, dat in de vorm van voorstellen aan minister Rutten werd voorgelegd. Tijdens de bestuursvergadering van 6 oktober 1950 deed Janssen daarover mededelingen en de hoop leek gerechtvaardigd, 'dat de progressieve kweekschool nu spoedig (kon) gaan werken' (62).

Na 1950 wordt in de verslagen nog maar sporadisch over dit instituut gerept. Daarmee waren de plannen niet van de baan. Nog in 1955 deelde de W.P. mee (63), dat in september 1956 de opleiding zou starten. Er was ondertussen wel iets gebeurd: in 1954 begon aan de W.P. een opleiding voor kleuterleidsters waaraan de verschillende verenigingen van vernieuwings-onderwijs in samenwerking met de Utrechtse Opleiding voor Kleuterleidsters steun verleenden. Daarbij bleef het echter.

3.5 Samenvattende opmerkingen

In deze afsluitende paragraaf maken wij een aantal notities over de ontwikkelingen die zich tussen 1938 en 1959 binnen de Stichting voordeden. Wij gaan achtereenvolgens kort in op:

- bestuurlijke zaken;
- schoolzaken;
- onderwijszaken.

3.5.1 Bestuurlijke zaken

Toen op 27 juni 1938 de stichtingsakte te Utrecht werd gepasseerd, was er in feite een overeenkomst gesloten tussen een klein groepje mensen, die elkaar goed kenden en die in hun samenwerking tijdens de pioniersfase nu zover waren gekomen, dat wat zij hadden ontwikkeld - de I.V.O.-werkwijze - aan institutionalisering toe was. Zij kozen de Stichtingsvorm en bleven zo, samen met enige bestuursleden van hun scholen, een beperkte groep bestuurders, die door coöptatie kon worden aangevuld of vervangen.

Het kleine aantal scholen, de niet omvangrijke aantallen medewerkers en de relatief grote overzichtelijkheid van de problemen die zich in de beginjaren voordeden, vormden een betrekkelijk veilige basis waarop men bezig kon zijn. Het Bestuur kon nog directe feed back krijgen vanuit de Gecombineerde Vergadering en de Leerkrachtenvergadering, waar het wel en wee van de scholen en plannen voor de toekomst werden besproken. De directe inbreng van leerkrachten en ouders in het Bestuur was echter niet groot. Dit leverde voorlopig nog weinig troubles op, maar toen in de jaren '50 allerlei problemen van organisatorische, onderwijskundige en ook pedagogische aard op het bestuur afkwamen (cf. par. 3.3.5 en 3.3.6), begreep men dat de Stichting te 'eng' was geworden en dat men blikveld en werkveld moest verbreden.

Onderlinge spanningen tussen de scholen en een te weinig flexibele bestuursvorm deden binnen de Stichting het verlangen opkomen naar een organisatie die de leden-scholen meer zeggenschap zou geven. Bovendien wilde men de doelen zodanig stellen, dat de organisatie zou openstaan voor alle scholen die principieel de I.V.O.-beginselen aanvaardden. Dit hield onder meer in, dat het I.V.O.-proevenstelsel niet langer als conditio sine qua non werd beschouwd: het werd niet gezien als enig mogelijk middel bij de individualisering van onderwijs.

3.5.2 Schoolzaken

Het aantal scholen binnen de Stichting is nooit groot geweest; het groeide slechts van drie tot zes. De toelating van nieuwe scholen was aan stringente regels gebonden en scholen die niet of niet langer voldeden aan de maatstaven die men vanuit de Stichting hanteerde, werden niet toegelaten of niet langer getolereerd als participant.

Toen in de late jaren '50 de belangstelling voor I.V.O. groter werd en bijvoorbeeld verschillende gemeentebesturen besloten openbare I.V.O.-scholen te stichten, was dat een van de redenen om een nieuwe organisatievorm te overwegen.

3.5.3 Onderwijszaken

Hoewel men in de pioniersfase tot 1938 en ook daarna heeft gestreefd naar I.V.O.-opleidingen in twee fasen, respectievelijk leidend tot het I.V.O.-I- en I.V.O.-II-diploma, om aldus een aangepaste voortzetting te bieden aan kinderen die individualiserend basisonderwijs hadden genoten, kwam in feite het I.V.O.-II nooit van de grond. I.V.O.-I bleek een haalbare kaart voor

de bij de Stichting aangesloten scholen, die gewoonlijk als U.L.O. gesubsidieerd werden.

Het was moeilijk het I.V.O.-I-diploma als gelijkwaardig aan de M.U.L.O.-diploma's erkend te krijgen door instellingen van vervolgonderwijs of door instanties die abiturienten van U.L.O.-scholen tot hun opleidingen of functies toelieten. Pas geleidelijk aan kwamen allerlei erkenningen los.

Toen de I.V.O.-scholen in toenemende mate aantrekkelijk bleken voor kinderen die leermoeilijkheden hadden in het klassikaal onderwijs, bracht dit onder meer met zich mee, dat naast het I.V.O.-I-diploma (voortaan I.V.O.-B-diploma) een ander diploma werd ingesteld (het I.V.O.-A-diploma), dat andere en/of minder zware eisen stelde aan wie het wilde behalen.

Al in 1948, tien jaar na het ontstaan van de Stichting, stelde Boeke de gewetensvraag, of men met het taken- en proevenstelsel wel op de goede weg was en of men niet terug moest naar een getuigschrift, waarop voor ieder het bereikte resultaat geregistreerd stond. De langzamerhand ingeburgerde werkwijze zou de kinderlijke spontaniteit en interesse geweld aandoen.

Men koos echter voor doorgaan op de ingeslagen weg, zij het dat men leerplannen en vakinhouden kritischer ging bezien.

Wij constateerden verder, dat men in I.V.O.-kringen aandacht besteedde aan wat tegenwoordig bijscholing wordt genoemd en dat er verschillende - helaas vergeefse - initiatieven zijn geweest om opleiding van leerkrachten volgens de I.V.O.-principes op gang te krijgen.

4. Vereniging van I.V.O.-scholen, 1959-1973

4.1 Vereniging en statuten

De overgang naar de nieuwe bestuursvorm had plaats op 29 november 1958.

De *Statuten* werden echter pas goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 10 juli 1963, m. 79. De Vereniging was evenals de Stichting gevestigd te Bilthoven (64). Alle taken en verkregen rechten gingen van de Stichting in de Vereniging over.

Artikel 3 van de Statuten omschreef het doel van de Vereniging op de volgende wijze: 'De Vereniging stelt zich ten doel de bevordering in de meest ruime zin van het individueel voortgezet onderwijs'.

Daarmee was het doel vager gesteld dan dat van de Stichting, waarbij de nadruk lag op het verstrekken en uitreiken van diploma's voor Individueel Voortgezet Onderwijs en 'het organiseren, voorbereiden en mogelijk maken

van al datgene wat voor het verstrekken en uitreiken van die diploma's noodzakelijk en wenselijk is'. Het lidmaatschap van de Vereniging (Artikel 4) stond open voor 'rechtspersoonlijkheid bezittende verenigingen of instellingen (waaronder gemeenten), die één of meer inrichtingen voor individueel voortgezet onderwijs (I.V.O.-scholen) in stand houden'. Daaraan werd echter toegevoegd welke beginselen in deze scholen toepassing moesten vinden. Daarbij werd dezelfde formulering aangehouden als in Artikel 2 van de Statuten der Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' (zie 3.1 onder Artikel 2, a en b). Men hield dus onverkort aan deze beginselen vast. In hetzelfde Artikel 4 (2e lid) werd ook vastgelegd, dat het bestuur 'desverlangd' het lidmaatschap van de Vereniging kon verlenen aan een vereniging of instelling, 'indien deze naar zijn oordeel voldoet aan de voorwaarden, gesteld in het eerste lid'. In het eerste lid waren de hierboven aangeduide I.V.O.-beginselen genoemd.

Een belangrijke plaats binnen de Vereniging was toegekend aan de Ledenvergadering (Artikel 6 en 7) die statutair twee keer per jaar werd gehouden. Het aantal stemmen dat de leden ter vergadering konden meebrengen, was evenredig aan het aantal leerlingen van de I.V.O.-school (-scholen) die de leden in stand hielden en werd nader geregeld in het Huishoudelijk Reglement.

Het Bestuur (Artikel 9) bestond uit tenminste vijf personen, gekozen door de ledenvergadering. De Stichting kende alleen bestuursleden aangesteld door de oprichters en aan te vullen door coöptatie. Bij de Vereniging was daarmee de mogelijkheid geschapen op een meer democratische manier het bestuur samen te stellen. Als bestuurslid zouden verkiesbaar zijn:

- a. bestuursleden van de aangesloten scholen;
- b. door een gemeente aangewezen personen;
- c. andere door de leden kandidaat gestelde personen (65).

Leerkrachten van de scholen zouden niet verkiesbaar zijn.

In de Statuten werd ook vastgelegd (Artikel 11), dat er in ieder geval een Huishoudelijk Reglement en een I.V.O.-reglement zouden zijn.

In het *Huishoudelijk Reglement* werden nader geregeld: het lidmaatschap, de ledenvergadering (vertegenwoordiging der leden, taak van de voorzitter, verkiezing van personen, stemmingen), bestuur, financiën etc. Opmerkenwaard is, dat ieder lid ter vergadering voor elke 100 I.V.O.-leerlingen of gedeelten daarvan twee stemmen mocht uitbrengen (Artikel 12, 5e lid). Er kwam een apart reglement van de secretaris tot stand dat speciaal was

toegesneden op de activiteiten van de toenmalige functionaris D. van Egten die reeds sinds 1949 niet enkel de pen voerde, maar die ook regelmatig persoonlijke contacten met de scholen had. Van Egten was jarenlang bestuurslid geweest van de W.P. en had, hoewel hij zelf geen onderwijsman was, een grote belangstelling voor en kennis van het I.V.O.-werk gekregen. Hij was secretaris tot 1970 en daarna nog enige tijd penningmeester.

In het *Reglement betreffende de taak van de secretaris* wordt duidelijk, dat hij als een soort 'reizend ambassadeur' werd gezien. Artikel 1 van het reglement luidde dan ook:

- '1. De secretaris onderhoudt contact tussen het bestuur enerzijds en de leden en de door hen in stand gehouden scholen anderzijds; hij bevordert de samenwerking tussen de scholen onderling, een en ander met het doel te geraken tot goed I.V.O., overeenkomstig Artikel 4 der Statuten.*
- 2. In opdracht van het bestuur der vereniging bezoekt hij de door de leden in stand gehouden scholen, na overleg met de door of vanwege de schoolbesturen resp. gemeentebesturen aangewezen personen.*
- 3. Hij kan voorts in overleg treden met de in het tweede lid bedoelde personen en geeft op hun verzoek voorlichting over vraagstukken inzake het I.V.O.'*

In Artikel 4 werd nog expliciet bepaald, dat de secretaris namens het bestuur contact zou onderhouden 'met verenigingen en instellingen, die zich de vernieuwing van opvoeding en onderwijs ten doel stellen. Nieuwe ideeën geeft hij door'.

Uiteraard was hij gehouden het bestuur regelmatig van zijn activiteiten op de hoogte te stellen (Artikel 5).

Ook in de taakstelling van de secretaris ziet men het voornemen van de Vereniging zich opener dan de Stichting op te stellen voor ideeën van 'buiten'.

Het *I.V.O.-Reglement* van de Vereniging regelde in feite - zij het met enige uitbreidingen - hetzelfde wat bij de Stichting in de Artikelen 1 t/m 5 was vastgelegd ten aanzien van schoolorganisatie, leerplan, proeven en eindproeven en diploma's.

Als bijzitters bij de eindproeven konden worden aangewezen: deskundigen

uit het maatschappelijk leven, inspecteurs van het onderwijs en directoren en docenten van andere scholen van voortgezet onderwijs (Artikel 6). Het bestuur van de Vereniging van I.V.O.-scholen was bevoegd deskundigen aan te wijzen die namens het bestuur algemeen toezicht op de eindproeven van de scholen zouden hebben (Artikel 7).

De modellen van de diploma's zouden worden vastgesteld door het Bestuur van de Vereniging. Van de uitreiking der I.V.O.-diploma's zou mededeling worden gedaan aan de secretaris van de Vereniging (Artikel 8).

Toen de Vereniging zich sterk ging uitbreiden (66) kwam er een *Regeling Eindproevensecretariaat*. Dit secretariaat werd gevormd door het secretariaat van de Vereniging van I.V.O.-scholen en twee leden van de adviescommissie (Artikel 1). De scholen waren op grond van geografische nabijheid verdeeld in vijf secties die door het bestuur van de Vereniging een coördinator kregen toegewezen (Artikel 4 en 5).

Het secretariaat zou zorgen voor een juiste uitvoering van de Eindproevenregeling in overleg met de directeur van de scholen, de deskundigen (zie Artikel 7 van het I.V.O.-Reglement) en de coördinatoren; de leden van het eindproevensecretariaat en de deskundigen zouden te allen tijde toegang tot de in de I.V.O.-school te houden eindproeven hebben (Artikel 3).

Tenslotte was er nog een *Adviescommissie*, waarvan het Reglement in 1962 werd vastgesteld door de ledenvergadering. De Adviescommissie was in feite de voortzetting van de Commissie van drie (vier) waarvan in 3.1 sprake was. Deze commissie bestond uit zeven gekozen leden. De secretaris(sen) van de Vereniging wa(s)(ren) ambtshalve lid (Artikel 1).

De commissie had onder meer tot taak het bestuur te adviseren over toelating van nieuwe scholen en over schoolorganisatorische en pedagogisch-didactische vraagstukken (Artikel 2).

In Artikel 3 werden de richtlijnen voor het toelatingsonderzoek van nieuwe scholen gegeven. De vraag, of een nieuwe school qua werkwijze en opvattingen van bestuur, leerkrachten en ouders in overeenstemming met de I.V.O.-beginselen werkte of zou gaan werken, moest in dit onderzoek beantwoord worden. Indien er een positief antwoord kon worden gegeven dan kon erkenning als I.V.O.-school en opname in de Vereniging betrekkelijk snel volgen; soms werd er een begeleidingsperiode ingebouwd waarin medewerkers van een school bij medewerkers van bestaande I.V.O.-scholen op bezoek gingen om zich van de werkwijze op de hoogte te stellen.

De Adviescommissie moest in ieder geval binnen 18 maanden schriftelijk van haar bevindingen verslag doen aan het bestuur van de Vereniging (Artikel 4).

Of via de genoemde statuten en reglementen inderdaad meer ruimte geboden werd voor scholen die zich tot de I.V.O.-idealen aangetrokken voelden, zal uit het volgende enigszins kunnen blijken.

4.2 Toelating van nieuwe scholen

Bij de overgang van de Stichting naar de Vereniging werden de besturen van de scholen te Amersfoort, Amsterdam (twee), Bilthoven, Bloemendaal, Bussum die reeds deel uitmaakten van de Stichting lid van de Vereniging.

Bij de eerste vergadering van het bestuur (22 juni 1959) was ook wethouder H. van der Vlist aanwezig in verband met de in Utrecht op te richten openbare I.V.O.-school.

Te zelfder tijd waren er ook plannen voor de oprichting van een openbare I.V.O.-school te Zaandam en van een bijzondere te Den Haag. Overziet men de hele periode van 1959 tot 1973 dan ziet men een relatief sterke stijging van het aantal scholen. Een verklaring hiervoor is niet zo maar te geven. Een actief wervingsbeleid is nauwelijks gevoerd. De aantrekkingskracht kan gekomen zijn van de geleidelijke doorwerking van vernieuwingsprincipes, van de wat trage gang waarmee verbeteringen in het U.L.O. tot stand kwamen, van de andere aanpak - in het I.V.O. - van afsluiting en diplomering die gaandeweg dezelfde status verwierven als die van de U.L.O.-scholen, en van de mogelijkheden die binnen de I.V.O.-werkwijze bestonden tot begeleiding van leerlingen.

Er zijn hier nog meer gissingen te maken, maar evidentie verkrijgt men niet gemakkelijk (67).

Het is ook niet onmogelijk, dat de gedachtenwisselingen rondom de herstructurering van het voortgezet onderwijs die door de Eerste en Tweede Onderwijsnota op gang waren gebracht hier invloed hebben gehad. Met de Mammoetwet in het verschiep kwamen deze discussies in een stroomversnelling, vooral toen na 1963 de omzetting van U.L.O. tot M.A.V.O. zekerheid ging worden en er ook gericht geëxperimenteerd werd met het nieuwe schooltype (68).

In de periode 1959 tot en met 1962 werd een tiental scholen lid van de Vereniging:

- de Openbare I.V.O.-school 'De Werkgemeenschap' te Amstelveen (voorlopig);

- de Vrije School te 's-Gravenhage (voorlopig) en de I.V.O.-School van de Haagse Stichting voor Individueel Onderwijs;
- de Vrije School te Haarlem van de Stichting tot bevordering van de paedagogie van Rudolf Steiner;
- de I.V.O.-School te Soest, deel uitmakend van de Stichting Van der Hucht-scholen aldaar (algemeen bijzondere scholen op humanitaire grondslag);
- drie Utrechtse openbare scholen, te weten de Openbare I.V.O.'s aan de Barnsteenlaan en aan de Noteboomlaan en de Openbare Scholengemeenschap;
- de Openbare I.V.O.-School te Zaandam;
- de I.V.O.-School van de Zeister Schoolvereniging.

Opmerkelijk is het feit, dat er in deze periode vijf openbare scholen toetraden, waarvan drie in Utrecht. De wethouder van onderwijs aldaar, H. van der Vlist, had van de I.V.O.-werkwijze goede verwachtingen. In Amstelveen was dezelfde gezindheid aanwezig bij de gemeentelijke inspecteur, W.A. Steenberg.

Een interessante ontwikkeling was ook de toelating van Vrije Scholen. Deze zochten vooral een plaats onder de I.V.O.-paraplu, omdat zij hun leerlingen niet wilden opleiden voor centrale examens; de I.V.O.-afsluiting bood meer mogelijkheden tot vrijheid voor school en leerling.

In 1963 volgde de definitieve toelating van de Openbare I.V.O.-School te Amstelveen en de toelating van de I.V.K.O.-School (Individueel Voortgezet Kunstonderwijs) te Amsterdam.

De Haagse Vrije School werd definitief erkend.

Tussen 1965 en 1968 traden toe:

- de I.V.O.-School 'Klein Borculo' te Borculo van de Sint Gregorius Stichting te Utrecht; deze school was onderdeel van de Leostichting (inrichting voor voogdijkinderen) te Borculo (69);
- de I.V.O.-School van de Sint-Jan Stichting te 's-Hertogenbosch;
- de I.V.O.-School te Oosterbeek van de Stichting I.V.O.-School 'Zuid-Veluwe' te Renkum;
- de Sint Hildegardisschool voor I.V.O. van de Rotterdamse Vereniging voor Katholiek Onderwijs en de I.V.O.-School uitgaande van de Stichting Individueel Voortgezet Onderwijs te Rotterdam;
- de I.V.O.-School van de Stichting voor Christelijk I.V.O. te Utrecht en de I.V.O.-School 'Ronde' van de Katholieke Scholenstichting Utrecht-West.

Typerend voor de hierboven genoemde periode is de toelating van vier rooms-katholieke en van één protestants-christelijke school. Het I.V.O. begon in allerlei onderwijszuilen door te dringen, zij het op zeer beperkte schaal.

Het aantal I.V.O.-scholen breidde zich nog verder uit in de tijd tussen 1968 en 1972. Toegelaten werden:

- de Vrije School 'Geert Groote' te Amsterdam;
- de Scholengemeenschap 'De Driestar' van de Stichting Christelijke Kweekschool op Reformatorische grondslag te Gouda;
- de Openbare I.V.O.-School te Groningen;
- de I.V.O.-School van de (R.K.) Stichting Voortgezet Onderwijs te Nijmegen;
- de Openbare I.V.O.-School te Rotterdam;
- de R.K. I.V.K.O.-M.A.V.O. 'Skarabee' te Tilburg;
- de I.V.O.-School van de R.K. Scholengemeenschap 'Perquin' te Utrecht;
- de Vrije School te Zeist.

Omstreeks 1971 waren 32 scholen erkend door en aangesloten bij de Vereniging. In deze zelfde tijd deden zich echter ontwikkelingen voor, die bij verschillende scholen de vraag deden rijzen, of zij nog langer lid van de Vereniging konden blijven. Deze vraag hing samen met het beleid binnen de Vereniging ten aanzien van het al dan niet deelnemen aan het centraal schriftelijk eindexamen M.A.V.O. Deze kwestie komt in 4.3.6 verder ter sprake. De scholen die 'afhaakten' waren:

- de Pallas Athene School te Amersfoort;
- de I.V.K.O.-School te Amsterdam;
- de I.V.O.-'Kindergemeenschap' te Amsterdam;
- de I.V.O.-School van de Stichting voor Individueel Voortgezet Onderwijs te Rotterdam;
- de I.V.O.-School van de Zeister Schoolvereniging;
- de I.V.O.-School 'Rotonde' te Utrecht (deze school werd weer 'gewoon' M.A.V.O.).

Van deze scholen sloten de eerste vijf zich later aaneen tot een belangengemeenschap met het oog op de door hen uit te reiken diploma's.

Overziet men de hele periode dan is een duidelijke groei merkbaar.

Dat bij de totstandkoming van de Mammoetwet scholen afhaakten, hing niet samen met onbehagen ten aanzien van de I.V.O.-doelstellingen en de realisering daarvan in de eigen school, maar wel met de bedreiging ervan door

wat deze scholen zagen als een te soepele houding van de Vereniging tegenover deelneming aan de centraal schriftelijke eindexamens.

4.3 De Vereniging en haar organen

Volgens Statuten en Reglementen had de Vereniging een aantal organen waarvan wij de handelingen gedeeltelijk uit notulen van vergaderingen hebben kunnen volgen. Het duidelijkst profileert zich daarbij het bestuur en de Ledenvergadering, omdat de notulen uit deze periode voor ons geheel toegankelijk waren. Daarnaast zijn er verslagen van het hoofden/directeuren-overleg (dat in de Statuten en Reglementen niet werd genoemd, maar dat zich los daarvan tot een vast overleg ontwikkelde), waar het reilen en zeilen van de scholen en de zich daarbij voordoende onderwijskundige vraagstukken door de direct daarbij betrokkenen besproken werden. Daardoor ontstonden er wel eens spanningen tussen het bestuur en genoemde overleggroep. Een verstandige oplossing was het institutionaliseren van het beraad tussen overleggroep en bestuur. Dit geschiedde in 1967.

4.3.1 Bestuur, bestuursorganen, bestuursactiviteiten

Het bestuur van de Vereniging vergaderde gewoonlijk te Utrecht en dus niet meer bij toerbeurt in de scholen.

Het kwam gedurende de periode 1959-1973 ongeveer vier keer per jaar voltallig bijeen. Daarnaast waren er vergaderingen van het dagelijks bestuur. Toen op 22 juni het bestuur van de Vereniging voor het eerst bijeenkwam, was het als volgt samengesteld: mr. M.D. van Wolferen (voorzitter), D. van Egten (secretaris), mej. E.G. Bos (Openbare I.V.O., Zaandam), mr. T.O. Eschauzier (I.V.O., Bussum), dr. L. van Gelder (I.V.O. 'De Vonk', Amsterdam), mr. G.H. Krüger (I.V.O. 'Kindergemeenschap', Amsterdam), prof. dr. ir. J. Smittenberg (W.P., Bilthoven), A.A. Stöfse (I.V.O., Amersfoort), L.J. Veen (I.V.O., Bloemendaal), H. van der Vlist (Openbare I.V.O., Utrecht).

Namens de Stichting, die op 31 december van dat jaar zou worden beëindigd, waren twee hoofden-bestuursleden aanwezig: L.H. Busman en J. Norde. Prof. Smittenberg werd benoemd tot tweede voorzitter met als plaatsvervanger mr. T.O. Eschauzier.

Het naar voren halen van Smittenberg had te maken met de verhouding tot de W.P., die in de afgelopen jaren verslechterd was. Hij pleitte in deze bijeenkomst dan ook voor het aanwijzen van een vertrouwenspersoon die de

contacten tussen Vereniging en scholen zou kunnen helpen verzorgen. Van der Vlist wees er op, dat hij deze vertrouwenspersoon niet zag als een soort inspecteur maar als een raadgever en coördinator die met gemeentelijke instanties en schoolbestuur contacten zou kunnen onderhouden. De taak van deze persoon zou duidelijk omschreven moeten worden en gezien het tijdrovende en veeleisende karakter ervan ook gehonoreerd. Men achtte secretaris D. van Egten de juiste man voor deze plaats: hij kende het I.V.O., had als gepensioneerd ambtenaar tijd voor de functie en zou met veel toewijding het werk doen. Aldus werd met algemene stemmen besloten (cf. paragraaf 4.1).

Enige tijd later werd het 'Reglement betreffende de taak van de secretaris', dat pasklaar was gemaakt voor bovengenoemde functie eveneens goedgekeurd; de bescheiden honorering werd bepaald op f 150,- per maand (70). Daarmee waren echter de relaties met de W.P. nog niet direct verbeterd: in de 'Scholencommissie' (later genoemd 'Adviescommissie'), een aangewezen commissie waar onder meer de hoofden der 'oude' scholen elkaar ontmoetten, omdat zij de adviezen opstelden, heerste nog geruime tijd een gespannen toestand (71).

Onderwerp van gesprek tijdens de eerste bestuursvergaderingen vormde ook de contributie, die men voor de maanden september t/m december 1959 vaststelde op f 0,75 per leerling en voor de jaren 1960 en 1961 op f 2,50 per leerling. Een en ander goed te keuren door de Ledenvergadering. Voorts werd er een Leerplancommissie benoemd, die de leerplannen van alle leden - scholen moest beoordelen. Leden waren in het begin: mej. Bos en de heren Busman, Norde en Van Egten. De commissie rapporteerde aan het bestuur, waar men ook - zeker ten aanzien van nieuwe scholen - vrij diep op de materie inging (72). In februari 1960 verscheen een nummer van het tijdschrift 'De Boeg', maandblad van de Bond voor Neutraal Bijzondere Scholen (73), gewijd aan het I.V.O. met bijdragen van D. van Egten, L.H. Busman, R. de Carpentier, J.R. Janssen en Theo Vesseur. In het nummer werden artikelen opgenomen over de historie, de algemeen-didactische grondbeginselen, de methoden en principes van het I.V.O. en de wijze waarop een docent, een medewerker van het I.V.O., het bezig zijn daarin beleefde. Het bestuur van de Vereniging had weliswaar waardering voor deze uitingen van individuele medewerkers die à titre personnel deze artikelen hadden geschreven, maar het meende toch dat zo spoedig mogelijk een publicatie onder verantwoordelijkheid van de Vereniging moest worden voorbereid.

Ondertussen verzochten toch verschillende schoolbesturen de secretaris een aantal nummers voor hen te bestellen.

Tijdens de bestuursvergadering van 16 mei 1960 kwam een zeer belangrijk beleidspunt ter sprake, namelijk dat van de verkiesbaarheid van leerkrachten in het bestuur. De meningen hierover bleken zeer controversieel te zijn; sommige leden - in het bijzonder de Stichting voor Progressief Onderwijs te Amsterdam - bepleitten op grond van situaties elders toelating van leerkrachten: uitsluiting vond men denigrerend. De meerderheid van het bestuur was echter tegen. Dit had tot gevolg, dat deze stap in de richting van een democratischer bestuur niet gezet kon worden.

In november 1960 trad prof. Smittenberg af als bestuurslid. Hij werd opgevolgd door prof. dr. ir. W. Schermerhorn, de oud-minister-president, die al jarenlang voorzitter van het bestuur van de W.P. was. Schermerhorn bleef tot eind 1968 lid van het Verenigingsbestuur.

4.3.2 I.V.O.-diploma's en vervolgopleidingen

Een belangrijke activiteit van het bestuur bleef het bepleiten van toelating van bezitters van I.V.O.-diploma's tot diverse vervolgopleidingen. Vooral secretaris D. van Egten heeft zich daar bijzonder voor ingespannen en met succes: de lijst van erkenningen groeide met de jaren. Omstreeks 1963 kon ten aanzien van de I.V.O.-diploma's worden opgemerkt (74).

'Mits met name genoemde eindproeven zijn afgelegd, geven deze diploma's o.a. toegang tot het eerste leerjaar van de eerste leerkring van een kweekschool (op proef), tot de opleidingen voor de N-akten, tot de opleidingsscholen voor kleuterleidsters, tot de toelatingsexamens voor hogere land- en tuinbouwscholen, tot de hogere technische scholen (op proef), enz.

Bezitters van een I.V.O.-diploma B worden toegelaten tot de opleiding voor heilgymnastiek en/of massage; zij genieten vrijstelling van de vakken a t/m h bij het examen voor apothekersassistent.

Het Staatsbedrijf der P.T.T., de Nederlandse Spoorwegen, de gemeente Utrecht en verschillende andere grote instellingen en bedrijven behandelen bezitters van een I.V.O.-diploma B op dezelfde voet als bezitters van een mulo-diploma of van een bewijs van overgang van de derde naar de vierde klas H.B.S.'

Van de zijde van de Onderwijsraad toonde men in 1961 belangstelling voor de toelatingsproblemen en voor de studieresultaten van I.V.O.-abituriënten

in het vervolgonderwijs (in het bijzonder de kweekschool); een lid van de Onderwijsraad woonde zelfs namens de Raad enige eindproeven bij om zich op de hoogte te stellen van het niveau ervan. Binnen de Vereniging stuitte deze gang van zaken op tegenstand; men vond dat de Onderwijsraad hier te ver ging.

Het I.V.O.-diploma B begon bekendheid te krijgen en verkreeg geleidelijk toch de status die het toekwam.

Enigszins anders lag het met het I.V.O.-diploma A, dat beoogde leerlingen die niet bij machte waren het B-diploma te verwerven een op de praktijk gerichte opleiding te geven met een behoorlijke culturele en maatschappelijke vorming, blijkend uit een bepaald aantal afgelegde proeven.

Aan het I.V.O.-diploma A waren geen rechten verbonden, behalve voor meisjes, die met dit diploma geplaatst konden worden in de oriëntatieklas van de nijverheidsscholen voor meisjes.

Bij overgang naar lager beroepsonderwijs hadden leerlingen die in het bezit waren van een I.V.O.-diploma A op hún niveau een goede algemene vorming. Door de differentiatiemogelijkheden binnen de opleiding konden zij - beter dan bij een eenheidsprogramma - naar eigen interesse en behoefte keuzen maken. Dit laatste gold uiteraard ook voor de leerlingen die werkten voor het I.V.O.-diploma B.

De termen I.V.O.-diploma A en B leverden echter problemen op voor personen en instellingen die het I.V.O. niet kenden en wel op de hoogte waren van het bestaan van het U.L.O.-diploma A naast het U.L.O.-diploma B (zoals er ook diploma's H.B.S. A en B en Gymnasium A en B waren).

Dit had tot gevolg, dat leerlingen die in het bezit waren van een I.V.O.-diploma A door verschillende maatschappelijke instellingen nogal eens te hoog werden ingeschat en dat zij bepaalde cursussen die voor hen waren opengesteld niet konden volgen, wat dan weer teleurstelling bij deze leerlingen en hun ouders en verwarring bij deze instellingen veroorzaakte. Op grond van deze situatie besloot één van de I.V.O.-scholen het A-diploma niet meer uit te reiken en daarvoor een schooldiploma in de plaats te stellen. Het I.V.O.-diploma B zou dan voortaan het kenteken 'B' kunnen missen. Deze aangelegenheid bracht in de Vereniging enige opschudding teweeg, omdat men vond dat een school niet eigenmachtig dergelijke beslissingen kon nemen. Bovendien had binnen sommige scholen het I.V.O.-A een geheel eigen en zinvolle signatuur gekregen (75).

De Leerplancommissie van de Vereniging had al in 1961 (76) een rapport uitgebracht waarin voorstellen werden gedaan over:

- de aantallen proeven en de inhoud en de waarde daarvan;
  - het verschil tussen A- en B-diploma;
  - de waarde die zou moeten worden toegekend aan scripties en projecten.
- Het doel ervan was richtlijnen te geven voor het bereiken van een algemeen aanvaard peil.

Het bestuur reageerde negatief op de inhoud van het rapport, omdat het vond, dat de I.V.O.-gedachte op verschillende punten geweld werd aangedaan, met name was men van oordeel dat door de commissie te veel nadruk werd gelegd op de cognitieve ontwikkeling van de leerlingen; de meer algemene vorming raakte daardoor op de achtergrond.

Aan de Ledenvergadering werd gevraagd een kleine commissie te benoemen met als taak de vraagstukken die in het rapport aan de orde werden gesteld nader te bestuderen en voorstellen te doen voor een herziening van de richtlijnen. In een volgende vergadering (77) werd daarom gepleit voor een I.V.O.-contactdag waarbij alle scholen vertegenwoordigd zouden kunnen zijn. De niveaubepaling van de eindproeven werd wel ter hand genomen: in latere vergaderingen van het bestuur werd daarover enige malen gerapporteerd (78). Het I.V.O.-diploma A werd pas met ingang van het schooljaar 1967-1968 afgeschaft en vervangen door het I.V.O.-certificaat (schoolverklaring) (79).

In 1981 stelden Komen en Woudhuysen (80) een vergelijkend onderzoek in naar de verdere opleiding van 500 schoolverlaters van vijf U.L.O.-scholen en vier I.V.O.-scholen, die in 1960 voor het eerst als leerling van deze scholen waren ingeschreven. Zij gingen bovendien na, in welke beroepen deze oud-leerlingen terecht waren gekomen.

Het onderzoek maakt duidelijk, dat de U.L.O.-leerlingen en I.V.O.-leerlingen uit de onderzochte groep qua verdere opleiding en beroep ongeveer hetzelfde beeld vertonen. De I.V.O.-leerlingen komen er niet beter, maar ook niet slechter uit tevoorschijn. Indien het waar zou zijn, dat I.V.O.-scholen meer leerlingen hadden die in het reguliere onderwijs op enigerlei wijze uit de boot waren gevallen, dan zouden de resultaten van het onderzoek er wel eens op kunnen wijzen, dat de binnen I.V.O.-scholen aanwezige begeleiding effectief is geweest.

4.3.3 Contacten en publicaties

Om de vernieuwingsgedachte levendig te houden en ook contacten te kunnen onderhouden met andere vernieuwingsgezinde groeperingen besloot het bestuur, dat de Vereniging lid zou worden van de Werkgemeenschap tot Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, waarvan de Nederlandse Daltonvereniging en de Nederlandse Montessorivereniging al lid waren.

Eén uitspraak: 'De secretaris meent, dat de Vereniging - het I.V.O. stond aan de wieg van het W.V.O. - in deze groep een plaats heeft te vervullen'. Bij dezelfde gelegenheid werd gediscussieerd over het besluit van de Ledenvergadering een handboek voor het I.V.O. samen te stellen. Besloten werd overleg te plegen met verschillende hoofden van de 'oude' I.V.O.-scholen en met personen als dr. L. van Gelder en de inspecteurs P.F. van Overbeeke en S.J. Lodewijks (81). De drie genoemden zegden inderdaad hun medewerking toe en zouden met de secretaris van de Vereniging de redactiecommissie vormen. In het volgend jaar (1963) kwam het bestuur (82) in overleg met Van Gelder tot een voorstel: het wilde een aantal gelijkvormige geschriftjes van maximaal twaalf bladzijden druks uitgegeven. Het bleef echter, op een algemeen geschriftje over het I.V.O. na, bij goede bedoelingen (83).

4.3.4 I.V.O. en Mammoetwet

De vraag zou kunnen worden gesteld, of het niet verschijnen van deze publicaties iets te maken had met het aannemen van de Wet op het voortgezet onderwijs (12 februari 1963). Vanaf dat moment wist men, dat de Wet over vijf jaar in werking zou treden en dat de inleidende experimenten binnen afzienbare tijd zouden starten (84). Het is dan ook niet te verwonderen, dat reeds op 23 november een werkcommissie werd ingesteld die tot taak kreeg 'het vastleggen van een richtsnoer met het oog op de plaatsbepaling van het I.V.O. bij de invoering van de Mammoetwet, in het bijzonder ten opzichte van het havo' (85). Leden van deze commissie werden mr. M.D. van Wolferen (86), dr. L. van Gelder, mevrouw ir. K. Lambert-Anema en A. Kraayenzank.

De commissie kwam snel met een nota. Op grond hiervan vroeg het bestuur de ledenvergadering machtiging om verder onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden van een I.V.O.-H.A.V.O.-opleiding en om de hiervoor nodige besprekingen te voeren met school- en gemeentebesturen (87).

De mogelijkheden bleken voorlopig gering te zijn; wel waren er aparte

I.V.O.-scholen die contacten zochten met scholen die in H.A.V.O.-experimenten stapten. Een verslag van 1965 maakt gewag van samenwerking tussen de Haagse I.V.O.-school en het Montessori-Lyceum aldaar. In dergelijke incidentele ontwikkelingen bleef deze zaak echter steken.

Het bestuur begreep, dat vragen als de bovengenoemde een dieper gaande doordenking eisten dan tot dan toe gebeurd was. Dit had tot gevolg, dat besloten werd een wetenschappelijke adviescommissie in te stellen (1967), bestaande uit: drs. E.A. van Trotsenburg, drs. E. van Egten, frater F.W. Kloppenburg en drs. A.L. Dirken (87).

In deze zelfde tijd begon het bestuur er ook van doordrongen te raken, dat contact met het hoofdenoverleg noodzakelijk was om op de hoogte te blijven van de onderwijskundige problemen die er in de scholen leefden en/of zouden gaan ontstaan in de nabije toekomst. Het bestuur stelde daarom voor:

- dat bestuursleden het hoofdenoverleg zouden bijwonen;
- dat er acht tot tien bijeenkomsten van dit overleg per jaar zouden zijn, waarvan twee op een avond en zes tot acht op donderdagmorgen; hiertoe zou het bestuur aan de betrokken school- en gemeentebesturen vragen eraan mede te werken dat de schoolhoofden dit overleg ambtshalve zouden mogen bijwonen;
- dat het bestuur de Ledenvergadering zou voorstellen toestemming te verlenen aan een kleine vertegenwoordiging van het hoofdenoverleg om de bestuursvergaderingen bij te wonen (89).

De I.V.O.-contactdag van 1967 werd gewijd aan de bespreking van de problemen van de Mammoetwet met betrekking tot het I.V.O. met de bij het I.V.O. betrokken rijksinspecteurs. Hiertoe nam het bestuur contact op met drs. J.G.L. Ackermans, coördinerend inspecteur van het M.U.L.O. Een nadere beschrijving van de bijdrage van Ackermans aan de I.V.O.-dag 1967 is opgenomen in 4.4.2.

Duidelijk werd op deze dag, dat de Mammoetwet het mogelijk zou maken, dat de belangrijkste verworvenheden van het I.V.O. behouden zouden blijven; de artikelen 25 en 29 (zevende lid) van de W.V.O. zouden deze ruimte bieden (90). Het zijn juist deze artikelen die in de volgende jaren voortdurend in de verslagen der vergaderingen opduiken: de strijd om het examen markeerde vanaf die tijd het pad van de Vereniging en nam zoveel aandacht van scholen en bestuurders, dat andere, wellicht belangrijker zaken, naar de achtergrond werden gedrongen.

Wij willen nu nog stilstaan bij een drietal zaken:

1. de toelating van LOM-scholen tot de Vereniging;
2. de moeilijkheden rondom het centraal schriftelijk eindexamen;
3. herstructurering van de Vereniging van I.V.O.-scholen.

4.3.5 I.V.O. en buitengewoon onderwijs

Binnen het I.V.O. is er steeds bijzondere aandacht geweest voor de begeleiding van leerlingen en veel scholen hebben geregeld leerlingen toegelaten, die in het klassikale onderwijs moeite hadden met de school. Dit betekende niet dat I.V.O. een soort buitengewoon onderwijs werd.

Tijdens de periode van de 'Stichting' speelde dit probleem al een rol bij de beoordeling van het I.V.O. door de buitenwacht.

Het probleem werd opnieuw actueel, toen zich omstreeks 1965 scholen begonnen aan te melden die inderdaad vormen van buitengewoon lager onderwijs verzorgden en die in hun voortgezette afdeling van de I.V.O.-werkwijze gebruik wilden gaan maken.

In 1965 werd zelfs één school, namelijk 'Klein Borculo' een school voor voortgezet buitengewoon onderwijs, toegelaten tot de Vereniging (91). De I.V.O.-werkwijze werd daar enige jaren met succes toegepast; moeilijkheden ontstonden toen de Mammoetwet werd ingevoerd en de school daarbuiten kwam te staan, omdat zij onder het Besluit buitengewoon onderwijs 1967 viel en niet onder de Wet op het voortgezet onderwijs; dit betekende dat de leerlingen alleen staatsexamen M.A.V.O. konden doen (92).

In de jaren '67 en '69 meldden zich o.a. L.O.M.-scholen in Sittard en Roosendaal en de Mytyschool te Tilburg. Deze scholen werden niet toegelaten, omdat er nog geen wettelijke regeling voor voortgezet buitengewoon onderwijs was. De scholen zouden immers dezelfde moeilijkheden krijgen als de school te Borculo, als zij een I.V.O.-U.L.O./M.A.V.O.-bovenbouw moesten tot stand brengen.

4.3.6 I.V.O. en centraal schriftelijk eindexamen

Op 1 augustus 1968 trad de Wet op het voortgezet onderwijs (W.V.O.), de 'Mammoetwet' in werking. We zagen reeds, dat als gevolg van de invoering der wet het U.L.O. kwam te vervallen en werd vervangen door het M.A.V.O., dat volgens artikel 29 van de W.V.O. een wettelijk geregeld examen kreeg met een door het Rijk erkend einddiploma.

De wetgever had echter in het zevende lid van dit artikel scholen met een

bijzondere inrichting van het onderwijs de mogelijkheid gegeven met toestemming van de Minister, de Onderwijsraad gehoord, van de examenschriften af te wijken.

Bovendien gaf de wetgever aan deze scholen in artikel 25 dergelijke mogelijkheden nog op andere punten (brugjaar, voorgeschreven leervakken en het daaraan te besteden aantal uren). Beide artikelen hebben jarenlang in I.V.O.-kring de gemoederen beziggehouden en veel stof tot ergernis opgeleverd.

Om als Vereniging iets te kunnen doen met deze mogelijkheden om van centrale voorschriften af te wijken, drong het bestuur er in verband met artikel 29 bij de scholen op aan de rijksinspecteurs en de I.V.O.-secretaris schriftelijk opgave te doen van alle eindproeven met vermelding van de namen der kandidaten, de vakken waarin werd geëxamineerd en de naam en kwaliteit van de bijzitters (93).

De scholen zouden zelf de ontheffingen (art. 25 en 29) moeten aanvragen; het bestuur zou daarbij zoveel mogelijk behulpzaam zijn, onder meer door ter bepaling van de positie van het I.V.O. een bespreking aan te vragen met de Minister c.q. de Staatssecretaris (94).

Om de aanvraag wat meer kracht te geven besloot men in de ledenvergadering de aanvraag van de scholen collectief in te sturen met een toelichting van het verenigingsbestuur (95). Men betreurde het, dat enige scholen hieraan niet meededen of een afwijkend verzoek indienden.

De collectieve aanvraag voor afwijking van de lessentabel (art. 25) werd op 8 december 1969 aan de Onderwijsraad ter kennis gebracht. Men drong aan op spoed in verband met de indeling van het volgende cursusjaar.

In eerste instantie ging het Ministerie ermee accoord, dat de Vereniging als overlegpartner zou optreden, maar al spoedig werd gesteld, dat de scholen elk apart zouden worden benaderd. Dat laatste vond het bestuur niet bevorderlijk voor de eenheid in de Vereniging, daar nu de kans bestond, dat de ene school tegen de andere werd uitgespeeld. Ten aanzien van de eindproeven/-examens stond het Departement slechts toe, dat deze driemaal per jaar werden afgenomen. Deze regeling was in eerste instantie door het bestuur bepleit, maar daarmee had het andere I.V.O.-alternatieven geblokkeerd (96).

Op 5 maart 1970 (97) had een I.V.O.-delegatie een gesprek met dr. P.J. Gathier van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, waarbij de laatste te kennen gaf, dat het Ministerie wel begrip had voor het I.V.O.-

standpunt, maar toch zou blijven vasthouden aan het landelijk schriftelijk, omdat dit het niveau zou garanderen. Tegenargumenten van I.V.O.-zijde werden niet gehonoreerd.

Als reactie daarop verklaarden de hoofden van de I.V.O.-scholen dat zij van mening waren, dat als het enigszins kon niet voor het schriftelijk eindexamen moest worden gebogen, omdat men anders zijn eigen systeem zou verloochenen door eerst een paar jaar normaal te 'I.V.O.-en' en het laatste jaar te drillen voor het eindexamen (98).

Over deze hele materie en de 'philosophy' van het I.V.O.-systeem zou de Adviescommissie een nota produceren die op 24 maart 1970 met enige rijksinspecteurs zou worden besproken.

In de bestuursvergadering van 3 september 1970 werd duidelijk, dat de aanvraag van de I.V.O.-scholen niet zou worden ingewilligd. Dit bracht een bijna onhoudbare toestand teweeg, omdat de eindproeven voor M.A.V.O.-3 voor de deur stonden. Het secretariaat zou een circulaire doen uitgaan naar de scholen met het verzoek mede te delen, hoeveel en op welk tijdstip zij kandidaten voor M.A.V.O.-3 hadden. Zij zouden er goed aan doen, hangende het overleg, géén leerlingen op te geven voor het eindexamen. Het bestuur zou alles op alles zetten om een zo gunstig mogelijke regeling te verkrijgen. Mocht onverhoopt toch geen gunstig resultaat worden bereikt, dan zouden de scholen een circulaire hierover ontvangen met het advies het I.V.O.-eindcertificaat uit te reiken en de ouders te wijzen op de mogelijkheid hun kinderen aan te melden voor het staatsexamen M.A.V.O.-3. De vergadering was het er over eens, dat wanneer het Ministerie de I.V.O.-scholen niet tegemoet kwam in hun eisen, de I.V.O.-Vereniging zich er ernstig op moest beraden zichzelf op te heffen. Het ging tenslotte om het scheppen van voorwaarden om de vorming van de leerlingen zo optimaal mogelijk tot haar recht te laten komen.

Op de vergadering van 11 september kwam de kwestie opnieuw aan de orde, omdat het langzamerhand duidelijk begon te worden, dat de scholen er zich maar op moesten voorbereiden, dat zij in 1970-1971 gewoon zouden moeten meedoen aan de officiële examens. Dit hield in, dat ze vóór februari 1971 klaar dienden te zijn met het schoolonderzoek om zich daarna te prepareren op het centraal schriftelijk examen (c.s.e.). Indien het I.V.O. achter haar aanvraag bleef staan, zouden I.V.O.-diploma's niet als M.A.V.O.-diploma geldig zijn. Het meer dan driemaal per jaar eindproeven afnemen werd ook afgewezen. Driemaal per jaar examen met de voorgeschreven op-

gaven zou al een concessie van de zijde van het Rijk betekenen (99).

Het bestuur stond nu voor het dilemma:

- óf star vasthouden aan het eigen standpunt met als gevolg dat de leerlingen hiervan de dupe werden, omdat ze geen erkend diploma konden verwerven;
- óf voor het lopende cursusjaar (zij het gefrustreerd) meedoen aan het eindexamen M.A.V.O.-3.

Als enige mogelijke oplossing zag men: meedoen aan het officiële examen. Voor het lopende jaar zou het proevensysteem worden opgegeven als inrichting van het schoolonderzoek. Het bestuur zou opnieuw contact opnemen met het Ministerie en zou adviezen vragen aan Van Gelder en Van Trotsenburg. Het verslag van het directeurenoverleg van 19 november 1970 (100) geeft op beknopte wijze weer wat de teneur van het gesprek op het Ministerie was, waar een I.V.O.-delegatie bij Staatssecretaris mr. J.H. Grosheide op audiëntie ging. De Staatssecretaris merkte op, dat uit de verzoeken over afwijking ex artikel 25 was gebleken, dat binnen de I.V.O.-Vereniging geen eenheid aanwezig was. De inspectie had niet onverdeeld gunstig geadviseerd: men had nogal wat verschil in niveau geconstateerd tussen scholen en tussen dezelfde vakken bij verschillende scholen, bijvoorbeeld de expressievakken. Op grond hiervan oordeelde het Ministerie, dat een algemene regeling voor I.V.O.-scholen niet mogelijk was.

Met betrekking tot de examens werd door de I.V.O.-delegatie gesteld, dat de I.V.O.-werkwijze niet verenigbaar was met examentraining. De Staatssecretaris wees toen wederom op de grote verschillen in niveau en uitwerking bij diverse scholen en adviseerde voor de examenregeling elke school een eigen aanvraag te laten indienen. Voor enkele scholen zou het denkbaar zijn, dat hun eigen eindproevenregeling als examen zou kunnen worden aangemerkt. Het zou echter ook kunnen, dat geen enkele school daartoe toestemming zou krijgen.

Er werd wel een vuistregel gegeven die algemeen zou kunnen worden toegepast, namelijk de mogelijkheid drie keer per jaar examen af te leggen per vak en voor de betrokken vakken deel te nemen aan het centraal schriftelijk werk.

Het directeurenoverleg had over dit gesprek een lange en verhitte discussie: men moest tot zaken komen - de M.A.V.O.-3-examens zouden plaatsvinden en de M.A.V.O.-4-examens zouden zich het volgend jaar aandienen - en een beleid voor de naaste toekomst ontwerpen. Men zou drie keer per jaar

per vak aan het centrale examen 'kunnen' moeten deelnemen en de proevenregeling zou zo moeten worden veranderd, dat deze als schoolonderzoek gebruikt zou kunnen worden. De brandende vraag drong zich echter op, of de scholen dan gingen voorbereiden op het M.A.V.O.-diploma of op I.V.O.-diploma's met M.A.V.O.-erkenning. Dit laatste was in het verleden steeds het geval geweest; er was toen sprake van een grote mate van erkenning op het niveau van M.U.L.O.-diploma's.

Grosheide had op een desbetreffende vraag geantwoord, dat I.V.O.-B-diploma's wel zouden mogen worden uitgegeven, maar dat alle erkenningen uit het verleden met ingang van de nieuwe wet vervallen waren.

De discussie liep tijdens de vergadering hoog op. De beslissingen waarvoor men als scholen gesteld werd, dreigden de eenheid binnen de Vereniging ernstig te verstoren. Was men nog wel bereid om onder leiding van het bestuur door te gaan met de gezamenlijke strijd voor een eigen regeling van de eindafsluiting? Indien dat niet het geval was, dan zou men de bereidheid moeten opbrengen om zich als I.V.O.-gemeenschap te beraden op de eigen identiteit en om te streven naar een duidelijker leerplan, een duidelijker werkwijze en een duidelijke afsluiting (101).

Een brief van het Verenigingsbestuur aan de besturen der I.V.O.-scholen, gedateerd 26 november 1970 (102), maakte gewag van de teleurstellingen die het bestuur bij het gesprek met de Staatssecretaris Grosheide kreeg te verwerken en van de regeling die van de kant van het Ministerie werd toegestaan: drie maal per jaar eindproeven (mondeling: schoolexamen op door de school zelf te bepalen wijze; schriftelijk: centraal vastgestelde opgaven). In de brief werd tevens opgemerkt dat iedere school zelfstandig, dus niet via de Vereniging, haar aanvraag ex artikel 29, zevende lid moest indienen. Het Ministerie zou iedere aanvraag nauwkeurig op haar eigen mérites bezien. De Vereniging zou geen handelende taak hebben bij de aanvragen om toepassing van artikel 29, lid zeven.

Indien scholen de mogelijkheid wilden openhouden voor verdere actie voor een consequente toepassing van het I.V.O.-systeem, zouden ze in hun aanvraag duidelijk tot uiting moeten brengen:

- dat de aanvraag niet (volledig) in overeenstemming was met hun I.V.O.-principes;
- dat zij de aanvraag thans indienden om het risico te vermijden dat hun leerlingen bij afwezigheid van enige regeling ex artikel 29, zevende lid, in 1972 gedwongen zouden zijn aan het uniforme M.A.V.O.-examen deel te nemen.

Aan de hand van de afschriften van de verzoeken van de aparte scholen zou het bestuur nagaan, hoeveel leden zich plaatsten achter de door het Ministerie voorgestelde eindproevenregeling en hoeveel leden er pleitten voor verruiming ervan. Op deze wijze zou het bestuur exact kunnen vaststellen wat de leden wilden en konden, waarna het zou bezien of en hoe het verdere acties zou kunnen ondernemen.

Het verslag van de bestuursvergadering van 11 maart 1971 (103) vermeldt, dat slechts twaalf scholen schriftelijke reacties hadden gestuurd. De diversiteit binnen de Vereniging was kennelijk zeer groot, maar daardoor was het voor het bestuur onmogelijk een actieprogramma op te zetten, sterker nog het bestuur kreeg het vermoeden, dat de leden weinig of geen vertrouwen hadden in zijn beleid (104). Tekenend daarvoor waren de traagheid waarmee informatie aan het bestuur werd doorgegeven en de geringe opkomst op de ledenvergadering. Het bestuur vroeg zich af, of de structuur van de Vereniging hier misschien debet aan was. Ook stelde het zich de vraag, welke taken het in de toekomst nog kon hebben.

Het verslag van de bijeenkomst van 31 augustus 1971 (105) meldt, dat er wederom gesprekken met het Ministerie hadden plaatsgevonden (106) en dat het I.V.O.-secretariaat van het Ministerie 25 afschriften betreffende aanvragen ex artikel 29, zevende lid, had ontvangen.

Aan zestien scholen was door het Ministerie medegedeeld, dat zij drie maal per jaar konden meedoen aan het centraal schriftelijk werk. Negen scholen konden verdere afwijkingen toepassen, maar dan wel zonder de mogelijkheid aan de leerlingen uiteindelijk een erkend M.A.V.O.-diploma uit te reiken. De Minister had daarbij aangetekend: 'Wel ben ik bereid om via de inspectie inlichtingen te verschaffen over de kwaliteit van de betrokken scholen en - zo nodig - voor een ruime waardering te pleiten'. Hiermee werd in feite te kennen gegeven, dat de Minister genoegzaam het niveau erkende van leerlingen van deze scholen die na het behalen van hun I.V.O.-diploma H.A.V.O. of M.B.O. wilden gaan volgen (107).

Toch bleven er nog tal van onduidelijkheden waarmee men niet goed raad wist en die de verhouding met het Ministerie en de verhoudingen binnen de Vereniging vertroebelden.

Een hoorzitting met de Commissie van Onderwijs in de Tweede Kamer (22 november 1971)(108) bracht weinig hoop: de sfeer was gedistantieerd. Blijkbaar hadden leden van de Commissie de indruk, dat I.V.O.-scholen nog altijd standenscholen waren met onderwijs voor zogenaamde 'kneusjes'. Op-

merkingen van deze strekking deden geen goed aan het overleg, al was er na enige informatie over en weer naderhand groeiende sympathie te bespeuren.

4.3.7 De herstructurering van de Vereniging

De I.V.O.-docentencontactdag op 24 november 1971 (109) bracht ruim 100 personen op de been. Het belangrijkste bespreekpunt op deze dag vormde de afsluitingsproblematiek van de I.V.O.-scholen. Het bleek, dat verschillende docenten niet wisten waarom door hun school voor een bepaald afsluitingsmodel was gekozen. Er was duidelijk irritatie te merken ten opzichte van schoolbesturen die in deze in gebreke waren gebleven hun leerkrachten te raadplegen of in te lichten.

Daarnaast was er een serieuze bezorgdheid te constateren met betrekking tot de structuur van de Vereniging. Deze bezorgdheid leidde tot een motie over de structuur van de bestaande I.V.O.-organisatie. (110).

In de motie vroeg de vergadering aan de Adviescommissie op de kortst mogelijke termijn met het bestuur van de I.V.O.-Vereniging contact op te nemen om te komen tot een werkvergadering (werk-weekend), waarnaar alle belanghebbenden (schoolbesturen, docenten, ouders etc.) vertegenwoordigingen zouden kunnen sturen.

Deze werkgroep zou een schets dienen te ontwerpen van een democratische structuur binnen de bestaande I.V.O.-beweging. Deze structuur zou het mogelijk moeten maken, dat de Vereniging straks duidelijker naar *buiten* toe namens alle leden zou kunnen optreden en naar *binnen* de leden beter zou kunnen informeren over onderwijskundige zaken in nauw contact met de pedagogische centra, universiteiten en andere gespecialiseerde instellingen op onderwijsgebied. Daartoe zou onder meer wijziging van de Statuten noodzakelijk zijn.

De onzekerheid omtrent de plaats en waarde van het I.V.O.-diploma, de 'afhoudpolitiek' van het Ministerie, de verdeeldheid van de I.V.O.-scholen en in verband daarmee de moeilijke positie van het bestuur bij de onderhandelingen in Den Haag hadden geleidelijk een fikse vertrouwenscrisis binnen de Vereniging veroorzaakt. Dat de in 4.2 reeds genoemde scholen in 1971 afhaakten, stond daarmee in verband; vijf van deze scholen (111) behoorden tot de groep van negen, die het I.V.O.-diploma-B als enige logische afsluitingsmogelijkheid zagen.

Deze scholen besloten in los federatief verband gezamenlijk op te treden.

Zij kregen toestemming van de Minister om met behoud van subsidie voorlopig op hun eigen wijze door te gaan (112). Zij konden uiteraard niet langer de I.V.O.-diploma's van de Vereniging uitreiken maar wel diploma's van de eigen school.

De in de Vereniging overblijvende scholen hadden zich nu te beraden op de toekomst. Voorlopig tekenden vier tot zes scholen voor het uitreiken van I.V.O.-diploma's, vijf scholen sloten zich aan bij de landelijke M.A.V.O.-regeling van één keer per jaar examen, de rest maakte gebruik van de toegestane drie-maal-per-jaar-regeling met centraal schriftelijk examenwerk.

In feite kon men daar geen vrede mee hebben; het bestuur zag deze situatie als een status quo dat op den duur doorbroken moest worden.

De herstructurering van de Vereniging werd op de docentencontactdag van 24 maart 1972 en in het directeurenoverleg (113) besproken. Drie leden van de Adviescommissie, de directeuren Tj. de Boorder, C. Koeman en S. van Zanden maakten naar aanleiding van deze besprekingen een discussiestuk, waarin zowel voor de organisatiestructuur als over de doelstellingen van de Vereniging suggesties werden gedaan. Zij meenden, dat herstructurering nodig was om de steeds slapper wordende band tussen bestuur en scholen te versterken; zij gaven de suggestie, dat samenwerking met andere verenigingen die zich eveneens bezighielden met onderwijsvernieuwing wellicht goede impulsen in eigen kring zou kunnen geven; zij vroegen zich af wat onder 'modern onderwijs' zou moeten worden verstaan en of wellicht adviezen van onderwijsdeskundigen als Van Gelder hierbij een helpende rol zouden kunnen spelen.

Herziening van de doelstellingen en herformulering ervan achtten zij voorwaarden voor nader overleg. Op 14 september 1972 had de Adviescommissie een gesprek met prof. Van Gelder.

De commissie had voor die gelegenheid een stuk gemaakt (114) waarin de ontwikkelingen in de laatste tien jaar nog eens op een rij waren gezet.

Zij releveerde daarin, dat:

1. *de structuur van de Vereniging achterbleef bij de maatschappelijke ontwikkeling (democratisering);*
2. *de Vereniging er niet in slaagde 'koploper te blijven in de ontwikkeling van het onderwijs'.*

Wel hadden de totstandkoming van het hoofden/directeurenoverleg en van de Adviescommissie bijgedragen tot duidelijkheid ten aanzien van de noodzake-

lijke ontwikkelingen in verband met de Mammoetwet en tot oplossing van allerlei onderwijs-organisatorische problemen. Gevolg hiervan was, dat terwijl de structuur van de Vereniging niet veranderde, de initiatieven en belangrijke besluiten in feite kwamen van het directeurenoverleg en van de Adviescommissie.

De strijd met het Ministerie over de examenregeling, resp. eindproevenregeling had in feite de scholen uiteengedreven, hoewel uit een enquête (begin 1972) was gebleken, dat 90% van de scholen graag door wilde gaan met de oude eindproevenregeling, mits zij een M.A.V.O.-erkenning (gelijke rechten M.A.V.O. en I.V.O.-B) zouden krijgen.

De I.V.O.-Vereniging had nu voor de scholen geen functie meer als coördinator van de eindproevenregeling en als verstrekker der diploma's.

De vraag wat de leden der Vereniging bond, was daarmee actueel geworden. In nieuwe Statuten zouden de doelstellingen weer het bindend element in de Vereniging moeten worden. Deze doelstellingen zouden zodanig moeten worden geformuleerd, dat de Vereniging aantrekkelijk zou worden voor vele potentiële onderwijsvernieuwers. De vraag aan Van Gelder was nu: 'Wilt U ons helpen bij het verwoorden van deze doelstellingen, zodat zij passen bij de huidige kennis ten aanzien van onderwijs en leidraad kunnen zijn voor de toekomst?'

Daarnaast wenste de commissie aanwijzingen voor een actieprogramma op korte termijn.

Van Gelder zette uiteen, dat de I.V.O.-scholen onder géén voorwaarde hadden moeten toegeven aan de eisen van het Ministerie ten aanzien van de examenregeling (115). Hij was van oordeel, dat er op het Departement een groot gebrek aan inzicht was met betrekking tot onderwijsproblemen. Vele vernieuwingsbewegingen (Dalton, Montessori e.a.) waren vastgelopen, omdat zij de externe examens in hun onderwijs hadden opgenomen. Het accepteren van een dergelijke examenregeling heeft immers doorgaans te veel invloed op het gehele onderwijs vanaf het eerste leerjaar, aldus betoogde Van Gelder. Als de Vereniging keihard naar buiten had gebracht, dat een examen niet acceptabel was, dan had zij kunnen rekenen op de hulp van vele actieve jonge mensen. Nu had het I.V.O. zich als vernieuwingsbeweging geblokkeerd. Op de vraag of het toch niet mogelijk was aan vernieuwing te doen én deel te nemen aan een examen, antwoordde Van Gelder, dat dit formeel wel gaat. maar dat het in de praktijk niet lukt, omdat je mogelijkheden als pioniersbeweging te zeer worden beperkt.

Het I.V.O. maakte volgens hem een geringe kans om in de vernieuwingsbeweging een rol van betekenis te spelen. Naar zijn oordeel was het teveel geïsoleerd, te beperkt (bijna uitsluitend M.A.V.O.) en te elitair. Op de vraag, in welke richting voor het I.V.O.-pionierswerk te doen zou zijn, noemde hij een viertal actiepunten:

- *middenschoolproblematiek aanpakken;*
- *arbeidersjeugd kansen geven;*
- *interne democratisering realiseren;*
- *emancipatieproblemen aan de orde stellen.*

Daarbinnen waren volgens Van Gelder dan nog allerlei nuances van min of meer radicaal handelen aan te brengen.

Met een zuiver pedagogisch-didactische aanpak alleen zou men geen voet meer aan de grond krijgen: de maatschappelijke problemen zouden voortdurend moeten 'meespelen'.

Als het I.V.O. zou willen meedoen aan dit vernieuwingswerk, zou het moeten kiezen voor een strijd bare opstelling, waarbij het zijn plaats zou moeten bepalen vanuit een maatschappelijke analyse, aan de hand waarvan zou kunnen worden bepaald welke zaken achtereenvolgens zouden moeten worden aangepakt. Van Gelder was van mening, dat niet aan de structuur van de I.V.O.-Vereniging zou moeten worden gesleuteld, voordat men het eens was over de doelstellingen voor de toekomst. Op de vraag aan Van Gelder, hoe men binnen het I.V.O. deze zaak zou moeten aanpakken, antwoordde hij, dat I.V.O.-mensen samen met diverse actieve personen uit verschillende groepen binnen de samenleving een discussie op gang zouden moeten brengen om zodoende een aantal maatschappelijke behoeften en daaraan te relateren onderwijsdoelstellingen in het vizier te krijgen. Daarbij zou het volgens Van Gelder belangrijk zijn ook contact te zoeken 'met de jonge generatie van wetenschappelijke onderzoekers op het terrein van het onderwijs' (116). Van Gelder wees in zijn gesprek met de Adviescommissie wel wege naar de toekomst, maar de commissie zag grote problemen opdoemen ten aanzien van het bewandelen van deze wegen. Zij concludeerde dan ook in haar advies aan het bestuur (117).

- '1. De door prof. Van Gelder aangegeven weg is tijdrovend en het vereiste klimaat hiervoor is in de Vereniging nog niet aanwezig.*
- 2. Naar onze mening beschikt onze Vereniging over geen of te weinig deskundigen, die in staat zijn om de door prof. Van Gelder geschetste maatschappelijke analyse uit te werken. De Adviescommissie kan deze taak niet aan.*

3. *Tegen het advies van prof. Van Gelder in adviseren we het bestuur door te gaan met de wijziging van de statuten (binnen de daarvoor gestelde termijn).*
4. *Verder adviseren we het bestuur een commissie te vormen die een voorlopige summiere formulering van de doelstellingen kan ontwerpen.*
5. *'odra de Vereniging onder de nieuwe structuur functioneert, zal de eerste taak van het nieuwe bestuur zijn: de formulering van de nieuwe doelstellingen'.*

Het advies van Van Gelder was kennelijk te hoog gesteld om reëel effect te sorteren in de Vereniging. Bovendien ontbraken binnen de Vereniging tijd en middelen om de door Van Gelder beoogde (brede) maatschappelijke discussie af te wachten. Men wilde aan het werk en liefst op korte termijn resultaten zien. Deze houding was gezien de situatie waarin de Vereniging verkeerde begrijpelijk, maar niet bevorderlijk voor het doorbraken van het isolement waarin men zich bevond.

Tijdens de bestuursvergadering van 22 september 1972 (118) kwam de herstructurering aan de orde.

Vraagpunt was al direct, of men zou beginnen met het ontwerpen van een nieuwe structuur of met het formuleren van doelstellingen. Het bestuurslid W.A. Steenbergen wees wat dit laatste betreft op ontwikkelingen binnen het kader van denken over de middenschool (119). Een kleine commissie zou de doelstellingen nader in studie nemen, een andere commissie zou statuten ontwerpen voor een nieuwe organisatievorm. Beide commissies brachten op 13 november 1972 (120) verslag uit. De doelstellingen zowel als de statuten waren toen in ontwerp gereed. Besloten werd, dat de doelstellingen na besproken te zijn in de Adviescommissie naar de scholen zouden worden gezonden met het verzoek ze door bestuur, schoolleiding, leerkrachten en ouders te laten commentariëren. De concept-statuten werden tijdens de vergadering van commentaar voorzien en soms opnieuw geredigeerd. De statuten werden tijdens de ledenvergadering van 18 januari 1973 (121) goedgekeurd.

Tijdens deze vergadering hadden de zittende bestuursleden hun zetels ter beschikking gesteld en was er een interimbestuur gekozen bestaande uit: vier 'oude' bestuursleden, vier directeurs, zes docenten en twee ouders. Daarmee werd een belangrijke stap genomen in de richting van interne democratisering van de Vereniging.

Op het moment dat de nieuwe Vereniging Koninklijke goedkeuring zou krijgen,

zouden de interim-bestuursleden hun mandaat als bestuurslid ter beschikking stellen, zodat daarna een definitief bestuur kon worden gekozen.

4.4 De Vereniging en het onderwijs aan de I.V.O.-scholen

4.4.1 Groeiproblemen

In de voorafgaande paragrafen zijn reeds verschillende belangrijke onderwijstopics uit de periode 1959-1973 aan de orde geweest.

De Vereniging had, zoals wij in paragraaf 4.2 zagen, een belangrijke ledenwinst geboekt.

De groei van de Vereniging van 6 naar 32 leden - scholen was zeker spectaculair te noemen, maar dit betekende wel, dat er een hoge wissel getrokken werd op de Vereniging en haar organen, die zich voor het probleem zagen geplaatst om de nieuwe scholen te begeleiden op de weg naar de I.V.O.-werkwijze. Dit gelukte niet gelijkkelijk voor alle scholen.

De minste problemen leverden scholen op die als I.V.O.-school werden gesticht. Gewoonlijk werd een ervaren I.V.O.-leerkracht als hoofd benoemd, die in staat werd geacht de groei en ontwikkeling van de school te leiden en te begeleiden.

Anders lag het met scholen die van oorsprong klassikale U.L.O.-scholen waren, en leerkrachten hadden die jarenlang vanuit de U.L.O.-traditie hadden gewerkt en opgeleid. De veranderingsprocessen die binnen deze scholen nodig waren om van een klassikale naar een individualiserende werkwijze te komen, verliepen soms traag en leidden niet altijd tot succes. Bij de discussie rondom het centraal schriftelijk eindexamen M.A.V.O. hadden zij gewoonlijk ook de minste moeite om aan dit examen te gaan deelnemen: bij hen hadden de I.V.O.-principes de minste kans gehad diep wortel te schieten.

De 'oude' scholen namen in de Vereniging een wat bijzondere plaats in, omdat zij geroepen waren om de I.V.O.-idealen te representeren en uit te dragen in de commissies die binnen de Vereniging de taak hadden aan het individualiserend onderwijs aandacht te besteden en vorm te helpen geven. Deze taak was in de gegeven omstandigheden zwaar te noemen, omdat de Vereniging geen vrijgestelde krachten had om vormen van bijscholing voor leerkrachten te verzorgen. Wat gebeurde, had plaats op basis van vrijwilligheid; alleen de secretaris van de Vereniging ontving een vergoeding voor zijn informerende en coördinerende werkzaamheden.

Dat men onder deze omstandigheden scholen uit het buitengewoon onderwijs niet of nauwelijks van dienst kon zijn, laat zich licht begrijpen; zij vielen bovendien onder andere wettelijke regelingen.

De Vrije Scholen in het gezelschap gingen in feite naar uitgangspunten en werkwijze hun eigen gang. Door bepaalde modificaties aan te brengen in hun klassikale aanpak werd het aan hun leerlingen mogelijk gemaakt proeven en eindproeven af te leggen. Op grond hiervan kon deze leerlingen een I.V.O.-diploma worden uitgereikt, waardoor zij toegang kregen tot bepaalde vervolgopleidingen.

Deze diversiteit van de scholen die zich bij de Vereniging aansloten, stond in feite het geleidelijk ontstaan van een duidelijk 'I.V.O.-plaatje' in de weg. Zo is het ook te begrijpen, dat noch de inspectie noch het Departement een goed beeld had van het I.V.O. en van de I.V.O.-school en dat de officiële instanties zich bij belangrijke situaties die zich voordeden bij de invoering van de Mammoetwet, richtten tot de aparte scholen en niet tot de collectieve groep van I.V.O.-scholen.

Dit optreden van de kant van de Overheid kan niet zonder meer met de term 'verdeel- en heers-politiek' worden afgedaan; men zou zich echter wel kunnen afvragen of de Overheid hier voldoende ruimte liet aan het particulier initiatief, te meer omdat de W.V.O. mogelijkheden daartoe bood.

Het is hier niet de plaats om nogmaals op de strijd om de examens in te gaan; dat is reeds in paragraaf 4.3 gebeurd. Wel zou men kunnen stellen, dat deze strijd waarschijnlijk de groei binnen de Vereniging naar meer eenheid van opvatting en werkwijze in niet onaanzienlijke mate heeft geremd, ja zelfs in bepaalde opzichten heeft gestopt: het uittreden uit de Vereniging van enige scholen, waaronder 'oude' I.V.O.-scholen is daar een symptoom van. De drang naar herformulering van de doelstellingen en het zoeken van deskundige hulp daarbij kan symptomatisch worden genoemd voor gevoelens van toenemende onzekerheid omtrent de eigen I.V.O.-identiteit.

4.4.2 De scholen en de toekomst

Ondanks groeiproblemen in de Vereniging en in de scholen werd er in vele scholen met veel durf en veel élan gewerkt.

De jaarlijkse I.V.O.-dag was een ontmoetingspunt voor de leerkrachten van alle scholen. Daar werden ervaringen uitgewisseld en daar werd ernaar gestreefd op ruime schaal informatie te verschaffen over te verwachten ont-

wikkelingen. Op de I.V.O.-dag van 6 oktober 1967 te Utrecht hield inspecteur drs. J.G.L. Ackermans een voordracht (122) over het I.V.O. gezien tegen de achtergrond van het M.A.V.O., de nieuwe organisatievorm binnen het voortgezet onderwijs. Ackermans broeg zich daarbij af: 'Welke problemen zijn er didactisch-organisatorisch?'.

Na een goede afweging van de verschillende aspecten van de I.V.O.-werkwijze tegenover de wettelijke mogelijkheden die de Mammoetwet binnen het kader van het M.A.V.O. bood, stelde hij vast, dat de Mammoetwet het mogelijk maakte dat de belangrijkste verworvenheden van het I.V.O. behouden zouden blijven. Hij ging daarbij in het bijzonder in op de Artikelen 25 en 29 van de wet.

Uit zijn typering van eindexamens als momentopnamen aan het einde van de M.A.V.O.-schoolloopbaan en eindproeven als natuurlijke afsluitingsmomenten gedurende de I.V.O.-schoolperiode bleek wel, dat hij het onderscheid tussen beide goed wist te schatten. Hij verduidelijkte dit nog met de woorden: 'Belangrijk voor het I.V.O. is niet alleen het einddoel, maar vooral ook de weg naar het einddoel'.

Het leek hem niet essentieel, of de proeven nu iets vroeger of iets later in de school werden afgelegd; dit mocht de gelijkstelling van I.V.O.- en M.A.V.O.-diploma's niet in de weg staan.

Tenslotte wierp Ackermans nog een blik in de toekomst, waarin hij een mogelijke voortgang en een mogelijke teruggang van externe examens meende te kunnen onderkennen.

Hij stelde vast:

1. *dat men bij het gewone examen met een voortschrijdende objectivering te maken zou krijgen; dit kon onder meer betekenen, dat de examens steeds meer schriftelijk zouden worden afgelegd;*
2. *dat het afnemen van de examens zich dan steeds meer aan de docent zou gaan onttrekken en zou worden verplaatst naar een centraal instituut;*
3. *dat er een verdere voortschrijding zou plaats vinden naar de objectivering van de studietoetsing;*
4. *dat daar tegenover ook een voortschrijdende terugdringing van het externe examen ten gunste van het interne examen zou kunnen plaatsvinden;*
5. *dat het examen als beoordelingsvorm meer naar de achtergrond zou worden gedrongen.*

Deze rede zal op het gehoor van I.V.O.-docenten en -bestuursleden indruk hebben gemaakt. Men zag er een vingerwijzing en een uitgestoken hand van officiële zijde in (123).

Het verloop van de strijd met het Departement in de jaren ná 1968 (zie paragraaf 4.3.6) doet ons zien, dat de weerstand van het ambtelijk apparaat groter kan zijn dan individuele ambtenaren soms wensen.

In het jaar 1968 verschenen twee publicaties over het I.V.O. De eerste ervan verscheen als nr. 229 in de Opvoedkundige Brochurenreeks onder de titel 'Het Individueel Voortgezet Onderwijs'; de auteur is J.T.A. van Houdt. Behalve een historische inleiding geeft dit boekje een aardig beeld van de structuur van het I.V.O. omstreeks 1968 en van het I.V.O. in de praktijk. Hierbij worden bijvoorbeeld het proevenstelsel en de begeleiding van leerlingen door mentoren besproken. Ook laat Van Houdt een aantal bezwaren tegen de I.V.O.-werkwijze de revue passeren, maar hij geeft ook aan dat deze bezwaren staan of vallen met de wijze waarop men binnen de school deze bezwaren onderkent en er oplossingen voor weet te vinden (124).

In zijn 'Besluit' (125) is Van Houdt vol goede moed voor de toekomst: het I.V.O.-concept zou naar zijn oordeel goed toepasbaar zijn binnen nieuwe schooltypen die in de naaste toekomst in het kader van de Mammoetwet zouden ontstaan, in het bijzonder M.A.V.O. en H.A.V.O.

Wie in de jaren '60 de discussies over bijvoorbeeld de vormgeving van het H.A.V.O. heeft gevolgd, kan zich zeer wel Van Houdt's conclusie indenken. Een wat wijdere strekking heeft het boek van P.H. van Os en H. Passchier, getiteld 'De I.V.O.-school' (126). De bedoeling van beide auteurs, die al jarenlang in het I.V.O. werkzaam waren, was een introductie te schrijven voor leerkrachten van scholen die met individualiserend voortgezet onderwijs wilden kennismaken en er eventueel mee wilden gaan werken.

Het boek gaat dan ook wat breder en dieper op het I.V.O. in. Achtergronden, geschiedenis, proevenstelsel, studiebegeleiding en de lichamelijke, muzische en sociale aspecten van het onderwijs worden besproken, waar bij op de beide laatste onderwerpen bijzondere accenten worden gelegd.

Ook hebben de auteurs aandacht voor de overdraagbaarheid van de werkwijze op nieuwe situaties die zich zullen voordoen, wanneer de Mammoetwet in werking zal treden. Zij denken daarbij, evenals Van Houdt, aan onder andere M.A.V.O.- en H.A.V.O.-scholen en zien deze overdraagbaarheid speciaal op het gebied van het proevenstelsel, het mentorschap en de leerlingen-begeleiding (127).

Zij hebben echter ook oog voor weerstanden en problemen die zich daarbij kunnen voordoen, zoals het doorbreken van gevestigde gewoonten en atti-

tudes bij de zittende leerkrachten, het ontwerpen van lesroosters waarin het leerlingen wordt mogelijk gemaakt op flexibele wijze hun gang door de leerstof te maken, het verbeteren van de outillage van scholen waar- door ze beter geschikt worden voor het vernieuwde onderwijs etc.

Om het zover te krijgen zullen er naar het oordeel van de auteurs echter veranderingen moeten komen in de gezindheid van overheidsdienaren en leer- krachten ten opzichte van de school en de leerlingen.

Intellectuele, lichamelijke, sociale en muzische vorming zullen gelijke waardering moeten krijgen met een nadruk op de creatieve elementen daarin. De bereidheid tot dienstbaarheid zal naast goed vakmanschap de leerkracht moeten kenmerken.

Binnen de school zal het begeleidingsaspect versterkt moeten worden; leer- kracht en leerling zullen elkaar daarbij ontmoeten op basis van gelijk- waardigheid als mens. Als zwaarste taak voor leerkrachten-begeleiders zien zij:

'verantwoording afleggen voor wat wij ouderen met de ons gegeven mogelijkheden van de wereld gemaakt hebben en duidelijk maken vol- gens welke normen wij leven. Of we normatief leven, of we werkelijk een doorlopende keus doen tussen wat we juist en onjuist achten, dan wel freewheelen langs de problemen van het leven. Als we het eerste doen, kunnen we misschien een schakel worden tussen jeugd en maatschappij. Met beide moeten we ons geëngageerd weten en voelen' (127).

Dit lezende krijgt men de gedachte, dat Van Gelder's uitspraken uit 1972, die in de vorige paragraaf in verband met de herstructureringsplannen aan de orde kwamen, in I.V.O.-kringen niet vreemd geklonken kunnen hebben. Met name in de hierboven geciteerde uitspraak van Van Os en Passchier wordt de relatie onderwijs - opvoeding - maatschappij reeds duidelijk ge- legd.

Tenslotte willen wij hier wijzen op een poging uit 1969 om een officieel orgaan van de Vereniging in het leven te roepen, dat regelmatig informa- tie en voorlichting zou bieden en de gelegenheid tot discussie zou open- stellen. De verantwoordelijke redacteur was Tj. de Boorder, directeur van de 3^e Openbare I.V.O.-school te Utrecht. De Boorder volgde, na enige ja- ren onderwijs te hebben gegeven, een journalistieke loopbaan en keerde vervolgens terug naar het onderwijs; hij was gegrepen door de I.V.O.- idealen en had al geruime tijd functies bekleed in de Vereniging.

Een blik in het eerste nummer van 'I.V.O.-Contact' (129) toont ons, dat men vertrouwen had in de toekomst van het I.V.O.; De Boorder bracht dit in zijn inleidend artikel op de volgende wijze onder woorden (130):

'Het I.V.O. leidt iedere leerling langs de speciale voor hem geschikte weg, van proef tot proef, naar het door hem gekozen einddoel, zonder angst voor doubleren en zonder examen dwang. Men gaat de laatste jaren in steeds breder kring inzien, dat deze werkwijze de enige mogelijkheid biedt om in de toekomst tot een verantwoord en efficiënt opgezet voortgezet onderwijs te komen.

Als de Overheid het I.V.O. ook maar iets van de middelen zou willen ontnemen om het proevensysteem tot het einddoel voort te zetten, dan zou zij die later ongetwijfeld terug moeten geven. Want het lijkt toch wel zeker, dat het hele voortgezet onderwijs in de toekomst I.V.O. zal zijn'.

Dit optimisme ging misschien te ver; het feit dat iemand uit de I.V.O.-kring zo'n uitspraak deed, zegt wel veel over de gespannen verwachtingen die men toen koesterde.

Wat gematigder in zijn enthousiasme toonde zich S. van Zanden in zijn artikel: 'Het I.V.O. en de Mammoetwet' (131). Hij pleitte daarin voor samenwerking tussen de scholen, omdat men in de komende jaren veel van elkaar zou moeten leren en veel met elkaar zou moeten doen. Dit zag hij temeer als een levensnoodzaak, omdat bijna iedere school binnen de ruime kaders van het I.V.O.-reglement zijn eigen werkwijze had. Het 'I.V.O.-Contact' zou daarbij een uitstekend hulpmiddel kunnen zijn. Het is jammer, dat 'I.V.O.-Contact' na een hoopgevende start spoedig om financiële redenen moest stoppen. Enige jaren later verscheen het echter in een nieuwe gestalte (132).

Gaat men af op wat hier over de inleiding van inspecteur Ackermans, over de hier genoemde publicaties over het I.V.O. en over de start van 'I.V.O.-Contact' gezegd is, dan ziet het er uit alsof men in I.V.O.-kringen een zonnige toekomst verwachtte. Wij menen, dat er inderdaad een dergelijk optimisme, gedragen door idealisme, aanwezig was en dat men binnen de scholen ook vanuit dit optimisme en idealisme leefde en handelde. Het stoten tegen de harde wettelijke kaders heeft stellig hier en daar builen en schrammen doen ontstaan, maar was toch niet in staat bij de meeste scholen het vertrouwen in de toekomst te doden.

Men hoopte binnen de 'Vereniging' het gemeenschappelijk denken over de

actuele I.V.O.-problemen te bevorderen door de jaarlijkse I.V.O.-contactdagen die sinds eind 1971 het karakter kregen van discussiebijeenkomsten in plaats van zittingen waarbij naar voordrachten van externe deskundigen werd geluisterd met gelegenheid tot vragen stellen achteraf (133). De discussiebijeenkomsten waren een duidelijk symptoom van de behoefte aan een democratischer bestuur en beleid in de Vereniging.

4.5 Samenvattende opmerkingen

In deze paragraaf willen wij ter afsluiting van dit hoofdstuk een aantal korte opmerkingen maken over de ontwikkelingen die zich tijdens de periode 1959-1973 in de 'Vereniging' hebben voorgedaan. Wij schenken daarbij aandacht aan:

- bestuurlijke zaken;
- schoolzaken;
- onderwijszaken.

4.5.1 Bestuurlijke zaken

De bestuursvorm binnen de 'Vereniging van I.V.O.-scholen' was weinig minder autocratisch dan die tijdens het bestaan van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma'.

In feite bestond het bestuur in beide perioden uit schoolbestuurders en kwamen leerkrachten van de scholen niet aan het bestuur te pas. Ook de Ledenvergadering (1959-1973) bestond uit bestuursleden van de participerende scholen. Omdat in de schoolbesturen vaak ouders van leerlingen van de scholen zitting hadden, kan men zeggen, dat deze in de Ledenvergadering mogelijkheden hadden hun stem te laten horen, echter niet als vertegenwoordig(st)ers van de groep der ouders.

De invloed van de 'mensen uit het veld' op de gang van zaken was in de eerste jaren van het bestaan der Vereniging nog gering, hoewel de directeuren van de scholen wel toegang tot de Ledenvergadering hadden en daar in sommige gevallen aan de discussie deelnamen. Hun invloed werd langzamerhand groter, toen het directeurenoverleg toegang tot de bestuursvergaderingen kreeg.

Ook de Adviescommissie, bestaande uit een aantal directeuren, won langzamerhand aan invloed, ook al doordat de noodsituatie, waarin de Mammoetwet met haar schriftelijke M.A.V.O.-eindexamens de I.V.O.-scholen bracht, het bestuur steeds meer noodzaakte het advies van deskundigen uit de scholen

in te roepen. Ook de voorzitter van de Adviescommissie ging aan de bestuursvergaderingen deelnemen en uit de Adviescommissie werd tenslotte op het bestuur een beroep gedaan de jaarlijkse I.V.O.-contactdag tot een vergadering te maken, die discussieerde over actuele I.V.O.-problemen met het doel de Adviescommissie zelf te adviseren, onder meer over herstructurering en democratisering van de Vereniging (134). Zo ziet men in de jaren zeventig geleidelijk een opschuiving van de Vereniging in democratischer richting tot stand komen. Zij zou haar beslag krijgen in de nieuwe verenigingsstructuur.

4.5.2 Schoolzaken

Wij constateerden dat in de periode 1959-1973 het aantal leden-scholen sterk toenam. Omstreeks 1970 waren 32 scholen tot de Vereniging toegelaten en was er nog een groep van scholen die toelating hadden aangevraagd. Tijdens de spannende discussieperiode met het Ministerie (1970-1972) liet de Vereniging geen nieuwe leden toe. Er had zelfs ledenverlies plaats, toen in 1971 de zes scholen uittraden die het niet eens waren met het beleid van de Vereniging inzake de eindexamens. In 1973 trad ook de Goudse school 'De Driestar' uit de Vereniging; op dat tijdstip waren nog 26 scholen lid.

We merkten reeds op, dat deze scholen een heterogeen gezelschap vormden qua richting, maar ook qua werkwijze. De Vereniging vormde in feite een paraplu waaronder vogels van diverse pluimage een plaatsje vonden.

Dat was ook uitgangspunt geweest bij de oprichting; immers Artikel 3 van de Statuten luidde: 'De Vereniging stelt zich ten doel de bevordering *in de meest ruime zin* van het individueel voortgezet onderwijs'.

Deze situatie bleef bestaan, toen de Vereniging haar nieuwe vorm kreeg.

4.5.3 Onderwijszaken

Met de overgang naar de nieuwe structuur waren de onderwijsproblemen die om een oplossing vroegen zeker nog steeds duidelijk aanwezig: de regeling van de examens, de erkenning van de I.V.O.-B-diploma's, de formulering van nieuwe onderwijsdoelstellingen resp. de nieuwe formulering van al bestaande doelstellingen, nadere precisering en operationalisering daarvan, curriculumontwikkeling ten behoeve van het I.V.O. en, indien men alsnog de lijn zou wensen door te trekken die Van Gelder aanwees, het bevorderen van interne democratisering in de scholen, het meedenken over de midden-

school en het toelaten van maatschappelijke problematieken in het eigen onderwijs. In de komende jaren zou men wegen en middelen moeten vinden om zowel dringende problemen op bestuurlijk gebied als op het gebied van de scholen en hun onderwijs het hoofd te bieden.

5. De I.V.O.-Vereniging, 1973 - 1984

5.1 Vereniging en statuten

Volgens Artikel 1 van de Statuten, die in de Adviescommissie waren voorbereid, werd de Vereniging met ingang van 1 maart 1973 aangegegaan. De Vereniging zou officieel gevestigd zijn te Krimpen aan den IJssel, de plaats waar het toenmalige secretariaat gevestigd was (135). De nieuwe Vereniging verwierf op 18 juni 1973 Koninklijke goedkeuring en de Statuten werden gepubliceerd in de Staatscourant van 19 september 1973. Het interim-bestuur dat de lopende zaken moest regelen, vergaderde nog tot eind oktober 1973; hierna was het dagelijks bestuur (136) nog enige malen bijeen ter voorbereiding van de ledenvergadering van 19 november 1973. Daarna zou het nieuwe bestuur aan het werk gaan om de 'Vereniging ter bevordering van op het Individuele kind gerichte Vernieuwing van het Onderwijs, genaamd I.V.O.-Vereniging' van start te laten gaan.

De naam van de I.V.O.-Vereniging duidde aan, dat haar doel nog iets ruimer gesteld was dan dat van de Vereniging van I.V.O.-scholen*.

Artikel 2, eerste lid omschrijft dit doel als volgt:

- 'a. De bevordering in de ruimste zin van het op het individu gerichte onderwijs, zodanig dat iedere leerling zich kan ontplooiën naar eigen aard en tempo, door zinvol werken, zowel individueel als in groepsverband, waarbij de zelfwerkzaamheid en de karaktervorming centraal staan, en aan de intellectuele, de sociale en de culturele ontplooiing van de persoonlijke gelijkelijk aandacht wordt geschonken, zodat de leerling zich kan ontwikkelen tot een volwaardig medemens in een zich steeds vernieuwende samenleving ;*
- b. de vervanging van het examen door een afsluiting overeenkomstig de inrichting van het onderwijs aan desbetreffende school'.*

---

* In de Statutenwijziging van 1979 staat I.V.O. weer voor 'Individueel Voortgezet Onderwijs'.

Als bijvoegsel bij de Statuten is een 'Toelichting op de doelstellingen' opgenomen, waarin ruime aandacht wordt geschonken aan de bevordering van de individuele ontwikkeling van leerlingen, maar ook aan de noodzaak tot het opheffen van remmende milieu-invloeden in het onderwijs, tot het gebruik van diverse vormen van differentiatie in de onderwijspraktijk, tot het ná het onderwijs bevorderen van de doorbreking van traditionele rollenpatronen in de samenleving, tot het streven ook binnen het onderwijs naar rechtvaardiger maatschappelijke verhoudingen.

Het tweede lid van Artikel 2 zegt onder meer, dat de I.V.O.-Vereniging haar doel tracht te bereiken door te streven naar samenwerking met andere verenigingen, instellingen en organisaties die dezelfde doelen nastreven. Hiermee is een opening naar buiten aangebracht, die de vroegere organisaties misten; uiteraard konden toen dergelijke contacten wel tot stand worden gebracht en dat gebeurde in de praktijk ook wel, maar voor het eerst wordt dit hier in de Statuten expliciet gemaakt.

Artikel 5 noemt als gewone leden:

'rechtspersonen, die een of meer scholen in stand houden aan welke op het individuele kind gericht vernieuwingsonderwijs wordt gegeven...'

Artikel 10 onderscheidt de volgende organen van de Vereniging: de Ledenvergadering, de Raad van Bestuur en het Dagelijks Bestuur.

De Ledenvergadering (Artikel 11) is het hoogste orgaan van de Vereniging; zij komt tenminste één maal per jaar bijeen en wordt gevormd door gewone leden, buitengewone leden en ereleden en de leden van de raad van bestuur. De gewone leden laten zich voor lek van hun scholen vertegenwoordigen door:

- één lid van het desbetreffende schoolbestuur;
- één van de directieleden;
- één van de docenten door de docentenvergadering aangewezen;
- één van de ouders van de leerlingen van de desbetreffende school, door de ouders in onderling overleg dan wel, indien een oudercommissie bestaat, door die commissie aangewezen.

Elk van die personen heeft in de vergadering één stem. Het wegen der stemmen in overeenstemming met het aantal leerlingen per school liet men achterwege.

Met de vertegenwoordigers van zowel schoolbesturen als van directies,

docenten en ouders werd een goede stap gezet naar democratisering. De Ledenvergadering benoemt niet alleen de voorzitter en de leden van de Raad van Bestuur, maar stelt ook jaarlijks begroting en contributie en de hoogte der minimale donatie vast, keurt de jaarrekening goed, kiest een kascontrolecommissie, verleent decharge aan de penningmeester, beoordeelt het beleid van de Raad van Bestuur en behandelt voorstellen die de doelstellingen en werkwijze van de I.V.O.-Vereniging betreffen (Artikel 13).

De Raad van Bestuur (Artikel 14) bestaat uit:

- de voorzitter;
- zes leden uit de kring van directie en docenten van de scholen;
- negen leden uit de kring van directie en docenten van de scholen;
- drie leden uit de ouders van de leerlingen der scholen.

De voorzitter en de leden hebben zitting voor een tijd van drie jaren en zijn twee keer herkiesbaar. De Raad komt tenminste vijf maal per jaar bijeen en verder zo vaak de voorzitter dit nodig acht (Artikel 20).

De Raad heeft tot taak (Artikel 19) het bevorderen van de verwezenlijking van de doelstellingen der Vereniging, het opmaken van de begroting etc., het beslissen op verzoeken tot aanneming als lid van de Vereniging, het nemen van beslissingen in zaken die niet aan het oordeel van de ledenvergadering zijn voorbehouden, het voorbereiden van de ledenvergadering en het uitvoeren van de besluiten hiervan.

De Raad van Bestuur kan zich laten bijstaan door commissies en secties (Artikel 21). In ieder geval gebeurt dit door een sectie die belast is met het opstellen van het proeven- en eindproevenreglement en van de regeling tot het uitreiken van I.V.O.-diploma's.

Het *Dagelijks Bestuur* (Artikel 22) wordt gevormd door voorzitter, vice-voorzitter, secretaris en penningmeester van de Raad van Bestuur.

Het *Huishoudelijk Reglement* van de I.V.O.-Vereniging werd in de ledenvergadering van 19 november 1973 vastgesteld. Het geeft onder meer regels omtrent het lidmaatschap, de Ledenvergadering, de kandidaatsstelling voor de Raad van Bestuur, de taak van de secretaris, van de penningmeester en van de kascommissie, omtrent de contributie en omtrent het vervallen van het lidmaatschap.

Tijdens dezelfde vergadering van 19 november werd dr. N. Deen (137) tot voorzitter van de Raad van Bestuur gekozen en tevens werden zes leden uit de besturen van de scholen, negen leden uit de kring van directie en

docenten en drie leden uit de ouders benoemd (138).

Bij deze gelegenheid werden ook enige buitengewone leden benoemd, personen die zich in het verleden bijzonder hadden ingespannen voor het I.V.O.-werk; onder meer C. van den Bosch, oud-rijksinspecteur voor het M.A.V.O., die jarenlang voor het I.V.O. op de bres had gestaan en herhaaldelijk nuttige adviezen had gegeven; onder meer had hij geadviseerd en gepubliceerd op het gebied van scholenbouw (139).

Ook werd de voorlopige contributie voor de scholen vastgesteld op een bedrag van f 2,50 per leerling per jaar. Op 6 december 1973 kwam de Raad van Bestuur voor het eerst in vergadering bijeen. Als dagelijks bestuur traden op: dr. N. Deen (voorzitter), Chr. J. van Hattem (2^e voorzitter), Tj. de Boorder (secretaris), J. Blokhoff (penningmeester) en E.G. Klaus (toegevoegd lid, vertegenwoordiger van de ouders).

5.2 Toelating van nieuwe scholen

Gedurende de periode van 1973 tot heden bleef het aantal der aangesloten scholen vrijwel gelijk; dit geldt niet voor de samenstelling: die onderging in de genoemde jaren enige wijzigingen.

Een aantal scholen verliet in genoemd tijdvak te Vereniging:

- de Openbare Scholengemeenschap 'Hendrik van der Vlist' te Utrecht (omstreeks 1974);
- de R.K. Scholengemeenschap 'Perquin' te Utrecht (1976);
- de school voor Z.M.O.K. ('Klein Borculo') te Borculo (1976);
- de Openbare I.V.O.-school (H.M. van Randwijck) te Groningen (1978);
- de Fontein M.A.V.O. te Bussum (vóór 1976: I.V.O. - M.A.V.O.-school L.H. Fontein; deze was sinds 1968 losgekoppeld van de Montessori Schoolvereniging); deze 'oude' I.V.O.-school verliet in 1978 de Vereniging;
- omstreeks 1980 traden de Vrije Scholen te Amsterdam (Geert Grote) en te Zeist uit de Vereniging;
- de Sint Jozef-M.A.V.O. te Monster werd in 1976 lid, maar beëindigde het lidmaatschap omstreeks 1980.

De volgende scholen traden toe:

- de Vrije School te Rotterdam (1974);
- de Rotterdamse I.V.O.-school van de Stichting voor I.V.O. te Rotterdam (deze school had in 1971 het lidmaatschap beëindigd, maar keerde in 1976 terug);

- de Openbare John F. Kennedy-M.A.V.O. te 's-Hertogenbosch (1980);
- de Vrije Scholen 'Brabant' te Eindhoven, 'Zeeland' te Middelburg en de scholen te Nijmegen en te Zutphen (1981).
- de Openbare Sonsbeek Scholengemeenschap, I.V.O.-Afdeling te Arnhem (1982);
- de R.K. M.A.V.O. 'De Roosten' te Eindhoven (1983?).

In augustus 1983 waren er 29 scholen lid van de Vereniging. Opmerkelijk is daarbij de sterke toename van het aantal Vrije Scholen; het totale aantal van deze scholen in de Vereniging bedraagt thans acht (140).

5.3 De I.V.O.-Vereniging en haar organen

5.3.1 Inleiding

De I.V.O.-Vereniging heeft in de Ledenvergadering haar hoogste orgaan. De lopende zaken werden en worden afgedaan in de Raad van Bestuur en in het Dagelijks Bestuur hiervan.

Deze kwamen gedurende de periode 1973 tot heden ieder ongeveer zeven tot acht maal per jaar bijeen.

Als bronnen voor dit deel van de tekst fungeerden de jaarverslagen en de notulen van jaarvergaderingen, Ledenvergaderingen, bijeenkomsten van de Raad van Bestuur en van het Dagelijks Bestuur. Nuttige informatie verschaffen voorts de nummers van 'I.V.O.-Kontakt', dat na een mislukte start in 1969 vanaf februari 1975 als driemaandelijks verenigingsorgaan verscheen.

De samenstelling van de eerste Raad van Bestuur van de I.V.O.-Vereniging werd in de vorige paragraaf reeds vermeld, omdat zij nog voortvloeide uit de activiteiten van het interim bestuur dat de 'constituerende' Ledenvergadering van 19 november 1973 voorbereidde.

In de periode 1973 tot heden zijn uiteraard regelmatig wisselingen in de samenstelling van de Raad opgetreden; twee personen bleven op hun post, namelijk de secretaris Tj. de Boorder en penningmeester J. Blokhoff.

De eerste voorzitter dr. N. Deen trad in 1976 af en werd toen opgevolgd door de huidige functionaris dr. E. Bol.

Tijdens de Bestuursvergadering van 6 december 1973 werd een inventarisatie gemaakt van beleidspunten voor de toekomst. De zestien suggesties die werden gedaan kunnen in grote lijnen onder de volgende noemers worden gebracht:

- het onderhouden van onderlinge contacten en van contacten met andere progressieve scholen;
- het verbeteren van de situatie rondom de eindproeven en eindexamens;
- het optimaliseren van het eigen onderwijs;
- het verduidelijken naar binnen en naar buiten van het beeld van het I.V.O.

5.3.2 Het Bestuur in actie

Aan het eind van het verenigingsjaar 1973-1974 kon worden vastgesteld, dat de werkzaamheden van de Raad onder meer de volgende resultaten hadden opgeleverd (141):

1. het voorbereiden van een *prioriteitenlijst* van activiteiten voor de korte en lange termijn;
2. het stichten van een *Projectgroep* die een aantal bijeenkomsten met docenten, bestuurderen en ouders zou voorbereiden;
3. het houden van een *enquête* over de wijze van werken binnen de aangesloten scholen, speciaal met betrekking tot de gevolgde regeling bij het afnemen van eindproeven, respectievelijk eindexamens;
4. het opstellen van een *intentieverklaring* met de bedoeling deze door alle scholen te laten ondertekenen, teneinde het Bestuur een ruggeleuning te geven bij de voorgenomen besprekingen bij het Ministerie over verbetering van de bestaande eindproeven - respectievelijk eindexamenregeling.

De bedoelde intentieverklaring had de volgende inhoud:

'Het beleid van de Raad van Bestuur van de I.V.O.-Vereniging dient in de komende tijd daarop gericht te zijn, dat de Minister aan het I.V.O.-diploma dezelfde rechten toekent als aan het M.A.V.O.-diploma'.

Het is duidelijk, dat het Bestuur na de herstructurering van de Vereniging in 1973 een herkenbaar beleid wilde voeren en dat het prioriteit had gegeven aan onderhandelingen met het Ministerie over de eindproeven-/eindexamenregeling. Daarnaast had het door de instelling van een Projectgroep een commissie gecreëerd die de contacten binnen de Vereniging tot haar zorg maakte.

In een 'Nota inzake het beleid' van mei 1974 had het Bestuur toegezegd, dat de andere beleidspunten in de volgende jaren eveneens aandacht zou krijgen.

De nauwe samenhang ertussen zou weldra blijken.

We volgen allereerst beleid en actie van het Bestuur inzake de afsluitingsproblematiek.

5.3.3 Eindproeven - Eindexamens

De enquête die hierboven werd genoemd, leverde onder meer een beeld op van de diversiteit van de afsluitingsprocedures van de verschillende I.V.O.-scholen.

De 26 scholen regelden deze als volgt:

6 I.V.O.-diploma zonder centraal schriftelijk werk (c.s.w.);

16 M.A.V.O.-diploma met 3 x per jaar c.s.w. (142);

7 M.A.V.O.-diploma met 1 x per jaar c.s.w.

Het was voor eenieder binnen de Vereniging duidelijk, dat deze verdeeldheid geen goed deed aan het 'gezicht' van het I.V.O.; de intentieverklaring kwam dan ook niet uit de lucht vallen. Zij was uitdrukking van een door velen gevoelde behoefte (143). De 3 x per jaar c.s.w.-regeling die als compromis bedoeld was om leerlingen die op verschillende tijdstippen voor hun eindexamenvakken de eindstreep bereikten tegemoet te komen, had als grootste bezwaar, dat de leerlingen bij hun exameneindcijfers geen enkele onvoldoende mochten hebben. De enquête had uitgewezen, dat tot februari 1974 bij de dertien 3 x per jaar c.s.w.-scholen 68 leerlingen daardoor afgewezen moesten worden. Het kwam zelfs voor, dat leerlingen met de eindcijfers: 8-8-8-7-7-5 het diploma moest worden onthouden! Deze regeling werd als een onding gezien, omdat zij de leerlingen géén compensatiemogelijkheden bood, wat bij leerlingen van reguliere M.A.V.O.-scholen wel het geval was.

Het gevolg was, dat meer en meer scholen alsnog op de 1 x per jaar c.s.w.-regeling wilden overstappen, maar daarmee ook nog verder verwijderd zouden raken van de I.V.O.-eindproevenregeling.

In het verleden had men zich binnen het I.V.O. steeds sterk gemaakt voor een afsluiting binnen de school op het moment dat de leerling daaraan toe zou zijn, zonder daartoe te hoeven deelnemen aan een of andere vorm van extern centraal schriftelijk examen.

Het Bestuur wilde deze lijn weer in zijn beleid opnemen.

Voor de tijd dat dit nog niet verwezenlijkt was zou het ernaar streven:

- 1. gunstiger voorwaarden te verwerven voor de I.V.O.-scholen die deelnemen aan de 3 x per jaar c.s.w.-regeling;*

2. verlot te krijgen voor scholen die dat wensten om over te stappen van de 3 x per jaar c.s.w.-regeling naar de voor een aantal andere scholen geldende regeling zonder c.s.w., maar dan ook zonder een officieel "A.V.O.-diploma.

Het jaarverslag 1974-1975 deelt mede, dat op 19 september 1974 de contactdag van directeuren en docenten te Utrecht gewijd was aan de afsluitingsproblematiek. De deelne(e)m(st)ers vergaderden in drie secties:

- . 1e sectie I.V.O.-diploma;
- 2. 1e sectie 3 x per jaar c.s.w.;
- 3. 1e sectie 1 x per jaar c.s.w.

De 3 x per jaar-sectie kwam in dat jaar nog enige malen bijeen, omdat de dertien deelnemende scholen behoefte gevoelden aan frequent overleg. Deze behoefte hing nauw samen met het feit, dat zij de voor hen geldende regeling bij het Ministerie verlengd moesten zien te krijgen en wel het liefst zonder de aan die regeling klevende bezwaren.

Van de zijde van de Raad van Bestuur werden daartoe stappen ondernomen bij het Departement.

De druk bezochte I.V.O.-contactdag over 'I.V.O. en middenschool' op 11 november 1974 te Oosterbeek werd op uitnodiging van de Raad van Bestuur onder meer bijgewoond door de plaatsvervangend directeur A.V.O., L.P. Verhage, door de voorzitter van de Innovatiecommissie Middenschool, drs. H.J. Jacobs, en door enige rijksinspecteurs voor het M.A.V.O.

In de middaguren hield het Dagelijks Bestuur een persconferentie, waarin onder meer aandacht werd geschonken aan de problemen van het I.V.O., speciaal met betrekking tot de afsluiting. Op 18 november 1974, een week later dus, en op 3 maart 1975 voerde een I.V.O.-delegatie, bestaande uit leden van het Dagelijks Bestuur aangevuld met een der directeuren, overleg op het Ministerie waarbij de heer Verhage en enige rijksinspecteurs, onder wie drs. J.G.L. Ackermans aanwezig waren. In beide besprekingen stond de I.V.O.-afsluitingsproblematiek centraal. Uitgangspunt bij de besprekingen was de intentieverklaring van de Raad van Bestuur over het beleid van de Raad ten aanzien van de erkenning van de rechten van het I.V.O.-diploma. De I.V.O.-vertegenwoordigers wezen op het standpunt van de Vereniging dat inhield, dat zij haar principes wilde handhaven en niveaubewaking niet wenste te zoeken in een extern examen, maar in een gerationaliseerd leerplan met ingebouwd toetsensysteem (144).

I V.O.-voorzitter dr. Deen deed het voorstel een Gemengde Commissie in te

stellen, bestaande uit vertegenwoordigers van Ministerie, inspectie en I.V.O., om in het licht van het hier gestelde de gehele I.V.O.-problematiek te bestuderen en met adviezen te komen betreffende een definitieve regeling voor de scholen.

Het Ministerie verklaarde zich hiermee accoord en de commissie kwam tot stand. Zij werd gevormd door de heren W. Verdonck (voorzitter) en S.N. Kooman (secretaris) beiden van het Departement, de inspecteurs ir. A. Beverloo en D.J. Steenkamp en de I.V.O.-gedelegeerden drs. C.H. Bauer en Chr. J. van Hattem. Naar de naam van de voorzitter werd de commissie doorgaans aangeduid als 'Commissie Verdonck'.

De besprekingen in deze commissie kenmerkten zich ook in de volgende jaren door een sfeer van vertrouwen (145). In 1975, '76, '77, '78 vergaderde de commissie enige malen per jaar.

Tijdens deze vergaderingen kwamen de I.V.O.-principes, de I.V.O.-werkwijze en in verband daarmee het S.W.I.V.O.-project ter sprake. Het S.W.I.V.O.-project heeft betrekking op schoolwerkplanontwikkeling ten behoeve van de I.V.O.-scholen (146).

Bij de besprekingen kwam tot uiting, dat Departement en inspectie de identiteit, het 'eigen gezicht' van het I.V.O., en in samenhang daarmee van de onderscheiden I.V.O.-scholen duidelijk bepaald wilden zien.

Door de samensprekingen in de Commissie Verdonck werd de communicatie met het Departement verbeterd (147). In juni 1977 verscheen een interimnota van de Commissie waarin een overzicht werd gegeven van de situatie bij het I.V.O., met name met betrekking tot de drie manieren waarop aan deze scholen de afsluiting plaatsvond:

1. *door middel van eindproeven voor een I.V.O.-B-diploma;*
2. *door middel van de reguliere M.A.V.O.-examens in de maand mei (herexamen in augustus);*
3. *door middel van de gespreide examenregeling.*

Volgens de dan geldende regeling mochten scholen die aan de gespreide-examenregeling deelnamen, hun leerlingen drie keer per jaar schriftelijk examen laten doen, en wel in mei, augustus en november. De mei-periode viel samen met het gewone M.A.V.O.-examen, de augustus-periode met de herexamens en de november-periode met de staatsexamens. Een gunstige bijkomstigheid was, dat een schriftelijk examen voor aardrijkskunde, geschiedenis en biologie tot 1978 niet bestond, zodat men voor deze vakken niet aan de drie genoemde perioden gebonden was. In 1978 werd het schriftelijk examen

voor biologie ingevoerd en voor 1979 en 1980 verwachtte men invoering van schriftelijke examens voor respectievelijk aardrijkskunde en geschiedenis. De spreidingsmogelijkheden zouden daardoor nog geringer worden.

Bovendien werd met ingang van 1978 het herexamen landelijk afgeschaft en vervangen door een herkansingsmogelijkheid in maximaal twee vakken. Deze herkansing viel in 1978 nog in de maand augustus, maar zou in 1979 in juni plaatsvinden. Dit betekende, dat de perioden voor de gespreide regeling nu in mei, juni en november kwamen te vervallen. In verband met de nieuwe examenregeling voor het voortgezet onderwijs verzocht het I.V.O.-bestuur op 8 september 1977 de Staatssecretaris een aangepaste en billijke regeling te doen ontwerpen voor de scholen die bij de gespreide examens betrokken waren, en daarmee de Commissie Verdonck te belasten.

Tot een bevredigende regeling voor de negen scholen die inmiddels nog aan de gespreide examens deelnamen, kon men evenwel niet komen.

In september 1979 ontwierp het Ministerie een concept voor een nieuwe regeling, die op 10 oktober op het Ministerie aan een I.V.O.-delegatie uit het Bestuur ter hand werd gesteld (148). Het Ministerie wilde daarmee een definitieve regeling tot stand brengen. Het voorstel hield onder meer een iets verruimde mogelijkheid in voor de scholen die aan de gespreide examenregeling deelnamen. Maar tevens zou de gelegenheid worden geboden om iedere leerling van elke I.V.O.-M.A.V.O.-school (althans van die scholen die toestemming hadden voor één van de I.V.O.-regelingen) te laten kiezen uit drie mogelijkheden:

1. *afsluiting zonder officieel M.A.V.O.-examen, maar met een schoolgetuigschrift (een I.V.O.-B-diploma, of een I.V.O.-certificaat of een I.V.O.-schoolverklaring;*
2. *afsluiting met de gewone M.A.V.O.-examenregeling;*
3. *afsluiting met de gespreide M.A.V.O.-regeling.*

Het concept werd onder meer in een gezamenlijke verklaring van Directeuren-overleg en Raad van Bestuur op 29 oktober 1979 besproken. De Vereniging stelde vervolgens in een brief aan de Staatssecretaris (149) enkele wijzigingen in het concept voor. Van de zijde van het Ministerie werd daar vooralsnog niet op gereageerd. Wel verscheen van de zijde van het Ministerie de Examennota (1981).

Een nieuwe ontwikkeling deed zich voor, toen van de zijde van het Ministerie bepaald werd, dat met ingang van de cursus 1982-1983 de Wet op het voortgezet onderwijs in deze zin gewijzigd zou worden, dat de M.A.V.O.-

opleiding op alle M.A.V.O.-scholen voortaan vierjarig zou zijn en dat deze per vak zou kunnen worden afgesloten op twee niveaus (C en D respectievelijk lager en hoger niveau) (150). In verband daarmee werd de Eindproevenregeling van de Vereniging, daterend van 15 april 1969, met ingang van 14 juni 1982 aan de nieuwe situatie aangepast. Om verwarring te voorkomen besloot de Raad van Bestuur de aanduiding B op het I.V.O.-B-diploma te doen verdwijnen (151).

5.3.4 Projectgroep I.V.O. - I.V.O.-Contactdagen

Behalve ten aanzien van eindproeven/eindexamens bleef het Bestuur ook op andere punten zijn intentieverklaring van 1973-1974 als richtsnoer gebruiken: we denken hier aan het voornemen tot stichting van een Projectgroep die als taak had bijeenkomsten van docenten, bestuurderen en ouders voor te bereiden en als doelen: contacten te leggen tussen I.V.O.-mensen en wederzijdse informatie en wederzijdse bijscholing te verzorgen.

De Projectgroep had men oorspronkelijk gedacht als een groep van ongeveer vijf personen die in de periode vlak na de herstructurering van de Vereniging als taak zou krijgen een vijftal regionale bijeenkomsten met een vijftal aangesloten scholen te beleggen. Deze bijeenkomsten zouden bestaan uit een middagsessie in vaksecties met de docenten en een avondsessie met ouders en besturen.

Het doel zou zijn: contacten leggen tussen de scholen en informatie verkrijgen over wat in de Vereniging leeft. Dit laatste zou van belang kunnen zijn voor de opbouw van een beleidsnota.

In de vergadering van de Raad van Bestuur op 29 januari 1974 besloot men tot instelling van een Projectgroep. Deze groep zou bestaan uit de directeurs van de scholen met één of meer van hun docenten; vanuit de Raad van Bestuur zouden vijf leden zitting nemen. Deze laatste groep van vijf zou samen met de secretaris een bijeenkomst van de hele groep voorbereiden. Tot regionale bijeenkomsten kwam het voorals nog niet. Ook bleek weldra, dat een grote Projectgroep niet praktisch was en dat een kleine groep slagvaardiger ad hoc kon optreden (152).

De eerste door de Projectgroep georganiseerde I.V.O.-contactdag was de reeds eerder genoemde bijeenkomst te Oosterbeek op 11 november 1974, waar naar aanleiding van de nota 'Naar een structuur voor de ontwikkeling en vernieuwing van het primair en secundair onderwijs' (153), dr. N. Deen een inleiding met discussie hield over het onderwerp: 'Het I.V.O. in het pers-

pectief van de Middenschool' (154). Hij constateerde, dat in de discussies over onderwijs de middenschool sinds 1967 niet meer was weg te denken en dat het I.V.O. bij de mogelijke verdere ontwikkeling ervan een rol van betekenis zou kunnen spelen. Opmerkelijk kon reeds worden genoemd, dat van de 38 contactscholen, die onder auspiciën van de Innovatiecommissie Middenschool de experimenten hielpen voorbereiden, zich ook drie I.V.O.-scholen bevonden (Geert Grooteschool, Amsterdam; I.V.O. Barnsteenlaan, Utrecht; I.V.O., Oosterbeek).

Indien de middenschool zich verder zou ontwikkelen als enig schooltype voor ± twaalf- tot ± zestienjarige leerlingen, dan zou het I.V.O. mogelijk een inbreng daarin kunnen hebben.

Deen onderscheidde in deze inbreng een drietal aspecten:

- a. *een pedagogische aspect*: het I.V.O. heeft een pedagogisch-antropologische visie, het wil de persoonlijkheid van de leerling in zijn totaliteit vormen. Van dit standpunt kan geen afstand worden gedaan; concreet betekent het:
  - uitgaan van de leerling als basis voor de omgang;
  - streven naar 'onderwijs-naar-maat';
  - ruimte scheppen voor de leerling om de eigen motieven voor zijn vorming vruchtbaar te maken;
- b. *een onderwijskundig aspect*: het I.V.O. heeft ervaring met differentiatie en individualisering, met het organiseren van individuele en groepsprojecten etc. Het zou deze ervaring kunnen uitbreiden en verder verfijnen;
- c. *een emancipatorisch aspect*: dit geldt binnen het I.V.O. speciaal voor culturele emancipatie, in mindere mate voor sociaal-maatschappelijke. In een onderwijstraditie waarin het onderwijs-leerproces eenzijdiger wordt naarmate de vermeende intellectuele begaafdheid van de leerling daalt, biedt en bood het I.V.O. een geïntegreerde vorming als alternatief voor de 'cognitive drill' van het U.L.O./M.A.V.O.

Samenvattend stelde Deen, 'dat die aspecten van het I.V.O., die daarvoor wezenlijk zijn, ook allerwegen als eisen voor een middenschool worden geformuleerd. Dat kan betekenen dat de middenschool van de toekomst het einde wordt van de kategoriale I.V.O.-school. Dat betekent dan ook dat de kenmerken van het I.V.O. modelwaarde kunnen krijgen voor de brede middenschool. Met minder mogen we ook niet tevreden zijn. Als we echter kunnen bijdragen aan het tot stand komen van een middenschool die op positieve

wijze de I.V.O.-gedachten en -werkwijzen opneemt en uitbouwt, dan heeft het I.V.O. zijn rol in de Nederlandse samenleving op waardige wijze vervuld'. Bij de evaluatie van de dag (155) kwam tot uiting, dat de discussies niet goed tot hun recht waren gekomen, maar men was voor het eerst weer als I.V.O.-mensen in groten getale (169 personen) bijeen geweest en velen hadden zich in hun I.V.O.-ideeën gesterkt gevoeld door de gesprekken met collega's van de vele scholen die vertegenwoordigd waren. In dit opzicht achtte men het doel van de dag - contacten leggen en versterken - bereikt. In 1975 hield de Projectgroep een enquête onder de docenten van de aangesloten scholen over eventueel te houden vakbesprekingen. Bij deze vergaderingen zouden de typische problemen binnen de I.V.O.-werkwijze voor de verschillende vakken of groepen van vakken centraal zijn (156). Op voorstel van de Projectgroep besloot men (157) op 25 september 1975 te Utrecht een bijeenkomst te houden met directies en leerkrachten van de I.V.O.-scholen. Ook de Commissie Verdonck zou daarbij worden uitgenodigd. De dag zou onder meer gewijd zijn aan vakbesprekingen in groepen en uitwisselen van informatie. Ook deze bijeenkomst werd gekenmerkt door een indrukwekkende opkomst van deelnemers (250 personen).

Dr. N. Deen opende de dag met een korte inleiding over '*Individualisatie*' (158), waarmee hij, de Statuten van de Vereniging citerend, bedoelde: 'op het individu gericht onderwijs'. Hij achtte dit een betere formulering dan 'geïndividualiseerd onderwijs', omdat volgens hem in deze laatste omschrijving minder dan in de eerste ruimte was voor de zich ontwikkelende jonge mens als sociaal wezen.

Hij stelde, dat op het individu gericht onderwijs wordt gekenmerkt door differentiatie en individualisering.

Van *differentiatie* is sprake, wanneer in een schoolwerkplan het principe wordt geconcretiseerd, dat niet voor iedere leerling een identiek programma hoeft te gelden. Binnen deze programma's kunnen verschillen optreden naar niveau, tempo, vakkenkeuze, belangstelling, kern-/keuzestof.

Individualisering kan worden omschreven als de concretisering per individu van de differentiatie.

Als pedagogische motieven voor individualisering kunnen worden aangevoerd:

- *ieder mensenkind is uniek;*
- *leerprocessen verlopen bij verschillende individuen ook verschillend naar aard en tempo;*
- *de gangbare vormen van beoordeling, gebaseerd op vergelijking, doen de*

individuele leerling onrecht; hij/zij verdient beoordeeld te worden naar de mate waarin hij/zij zich inspant om zijn/haar mogelijkheden optimaal te gebruiken.

Differentiatie en individualisering zouden zo nader gespecificeerd kunnen worden als middelen om te bereiken:

- *ontkoppeling van de binding van leerstofverwerking en tijd;*
- *afstemming van de didactische werkvormen op de behoeften van de leerling;*
- *realisering van een leerproces dat gericht is op 'beheersingsleren' ('mastery learning');*
- *beoordeling op basis van 'stof'-beheersing in plaats van beoordeling door vergelijking.*

Deze inleiding gaf een goede basis voor de bijeenkomsten van de tien gespreksgroepen, waar docenten Nederlands (1), moderne talen (3), exacte vakken (2), zaakvakken (2) en expressie vakken (2) bijeenwaren. Er was verder een 'werkwinkel' voor de verschillende vakken of vakgroepen, waar ervaringen, informatie e.d. werden uitgewisseld.

Deze dag werd als zeer geslaagd bestempeld.

In de notulen van de Raad van Bestuur van 11 november 1975 wordt gemeld, dat na iedere activiteit de Projectgroep formeel wordt ontbonden en dat voor een nieuwe bijeenkomst leden van de ontbonden groep zullen worden aangevuld met personen uit de plaats waar de volgende contactdag wordt gehouden.

Aldus geschiedde voor de organisatie van de I.V.O.-dag van 25 maart 1976 te Utrecht, gewijd aan discussie over de nota 'Contouren van een toekomstig onderwijsbestel' (159).

Resultaat van dedag was een reactie van de I.V.O.-Vereniging op de Contourennota (160). In dit stuk werden in feite de reacties die binnen de Vereniging waren gegeven, door dr. E. Bol tot een geheel gebundeld.

De Contourennota was binnen de I.V.O.-Vereniging met belangstelling en met waardering ontvangen. Als aanzet tot het op gang brengen van een hernieuwde discussie over de functie en de taken van het onderwijs in de samenleving en over de betekenis van de school ten aanzien van leerlingen, ouders, schoolpersoneel, bevoegd gezag, buurt e.d. werd het stuk de moeite waard geacht. Vooral de in de nota naar voren komende opvoedkundige inzichten, zeker met betrekking tot het funderend onderwijs, en de daarmee samenhangende organisatorische voorstellen om het onderwijs meer te richten op de individuele kenmerken en eigenschappen van de leerlingen,

hadden indruk gemaakt, omdat deze vrijwel volledig pasten in de opvattingen die door het I.V.O. van oudsher werden gehuldigd.

Men maakte echter ook enige kritische kanttekeningen, die wij hier in het kort weergeven:

1. Reeds bij betrekkelijk homogene groepen is het moeilijk om het individu in het onderwijs recht te doen wedervaren, hoeveel te meer zal dit problemen opleveren binnen de opzet van een brede middenschool.
2. Algemeen zal geaccepteerd moeten worden, dat onderwijs iets anders kan en moet zijn dan een hordenloop met centraal georganiseerde hindernissen die uitsluitend op basis van het vervolgonderwijs zijn opgesteld. 'In het verleden heeft de I.V.O.-Vereniging geen beste ervaringen opgedaan met het vermogen van diverse instanties om dit te begrijpen' (161).
3. Met betrekking tot de doelstellingen wordt benadrukt, dat cognitieve, affectieve, sociale e.a. doelstellingen voor de achtereenvolgende niveaus van onderwijs niet alleen geformuleerd zullen moeten worden, maar als gelijkwaardig in het onderwijs gestalte dienen te krijgen, teneinde te voorkomen dat leerlingen alleen bepaalde onderdelen van de opleiding als belangrijk beschouwen. 'Met dit laatste zou zinvol werken met heterogene stamgroepen een vrijwel onmogelijke zaak worden, terwijl dergelijke stamgroepen zeer waarschijnlijk de ruggegraat van de brede middenschool zullen moeten vormen. Maar anderzijds zullen toch de doelstellingen van de verschillende geledingen van het onderwijs op een bepaalde manier op elkaar afgestemd moeten zijn, teneinde zorg te dragen voor een goede afsluiting' (162).
'De longitudinale planning van onderwijsactiviteiten over de verschillende geledingen van het onderwijs heen zal de komende jaren nog de grootst mogelijke aandacht dienen te krijgen, zonder dat de karakteristieken van de onderscheiden leeftijdsgroepen uit het oog worden verloren' (163).
4. Iedere middenschool zal voldoende mogelijkheden moeten hebben om een eigen organisatie op te bouwen, overeenkomstig de eigen situatie. De overheid zal eveneens bereid moeten zijn de scholen een grote speelruimte te geven bij het opstellen en daadwerkelijk uitvoeren van hun schoolwerkplan.
Voalsnog lijkt het onderwijs meer gebaat te zijn met grote begeleidings-

mogelijkheden van de school dan met allerlei niveaubewakende maatregelen van bovenaf.

5. 'Gezien de voorstellen tot democratisering van de school doen zich onduidelijkheden voor met betrekking tot het schoolwerkplan.

Ten eerste zal duidelijk moeten worden welke plichten en welke rechten de verschillende betrokkenen en de Overheid daaraan kunnen ontlenen.

Ten tweede doet zich de vraag voor wie precies welke inspraakmogelijkheden moet hebben in het kader van het opstellen of het herzien van een schoolwerkplan.

Het lijkt in ieder geval ongewenst, dat de continuïteit van de school in gevaar komt, doordat in democratisch overleg maar lukraak veranderingen zouden kunnen worden afgedwongen' (164).

Een nieuw initiatief dat voortkwam uit de Projectgroep was het organiseren van een I.V.O.-cursus. Dit initiatief hing nauw samen met de in de loop der jaren telkens opgedoken vraag naar een I.V.O.-opleiding, een cursus voor I.V.O.-docenten (en eventueel andere belangstellenden), waarin de specifieke uitgangspunten en mogelijkheden van het I.V.O. besproken zouden kunnen worden.

De cursus werd onder de naam 'Introductiecursus' in het schooljaar 1976-1977 gehouden. De bijeenkomsten vonden te Utrecht, Rotterdam, Oosterbeek en Groningen plaats en waren onder meer gewijd aan een kennismaking met het L40-model van Kooreman (Leerdoel, Leerinhoud, Leerfasenplan, Leerplan, Onderwijsplan).

Na de I.V.O.-contactdagen 1974, 1975 en 1976, waarbij wij wat langer stilstonden in verband met het feit, dat daar verschillende ministeriële nota's en belangrijke aspecten van het I.V.O. (differentiatie en individualisering) aan de orde waren, volgden in de jaren daarop eveneens contactdagen, waarop thema's als: de I.V.O.-school in deze tijd, schoolwerkplanontwikkeling, M.A.V.O.-project en I.V.O.-beginselen, zelfverantwoordelijk leren etc. werden besproken. Gewoonlijk waren er ook 'I.V.O.-markten', waar men in de scholen ontwikkelde materialen toonde en uitwisselde.

Overziet men de activiteiten tijdens de contactdagen die vanaf 1974 werden georganiseerd, dan kan men zich niet onttrekken aan de indruk, dat deze in de loop der jaren een zekere binding in de I.V.O.-kring hebben weten te bewerkstelligen. Gesprekken met vele I.V.O.-docenten bevestigden dit. In feite kwamen op de achtereenvolgende contactdagen de belangrijkste discussievragen die in de Vereniging leefden aan de orde, evenwel zonder dat er

op zulke vragen steeds bevredigende antwoorden konden worden gevonden. In ieder geval waren deze dagen bijzonder nuttig voor het Bestuur, dat op deze dagen een groter klankbord dan gewoonlijk had voor zijn beleidszaken.

5.3.5 Schoolwerkplanontwikkeling in het I.V.O.

In de voorgaande tekstgedeelten hebben wij Bestuur en Vereniging aan het werk gezien om belangrijke beleidspunten die in 1973-1974 waren geformuleerd in besluiten om te zetten en vervolgens te verwerkelijken. Deze beleidspunten betroffen de verbetering van de situatie rondom de eindproeven en eindexamens en het totstandbrengen en onderhouden van onderlinge contacten.

Op het eerste gebied boekte men enig succes met het herstel van de betrekkingen met het Ministerie en de instelling van de Commissie Verdonck. De onderlinge contacten werden gestimuleerd door de Projectgroep en de door deze groep georganiseerde contactdagen en cursus, en verder door het herverschijnen van 'I.V.O.-Kontakt'.

In feite werden door de 'marktactiviteiten' tijdens de contactdagen ook mogelijkheden geopend tot onderlinge uitwisseling van ideeën en materialen, die konden bijdragen tot optimalisering van het eigen onderwijs. Daarnaast is er ruimschoots aandacht besteed aan nieuwe ontwikkelingen in het Nederlandse onderwijs. We denken hier aan de meningsvorming rondom de onderwijsnota's van Minister van Kemenade en rondom de middenschool en aan het feit dat enige I.V.O.-scholen gingen participeren in het middenschool-experiment.

Een beleidspunt dat wel zwaarwegend werd gevonden, maar dat in de tekst tot heden alleen maar terloops op enige plaatsen werd aangeduid, was dat van de onduidelijkheid van het beeld van het I.V.O. naar binnen en naar buiten. De besprekingen met het Departement over de afsluitingsproblematiek in 1973 en 1974 leidden ertoe, dat de voorzitter van de I.V.O.-delegatie het voorstel deed een gemengde commissie in te stellen en dat Departement en inspectie daarmee instemden, maar er tevens op aandrongen dat het I.V.O. het 'eigen gezicht' zou tonen en in samenhang daarmee het gezicht der onderscheiden I.V.O.-scholen. Onder andere in verband hiermee sloeg men de weg in die zou leiden naar schoolwerkplanontwikkeling. De schoolwetgeving kende in het verleden de verplichting tot het samenstellen van een leerplan; ook de Wet op het voortgezet onderwijs geeft in Artikel 22 aan, dat bij algemene maatregel van bestuur, de onderwijsraad gehoord,

'voor de scholen voor voorbereidend wetenschappelijk onderwijs en voor algemeen voortgezet onderwijs voorschriften (worden) vastgesteld omtrent de inrichting van het onderwijs'.

Het traditionele leerplan van een school of afdeling van een school hield doorgaans het volgende in:

1. de leerstof van elk vak naar aard en omvang;
2. de verdeling van de leerstof over de leerjaren;
3. de urentabel;
4. de boekenlijst;
5. het overzicht van schooltijden en vakanties.

Het was voornamelijk een stofleerplan.

In de late jaren zestig ontstond een nieuwe visie op leerplannen onder invloed van sociale en culturele ontwikkelingen in en rondom het onderwijs en als gevolg van een zich ontwikkelende onderwijskunde.

In deze nieuwe visie werd aan het leerplan meer en meer de functie toegevoegd van een werkplan, dat binnen de school een dagelijkse hulp zou kunnen zijn voor de onderwijzenden. Het werd niet langer gezien als een document, dat slechts leerstof, uren, boeken etc. aangeeft en dat na jaarlijkse goedkeuring door de inspectie weer in een bureaula kan verdwijnen, maar als een planningspaper met een dynamisch, dat wil zeggen, veranderbaar karakter. Een paper ook, dat wijzigingen en aanvullingen kent en dat in feite als produkt nooit af is. Het wordt tegenwoordig vaak gezien als een blauwdruk voor geplande actie. De term 'schoolwerkplan' heeft vanaf ongeveer 1975 furore gemaakt en heeft de aanduiding 'leerplan' geleidelijk verdrongen.

In verband met het wordingskarakter van het schoolwerkplan spreekt men dan ook van schoolwerkplanontwikkeling. Van deze ontwikkeling kan worden gezegd:

- dat zij - voor zover mogelijk - het werk is van het gehele docententeam;
- dat zij in fasen en geleidelijk aan geschiedt; voor de ontwikkeling zal men gewoonlijk geruime tijd nodig hebben;
- dat zij gebeurt op basis van beslissingen die op bestuurlijk niveau zijn genomen; het schoolwerkplan bepaalt het 'gezicht' van de school;
- dat zij plaats vindt vanuit de bestaande situatie en vanuit de idee dat een dergelijk plan steeds voorlopig is;
- dat zij de bestaande situatie in de school geen geweld aandoet en geen te zware wissel trekt op de participatie van de betrokkenen.

Een adequaat schoolwerkplan zal behalve als spoorboekje en planningspaper ook een duidelijke gerichtheid hebben op verbetering van het onderwijs en zal bovendien kunnen functioneren als informatiebron voor allen die zich op de hoogte willen stellen van wat er in deze school gedaan wordt en van wat men nog van plan is te gaan doen.

Het in gang zetten van schoolwerkplanontwikkeling achtte men binnen de Vereniging nuttig en nodig.

De meningsvorming daaromtrent was in 1974 in verband met het reeds gesignaleerde overleg met het Ministerie begonnen; op de jaarvergadering van 27 mei 1975 werd het besluit genomen op de begroting van de Vereniging een bedrag ter beschikking te houden voor wat daar nog leerplanontwikkeling werd genoemd (165).

Pogingen om de Stichting Leerplanontwikkeling (S.L.O.) hierbij te betrekken hadden geen succes, omdat de S.L.O. er geen financiën voor beschikbaar had. De Vereniging startte toen zelf het project 'Schoolwerkplanontwikkeling I.V.O.' (S.W.I.V.O.), dat van 1977 t/m 1981 het ontwerpen van schoolwerkplannen voor I.V.O.-scholen hielp voorbereiden. Daarna kon met ondersteuning van de Landelijke Pedagogische Centra (L.P.C.) aan enige scholen begonnen worden met de implementatie van schoolwerkplannen. Ook begon onder leiding van dr. E. Bol een S.W.I.V.O.-werkgroep over onderwijs in de moderne talen (166).

5.4 De I.V.O.-Vereniging en het onderwijs aan de I.V.O.-scholen

5.4.1 I.V.O.-werkwijze

De I.V.O.-werkwijze is gedurende de hele periode van het bestaan van de I.V.O.-Vereniging onderwerp van onderling overleg geweest. Wij zagen reeds dat tijdens de contactdagen frequent informatieuitwisseling, gesprek en discussie over allerlei elementen van de werkwijze plaatsvond. In dat opzicht was het beleidsvoornemen van het Bestuur ten aanzien van het scheppen van contactmogelijkheden tussen de scholen geslaagd te noemen.

De I.V.O.-cursus van 1976-1977 was duidelijk bedoeld om leerkrachten een bepaalde bijscholing te verschaffen en daarmee ook een bijdrage te leveren tot een meer gemeenschappelijk denken over het I.V.O.

Dit meer gemeenschappelijk denken wierp ook vruchten af bij het werken aan het S.W.I.V.O.-project (167). De daarbij ontstane 'producten': een I.V.O.-scholingsconcept en een raamplan voor het ontwikkelen van schoolwerkplannen kregen de instemming van de meeste scholen die bij de Vereniging waren aangesloten. De organisatie van de bijeenkomsten in het kader van dit pro-

ject, waaraan gemiddeld per jaar twaalf scholen meededen, was zodanig van structuur, dat de vertegenwoordig(st)ers van de deelnemende scholen geacht werden met hun collega's op school als achterban aan de discussie en de besluitvorming mede te werken (168). Op deze wijze kwamen de besluiten niet in de lucht te hangen. Tijdens de I.V.O.-contactdagen werden deze besluiten dan ook zonder veel problemen door de deelnemende scholen bekrachtigd.

Het moet echter gezegd worden, dat wat algemeen werd goedgekeurd gewoonlijk een gemakkelijk generaliseerbaar karakter had en dat daarin meer nadruk werd gelegd op overeenkomst dan op verschil in opvattingen en werkwijze.

Zo bleek het bijvoorbeeld vrij gemakkelijk te zijn een I.V.O.-scholingsconcept te formuleren en consensus te verkrijgen over allerlei aspecten van de interne en externe organisatie van I.V.O.-scholen; ook over onderwerpen als begeleiding van leerlingen sprak men zich ondanks kleine verschillen tussen scholen op vrijwel gelijke wijze uit. Moeilijker lag dit op terreinen als de praktijk van individualisering en differentiatie bij de verschillende vakken of groepen van vakken en de wegen die men bewandelt om leerlingen te brengen tot groter zelfstandigheid in hun taakopvatting.

Het werd overigens door de jaren heen binnen het S.W.I.V.O.-project als positief ervaren dat verschillen in opvatting bespreekbaar bleven en niet leidden tot verdeeldheid en 'verkettering', maar tot respect voor de mogelijkheden van pluriformiteit bij uitgangspunten waarover men het als groep eens was.

In het schooljaar 1980-1981 kwam bij verschillende I.V.O.-scholen schoolwerkplanontwikkeling in eigen school op gang. Binnen de Vereniging is en wordt geprobeerd door middel van een los werkverband deze scholen gelegenheid te geven tot uitwisseling van ideeën en problemen.

Wij wezen er in paragraaf 5.3.4 reeds op, dat het S.W.I.V.O.-project in bepaalde activiteiten voortgang heeft gekregen.

Hiernaast is een groep vertegenwoordigers van vaksecties van verschillende scholen bezig vakdoelstellingen te formuleren en een inventarisatie te maken van de I.V.O.-aanpak bij verschillende vakken.

Het is mogelijk, dat al deze activiteiten samen op den duur het I.V.O. nieuwe groei-impulsen zullen geven, maar daar is in het huidige stadium nog niet veel van te zeggen.

In een recente publicatie ter gelegenheid van 'Een halve eeuw I.V.O.-scholen' vindt men enige bijdragen die aan de huidige I.V.O.-werkwijze aandacht besteden; wij denken hierbij speciaal aan De Boorder's artikel: 'Hoe werkt het I.V.O. in de praktijk?' (169).

5.4.2 Middenschoolexperiment

Zoals wij al eerder (onder meer in 5.3.4) signaleerden, zochten en vonden enige I.V.O.-scholen aansluiting bij het middenschoolexperiment.

Deze keuze is begrijpelijk als men let op de uitgangspunten zoals die door Van Kemenade voor de middenschool waren gedefinieerd (170):

- *uitstel van studie- en beroepskeuze naar een later tijdstip;*
- *voortzetten van het streven van de basisschool om alle leerlingen gelijkwaardige mogelijkheden te bieden hun talenten te ontplooiën;*
- *verbreding van het onderwijs- en vormingsaanbod; naast de ontwikkeling van cognitieve bekwaamheden via het onderwijs ook aandacht voor de ontwikkeling van creatief-artistieke, technische en sociale bekwaamheden;*
- *aanbieden van passende onderwijsleersituaties voor individuele ontwikkeling en sociale bewustwording.*

Het is niet moeilijk verbindingen te leggen tussen de vanouds in het I.V.O. gehanteerde principe-uitspraken, zoals die bijvoorbeeld te vinden zijn in de 'Toelichting op de doelstellingen van de I.V.O.-Vereniging' (171) en de hierboven genoemde uitgangspunten, zoals het ook niet problematisch is om genoemde uitgangspunten en principe-uitspraken te herkennen in het in 1965 verschenen rapport 'Nieuwe onderwijsvormen voor 5- tot 13 à 14-jarigen' (172) of in - om maar iets te noemen - de veertien doelstellingen en taken voor het geïntegreerd onderwijs die Geerars in 1969 opsomde (173).

Van Gelder schreef in 1970 (174): 'Er zijn al onderwijssystemen waar dingen gedaan worden, die ook in de middenschool te gebruiken zijn:

- *het Dalton-systeem waarin een takensysteem differentiatie en individualisatie mogelijk maakt en de zelfwerkzaamheid stimuleert;*
- *het I.V.O.-systeem, Individueel Voortgezet Onderwijs, een proevensysteem dat de leerlingen de gelegenheid biedt hun eigen belangstelling en tempo te volgen via groepslessen, vrij-werkuren en individuele uren. Bijzondere aandacht besteedt het I.V.O. aan de muzische vakken;*
- *het Jenaplan; in de Jenaplanscholen wordt gewerkt met stamgroepen per vak en regelmatige bijeenkomsten van de hele school;*

- *het Roncallisysteem, waarbij de zelfwerkzaamheid van de leerlingen en de samenwerking tussen leraar en leerlingen voorop staat;*
- *de Vrije Scholen hebben, naast een hele speciale grondslag een periodesysteem (een soort kursussen) met veel aandacht voor lichaamsbeweging'.*

Van Gelder had in 1972 (vergelijk paragraaf 4.3.7) de Vereniging van I.V.O.-Scholen nadrukkelijk geadviseerd de middenschoolproblematiek aan te pakken en zich strijdbaar op te stellen waar het ging om het realiseren van Interne democratisering in Vereniging en scholen, het aan de orde stellen van emancipatieproblemen en het bieden van kansen aan kinderen uit achterstandsgroeperingen. Men wist toen met deze adviezen niet goed raad; wel had men de structuur van de Vereniging veranderd en zich op nieuw beraden op de algemene onderwijs- en vormingsdoelen.

In december 1973 installeerde Minister Van Kemenade de Innovatiecommissie Middenschool (I.C.M.) die tot taak kreeg de Minister te adviseren omtrent de planning en de voortgang van het innovatieproces middenschool dat te zelfdertijd op gang werd gebracht.

Een aantal I.V.O.-scholen meldde zich voor het middenschoolexperiment, onder meer omdat zij daarin mogelijkheden zagen om vernieuwingen die binnen de elgen school reeds op gang waren gekomen, verder uit te bouwen. Zij bleven in feite I.V.O.-scholen maar adapteerden in meerdere of mindere mate middenschoolelementen (175). In 'meerdere mate' geldt dit voor de P.F. van Overbeekeschool, Barnsteenlaan te Utrecht, die in 1958 als I.V.O.-school werd opgericht, sinds 1971 het Jenaplanconcept ging hantieren en sinds 1977 met een integraal middenschoolexperiment een nieuwe dimensie kreeg (176).

De 'meerdere mate' geldt ook voor de I.V.O.-school 'Zuid-Veluwe' te Oosterbeek, die sinds 1976 met een deelexperiment werkte en sinds 1979 eveneens met een integraal experiment bezig is (176^a).

Daarnaast zijn nog bij het middenschoolexperiment betrokken:

- de Geert Grooteschool te Amsterdam met een project funderend onderwijs (177); (de Geert Grooteschool maakt sinds 1980 geen deel meer uit van de Vereniging),

- de Werkplaats Kindergemeenschap te Bilthoven, als resonansschool.

Het deelnemen van zo'n betrekkelijk groot aantal I.V.O.-scholen aan het middenschoolexperiment zou ook baten kunnen opleveren voor de andere scholen binnen de Vereniging. Dit is jammer genoeg niet het geval. Te

zeer staan de experimentele ontwikkelingen aan de verschillende scholen apart; te zeer zijn ze gebonden aan de eigen situatie; te weinig is er sprake van uitwisseling van ervaringen en doorgeven van bruikbare informatie. Dit verschijnsel is niet vreemd; Creemers en De Vries concludeerden onlangs (178):

'De scholen bouwen in eerste instantie voort op hun eigen ontwikkelingsproces. Dit ontwikkelingsproces start niet bij het begin van de middenschoolexperimenten, maar kent al een eigen voorgeschiedenis. Uit de analyse in de beginsituatie-onderzoeken, waarin de innovatiegeschiedenis voorafgaande aan het middenschoolexperiment wordt nagegaan, blijkt dat het bezig zijn met onderwijsvernieuwing voor veel van de experimentenscholen een aanleiding is geweest zich aan te melden voor het middenschoolexperiment teneinde continuering van deze onderwijsvernieuwing te waarborgen. Veel van de scholen gaan dan ook onder het vaandel van middenschool en de acceptatie van middenschooldoelen - ze hebben deze gespiegeld aan hun eigen ontwikkeling - verder met dit ontwikkelingsproces. Ook gedurende de concretisering van de middenschool, het bijstellen van plannen en verder uitwerken van plannen wordt voornamelijk voortgebouwd op eigen ervaringen'.

Zij zien deze ontwikkeling als een van de hindernissen op weg naar het ontstaan van een algemeen bruikbaar middenschoolmodel. Lagerwelj(179) heeft 'een andere zienswijze op het innovatieproces middenschool', onder meer omdat Creemers en De Vries volgens hem te weinig rekening hebben gehouden met een aantal externe factoren die de voorspoedige ontwikkeling van de middenschool afremmen.

Hoe dan ook, de experimenten blijven te veel geïsoleerde ontwikkelingen die weinig zeggingskracht hebben voor andere scholen.

5.4.3 M.A.V.O.-project

Wij memoreerden in paragraaf 5.3.3 de wettelijke invoering in 1982 van de integrale vierjarige M.A.V.O. met geprofileerde afsluiting op twee niveaus. Deze invoering had ook invloed op regelingen binnen de I.V.O.-scholen.

Om geprofileerde afsluiting op twee niveaus binnen scholen mogelijk te maken is het nodig het onderwijs zodanig te organiseren, dat differentiatie en werken met heterogene groepen mogelijk worden gemaakt.

Teneinde onderwijsgegenden hiermee binnen hun scholen vertrouwd te maken werd in 1974 begonnen met het 'M.A.V.O.-project', waaraan vorm werd gegeven door de Landelijke Pedagogische Centra in overleg met het M.A.V.O.-Verband, de Inspectie en het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. In 1980 waren reeds ongeveer 400 scholen bij de organisatie van dit project betrokken (180).

De doelstellingen, opzet en organisatievorm spraken ook verschillende I.V.O.-scholen aan; vooral scholen die deelnamen/deelnemen aan de M.A.V.O.-examens. Enkele ervan hebben kortere of langere tijd binnen het project ervaringen kunnen opdoen.

Het uitstralingseffect van deze ervaringen binnen het M.A.V.O.-project naar andere scholen in de I.V.O.-Vereniging is klein en zal ook klein blijven. Weliswaar streeft men in het M.A.V.O.-project doelen na die ook binnen de I.V.O.-scholen zijn terug te vinden, maar ze hebben een beperkte reikwijdte. Binnen het I.V.O. is men van mening, dat het project in zoverre in strijd is met de I.V.O.-werkwijze, dat er door het werken met niveaugroepen geen gelegenheid is voor tempodifferentiatie. Wel bracht het project goed lesmateriaal voort.

Zonder te willen beweren, dat middenschoolexperimenten en M.A.V.O.-projecten géén invloed hebben gehad op de ontwikkelingen in het denken over onderwijs binnen de I.V.O.-Vereniging, kan wel gesteld worden, dat de invloed ervan tot heden toe - behalve in de scholen die erbij betrokken waren - gering is geweest. Ook binnen het S.W.I.V.O.-project werd vanuit deze scholen weinig ingebracht. Dit laatste kan wat betreft de scholen die bij het middenschoolexperiment betrokken waren, ook samenhangen met het feit, dat dit experiment zeer veel tijd en aandacht van de deelnemende scholen vroeg en vraagt.

5.5 Samenvattende opmerkingen

In deze paragraaf willen wij evenals dat in paragraaf 4.5 gebeurde, ter afsluiting van het hoofdstuk enige korte notities maken bij de ontwikkelingen die zich tussen 1973 en heden in de I.V.O.-Vereniging hebben voorgedaan.

Wij schenken hierbij aandacht aan:

- bestuurlijke zaken;
- schoolzaken;
- onderwijszaken.

5.5.1 Bestuurlijke zaken

De herstructurering van de Vereniging in 1973 betekende het begin van een democratischer aanpak van meningsvorming, beleidsontwikkeling en besluitvorming dan voorheen het geval was. De Ledenvergadering werd het hoogste orgaan van de Vereniging; directies, docenten en ouders konden er zitting in nemen. Hetzelfde gold voor de Raad van Bestuur. Meer dan ooit tevoren kon van 'onderaf' invloed worden uitgeoefend op de gang van zaken en op het beleid op korte en middellange termijn.

Beleidsvragen werden vanaf het begin gesteld en beleidsvoornemens werden duidelijk geformuleerd.

Uit de ontwikkelingen sinds 1973 laat zich aflezen, dat deze voornemens ook zo goed mogelijk werden uitgevoerd. Wij denken hier aan:

- *het herstel van de contacten met het Ministerie en het opnieuw opnemen van het overleg over eindproeven en eindexamens, dat onder meer leidde tot de instelling van de Commissie Verdonck;*
- *het totstandkomen van de Projectgroep I.V.O. die in wisselende samenstelling de jaarlijkse I.V.O.-contactdagen organiseerde en een I.V.O.-cursus initieerde;*
- *het starten en stimuleren van het S.W.I.V.O.-project dat bedoeld was om de positie van het I.V.O. te verduidelijken en aan de scholen een handreiking te bieden bij schoolwerkplanontwikkeling.*

Het beleid vertoont continuïteit; deze is niet in de laatste plaats te danken aan een Dagelijks Bestuur waarin mensen zitten die een lange ervaring paren aan inzicht in beleidszaken.

5.5.2 Schoolzaken

Het aantal I.V.O.-scholen is ná 1973 nauwelijks gegroeid. Wel had er enige wisseling plaats: enige scholen traden uit de Vereniging, andere traden toe. Het aantal bleef schommelen tussen de 25 en 30.

Opmerkelijk was de groei van het aantal Vrije Scholen die als leden van de I.V.O.-Vereniging door een aantal enigszins afwijkende pedagogisch-didactische opvattingen een eigen plaats innemen. Binnen de Vereniging wordt echter de inbreng van de Vrije Scholen als bijzonder waardevol beschouwd.

Over het algemeen hebben de I.V.O.-scholen weinig te lijden van vermindering van het leerlingenaantal. Wellicht is dat in sterke mate te danken aan de aandacht die binnen deze scholen wordt besteed aan begeleiding

van leerlingen. Veel scholen hebben mede daardoor behalve een plaatselijke ook een regionale functie (181). Men kan bovendien stellen, dat de I.V.O.-scholen in het algemeen een minder 'elitair' karakter vertonen dan hun in het verleden werd toegeschreven. De meeste scholen geven in hun leerlingenpopulatie een getrouwe weergave te zien van de sociale opbouw van de totale bevolking in de ruime omgeving van die scholen (182).

5.5.3 Onderwijszaken

Nog altijd zijn de problemen rond de afsluiting van de I.V.O.-scholen niet bevredigend geregeld. Ook de oplossingen die na het M.A.V.O.-project werden geboden bieden geen soelaas.

Sommige scholen zochten ruimte voor hun vernieuwingsdrang en vonden die in het middenschoolexperiment. Zij werden daardoor in zekere zin koplopers binnen de Vereniging. Het is echter te betreuren, dat hun resultaten moeilijk vergelijkbaar en overdraagbaar zijn. Dit geldt overigens ook voor de andere scholen binnen dit experiment.

In januari 1982 verscheen de ministeriële nota 'Verder na de basisschool. Nota ter voorbereiding van een wet inzake de opzet en inhoud van een nieuw stelsel van vervolgonderwijs' (183). Dit discussiestuk werd ook in de I.V.O.-Vereniging bestudeerd en van commentaar voorzien. Men apprecieert de algemene onderwijsdoelen, zoals die in het stuk worden geformuleerd en staat ook positief tegenover plannen tot invoering van een breed onderwijs- en vormingsaanbod, maar men reageert afwijzend tegenover vormen van bevoogding van de kant van de overheid die het karakter van het I.V.O. kunnen aantasten (184).

6. Samenvatting en perspectief

In de voorgaande hoofdstukken werd de ontwikkeling geschetst van het individueel Voortgezet Onderwijs, dat in een betrekkelijk kleine groep scholen gedurende 50 jaar geëxperimenteerd werd. Niet altijd is deze groep dezelfde geweest: wij zagen dat zij tot 1959 niet meer dan vijf tot zes scholen omvatte en dat tussen dat jaar en heden het aantal schommelde rondom de dertig (cf. bijlage 1a en 1b). De uitgangspunten, doelstellingen en werkwijze die in de jaren 1934 tot 1938 werden geformuleerd en ontwikkeld, zijn na deze pioniersfase in grote lijnen overleefd gebleven, zij het dat onder meer veranderingen in het wettelijk kader, overheidsbeleid

ten aanzien van gewenste vernieuwingen in het onderwijs, veranderende opvattingen over de verhouding tussen mensen, over mens en maatschappij, school en samenleving en over onderwijs en ontwikkeling hun invloed ook op het I.V.O. hebben doen gelden.

Wij zagen, hoe in de afgelopen jaren binnen de I.V.O.-Vereniging werd gestreefd naar bezinning omtrent de identiteit van het I.V.O. en de eigen plaats ervan in het voortgezet onderwijs. Hierbij bleef men vasthouden aan aspecten van het eigen onderwijs die men als waardevol had erkend; wij noemden hiervan onder meer de leerlinggerichtheid met als consequenties: verschillende vormen van individualisering en differentiatie, het doorbreken van het leerstof-jaar klassensysteem, aangepaste beoordeling van leerprestaties en afsluiting van de schoolloopbaan, begeleiding van de leerlingen in mentorgroepen etc.

Men kan constateren, dat de I.V.O.-idealen en de consequenties ervan voor de werkwijze niet exclusief zijn. Ook in andere 'traditionele' vernieuwingscholen vindt men deze aspecten in verschillende geschakeerdheid terug. Bovendien sluiten ze aan bij trends die in het overheidsbeleid ter zake van voortgezet onderwijs te bespeuren zijn; wij noemden de plannen en experimenten op het gebied van de middenschool en de gedachten rondom het voortgezet basisonderwijs. Wie kennis neemt van ontwikkelingen binnen het middelbaar beroepsonderwijs, ervaart eveneens, dat de praktische uitwerking daarin van de individualisering overeenkomsten vertoont met wat binnen I.V.O.-scholen reeds lang werd gedaan. Dit betekent niet, dat het I.V.O. daar model voor heeft gestaan; het betekent wel, dat het I.V.O. al lang bezig was op een wijze die toekomst had.

Is nu de rol van het I.V.O. en van andere vormen van 'traditioneel' vernieuwingsonderwijs uitgespeeld? Wij denken dat dit niet het geval is: juist binnen deze scholen bestaat een kern van vernieuwingsgezinden die bereid is mee te denken over ontwikkelingen die wenselijk zijn en die niet bang is voor het inslaan van nieuwe wegen. Behalve bereidheid is er ook moed en idealisme. Juist wanneer door bijvoorbeeld sociaal-economische omstandigheden stagnaties optreden, mag men verwachten dat slechts ingezette vernieuwingen 'aan de basis' nog een kans van slagen hebben, te meer wanneer ze door een traditie gesteund worden.

Voorwaarde is echter, dat deze traditie niet 'gecanoniseerd' is en daarmee onderhevig is geworden aan de 'Wet van de remmende voorsprong'.

Het is tenslotte hier nog de plaats om ons af te vragen, of de onderzoeksvragen die in het 'Woord vooraf' ten aanzien van het I.V.O. werden gesteld, inderdaad beantwoord zijn.

Deze vragen waren de volgende:

- Welke idealen stonden de grondleggers van het I.V.O. voor ogen?
- Welke doelstellingen streefden zij in hun scholen na?
- Hoe probeerden zij in het licht van hun idealen en doelstellingen vorm te geven aan hun onderwijs?
- Welke idealen, doelstellingen en vormgevingen hebben door de jaren heen standgehouden of welke veranderingen zijn opgetreden?
- Hoe organiseerden de I.V.O.-scholen zich teneinde steun te hebben aan elkaar en als groep naar buiten toe herkenbaar te zijn?

Wij menen als resultaat van ons onderzoek deze vragen, zonder volledig te zijn, in het kort als volgt te kunnen beantwoorden:

- De grondleggers van het I.V.O. stelden het kind centraal; ieder kind beschouwden zij als uniek menselijk wezen, dat in opvoeding en onderwijs kansen moest krijgen zich naar eigen aard en mogelijkheden optimaal te ontwikkelen als mens en medemens.
- Zij streefden er daarom naar hun school en hun onderwijs zodanig in te richten, dat er ruime mogelijkheden werden geboden tot ontwikkeling van hoofd, hart en hand, dat kinderen er leerden samenleven en samenwerken, vrij van competitiegeest.
- Zij hadden een school voor ogen, waarvan lager en voortgezet onderwijs duidelijk in elkaars verlengde lagen en waarbij de overgang van de lagere naar de voortgezette afdeling geen drempel zou hebben. Dit voortgezet onderwijs was bestemd voor hen, die nog geen definitieve keuze konden of wilden maken voor een bepaalde vorm van afsluitend onderwijs of voor beroepsonderwijs. Zittenblijven paste niet in dit systeem. De leerstof was verdeeld in taken en proeven die uitmondden in eindproeven, op grond waarvan I.V.O.-diploma's werden uitgereikt. Deze diploma's hadden oorspronkelijk een sterk gedifferentieerd karakter. Binnen de school werd veel aandacht besteed aan leerlingbegeleiding.
- Doordat men binnen het wettelijk kader weinig meer armslag had dan een normale U.L.O.-school, waren de ontwikkelingsmogelijkheden van I.V.O.-scholen beperkt. Tot erkenning van I.V.O.-opleidingen die verder reikten dan de U.L.O. kwam het niet en door de jaren heen had men binnen het I.V.O. veel moeite om voor bezitters van het I.V.O.-diploma B dezelfde

rechten te verkrijgen als die aan het bezit van een (M.)U.L.O.-diploma waren verbonden. Ondanks deze beperkingen kon men jarenlang aan I.V.O.-werkwijze en -diplomering blijven vasthouden.

De komst van de Mammoetwet bracht nieuwe problemen, omdat het U.L.O. nu uit het lager onderwijs werd losgemaakt, als M.A.V.O. een plaats kreeg in het voortgezet onderwijs en te maken kreeg met een centraal schriftelijk eindexamen (c.s.e.). I.V.O.-scholen moesten kiezen tussen dit examen en een erkend M.A.V.O.-diploma of geen c.s.e. en een I.V.O.-diploma.

In het laatste geval moest de school zelf toelating van haar leerlingen bij vervolgonderwijs bepleiten.

Onder meer de problemen met betrekking tot eindexamen en diplomering hebben I.V.O.-scholen in hun bewegingsvrijheid belemmerd.

Hoewel binnen de scholen van de I.V.O.-Vereniging in grote lijnen aan de idealen, doelstellingen en vormgevingen wordt vastgehouden, zijn er per school verschillen met betrekking tot takensysteem, proevenstelsel, examen, diplomering, groeperingsvormen in het onderwijs, mentorsysteem en daaruit voortvloeiende begeleiding etc.

- De scholen organiseerden zich van 1938-1959 in de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma', van 1959-1973 in de Vereniging van I.V.O.-scholen en vanaf 1973 in de I.V.O.-Vereniging. De organisatorische wisselingen hadden onder meer te maken met het streven meer scholen van diverse pluimage te kunnen toelaten en met de drang naar democratisering.

Vooral in de laatste jaren streeft men naar meer herkenbaarheid naar buiten, onder meer door samen te werken bij de ontwikkeling van schoolwerkplannen.

III. De Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (en Maatschappij) (W.V.O.), 1935 - 1984

1. Inleiding

In ons 'Ten geleide' en in deel I zetten wij reeds kort uiteen welke plaats de geschiedenis van de W.V.O. binnen het kader van deze studie inneemt en wat Bolt, Boeke, Fontein en Janssen in het kader van het ontstaan en/of de ontwikkeling van de W.V.O. hebben gedaan.

In deel I wezen wij, wat de voorgeschiedenis van de W.V.O. betreft, op het ontstaan van de New Education Fellowship (N.E.F.), op de internationale congressen van deze organisatie, op relaties tussen Nederlanders en de N.E.F., op de Vereniging 'De Nieuwe Opvoeding', die gedurende een aantal jaren als Nederlandse groep deel uitmaakte van de N.E.F., en op de stichting van de W.V.O., die vanaf 1935 als Nederlandse sectie van de N.E.F. (later W.E.F.: 'World Education Fellowship') is opgetreden.

In de hiernavolgende tekst geven wij allereerst een beschouwing over de historische context, waarbinnen de W.V.O. tot stand kwam (hoofdstuk 2), vervolgens bespreken wij in grote lijnen de geschiedenis van de W.V.O. van 1935 tot heden (hoofdstuk 3).

Als bronnen voor deel III konden wij gebruik maken van particuliere archivalia, van materiaal uit het W.V.O.-archief en van informatie door personen die nauw betrokken zijn geweest bij het werk van de W.V.O. en/of bij de verzorging van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs', dat ook op zichzelf reeds een 'Fundgrube' vormt voor wie zich op de hoogte wil stellen van het wel en wee van de W.V.O.; het tijdschrift immers was steeds bron van mededelingen en informatie, maar ook plaats van meningsvorming en discussie voor leden van de W.V.O., voor deelnemers aan de W.V.O.-werkgroepen en voor andere belangstellenden.

2. De context waarbinnen de W.V.O. ontstond

2.1 Opmerkingen vooraf

Sinds de laatste decennia van de 19e eeuw is er sprake geweest van een groeiend onbehagen met de heersende opvattingen op het gebied van opvoeding en onderwijs en met de bestaande opvoedings- en onderwijspraktijk. Het zoeken naar en het ontwikkelen van nieuwe denk- en werkwijzen op het

gebied van opvoeding en onderwijs bleef niet beperkt tot enkele personen of plaatsen, maar was in feite een internationaal verschijnsel, waarbij vele mensen en groepen van mensen in toenemende mate betrokken raakten. Wij achten het niet onze taak hier het hele spectrum van vernieuwingsideeën, -idealen en -vormen te ontvouwen. Anderen hebben dit reeds min of meer uitvoerig gedaan (1) en wij menen ons na een paragraaf over het zoeken naar nieuwe wegen in opvoeding en onderwijs wat uitvoeriger te moeten bezighouden met 'Nieuwe opvoeders', hun contacten en organisaties, om vervolgens een overstap te maken naar de situatie van de 'Nieuwe Opvoeding' in Nederland vóór de totstandkoming van de W.V.O.

2.2 Het zoeken naar nieuwe wegen in opvoeding en onderwijs

Auteurs die zich met het verschijnsel 'vernieuwing' bezighielden, wijzen in hun geschriften doorgaans op het feit, dat er door de eeuwen heen in feite steeds denkers én werkers zijn geweest, die pleitten voor een nieuwe opvoeding en een nieuw onderwijs of een nieuwe school, die bijdragen zouden leveren aan de ontwikkeling van nieuwe mensen in of ten behoeve van een nieuwe samenleving (2).

Let men op de pedagogische achtergronden van de wil tot vernieuwing dan is het opmerkelijk, dat eind 19e eeuw bij vrijwel alle vernieuwers en vernieuwingsgezinden de 'rechten van het kind' centraal staan; dat wil zeggen dat de opvoeders rekening willen houden met de behoeften en interessen van het zich ontwikkelende kind, zodanig dat in deze behoeften en interessen zo optimaal mogelijk wordt voorzien. De opvoeders hebben daarbij meer een begeleidende dan een leidende taak.

Vele onderwijsvernieuwers misten in het vigerende onderwijs mogelijkheden om de 'rechten van het kind' naar behoren in onderwijssituaties tot ont-plooiing te laten komen. De rij van klachten was dan ook bijzonder lang. Rombouts (3) noemt in zijn Historiese Pedagogiek de volgende:

- *er heerst een sterke overwaardering van de zogenaamde 'algemene ontwikkeling';*
- *geheugendril en parate kennis worden er overgecultiveerd;*
- *de traditionele school is een 'praatschool' die leidt tot verbalisme;*
- *er wordt eenzijdig nadruk gelegd op kennisoverdracht;*
- *er is weinig aandacht voor andere dan 'schoolse' kennis;*
- *het vakkensysteem biedt weinig mogelijkheden tot vakoverstijgend onder-*

- wijs met leerstof die aansluiting biedt bij het voor kinderen bekende, bij hun 'levende werkelijkheid';*
- *het jaarklassenstelsel biedt in de school voor allen dezelfde leerstof op hetzelfde tijdstip aan;*
  - *de school wekt bij de kinderen door haar selectiesysteem een extreme prestatiegerichtheid en een ongezonde naijver;*
  - *er is een onderwaardering voor religieuze, ethische, sociale, esthetische, manuele, sensuomotorische en lichamelijke vorming;*
  - *aan karaktervorming wordt weinig aandacht besteed;*
  - *de school biedt weinig kansen voor kinderen om er te leren leven en werken onder eigen verantwoordelijkheid en zelfgekozen tucht.*

Deze 'klachtenlijst', die voornamelijk betrekking heeft op situaties in lager en voortgezet onderwijs, zou zonder veel moeite kunnen worden verlengd en bovendien aangevuld met kritische opmerkingen over kleuteronderwijs, hoger onderwijs en beroepsgerichte opleidingen.

Bij de representanten van de vernieuwingsbeweging, die men gewoonlijk aanduidt met generaliserende namen als 'Nieuwe Opvoeding', 'New Education Movement', 'Education Nouvelle', 'Reformpädagogische Bewegung', vindt men velerlei pogingen om enerzijds de 'rechten van het kind' in hun pedagogische uitgangspunten te eerbiedigen en om anderzijds de praxis van opvoeding en onderwijs zodanig gestalte te geven, dat daarin de bezwaren tegen de reguliere praktijk worden ondervangen.

Een sluitend overzicht geven van deze pogingen is uitermate moeilijk, omdat zij in tijd, plaats, omstandigheden en verbreiding, maar ook naar hun aard en naar de wijze waarop ze invloed hebben gehad, nationaal en internationaal, ten zeerste van elkaar verschillen.

Hierbij dient verder opgemerkt te worden, dat wij niet de indruk willen wekken, alsof de vernieuwingsbeweging bijna uitsluitend op onderwijs betrekking zou hebben gehad. Dit is zeer beslist niet het geval: buiten het onderwijs is er een breed, aangrenzend gebied dat ook en in belangrijke mate de zorg van de vernieuwers had. Tot dit gebied behoorden bijvoorbeeld: jeugd in het gezin, ouderschap, jeugdbeweging, jeugdzorg, zorg voor het gehandicapte kind en andere aandachtsvelden zoals jeugdcriminaliteit en volksontwikkeling. Let men op pogingen die gedaan zijn om stromingen binnen de 'Nieuwe Opvoeding' te schematiseren, dan lijden deze gewoonlijk aan sterke simplificatie (4).

Boyd en Rawson in hun boek 'The Story of the New Education' (1965) en Röhrs in zijn werk 'Die Reformpädagogik. Ursprung und Verlauf' (1980) zijn er onzes inziens in geslaagd enige duidelijke lijnen te trekken, al leggen zij soms accenten anders en is de indelingssytematiek bij Röhrs sterker aanwezig dan bij Boyd en Rawson (5). Meer dan de beide auteurs geeft Röhrs een beeld van de filosofische achtergronden van de 'Reformbewegung' en van historisch relevante politieke en culturele ontwikkelingen. Zijn werk is bovendien goed gedocumenteerd, iets wat men bij Boyd en Rawson pijnlijk mist. Röhrs gaat bovendien dieper in op de sociaalpedagogische impulsen die van de 'Reformpädagogik' zijn uitgegaan. Zowel Boyd en Rawson als Röhrs betrekken Nederland in hun beschouwingen. De beide eersten wijzen met enige nadruk op het werk van Kees Boeke als schoolstichter (6) en als verbreider van de ideeën en idealen van de 'New Education'.

In verband met dit laatste noemen zij ook J.J. van der Leeuw en J.H. Bolt (7) en het werk van de Nederlandse sectie van de New Education Fellowship (8). Röhrs wijst op het initiërende werk van pedagogen als J.H. Gunning Wzn. en Ph. Kohnstamm en van vernieuwers als Jan Ligthart en Kees Boeke. 'Jan Ligthart gehört unmittelbar zum traditionsreichen Kreis der abendländischen Reformpädagogen', schrijft Röhrs (9).

Kees Boeke's 'Werkplaats' heeft naar zijn oordeel in Nederland een voorbeeldfunctie gehad, evenals de daar gestichte Montessori- en Daltonscholen. De Vlaamse onderwijsman en pedagogoog Edward Peeters ondernam aan het begin van deze eeuw een studiereis langs vernieuwingsscholen in Nederland, waarover hij in 1907 een verslag publiceerde onder de titel: 'Excursion pédagogique en Hollande' (10). In dit reisverhaal lezen we over zijn bezoeken aan bijvoorbeeld Wijbrandus Haanstra en zijn Kweekschool voor Bewaarschoolonderwijzeressen te Leiden, aan de Brinioschool van J. Kleefstra te Hilversum, aan de Humanitaire Scholen te Laren en Soest, aan de Openbare Lagere School in de Tullinhgstraat te 's-Gravenhage, de school van Jan Ligthart, en aan de Nieuwe Schoolvereniging te Amsterdam, de school van C. Vrij.

Toen hij zelf tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland woonde, stichtte hij in 1915 te Oostburg een schooltje voor kinderen van Belgische vluchtelingen, dat door Felix Ortt later 'een opvoedkundig laboratorium' werd genoemd.

Het voorbeeld van scholen als de hierboven genoemde, die echter naar onze maatstaven vaak klein tot zeer klein waren en mede daardoor zich goed leenden voor onderwijs- en opvoedingsexperimenten, vond bescheiden navolging in de periode tot omstreeks 1940.

Opmerkelijk in deze periode was het aantal scholen, dat naar het voorbeeld en de inspiratie van Montessori werkte. Het Daltonplan wekte veel belangstelling en vond ook toepassing in vrij veel scholen, vooral scholen voor voortgezet onderwijs.

In een lijst van progressieve scholen, die de 'New Education Fellowship' in haar tijdschrift 'The New Era in Home and School' (jaargang 1925) publiceerde ten behoeve van studenten met belangstelling voor nieuwe onderwijsmethoden (11) komen scholen voor in een twaalftal landen, waaronder 'Holland'.

De daar genoemde twaalf Nederlandse scholen zijn: de Pythagorasschool te Ommen, de Pallas Athene School te Amersfoort, de Hilversumsche Schoolvereniging, de Nieuwe Schoolvereniging te Amsterdam, het heilpedagogisch instituut Klein Warnsborn te Arnhem, de humanitaire Engendaalschool te Soest, de school aan de Ten Hovestraat te 's-Gravenhage en vijf andere Haagse scholen (drie openbare en twee bijzondere).

Van deze scholen gaven er negen op met de Montessori-methode te werken, drie hiervan daltoniseerden bovendien en van deze drie fröbelden er ook nog twee! Eén school combineerde Fröbel en Montessori. Van de overblijvende drie scholen daltoniseerde er één, individualiseerde er ook één en de laatste (het heilpedagogisch instituut) verklaarde groepswork te doen. De combinaties van Fröbel/Montessori en Dalton laten zich verklaren door het feit, dat deze scholen kleuteronderwijs en lager onderwijs onder één dak hadden, eventueel nog inclusief uitgebreid lager onderwijs.

Naast genoemde typen vernieuwingsscholen zag men ook geleidelijk in Nederland Vrije Scholen naar de conceptie van Rudolf Steiner ontstaan en andere scholen met een typisch eigen signatuur, zoals L. Groeneweg's School met Persoonlijkheids-onderwijs (12).

In dezelfde tijd drongen de algemene idealen van de vernieuwingsbeweging geleidelijk aan in breder kringen van het Nederlandse onderwijs door: kindgericht denken in opvoeding en onderwijs, zelfwerkzaamheid van kinderen in de school, aandacht voor de belangstellings- en leefwereld van het kind, streven naar een ruimere vorming dan alleen van de intellectuele vermogens

van het kind, streven naar inzichtelijk leren in plaats van parate kennis etc..

De resultaten van de jonge wetenschap der psychologie, speciaal die van de ontwikkelingspsychologie, gecombineerd met uitkomsten van de medische wetenschap, raakten in ruime kring verbreid en werden onder meer gebruikt als ondersteuning van kritiek op bestaande situaties in opvoeding en onderwijs of van ontwikkelingen die men als noodzakelijk beschouwde. Veel vernieuwingswerk is ook mogelijk gemaakt door het werk van op vernieuwing gerichte verenigingen en door de parate aanwezigheid van een groeiende pedagogische pers met een brede pedagogische belangstelling (13). In het door ons in deel IV te bespreken tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' wordt al bij het snel doorkijken van een jaargang duidelijk, dat het 'zorggebied' van dit tijdschrift weliswaar voornamelijk het onderwijs was, maar dat er daarnaast interesse bestond voor aangrenzende gebieden zoals: opvoeding in het gezin, ouderschap, gemeenschapsactie, hygiëne, geestelijke volksgezondheid, religieuze opvoeding, volkshogeschoolwerk, vrije-tijdsbesteding en andere.

Een overzicht van het 'Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940' is te vinden in het gelijknamige boek, dat onder redactie van J.W. van Hulst, I. van der Velde en G.Th.M. Verhaak in 1970 verscheen (14).

Het terrein van de jeugdbeweging werd voor de periode 1853-1940 op monumentale wijze in kaart gebracht door G.J. Harmsen in zijn reeds eerder door ons genoemde proefschrift 'Blauwe en rode jeugd' (15).

Enige ontwikkelingen, speciaal op onderwijsgebied, die zich afspelen ná 1945 komen in hoofdstuk 3 van dit deel ter sprake en wel meer speciaal in de paragrafen 3.3 en volgende.

2.3 'Nieuwe Opvoeders', hun contacten en organisaties

2.3.1 Opmerkingen vooraf

In deze paragraaf besteden wij aandacht aan stichtingen, organisaties en media die erop gericht waren 'nieuwe opvoeders' en hun werk bijeen te brengen teneinde te komen tot uitwisseling van ideeën en ervaringen, bundeling van activiteiten en het gezamenlijk uitdragen van idealen. Voordat er sprake was van een op den duur wereldomvattende beweging en

van een 'Dynamik gleicher Gesinnungen, Überzeugungen und Willensrichtungen auf grund bestimmter geistiger Entscheidungen' (16), waren er reeds menigvuldige contacten tussen vernieuwers en vernieuwingsgezinden, nationaal en internationaal. Niet alleen verschenen er vele boeken en artikelen die samen tot ver buiten de eigen kring verspreiding en bekendheid kregen (17), maar men nodigde ook auteurs uit voor spreekbeurten (18) of ging zelfs, soms voorzien van een nauw omschreven opdracht 'op zoek naar wijsheid bij anderen' (19). Directe of indirecte persoonlijke contacten leidden tot vergaderingen, conferenties en congressen die min of meer gelijkgezinden bijeenbrachten en die het ontstaan van organisaties met doelstellingen, statuten of reglementen en met eigen bureaus en/of publiciteitsmedia bevorderden.

2.3.2 Internationale bureaus

Reeds rondom de eeuwwisseling waren er bureaus die tot doel hadden vernieuwingsexperimenten te registreren en bekendheid te geven. Wij denken hier aan het B.I.E.N. en het B.I.D.E. Het 'Bureau International des Ecoles Nouvelles' (B.I.E.N.) werd in 1899 gesticht door de jonge Zwitser Adolphe Ferrière (20); hij vestigde het te Les Pléiades-Sur-Blonay. Ferrière zocht omstreeks 1912 contact met de reeds eerder genoemde Vlaamse onderwijzer en publicist Edward Peeters, die in 1907 op eigen initiatief de 'Nouvelle Bibliothèque Pédagogique' had opgericht en die in 1909 een periodiek begon uit te geven onder de titel 'Minerva. Enseignement. Education. Pedagogie. Revue de documentation relative à l'éducation et l'enseignement avec un bulletin bibliographique et une revue des revues'. In hetzelfde jaar begon hij met zijn 'Bureau International de Documentation Educative' (B.I.D.E.), daartoe aangespoord door Gabriel Compayré, Frans inspecteur-generaal van het onderwijs, die onder de indruk was gekomen van Peeters' uitstekende documentatie in de eerste nummers van 'Minerva' (21). Peeters was door zijn wijdvertakte relaties en de daarmee gepaard gaande correspondentie in de gelegenheid een veelomvattende internationale documentatie op te bouwen. Helaas ging zijn archief tijdens de Eerste Wereldoorlog verloren. Eenzelfde lot onderging het archief van de B.I.E.N., dat in 1918 door brand werd verwoest. Ferrière zag echter - in tegenstelling tot Peeters - kans om zijn documentatie opnieuw samen te stellen. Deze werd in 1926 ondergebracht bij het 'Bureau International d'Education' (B.I.E.), dat in 1925 te Genève was opgericht. Van dit bureau was Pierre Bovet (22) de eerste directeur.

Het documentatiewerk van Ferrière en Peeters voorzag in kringen van vernieuwingsgezinden in een behoefte. De Eerste Wereldoorlog veroorzaakte een breuk in de internationale uitwisseling van gedachten tussen 'Nieuwe Opvoeders'.

Wij zagen reeds eerder - onder meer in onze biografische schets van Kees Boeke - dat sommigen de moed niet opgaven en ondanks de druk der omstandigheden bleven ijveren voor vrede tussen de volkeren en voor een nieuwe samenleving en een nieuwe mens.

2.3.3 Internationale organisaties: 'Fraternity of Education' en 'New Education Fellowship'

In 1915 ontstond in Engeland de 'Fraternity of Education', een groep personen die vanuit hun theosofische opvattingen ertoe geïnspireerd werden zich in te zetten voor 'a Universal Brotherhood of Humanity without distinction of race, creed, sex, caste or colour'. Hiertoe zouden opvoeding en onderwijs belangrijke, wellicht de belangrijkste bijdragen kunnen leveren (23).

Glesbers (24) wijst erop, dat de theosofie een belangrijke rol heeft gespeeld in de hervorming van opvoeding en onderwijs in Engeland en dat er duidelijke relaties zijn aan te wijzen tussen de Engelse theosofie en utopistisch-socialistische groeperingen zoals de 'Fellowship of the New Life' en de 'Garden City Movement', die bijvoorbeeld de ideeën en het werk van Cecil Reddie in belangrijke mate beïnvloedden.

De 'Fraternity of Education' werd in gang gezet door Beatrice de Normann, later door haar huwelijk in 1919 meer bekend onder de naam Beatrice Ensor (25). Miss de Normann werd secretaris van de 'Broederschap', de bekende theosoof George S. Arundale, die met Annie Besant, World-President van de 'Theosophical Society', in India vele onderwijsinstellingen had gesticht, trad op als voorzitter. Wyatt Rawson was een van de leden van het eerste uur. Miss de Normann, die in 1910 als eerste vrouwelijke onderwijsinspecteur in Engeland was aangesteld, gaf in 1916 haar overheidsfunctie op en werd directeur van de 'Theosophical Educational Trust', die verantwoordelijk was voor de stichting en instandhouding van een aantal 'private schools'.

Tijdens de eerste conferentie van de 'Fraternity' in 1920 te Letchworth gehouden, legden de aanwezigen als belangrijkste doelstellingen vast:

1. het onderhouden van contacten tussen openbare en bijzondere scholen over de hele wereld;
2. opvoeding voor de vrede.

In de scholen zou men streven naar: coöperatie in plaats van competitie; discipline-van-binnen-uit in plaats van-buiten-af; ontwikkeling van zelf denken in plaats van zich laten meeslepen door massa-emoties; het accentueren van geestelijke ontwikkeling in plaats van benadrukken van ambities van materiële aard (26).

In januari 1920 begon Beatrice Ensor met het tijdschrift: 'Education for the New Era. An International Quarterly Journal for the Promotion of Reconstruction in Education' (27).

'Education for the New Era' bedoelde in feite uit te drukken dat de wereldvrede alleen dan kans van slagen had, wanneer men door opvoeding en onderwijs in staat zou zijn een fundamentele verandering in de gezindheid van de mensen te bewerkstelligen, een gezindheid die voorwaarden zou scheppen voor een blijvende vrede en voor samenwerking tussen de volkeren. De naam van het tijdschrift werd in 1930 veranderd in 'The New Era in Home and School', omdat daarmee de tweezijdigheid van het begrip 'education' beter werd aangegeven. Vanaf dat jaar werden ouders meer dan tevoren bij 'The New Era' betrokken en ging het blad maandelijks verschijnen. Het succes van het tijdschrift was naast de inzet van Beatrice Ensor in belangrijke mate te danken aan haar mederedacteur A.S. Neill.

Tijdens de hierboven genoemde conferentie te Letchworth was besloten een algemene bijeenkomst van 'Nieuwe Opvoeders' ergens in Frankrijk in de zomer van 1921 te organiseren met de bedoeling een internationale groep te vormen, die zich voor de bevordering van de wereldvrede door opvoeding en onderwijs zou inzetten.

De uitnodigingen zouden uitgaan van 'The New Era', de organisatie zou geschieden door de 'Theosophical Educational Trust', die verder op de achtergrond zou blijven (28).

Aldus geschiedde en van 30 juli - 12 augustus hield men 'The New Era Conference on Education' in het 'Collège Sophie Berthelot' te Calais met als thema 'De creatieve zelfexpressie van het kind'.

Tijdens de conferentie werkte een kleine groep aanwezigen aan de voorbereiding van een internationale organisatie.

Beatrice Ensor stelde daarbij voor (29):

- drie samenwerkende tijdschriften te stichten: een Franstalig onder

redactie van Adolphe Ferrière, een Duitstalig onder redactie van Elisabeth Rotten en een Engelstalig onder leiding van haarzelf;

- de abonnees van de tijdschriften ipso facto tot lid van de nieuwe internationale organisatie te maken;
- de uitgangspunten van de nieuwe organisatie in alle drie de tijdschriften op te nemen;
- geen regels, statuten of contributieheffing voor de organisatie in te voeren;
- ieder land als autonoom te behandelen, maar alle berichten over elk land in alle drie de tijdschriften op te nemen;
- iedere twee jaar een internationaal congres te houden over een thema dat door de redacteurs van de drie tijdschriften zou worden bepaald.

Dit voorstel werd tijdens de conferentie door de aanwezigen aangenomen. De secretaris en organisator van de conferentie, Iwan Hawliczek, gebruikte als aanduiding van de nieuwe organisatie de naam 'New Education Fellowship'. Deze naamgeving werd al snel, nog tijdens de conferentie gemeengoed (30). De later opgerichte Franse sectie zou het internationale karakter van de N.E.F. extra beklemtonen met de naam: 'La Ligue Internationale pour l'Education Nouvelle' en de Duitse sectie zou dit voorbeeld volgen met: 'Der Weltbund für Erneuerung der Erziehung'.

Hoewel men besloten had geen officieel reglement in te voeren, bleek er wel behoefte te bestaan aan de formulering van algemene uitgangspunten of principes, die in de drie tijdschriften zouden worden opgenomen. Beatrice Ensor en Adolphe Ferrière ontwierpen de tekst en legden die aan de 'Committee of Five' ter beoordeling voor. De zeven uitgangspunten voor opvoeding en onderwijs bevatten principe-uitspraken over het opvoedingsdoel (31): 'to prepare the child to seek and realize in his own life the supremacy of the spirit', en over pedagogisch handelen dat tot het bereiken van dit doel bijdraagt: het respecteren van de kinderlijke individualiteit, het rekening houden met de aangeboren aanleg en interesses van het kind en met de ontwikkelingsfase waarin het zich bevindt, het benadrukken van samenwerking en het afwijzen van naijver en concurrentiegeest, het bevorderen van coëducatie (en coïstructie) gericht op zinvolle samenwerking en aanvullende onderlinge beïnvloeding van jongens en meisjes; tenslotte werd nog duidelijk gesteld, dat de 'Nieuwe Opvoeding' erop gericht zou zijn het kind niet alleen op te voeden tot een staatsburger die in staat is zijn plichten jegens zijn medeburgers, zijn land en

jegens de mensheid in het algemeen te vervullen, maar ook tot een mens die zich van zijn persoonlijke waardigheid bewust is en deze ook in anderen respecteert.

De uitgangspunten werden ook nog voorgelegd aan groeperingen die niet aan de conferentie te Calais hadden deelgenomen. Volledige eenstemmigheid erover werd niet bereikt, maar omdat het aannemen ervan geen voorwaarde werd voor het lidmaatschap van de N.E.F. speelden ze slechts een rol als indicator voor datgene wat de 'Fellowship' in grote lijnen nastreefde. 'There has never been a N.E.F. orthodoxy, and never a suggestion of a heresy hunt', merken Boyd en Rawson op (32).

Na de conferentie te Calais en de stichting van de N.E.F. kwam de leiding in handen van de drie tijdschriftredacteurs Beatrice Ensor, Adolphe Ferrière en Elisabeth Rotten. In 1922 verschenen de eerste nummers van 'Pour l'Ere Nouvelle' en 'Das Werdende Zeitalter'. In dat jaar kwam in Frankrijk de 'Groupe Français d'Education Nouvelle' tot stand en weldra had een dergelijke groepsvorming ook plaats in Duitsland, Bulgarije, Tsjecho-Slowakije en andere landen. Dit proces ging in de volgende jaren gestadig door. Zolang de organisatie klein was, kon men nog volstaan met een individueel lidmaatschap, maar toen de N.E.F. groeide en er in vele landen groepen werden gevormd, voerde men binnen de 'Fellowship' regels in voor de organisatie van de leden in nationale groepen en secties (33). In allerlei landen verschenen nu ook tijdschriften die de uitgangspunten van de N.E.F. tot de hunne maakten. Bulgarije, Italië en Rusland gingen hierbij voorop, weldra gevolgd door Hongarije, Spanje en Argentinië. In de jaren 1922-1930 heerste er in Europa en daar buiten een hoopvolle verwachting van een nieuwe tijd. De 'Gay Twenties' waren gekenmerkt door optimisme, hoewel de zwarte ellende van de naoorlogse jaren nog niet ten einde was en zich mede daardoor aan de einder al kleine wolken vertoonden die later zouden uitgroeien tot orkanen van ongekende kracht.

In deze jaren vormde de N.E.F. een kristallisatiekern voor al degenen, die in opvoeding en onderwijs naar middelen zochten om 'the world's ills' te genezen en in de toekomst te helpen voorkomen.

De stichting van de N.E.F. betekende, dat er een forum tot stand was gekomen, waarbinnen pioniers van de 'Nieuwe Opvoeding' elkaar konden ontmoeten en hun ideeën ter discussie stellen. De N.E.F. had daarbij een stimulerende en enigszins kanaliserende functie, die onder meer vorm kreeg via het organiseren van bijeenkomsten, het verstrekken van infor-

matie, het stichten van werkgroepen, het pushen van op vernieuwing gerichte organisaties en dergelijke.

De initiatieven van de N.E.F. hadden succes: de bruikbaarheid van de nieuwe ideeën werd groter en deze bleken wervingskracht te krijgen. Vele secties en talloze werkgroepen in een groot aantal landen ontstonden en kwamen tot bloei.

In de jaargangen van 'The New Era' en haar zusterbladen werden, in overeenstemming met de opdracht van de redacteurs, allerhande gedachtenwisselingen op gang gebracht (34), die onder meer ten doel hadden de tweejaarlijkse internationale conferenties van de N.E.F. voor te bereiden. Na de internationale conferentie te Calais in 1921 had een tweede plaats te Montreux (1923), waar ongeveer 370 deelnemers uit alle delen van Europa acte de présence gaven. De hierop volgende internationale bijeenkomsten - Heidelberg (1925), Locarno (1927), Helsingør (1929) - waren niet alleen gekenmerkt door een groei van het aantal congresgangers - respectievelijk omstreeks 500, 1200 en 2000 -, maar ook door een groei in de diversiteit van landen en werelddelen van waaruit de deelnemers afkomstig waren. Met recht was er nu sprake van wereldconferenties (35).

Onder de inleiders treft men talrijke internationaal erkende persoonlijkheden aan, bijvoorbeeld Martin Buber, Alfred Adler, Maria Montessori, Helen Parkhurst, Kurt Lewin.

Ook Nederlanders namen deel: J.H. Bolt, Cor Bruijn, mevrouw C. Philippi-Siewertsz van Reesema, professor J. van Rees en anderen.

Overheden gingen het belang van het N.E.F.-werk inzien en vaardigden officiële delegaties af naar de N.E.F.-conferenties. Omstreeks 1930 werden enige malen op verzoek van de Volkenbond door N.E.F.-leden opdrachten uitgevoerd.

De N.E.F. fungeerde gedurende een aantal jaren als vliegwiel in een wereldwijd innovatieproces op het gebied van opvoeding en onderwijs. In de jaren '30 echter trad er ten gevolge van de economische wereldcrisis en de opkomst van totalitaire machten in Europa en Azië ook een teruggang in. Tijdens de zesde N.E.F.-wereldconferentie te Nice (1932), waar 1800 deelnemers uit 35 landen aanwezig waren, had binnen het thema: 'Education and Changing Society' een duidelijke ombuiging plaats naar de rol van opvoeding en onderwijs bij de bescherming van de wereldvrede.

De laatste wereldconferentie vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd in 1936 gehouden te Cheltenham (Engeland). Ruim 1400 bezoekers

bogen zich over het conferentieonderwerp: 'Educational Foundation of Freedom and a Free Community', maar de regeringen van de Sovjet-Unie, Duitsland en Italië die men had uitgenodigd hun visies op vrijheid in de discussie te laten doorklinken, lieten verstek gaan (36).

In de periode tussen 1932 en 1939 waren er verschillende regionale conferenties, onder meer in 1936 te Utrecht. Ook deze trokken gewoonlijk een internationaal gezelschap.

In 1937 reisden teams van N.E.F.-prominenten door Australië, Nieuw Zeeland en India en trokken met hun inleidingen duizenden belangstellenden. Na de Tweede Wereldoorlog, die het internationale N.E.F.-werk grotendeels lam legde, trad een wederopleving op.

Wij willen nu zien, wat er in de jaren '20 en '30 in Nederland in relatie tot de N.E.F. gebeurde.

2.3.4 'Nieuwe Opvoeders' in Nederland organiseren zich

In onze globale beschrijving van het werk van de N.E.F. gedurende de periode 1921-1940 hebben we enige malen gesignaleerd, dat ook Nederlanders bij dit werk betrokken waren. Wij hebben dit trouwens reeds eerder gedaan in onze biografische schetsen in Deel I van dit geschrift.

In het volgende deel van deze tekst willen wij stilstaan bij de Nederlandse groeperingen die tot omstreeks 1930 contacten onderhielden met de N.E.F. en bij de publiciteitsmedia die zij gebruikten.

In onze biografische schets van J.H. Bolt (in: Deel I) schreven wij reeds, dat Bolt via J.R. Reiman jr., een van de stichters van de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort, in aanraking kwam met de 'Stichting Pallas Athene'.

Bolt werkte samen met anderen, onder wie Cor Bruijn, het hoofd van de 'Hilversumsche Schoolvereeniging', aan een plan tot het creëren van onderwijs waarin de 'Pallas Athene Gedachte' tot haar recht zou kunnen komen. Dit alles leidde tot de oprichting van de 'Schoolvereeniging 'Pallas Athene' (1923) en tot stichting van de 'Pallas Athene School' te Amersfoort, van welke school Bolt van 1924 tot 1943 de leiding had. Bruijn was lid van het bestuur. Bolt nam in 1925 evenals Bruijn, deel aan het derde wereldcongres van de N.E.F. te Heidelberg en voerde daar ook het woord. Eind 1926 nodigde het Centraal Bureau van de 'Stichting Pallas Athene' een aantal personen uit, werkzaam in scholen waarin vernieuwingsideeën in de praktijk werden gebracht. Ongeveer 70 personen gaven aan deze uit-

nodiging gehoor en na lange discussie besloot men de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding' op te richten (37).

Bolt werd voorzitter van deze vereniging, de dames M. Carpreau en C. van der Veen traden op als respectievelijk secretaris en penningmeester en de verdere leden waren: Cor Bruijn, A. Elbrink, dr. H.G. Hamaker en dr. D. de Lange. Hamaker voerde samen met J. Stamperius de redactie van het 'Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde', dat tevens orgaan was van de 'Vereniging voor Paedagogiek' en dat in 1927 ook orgaan werd van 'De Nieuwe Opvoeding'.

In het eerste artikel dat Bolt over de nieuwe vereniging in het 'Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde' plaatste (cf. noot 37) zette hij uiteen, dat de vereniging ernaar zou streven contacten te leggen tussen de verschillende 'nieuwe scholen' en de uitwisseling van praktijkervaringen te bevorderen door het organiseren van plaatselijke, regionale en landelijke bijeenkomsten. Daartoe zou het gewenst zijn plaatselijke en regionale studiegroepen op te richten en 'op geregelde tijden bijeen te komen op zorgvuldig voorbereide nationale congressen' (38).

Deze groepen zouden zich tot taak moeten stellen (39):

- 1. het bestuderen of ontwerpen van nieuwe methodes voor verschillende vakken;*
- 2. het aangeven van richtlijnen, die gebruikt kunnen worden bij het schrijven van nieuwe leerboeken, waaraan zo'n grote behoefte bestaat;*
- 3. het zelf schrijven of doen schrijven of maken en eventueel uitgeven van geschikte boeken en leermateriaal;*
- 4. het bespreken van nog niet gepubliceerde leerwijzen, die onmiddellijk voor anderen van groot nut zouden kunnen zijn;*
- 5. het verzamelen van materiaal aangaande afwijkende gevallen'.*

Met dit laatste werd waarschijnlijk geduid op kinderen met leer- en gedragsmoeilijkheden.

Behalve dat men actie wilde voeren binnen de vereniging, was men voornemens naar buiten te treden om de ideeën van de 'Nieuwe Opvoeding' door publicaties in dagbladen en tijdschriften en door voordrachten op ouderavonden en bijeenkomsten van verschillende organisaties verder uit te dragen.

De vereniging had nog meer plannen:

- bij de regering zou men moeten aandringen op betere opleidingen;*
- in eigen kring zou moeten worden gestart met opleiding en bijscholing:*

- een tweejarige cursus voor bezitters van een onderwijsdiploma was al in studie genomen;*
- hervorming van het middelbaar onderwijs zou moeten worden bestudeerd, omdat de nieuwere ideeën bijna uitsluitend bij het lager en voorbereidend lager onderwijs worden toegepast;*
  - contacten zouden moeten worden gelegd tussen de 'opvoeders bij de verschillende geledingen van ons onderwijs' ten behoeve van de verbetering van de onderlinge verstandhouding;*
  - aansluiting zou moeten worden gezocht bij buitenlandse ontwikkelingen en bij het 'Bureau International des Ecoles Nouvelles'; bovendien zou het bezoeken van buitenlandse congressen en het lezen van binnen- en buitenlandse tijdschriften moeten worden aangemoedigd, evenals het uitnodigen van belangwekkende figuren uit den vreemde tot het houden van voordrachten of het schrijven van artikelen.*

Voorts dacht men nog aan het instellen van een advies-commissie die bij de oprichting van 'nieuwe scholen' behulpzaam zou kunnen zijn en aan het vormen van een fonds om deze scholen in de startperiode financiële steun te kunnen verlenen.

Het stichten van een eigen blad wilde men voor de toekomst wel overwegen, voorlopig was dit nog niet urgent.

Ten aanzien van het lidmaatschap werd gesteld: 'Leden van de vereniging kunnen allen zijn, die door woord of daad getoond hebben met de beginselen der vereniging in te stemmen en voorts allen van wie verwacht kan worden, dat zij bereid zijn ten nutte van de vereniging werkzaam te zijn. Minimum contributie f 2,50' (40).

De eerste algemene vergadering vond plaats op 26 mei 1927 in de Pallas Athene School te Amersfoort. Tijdens het huishoudelijk gedeelte deelde de voorzitter Bolt mede, dat dr. Adolphe Ferrière had voorgesteld, dat de vereniging zich bij de N.E.F. zou aansluiten. De leden machtigden het bestuur tot het doen van de nodige stappen. Ook werd besloten, dat er een tweejarige opleidingscursus zou plaats vinden onder leiding van Cor Bruijn (41).

Bij de vierde wereldconferentie van de N.E.F. te Locarno (1927) waren ongeveer 20 Nederlanders aanwezig. Bolt, Bruijn en Hamaker vertegenwoordigende vereniging 'De Nieuwe Opvoeding'; mevrouw C. Philippi-Slewerz van Reesema was er namens de 'Stichting voor Kinderstudie', en de 'Vereniging voor U.L.O.' had de heer Van der Meer afgevaardigd, aldus het

verslag in het 'Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde', dat onder andere ook de volgende kritische opmerking bevat: 'Helaas had de Nederlandsche regering het niet noodig gevonden een vertegenwoordiger te zenden, zelfs niet op de gebruikelijke, Nederland zo typerende wijze "buiten bezwaar van 's lands schatkist'" (42).

Tijdens hun verblijf te Locarno, onderhandelden Bolt c.s. over toelating van de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding' als officiële Nederlandse groep in de N.E.F. Een daartoe strekkend verzoek werd korte tijd later door de N.E.F. ingewilligd (43).

Op zondag 13 november 1927 had te Amersfoort in de Pallas Athene School de jaarvergadering van de vereniging plaats. Het verslag (44) meldt dat Bolt bij die gelegenheid in het bijzonder dr. Elisabeth Rotten als vertegenwoordigster van de Internationale Raad van de N.E.F. welkom heette. Omdat zij op uitnodiging van de Fellowship naar Nederland was gekomen om zich op de hoogte te stellen van de stand van het onderwijs, van de vorderingen op het gebied van de vernieuwing ervan en de problemen die daarmee gepaard gingen (45), gaf Bolt daarvan aan het begin van de bijeenkomst, in het Frans, een exposé. Elisabeth Rotten zette later op de dag in heldere bewoordingen de werkwijze van de N.E.F. uiteen.

Tijdens de vergadering werd verder de wenselijkheid besproken om als Nederlandse afdeling (sectie) in de N.E.F. te worden opgenomen (cf. noot 33) eventueel in samenwerking met de 'Stichting voor Kinderstudie' die ook als Nederlandse groep bij de N.E.F. was aangesloten (46). Het bestuur werd gemachtigd verdere stappen te doen om samenwerking met deze stichting tot stand te brengen.

De bijeenkomst werd besloten met een toelichting die 'de heer Kees Boeke uit Bilthoven' gaf bij leermiddelen voor zelfwerkzaamheid en zelfcontrole van leerlingen. Deze leermiddelen waren in de lokalen van de Pallas Athene School tentoongesteld.

Elisabeth Rotten bezocht, tijdens haar verblijf in Nederland, verschillende typen 'nieuwe' scholen, had een samenkomst met bestuursleden en leerkrachten van verschillende van deze scholen uit Gooi- en Eemland, bracht een bezoek aan de inmiddels gestarte opleidingscursus van de vereniging en woonde daar lessen bij van J.H. Bolt en dr. M.J.G. Minnaert. Ze ging vervolgens naar Den Haag, waar zij zich op de hoogte stelde van het werk van de 'Stichting voor Kinderstudie' en een voordracht hield over de Duitse 'Schulreform'-beweging.

In 1928 gaf zij in 'Das Werdende Zeitalter' ruime aandacht aan Nederland door het maartnummer van jaargang VII vrijwel geheel aan vernieuwingen in ons land te wijden. In haar inleidend artikel (47) zet zij, na een eresaluut aan Jan Ligthart, uiteen, dat er in de afgelopen decennia in Nederland twee stromingen in de vernieuwingsbeweging naast elkaar hebben bestaan: een praktijkgerichte, die streefde naar vormgeving van nieuwe ideeën in het onderwijs van alledag, en een sterk wetenschappelijk gerichte, die in nauwe verbinding met de praktijk bleef en zich zo goed mogelijk trachtte te vrijwaren voor het alléén-maar-academische.

Als representanten van deze beide stromingen wijst zij dan respectievelijk aan: Cor Bruijn en mevrouw C. Philippi-(Siewertsz) van Reesema. Deze inleiding baant voor de lezer de weg naar artikelen van C. Bruijn, mevrouw C. Philippi-Van Reesema, J.H. Bolt, E.F. van Dorp, J.M. van Graftdijk en Jan Ligthart (48).

In dezelfde jaargang werd nog een interessant artikel geplaatst van A.R. de Jong over het algemeen-religieuze karakter van de Humanitaire scholen in Nederland (49).

In de zevende jaargang van het 'Tijdschrift voor Ervaringsoepvoedkunde' (1928) kondigt Cor Bruijn het verschijnen van het reeds eerder vermelde Holland-nummer van 'Das Werdende Zeitalter' aan en hij verbindt daaraan het doorgeven van informatie over het Montessori-onderwijs in Nederland, die hem door de 'Nederlandsche Montessori Vereeniging' werd toegezonden (50). Men kan hieruit lezen, dat er in 1928 al 42 voorbereidende en 20 lagere Montessorischolen waren. Deze waren gevestigd in 19 gemeenten, waarvan er slechts twee buiten de randstad lagen. De vereniging had in 1928 dertien plaatselijke afdelingen. De opleiding van Montessorileid(st)ers geschiedde in vijf cursussen, waarvan er twee gemeentelijk waren (Amsterdam, Den Haag, Utrecht; gemeentelijk: Amsterdam, Rotterdam).

De 'Nederlandsche Montessori Vereeniging' gaf al in 1928 de elfde jaargang van haar orgaan 'Montessori-Opvoeding' uit, verzorgde de vertaling van enige boeken van Montessori, gaf zelf enige brochures uit en had kort tevoren het internationale tijdschrift 'The Call of Education' wegens geldgebrek moeten beëindigen (51). Om in de leemte van een internationaal contactblad te voorzien dacht men er aan een 'Internationaal Correspondentieblad' te doen verschijnen.

In 1929 besloot het bestuur van de vereniging een eigen tijdschrift te stichten, nadat pogingen om dit samen met de 'Nederlandsche Montessori

Figuur 1. Titelpagina van het tijdschrift Vernieuwing (1929-1931).

Vereeniging', de 'Vereeniging voor Kinderverzorging en Opvoeding' en de 'Stichting voor Kinderstudie' te doen, mislukt waren.

Het bestuur had voor de stichting de volgende motieven:

- zeer weinig leden waren bereid gebleken een abonnement te nemen op het 'Tijdschrift voor Ervaringsoepvoedkunde';
- elgenaar noch uitgever van dit tijdschrift voelde er iets voor zich internationaal te binden, In casu aan de N.E.F.;
- zonder eigen orgaan zou het voor de vereniging niet mogelijk zijn het contact met de leden levendig te houden en krachtig propaganda te voeren voor de 'Nieuwe Opvoeding' (52).

Het tijdschrift kreeg de naam 'Vernieuwing' en droeg de ondertitel: Drie-maandelijks orgaan van de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding'. Redacteuren waren: J.H. Bolt, Cor Bruijn en mevrouw L. Sirks-Harmeljer. Mevrouw Sirks had in het verleden ook meegewerkt aan Eduard Peeters' tijdschrift 'Minerva'. Als medewerkers worden op de eerste jaargang vermeld: mevrouw C. Bakhuizen van den Brink-Ozinga, A. Elbrink, dr. Ad. Ferrière (Zwitserland), mej. P. Frijlinck, dr. H.G. Hamaker, J. Hawliczek (Engeland), prof. dr. D. van Hinloopen Labberton, A.R. de Jong, dr. P. Klinkenberg, M.J. Langeveld, dr. R. Miedema, ir. F. Ortt, dr. Elisabeth Rotten (Duitsland), dr. G.H. van Senden, drs. W.H.C. Tenhaeff en J.E. Verheyen (België).

De kaft van het tijdschrift toont - In Jugendstil - het beeld van een jonge mens die zich in hoopvolle verwachting hoog opricht naar het stralende licht. Het is niet onmogelijk, dat de - ons onbekende - ontwerper geïnspireerd werd door de in die tijd (+ 1925) heersende 'Drude'-cultus (53) (cf. figuur 1).

Na het redactionele artikel in het eerste nummer van 'Vernieuwing' volgt een artikel van Bolt, getiteld: ..'Vernieuwing', waarin het vertrouwen in een nieuwe lente duidelijk wordt uitgesproken. 'De nieuwslichters van onze kritieke tijd behoeven niet bang te zijn: hun zaak staat er goed voor! Is 't niet, alsof een vruchtbare lentedag over de wereld is gegaan? Ruikt 't niet fris om ons heen en naar vernieuwing? Is 't niet of de zon sterker schijnt over een stervende wereld? Beginnen de sappen niet sneller te stromen, breekt er geen jong loof door en doen niet velen hun vensters open?' (54).

In dit artikel spoort Bolt de 'stilstaanders' aan hun zielen open te stellen voor het 'alles-omzettende dynamiese leven' en 'grauwe theorie' plaats te doen maken voor krachtige levenspraktijk.

Bolt wil daarmee niet zeggen, dat hij theorie waardeloos vindt, want hij haalt met grote instemming Dewey aan, de vader van de uitspraak: 'Niets is praktischer dan een goede theorie' (55).

Cor Bruijn geeft in hetzelfde nummer een beknopt overzicht van de geschiedenis van de N.E.F. (56) en staat vervolgens stil bij de organisatie ervan en bij de voorwaarden tot het verkrijgen van groeps- en afdelingsstatus. 'De Nieuwe Opvoeding' was al groep van de N.E.F., maar streefde ernaar de status van sectie te verwerven.

De vereniging stelde daartoe pogingen in het werk tijdens het wereldcongres van de N.E.F. te Helsingör (1929), welk congres in hetzelfde eerste nummer van 'Vernieuwing' uitvoerig werd aangekondigd. Later in de jaargang zou Bolt, die het congres had bijgewoond, een verslag schrijven, waarin hij aan het einde enigszins teleurgesteld opmerkte, dat Nederland slechts vertegenwoordigd was door enige leden van 'De Nieuwe Opvoeding' en van de 'Montessori Vereeniging'. Aanwezigheid van Montessorianen liet zich bovendien nog verklaren uit het feit, dat de vijfde N.E.F.-wereldconferentie samenviel met het eerste internationale Montessori-congres, eveneens te Helsingör (57). Bolt zag in de geringe belangstelling van Nederlandse zijde een graadmeter voor de vernieuwingsgezindheid in zijn eigen land.

Van de artikelen uit de eerste jaargang signaleren wij nog een door Bolt vertaalde bijdrage van Adolphe Ferrière over 'De Nieuwe School en haar Methoden' (58) en 'Capita selecta uit de gebieden van kinder- en jeugdpsychologie' door drs. W.H.C. Tenhaeff. Het laatste artikel werd in de tweede jaargang vervolgd (59).

Deze tweede jaargang, waaraan Cor Bruijn om gezondheidsredenen niet meer als redacteur zou medewerken, bevat een aantal interessante bijdragen, waarvan wij er enige noemen:

- Bolt wijdde een artikel aan 'Individueel onderwijs' aan de Pallas Athene School te Amersfoort en gebruikte daarbij voorbeelden uit de aardrijkskunde. Het was zijn voornemen meer artikelen over dit onderwerp te schrijven en daarbij telkens een ander vak als uitgangspunt te nemen (60).
- Kees Boeke - we mogen althans aannemen dat hij schrijver van het stuk was - stuurde een soort 'nieuwe-school-belijdenis' in onder de titel 'De school zal veranderen'. Deze 'belijdenis' werd met een kort instemmend commentaar van de redactie geplaatst (61).

- P. Post vatte in een tweetal artikelen zijn indrukken van een reis naar Wenen samen onder de titel: 'Weensche hervormingen' (62). Deze artikelen geven weer, hoe men in Oostenrijk werkte aan leerplanontwikkeling, waarbij schoolleiders, leerkrachten én ouders, gestimuleerd door de overheid, gezamenlijk aan het nieuwe leerplan gestalte gaven. Post meent, dat in Nederland dergelijke hervormingen nauwelijks mogelijk zijn. Hij mist in Nederland - in tegenstelling tot in Indië - een inspectie die voldoende deskundig is om vernieuwingen te helpen plaatsvinden; hij mist proefscholen die door de Nederlandse onderwijzers au serieux worden genomen; hij mist bij het Nederlandse volk een voldoende breed draagvlak voor veranderingen in het onderwijs en tenslotte mist hij 'een ter zake kundig Minister, die tot zijn beschikking heeft een corps deskundige ambtenaren en inspecteurs, wien een onderwijsraad terzijde staat, die werkelijk paedagogische problemen in studie neemt en niet overbelast is met onbeteekenend detailwerk, dat door een departement behoort te worden afgedaan, van zulk een leider kan verwacht worden, dat hij andere contacten heeft met de onderwijzers dan alleen salariskwesties, dat hij ook de ouders, het volk beweegt tot belangstelling van zulke belangrijke elementen voor den groei en ontwikkeling van een volk, als de opvoeding en het onderwijs zijn' (63).

De derde jaargang (1931) was geen lang leven beschoren. De redactie deelt al in het eerste nummer mee, dat de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding' in haar activiteiten belemmerd wordt door het feit, dat de algemene ledenvergadering er niet in geslaagd is een reconstructie van het bestuur te bewerkstelligen. Een opvolger voor Cor Bruijn blijkt moeilijk te vinden. De werkzaamheden worden dan ook voorlopig stopgezet.

De publicatie van 'Vernieuwing' zou normaal doorgaan als de abonnees bereid waren hun abonnementsgeld - f 1,50 per jaar - te blijven betalen. Dit bedrag wilde men tot f 2,- verhogen om het blad tweemaandelijks te laten verschijnen. De redactie, bestaande uit: mevrouw Sirks-Harmeijer, mevrouw A.E. Talens-Ebbens en J.H. Bolt, zou de inhoud van het tijdschrift blijven verzorgen.

Verder dan een eerste nummer kwam het niet en daarna verdwenen zowel de vereniging als het orgaan uit het gezichtsveld. Naar de oorzaken daarvan kan men slechts gissen. Waarschijnlijk had de vereniging, die toch al niet groot was, te maken met een sterk teruglopend ledental. Misschien ook was er een kleine groep 'koplopers', zoals Bolt en Bruijn, die door

een grote groep 'volgers' niet kon worden bijgehouden. Wij zagen reeds eerder, hoe Bolt het gevoel had gekregen, dat Holland was ingeslapen (64). Het is ook mogelijk, dat 'De Nieuwe Opvoeding' een vereniging was met een sterk regionale kleur (Gooi- en Eemland), die buiten de regio niet veel zeggingskracht had.

Hoe dan ook, de actie was eruit en het tijdschrift had opgehouden te bestaan. Dit betekende niet, dat daarmee de vernieuwingsgezinden in Nederland waren opgehouden te strijden voor een nieuwe opvoeding en een nieuw onderwijs: er was alleen een tijdschrift van bescheiden omvang van het toneel verdwenen; de mensen zetten het werk voort in andere organisaties en met andere publiciteitsorganen (65). Wij wezen er reeds op, dat ook de Haagse 'Stichting voor Kinderstudie' groep van de N.E.F. was en dat bijvoorbeeld de 'Montessori Vereeniging' internationale contacten had en een grote ontwikkeling doormaakte. Het ging daarbij echter steeds om relatief kleine groepen die in het pedagogische leven in Nederland een noodgedwongen bescheiden avant-garde vormden.

Wie een indruk zou willen krijgen van wat zich in het ruimere pedagogische veld afspeelde, leze eens de verslagen van de twee Nederlandse pedagogische congressen die respectievelijk in 1926 te Amsterdam en in 1930 te 's-Gravenhage werden gehouden (66).

3. De W.V.O., 1935 - 1984

3.1 Opmerkingen vooraf

In dit hoofdstuk besteden wij aandacht aan de W.V.O. vanaf haar stichting tot heden. De tijd waarin de Werkgemeenschap ontstond, was gezien de kansen op de verbetering van bijvoorbeeld onderwijsvoorzieningen niet gunstig. Zeker waren er allerlei vernieuwingsinitiatieven in de particuliere sfeer, maar de Overheid was nauwelijks bereid of in staat dergelijke initiatieven te steunen of over te nemen. Vóór de Tweede Wereldoorlog vormde de economische crisis een grote belemmering (67), ná de Tweede Wereldoorlog eiste tot in de jaren '50 de wederopbouw het overgrote deel van de financiële middelen op.

Tot ongeveer 1950 hadden wetsontwerpen, ook voor deelgebieden van het vaderlandse onderwijs weinig succes bij het parlement. Dit geringe succes laat zich behalve door geldgebrek ook verklaren uit de terughoudendheid die velen sinds het einde van de Schoolstrijd koesterden, een terughou-

dendheid die bij bepaalde groeperingen de vorm aannam van absolute afwijzing van iedere vorm van staatspedagogiek en die leidde tot een sterke verzuiling van het hele onderwijsbestel. Hier werkte de invloed van genoemde strijd na, tijdens welke vele verdedigers van het bijzonder onderwijs de bemoeienis van de Staat beperkt wilden zien tot die van subsidiegever. Ná 1950 trad enig economisch herstel op en Nederland maakte wel dra een snelle ontwikkeling door op het gebied van industrialisatie. In de jaren '50 werd door opeenvolgende regeringen duidelijk op deze ontwikkeling ingespeeld, onder meer door het voeren van een krachtig onderwijsbeleid; men denke hier onder meer aan de onderwijsnota's van de ministers dr. F.J.Th. Rutten (1951) en mr. J.M.L.Th. Cals (1955), die in bepaalde opzichten uitgingen van reeds eerder geformuleerde wenselijkheden, maar die op den duur wel leidden tot het ontstaan van de wettelijke basis voor een samenhangend geheel van onderwijsvoorzieningen (68). De groeiende welvaart die een gevolg was van de aanhoudende economische groei gedurende de jaren '50 en '60 bracht een lange periode van sociale rust en de geleidelijke uitbouw van een systeem van sociale wetten. De deelname van schoolverlaters van het lager onderwijs aan voortgezet onderwijs nam tussen $\pm$ 1950 en $\pm$ 1970 sterk toe, de leerplicht werd enige malen verlengd en de overheidsuitgaven voor onderwijs stegen tot ongekende hoogten.

Tegen het eind van de jaren '60 ontstond in verschillende landen een kritische beweging die vragen ging stellen naar de kwaliteit van de samenleving en naar de wijze waarop de participanten daarin in staat werden gesteld hun stem te laten horen en mee te bouwen aan het ontstaan van een werkelijke democratie en van een samenleving die zich bewust zou zijn van haar verantwoordelijkheid voor het voortbestaan van het leven op deze wereld onder voor de mens aanvaardbare condities.

Binnen het onderwijs voelden allerlei groeperingen zich daardoor aangesproken. Men kreeg oog voor de (soms verborgen) onderwijs- en opvoedingsdoelen, voor actieve participatie van alle bij het onderwijs betrokkenen, voor gezagsverhoudingen en overlegstructuur binnen het onderwijs, voor het meer betrekken in onderwijs van tot dan toe achtergebleven en achtergestelde groepen etc.

Tegen de jaren '70 begonnen in Nederland ook de discussies over meer geïntegreerde onderwijsvormen en experimenten om ze op hun praktische uitvoerbaarheid te toetsen. Een nieuwe economische recessie deed haar in-

trede en zou voor jaren nieuwe ontwikkelingen afremmen.

Deze inleiding achten wij nodig om de geschiedenis van de W.V.O. er tegen te plaatsen.

Bij de indeling van deze geschiedenis in perioden hebben wij onder andere als criterium gebruikt: de aanwezigheid van twee opeenvolgende voorzitters die beiden groot gezag hadden binnen de Werkgemeenschap en die alle twee gedurende een lange reeks van jaren hun functie bekleedden: Kees Boeke (1935-1954 en 1957-1958) en Leon van Gelder (1958-1973). Boeke bleef van 1958 tot zijn dood (1966) ere-voorzitter van de W.V.O. en Van Gelder was nog vanaf 1973 tot zijn overlijden (1981) voorzitter van de 'Stichting ter bevordering van vernieuwing van opvoeding en onderwijs'. De periode 1935-1958 behandelen wij in twee opeenvolgende paragrafen, met als cesuur de Bevrijding (mei 1945).

De periode 1958-1973 bespreken wij in één paragraaf en de tijd tussen 1973 en 1984, is onderwerp van onze laatste paragraaf. De bespreking van de periode vanaf 1973 als aparte paragraaf is alleszins gewettigd door de duidelijke verandering in de doelstellingen van de W.V.O. en de uitwerking die daaraan werd en wordt gegeven.

De paragrafen zijn getiteld:

- . De W.V.O. vanaf de stichting tot 1945 (1935-1945);
- . Herleving van de W.V.O. en nieuwe bloei (1945-1958);
- . De W.V.O. in een nieuwe fase (1958-1973);
- . De W.V.O. en de vernieuwing van opvoeding en onderwijs en maatschappij (1973-1984).

3.2 De W.V.O. vanaf de stichting tot 1945 (1935-1945)

In onze beschouwing over het leven en werk van Kees Boeke hebben wij getracht duidelijk te maken, hoe hij in de jaren tussen 1927 en 1932 met zijn ideeën en werk naar buiten trad en hoe hij onder meer met zijn Werkplaatsconferenties probeerde belangstelling te wekken in een ruime kring van opvoeders en onderwijsmensen. Hij onderhield contacten met vooraanstaande personen uit de N.E.F. - bijvoorbeeld Elisabeth Potten -, met de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding' en met pedagogisch geïnteresseerde P.I.A.-leden.

Boeke wist tijdens de tiende Werkplaats-(Paas-)conferentie in 1935 te Bilthoven een groot aantal deelnemers en sprekers uit binnen- en buitenland bijeen te krijgen (69). Onder de laatsten was Wvatt Rawson, directie-

lid van de N.E.F., die een voordracht hield over de mogelijkheden tot internationale samenwerking ten behoeve van de vernieuwing van opvoeding en onderwijs.

Een verslaggeefster van de bijeenkomst deelde later in 'Het Kind' (70) mee: 'In kleinere kring had een zakelijke bespreking plaats van leden van de conferentie, die behoorden tot vrijwel al de verenigingen, bewegingen en scholen van het nieuwe onderwijs en de nieuwe opvoeding. Deze groep constitueerde zich als kern voor een Nederlandse sectie van de New Education Fellowship en wees als voorlopig comité aan de heren Bolt en Boeke en mevrouw Philippi, terwijl mejuffrouw Adri van der Linde als secretaresse zal fungeren'. Behalve de hier genoemde personen behoorde ook L.H. Fontein tot de oprichters.

De nieuwe organisatie zou op voorstel van Boeke een Gemeenschap zijn, die onder de naam 'Werkgemeenschap Nieuwe Opvoeding' zou optreden. Korte tijd later werd deze naam gewijzigd in: 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (W.V.O.); het voorlopig comité werd onder de aanduiding 'Centrale Werkgroep' (C.W. of C.W.G.) het dagelijks bestuur. Drie van de leden van het eerste uur hadden reeds een ruime ervaring met (inter-)nationale pedagogische contacten: Boeke, Bolt en mevrouw Philippi. Drie C.W.G.-leden werkten al nauw samen bij de vormgeving van onderwijs en opvoeding aan de scholen waarvan zij de leiding hadden: Boeke, Bolt en Fontein. Zij waren de grondleggers van de I.V.O.-scholen in Nederland en werden nu de peetvaders van de W.V.O.. Bolt had zich als voorzitter van de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding' en als redacteur met het bijeenbrengen van vernieuwingsgezinden vertrouwd gemaakt. Mevrouw Philippi tenslotte had een belangrijk aandeel gehad in de stimulering van de Montessoribeweging in Nederland en bovendien had zij zich verdiept in de vraag, op welke wijze de opvoedingswetenschappen dienstbaar konden zijn aan de vernieuwing van opvoeding en onderwijs.

Boeke had zich begin april 1935 losgemaakt uit zijn vrijwillig isolement voor zover dit betrof het gebruikmaken van openbare instellingen zoals geldwezen, post en vervoer. Hij reisde in mei naar Londen om daar de toelating van de W.V.O. als Nederlandse sectie van de N.E.F. voor te bereiden. In de zomer nam hij deel aan de Schotse regionale N.E.F.-conferentie te St. Andrews en in de herfst maakte hij een tournee langs een aantal steden van het Verenigd Koninkrijk, waar hij inleidingen hield.

Tijdens de Paasconferentie van 1935 was het plan geopperd in 1936 een

regionale N.E.F.-bijeenkomst te organiseren. De voorbereidingen daartoe werden met zoveel voortvarendheid ter hand genomen, dat het inderdaad gelukte om van 14-20 april te Utrecht een gezelschap van ongeveer 700 personen, onder wie vele buitenlanders, bijeen te brengen en het conferentiethema 'Leren Samenleven' door een aantal vooraanstaande sprekers uit binnen- en buitenland te doen belichten (71).

Vele Nederlandse conferentiegangers meldden zich aan het slot van de bijeenkomst als lid van de W.V.O., zodat Wyatt Rawson de W.V.O. op 20 april 1936 officieel namens de N.E.F. als Nederlandse sectie mocht erkennen (72). Aan de voorwaarden daartoe was behalve door het ledental (gelijk aan of groter dan 200) ook voldaan door de stichting van een bureau (te Bilthoven), door het maken van richtlijnen, het regelen van de financiën en het verspreiden van een mededelingenblad.

Op dit laatste willen wij nu eerst kort ingaan, omdat het mededelingenblad de eerste stap was in de richting van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs', dat in 1938 zou worden gesticht.

Van deze 'Mededelingen' kwamen tussen mei 1936 en september 1938 twaalf nummers uit. Bovendien verschenen er 'Nieuwe Bladen', die korte monografieën bevatten.

In een brief van mevrouw Philippi (73) lezen wij, dat zij niet zo gecharmeerd was van het voorstel een eenvoudig 'gehectografeerd' blaadje uit te geven; de 'vellen' zouden snel in de papiermand verdwijnen. Zij pleit dan ook voor een 'goed' tijdschrift, maar voegt eraan toe, dat er wel al 120 tijdschriften zijn!

Om toch levenskansen te hebben zal het orgaan aan kwalitatief hoge eisen moeten voldoen en gericht moeten zijn op de bevordering van contacten tussen verschillende reeds bestaande verenigingen.

De jonge uitgever Jan Muusses, zoon van Jan Muusses Senior, die de 'Leeuwenbergh'-conferentie te Utrecht had bijgewoond en lid van de W.V.O. was geworden (74), nam met steun van zijn vader de uitgave van een representatief W.V.O.-tijdschrift ter hand en mede door zijn stimulerende hulp kon op 15 december 1938 het eerste nummer van 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (W.V.O.) verschijnen. Dit tijdschrift kreeg de ruimte die mevrouw Philippi zozeer had gewenst: periodiek voor allen die de vernieuwing van opvoeding en onderwijs een warm hart toedroegen en tevens blad van de W.V.O. Naar de woorden van algemeen redacteur W. Terpstra zou 'het nieuwe orgaan van andere en veel wijdere strekking' zijn dan de bestaande 'Mededelingen' (75).

De inhoud van de achtereenvolgende jaargangen van V.O.O. vormt een belangrijke bron voor de geschiedenis van de W.V.O.: niet alleen werd vele jaren lang het verenigingsnieuws in het tijdschrift opgenomen, maar ook werd aan een aantal jaargangen een bijlage van gewoonlijk acht pagina's W.V.O.-mededelingen toegevoegd (76). Later kwamen er nog aparte mededelingenbladen van onder meer de verschillende W.V.O.-werkgroepen en van de Centrale Werkgroep. De laatste bevatten doorgaans algemene informatie over de N.E.F. en de W.V.O. en jaarverslagen (77).

Voordat de W.V.O. via een eigen tijdschrift met haar ideeën naar buiten trad, maakte zij op bescheiden wijze gebruik van andere publicatiekanalen. Zo verscheen er in 1936 een oproep in het tijdschrift 'Onze kinderen en hun toekomst' (78), waarin de C.W.G. uiteenzet, dat de W.V.O. ernaar streeft:

'door verdieping van inzicht, toewijding en wederzijdse waardering verdere achteruitgang van het onderwijs te voorkomen. Zij wil nieuwe activiteiten ontketenen, die door een economische werkverdeling wezenlijke verbetering zal kunnen brengen van de opvoeding in den ruimsten zin van het woord; het is noodig, dat de kinderen zich meer naar hun eigen aard en aanleg ontwikkelen dan thans veelal het geval is; dat zij meer in hun eigen tempo werken; en dat hun jeugd een tijd van blij gemeenschapsleven wordt, zonder de prikkel van bedreiging of angst. Juist zoo kunnen zij zich door inspanning degelijk voorbereiden voor hun levenswerk in dienst van de groote gemeenschap'.

De oproep eindigt met de uitnodiging als vereniging, school of gemeente, of als persoon lid te worden van de W.V.O..

Het is niet moeilijk in deze W.V.O.-uitgangspunten die van de N.E.F. terug te vinden (cf. paragraaf 2.3.3).

In een informatief artikel in het tijdschrift Vernieuwing(V.O.O.)(79) worden deze uitgangspunten met enigszins andere woorden eveneens genoemd en bovendien wordt er een nieuwere formulering in negen punten aan toegevoegd. Wij laten deze in haar geheel volgen. Opmerkelijk is de nadruk die erin gelegd wordt op de opvoeding tot sociale verantwoordelijkheid, tot leven in de gemeenschap en tot burgerschap, nationaal en mondiaal.

'1. Opvoeding dient erop gericht te zijn mannen en vrouwen te vormen, die meeleven in de wereld zoals die is, en die - ten volle zich bewust van haar onvolkomenheid - geschikt zijn een werkzaam aan-

- deel te nemen in het dagelijks leven dier wereld. Tegelijkertijd moet echter de opvoeding als dieper doel hebben, het streven om in de kinderen een levensdoel en idealen aan te kweken, uitgaand boven persoonlijk voordeel en individuele zekerheid.
2. Opvoeding dient haar speciale verantwoordelijkheden te aanvaarden in de verwezenlijking van het voornaamste doel der gemeenschap: de vorming van een samenleving, waarin elk individueel lid zijn volledige en harmonische ontwikkeling kan verkrijgen door deel te nemen aan het gemeenschapsleven.
  3. Opvoeding moet het begrip ontwikkelen van de fundamentele eenheid der mensheid, afgezien van alle verschillen, en de weg bannen naar een op deze basis georganiseerde wereld.
  4. Teneinde het boven omschreven doel te kunnen bereiken, dient opvoeding uit te gaan van het kind zoals het is. Er behoort geen strak voorgeschreven leerstof of methode willekeurig te worden opgelegd. Leerplannen en werkwijzen dienen hun vorm te vinden in overeenstemming met de aard en de ervaring van het kind.
  5. Opvoeding dient in elk stadium zich bezig te houden met het kind als een volledig menselijk wezen en niet slechts met bepaalde aspecten of bekwaamheden.
  6. Opvoeding moet gegrond zijn op de overtuiging, dat elk kind een natuurlijke drang heeft tot leren en tot vervolmaking van zijn aangeboren kundigheden. Een van de meest essentiële functies van de opvoeding is daarom het scheppen van een omgeving voor het kind, waarin diens drang tot leren volledig tot uitdrukking kan komen.
  7. Opvoeding moet gericht zijn op het geleidelijk verwerven van de innerlijke tucht van de vrijheid in plaats van de uiterlijke tucht van de dwang. Zij moet niet alleen verdraagszaam zijn tegenover individuele verschillen maar dient haar methoden zo in te richten, dat van deze verschillen een nuttig gebruik wordt gemaakt in het belang zowel van het individu als van de gemeenschap.
  8. Alle opvoedkundige instellingen dienen op verschillende wijze gelegenheid te geven om ervaring in gemeenschapsleven op te doen, teneinde praktische training te verschaffen voor het burgerschap en om het gevoel van verantwoordelijkheid van de individuen onderling en tegenover de verschillende groepen van de samenleving te ontwikkelen.

9. *De school moet niet geheel geïsoleerd staan in de wereld, maar dient contact te houden met al het haar omringende leven en haar leerlingen te leiden naar een levendige erkenning van de wederzijdse verantwoordelijkheid van de mensen in de gehele wereld'.*

Deze doelstellingen en beginselen zijn in de loop der jaren grotendeels overeind gebleven, zij het dat in de decennia ná de Tweede Wereldoorlog de accenten soms verlegd werden, bijvoorbeeld van 'leren samenleven en samenwerken in een onvolmaakte samenleving' naar 'leren om samen te overleven in een wereld die door toedoen van de mensen zelf dreigt ten onder te gaan'. We zullen verderop nog zien dat in de jaren '70 de relatie school en maatschappij kritischer dan ooit tevoren aan de orde werd gesteld.

Het hierboven genoemde artikel (noot 78) gaat ook in op 'richtlijnen en werkwijze' van de W.V.O.

- De W.V.O., zo wordt erin gesteld, wil het centrale punt zijn, waar al degenen die streven naar vernieuwing van opvoeding en onderwijs elkaar kunnen vinden.

Vruchtbaar contact zal alleen kunnen bestaan, wanneer mensen met verschillende opvattingen naar elkaar 'leren luisteren met de wil tot begrijpen'. Op deze wijze wil de W.V.O. streven naar een synthese, waarin iedere richting tot zijn recht zal komen en 'niet zoeken naar een compromis, waarin slechts een schijnbare eenheid wordt bereikt' (80).

De W.V.O. wil dan ook niet concurreren met reeds bestaande verenigingen, maar wil een organisatie zijn, die het werk van deze verenigingen versterkt en die een schakel tussen hen vormt.

- De W.V.O. vormt de Nederlandse sectie van de N.E.F. Zij zoekt contacten met buitenlandse vernieuwingsbewegingen, in het bijzonder met die in Nederlands sprekende gebieden. (In 1938 dacht men daarbij aan Vlaanderen, aan Nederlands Oost- en West-Indië en aan Zuid-Afrika).
- Het lidmaatschap van de W.V.O. kan zowel door lichamen (bijvoorbeeld verenigingen en scholen) als door personen worden verkregen. Zij bepalen zelf hun bijdrage in de algemene kosten in overleg met de Centrale Werkgroep van de W.V.O.

Ten aanzien van personen staat men in 1938 op het standpunt, dat zoveel mogelijk iedereen - ook minder draagkrachtigen - lid van de W.V.O. moeten kunnen worden; daarom wordt er een lage minimum-contributie geheven (81).

- De Centrale Werkgroep wordt aangewezen door de leden van de W.V.O.
Deze groep zorgt voor de algemene leiding en voor het contact tussen de speciale werkgroepen die het hart van de W.V.O. vormen.
Deze speciale werkgroepen nemen bepaalde onderwerpen in studie en organiseren, in overleg met de Centrale Werkgroep, bijeenkomsten, waar alle leden van de W.V.O. toegang hebben.
- Ieder jaar wordt in de week ná Pasen een algemene conferentie gehouden, 'waar in de eerste plaats nieuwe werkwijzen of gedachten, ontstaan sedert vorige samenkomsten, besproken worden' (82).

Wij meenden wat uitvoeriger op bovengenoemde zaken te moeten ingaan om iets van het organisatorisch kader in relatie tot de doelstellingen van de W.V.O. weer te geven. Ter aanvulling willen wij nog wijzen op de twee bijlagen bij dit deel, waarvan de eerste de personen noemt die in de loop van de periode 1935-1984 in de C.W.G. bestuursfuncties vervulden en waarvan de tweede een vrijwel complete lijst weergeeft van de W.V.O.-conferenties in het tijdvak 1936-1984. Wij besteden later opnieuw enige aandacht aan de W.V.O.-organisatie.

De W.V.O. vermocht onder de bezielende leiding van Kees Boeke bij vele in vernieuwing geïnteresseerden niet alleen verdergaande belangstelling te wekken, maar ook activiteiten los te maken. Het ledental van de W.V.O. bedroeg begin 1938 omstreeks 450, een jaar later was die bijna 600. Tot in de Tweede Wereldoorlog maakte de Werkgemeenschap een geleidelijke groei door, die omstreeks 1943 door de oorlogsomstandigheden werd afgebroken.

In de periode tussen 1936 en 1943 en ná 1945 werd veel werk verzet in de werkgroepen, die voor en na ontstonden en die met meer of minder regelmaat bijeenkomsten organiseerden, waarbij men ervaringen uitwisselde met leden van de groep en met belangstellenden en waar gewoonlijk deskundigen uit eigen kring, maar ook wel van daarbuiten, het woord voerden of een discussie inleidden (83).

Soms stond het werk in het teken van een aanstaande W.V.O.-conferentie. Binnen de werkgroepen werden verslagen gemaakt van de bijeenkomsten, één lid van de groep trad als correspondent op en vanaf 1938-1939 werden geregeld korte rapportages en aankondigingen van de groepen behalve in eigen mededelingenbladen ook gepubliceerd in het W.V.O.-tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'. De jaargangen van deze periodiek geven dan ook een doorlopende serie momentopnamen van de werkgroepacti-

viteiten. Opvallend is daarbij, dat sommige van deze groepen gedurende het grootste deel van de door ons bestudeerde periode actief zijn gebleven, bijvoorbeeld 'Wiskunde' en 'Natuur- en Scheikunde', dat andere gedurende korte tijd bloeiden en soms later in vernieuwde vorm een nieuwe bloei beleefden, bijvoorbeeld 'Jenaplan', 'Scholengemeenschappen', 'Maatschappijleer'.

In het ontstaan, voortleven en weer verdwijnen van deze groepen tekent zich een stuk onderwijsgeschiedenis af, die zeer zeker waard is nader bestudeerd te worden. Dit geldt te meer, omdat in sommige van deze groepen belangrijk initiërend vernieuwingswerk is gedaan. Zonder het belang van andere groepen ook maar enigszins te kort te willen doen, wijzen wij hier bijvoorbeeld op de werkgroep 'Wiskunde', waarvan prof. dr. Hans Freudenthal lange tijd voorzitter was.

De W.V.O.-conferenties in de periode tussen 1936 en ongeveer 1943 geven een breed scala van onderwerpen te zien. Beginnend met 'Leren samenleven' (1936) gaat het via 'Stemmen uit de praktijk van het nieuwe onderwijs' (1937) naar 'Overheidszorg voor vernieuwing van opvoeding en onderwijs' (1938).

Bij deze laatste conferentie werd onder meer gesteld, dat de resultaten van pioniersarbeid zonder daadwerkelijke steun van de overheid weinig kans hadden in ruimer kring bekend en toegepast te worden.

De conferentie van 1939 te Lage Vuursche over 'Vernieuwing van M.O. en V.H.O.' had een brede opzet: ze was georganiseerd in samenwerking met de 'Algemene Vereniging van Leraren bij het Middelbaar Onderwijs' (A.V.M.O.) en de 'Nederlandse Dalton Vereniging' (N.D.V.) en werd door ruim 200 personen - W.V.O.-leden maar ook vele andere belangstellenden - bezocht (84). De W.V.O. betrok ook vertegenwoordigers van de overheid bij het conferentiewerk en probeerde behalve op binnenlandse ook op buitenlandse situaties licht te doen schijnen. W.V.O.-werkgroepen waren actief met de conferentie bezig en de besproken onderwerpen laten zien, dat er een keuze was gemaakt die zowel betrekking had op theoretische als op praktische onderwijszaken. Daarbij ging het niet alleen om de 'philosophy of education' en om historische en vergelijkende 'onderwijskundige' beschouwingen, maar ook om leergangen, vakinhouden, werkvormen en psychologische aspecten van het handelen van de leraar in de klas.

Een duidelijke vorm van samenwerking ziet men ook in het geval van de

Studieconferentie van de 'Vereniging voor Paedagogiek', die in samenwerking met de 'Internationale School voor Wijsbegeerte' en de W.V.O. in maart 1940 te Amersfoort werd gehouden met als thema: 'Het kind in de schooljaren' (85). Deze conferentie werd geleid door prof. dr. C.A. Mennicke en hoofdinspecteur L. Welling, bekend als een van de initiatiefnemers van de 'Leidraadbeweging' ter vernieuwing van het lager onderwijs in het noorden des lands. Sprekers waren hier onder meer: prof. dr. Ph. Kohnstamm, prof. dr. J.H. Gunning Wzn. en dr. J.H. Nieuwenhuis.

In dezelfde maand bogen W.V.O.-ers zich eveneens te Amersfoort, over de problematiek van 'De Opleiding' van leerkrachten voor het voorbereidend, lager en voortgezet onderwijs. Mevrouw J.E. Schaap, L.H. Fontein en dr. W.M. Popta hielpen hen om hun gedachten te richten in verband met de Paasconferentie van 1941, die aan 'De Opleiding' gewijd zou zijn (86). Deze conferentie werd ook te Amersfoort gehouden en was georganiseerd door de 'Internationale School voor Wijsbegeerte' in samenwerking met de 'Kweekschoolbond', de 'Bond van Rooms-katholieke Kweekscholen', de 'Bond van Protestants-Christelijke Kweekscholen', 'De Commissie voor Onderwijs-vernieuwing bij het Christelijk Onderwijs' en het 'Comité tot samenwerking van het voorbereidend onderwijs'. De inspecteur van de onderwijzersopleiding, J.J. 't Hart, verleende zijn medewerking aan deze conferentie.

Rondom deze conferentie en het onderwerp opleiding van leerkrachten verschenen in 'Vernieuwing' vele artikelen (87). Dit was ook het geval met de laatste conferentie tijdens de oorlog, namelijk die van januari 1942 te Bilthoven, gewijd aan de 'Kunstzinnige vorming van de jeugd' (88). De kunstzinnige vorming werd hier breed opgevat. Volgens de artikelen in het tijdschrift zouden er bijdragen tot deze vorming kunnen komen vanuit onder meer moedertaalonderwijs, geschiedenis en aardrijkskunde, algemeen vormend muziekonderricht, toneel, volkskunst, kennis van technieken, kunstbeschuwing, schoolversiering, toegepaste kunst, museumbezoek en tentoonstellingen.

Deze publicaties hadden, zoals ook in voorgaande jaargangen was gebeurd, de functie een onderwerp van verschillende zijden te benaderen, diverse gezichtspunten te laten zien en de discussie erover op gang te brengen. Men moet daarbij niet vergeten, dat het tijdschrift steeds een wat uitgebreider lezerskring had dan alleen de W.V.O.-leden.

De organisatorische moeilijkheden in verband met de conferentie waren in 1942 al groot. Mevrouw Van den Muijzenberg-Willemsse schrijft er twaalf

jaar later het volgende over: 'Men moest bonen, suiker, boter en een zakje kolen in natura meenemen, maar men kwam in groten getale!' (89). Na 1942 zijn er tot na de Bevrijding in mei 1945 géén W.V.O.-activiteiten van enige omvang meer ondernomen. De steeds drukkender situatie liet deze niet toe.

3.3 De herleving van de W.V.O. en nieuwe bloei (1945-1958)

In onze biografische schetsen van Kees Boeke en Ko Janssen (90) maakten wij reeds melding van de herleving van de W.V.O. in 1945, de conferentie op 'Rhederoord' te De Steeg in augustus van dat jaar en de oprichting te Amsterdam in oktober 1945 van de Vernieuwingsraad. Wij zagen, dat deze Raad een achttal secties had, dat er regionale conferenties werden gehouden en dat er in april 1946 te Utrecht een Landelijk Congres plaats vond, waar mensen uit alle gebieden van het Nederlandse onderwijs elkaar ontmoetten (91).

'In plenaire zittingen en in vele sectievergaderingen werd uitvoerig van gedachten gewisseld, maar ook waren er vele demonstraties van kinderen, die het geheel zeer levendig en overtuigend maakten. Zo was dit eerste grote Onderwijs Congres sinds de bevrijding een appèl. Onze toenmalige Prinses Juliana gaf blijk van haar warme belangstelling door een hele dag aanwezig te zijn' (92).

Het Rapport van de Raad, dat in hetzelfde jaar werd uitgebracht, heeft geen succes gehad.

Men moet daarbij niet alleen denken aan tegenstellingen tussen verdedigers van bijzonder en openbaar onderwijs, maar misschien nog meer aan contrasten tussen hen die streefden naar een nieuwe opbouw van het onderwijs van de grond af ('radicalen') en degenen die in de bestaande toestand binnen het onderwijs zoveel mogelijk verbeteringen wilden aanbrengen ('reformisten'). Het verwijt, dat het Rapport teveel nadruk legde op radicale veranderingen, kan men zich wel voorstellen: de lezer ervan wordt onder meer geconfronteerd met 37 pagina's die gewijd zijn aan progressieve richtingen in het onderwijs, terwijl slechts zeven regels gewijd zijn aan de klassikale school (93).

Wie nader toeziet, ontdekt echter, dat de 'Klassikale School' wel een plaatsje heeft gekregen onder het hoofdstuk 'Het Progressieve Onderwijs', maar dat dit bescheiden is uitgevallen, omdat de samenstellers geen raad wisten met de verschillende partiële toepassingen die bepaalde vernieu-

wingsideeen her en der hadden gevonden. Toch kan men staande houden, dat de verdeling en de aandacht over de verschillende richtingen zeer onevenredig was en dat bijvoorbeeld het 'Werkplaatsplan' en het experiment van de Montessorilycea te veel nadruk kregen.

Inspecteur P.F. van Overbeeke, zelf een vernieuwingsgezind onderwijsman, constateert in zijn boek 'Kenterend paedagogisch getij' (1949), dat direct ná de Bevrijding een vloed van onderwijsvernieuwing over Nederland ging (94). Hij schrijft: 'Zo gauw de verkeerssituatie zulks maar even mogelijk maakte, werden overal congressen en conferenties gehouden, niet alleen in de centra, maar in alle delen van het land: letterlijk van Bakkeveen tot Middelburg, van Winterswijk tot Middelharnis, van Bergen tot Heerlen. Het aantal onderwijzers en onderwijzeressen, dat na de Bevrijding aan dergelijke samenkomsten heeft deelgenomen, loopt ongetwijfeld in de tienduizenden; wij lazén opgaven van 1000 tot 2000 deelnemers. Uit de aard der zaak ging van deze bijeenkomsten een sterk propagandistische kracht uit en waren zij tevens een teken van de grote behoefte, zich opnieuw te oriënteren' (95).

Het initiatief voor deze conferenties ging uit van verschillende instanties: 'de Rijksinspectie van het lager onderwijs; de gemeentebesturen, in de grote gemeenten in nauwe samenwerking met de Gemeentelijke Inspecteurs; het Hoofd- en de Afdelingsbesturen van de verschillende onderwijsvakverenigingen; de Bond van Scholen voor Neutraal Bijzonder Onderwijs; de W.V.O.; de Volkshogescholen; de herleeft Vereniging voor Paedagogiek; tal van initiatiefnemende groepen en personen' (96).

De eerste, massale bijeenkomst veranderde al gauw in samenkomsten voor kleinere groepen in een volkshogeschool of conferentieoord, die het karakter hadden van studie- en discussiedagen met een duidelijk op de praktijk gericht programma. Zo ontstonden geleidelijk allerlei vormen van bijscholing van onderwijsgeevenden.

Van Overbeeke betreurt het, dat verschillende richtingen zich toch weer isoleerden 'althans wat betreft het gezamenlijk houden van onderwijsconferenties' (97).

Ten aanzien van de W.V.O. merkt hij dan nog op, dat deze de gemiddelde Nederlandse onderwijzer niet aanspreekt.

Het geestelijk klimaat van de Werkgemeenschap zou te radicaal zijn. "En", zegt Van Overbeeke, 'het tragische nu is, dat de W.V.O. zulks niet opzet-

telijk bedoelt; integendeel zelfs; ieder die op het gebied der vernieuwing iets wil beweren of wil doen, is welkom in de W.V.O., maar er is dit eigenaardige in terminologie, opzet en organisatie, dat zó specifiek aandoet, dat het de gemiddelde Nederlandse onderwijzer niet boeit en trekt' (98).

Hij zou het dan ook een zegen voor Nederland vinden, 'als de W.V.O. het rechte woord zou kunnen spreken, dat al die duizenden, die op het ogenblik behoefte aan leiding gevoelen, zou verenigen tot het grote en mooie doel: één grote vereniging in ons land, die Vernieuwing van Onderwijs en Opvoeding in zijn vaandel schrijft' (99). Indien dit het geval was, zou een Rapport als dat van de Vernieuwingsraad anders van samenstelling zijn geweest en meer overtuigingskracht hebben gehad bij de Overheid. De strijd der richtingen in de vernieuwing acht Van Overbeeke funest: 'geen -ismen in de school!', het streven moet gericht zijn op 'integrale vernieuwing' (100). Het is niet onmogelijk, dat het geringe crediet van de W.V.O. als organisatie ook een rol heeft gespeeld bij het mislukken van twee andere plannen van de Werkgemeenschap, namelijk: het bevorderen van de totstandkoming van een landelijk Centrum voor Didactiek (101) en het plan tot stichting van een Opleidingscentrum voor Leerkrachten bij Vernieuwingsonderwijs (102). Het eerste plan zal bovendien doorkruist zijn door reeds in gang gezette initiatieven van de Schoolraad voor de Scholen met de Bijbel, de Katholieke Onderwijzers Vereniging en de Nederlandse Onderwijzers Vereniging, tot oprichting van pedagogische bureaus. Hierbij waren zowel organisaties van onderwijsgegenden als besturenbonden betrokken.

In 1946 ontstond het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum, in 1948 het Katholiek Pedagogisch Bureau (voor het lager onderwijs) (103) en in 1949 het Pedagogisch Centrum van de Nederlandse Onderwijzers Vereniging (104). Deze centra ontwikkelden zich verder - soms onder andere naam en in gewijzigde vorm - en organiseerden zich in 1970 in de Vereniging van de Samenwerkende Landelijke Pedagogische Centra (L.P.C.).

Het tweede plan liep stuk op meningsverschillen tussen de participanten: de W.V.O., de Nederlandse Dalton Vereniging, de Nederlandse Montessori Vereniging, de Vereniging voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (Vlaanderen), de Vereniging voor Vrije Opvoedkunde en de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' (105).

Uit het mislukken van dit plan mag echter niet worden geconcludeerd, dat de W.V.O. en de andere genoemde vernieuwingsorganisaties niet of niet meer 'on speaking terms' met elkaar waren. In het W.V.O.-tijdschrift *Vernieuwing* vonden voor en na verschillende van deze verenigingen een gast-vrij onderdak; daar werd samenwerking juist gestimuleerd, onder meer met het doel de beide milieus waarin het kind leeft - gezin en school - zo goed mogelijk te bereiken, ouders en leerkrachten te informeren over recente ontwikkelingen in opvoeding en onderwijs en bijdragen te leveren aan bezinning op hun gemeenschappelijke taak (106).

De W.V.O. ontwikkelde zich in de jaren na de Tweede Wereldoorlog qua ledenaantal voorspoedig; bedroeg dit aantal in 1945 ongeveer 450, het groeide in een jaar tijds uit tot ongeveer het dubbele.

De conferenties die ná het Congres van de Vernieuwingsraad (april 1946) werden gehouden, getuigen enerzijds van de wil onderwijs en opvoeding in een breed verband te beschouwen, anderzijds van het streven ook praktische onderwerpen bespreekbaar te maken.

Over de W.V.O.-conferenties tussen 1946 en 1952 berichtten wij reeds in onze historische schets van Kees Boeke (107).

Wij geven hier met enig commentaar de - soms al veelzeggende - titels:

- 'School en Maatschappij' (27-28 december 1946 te Amsterdam).
- 'Het gezin' (9-11 april 1947 te Utrecht).

Deze conferentie werd georganiseerd in samenwerking met de Nederlandse Montessori Vereniging en de Vereniging voor Kinderverzorging en Opvoeding (108).

- Conferentie over de vernieuwingspraktijk (25-30 augustus 1947 te Bergen (N.H.)).
- 'De taak van de W.V.O. in deze tijd' (30 maart-1 april 1948 te Amsterdam).
Tijdens deze bijeenkomst benadrukte Kees Boeke sterk de bevordering van de opvoeding tot samenleven in mondiaal verband en tot vrede.
- 'Van onderwijsvernieuwing tot mensvorming' (15-20 augustus 1949, varende conferentie).
- 'Onderwijsvernieuwing in verschillende delen van de wereld' (12-17 augustus 1950 te Ommen).

Deze conferentie hield nauw verband met de internationale oriëntatie van Boeke en de W.V.O.; wij denken hierbij aan Boeke's contacten met de UNESCO, de 'International Federation of Children's Communities' (I.F.C.C.) en de 'Conference of Internationally-minded Schools' (C.I.S.).

In november 1950 lanceerde hij het 'Internationaal Plan' en in het volgende jaar werd ook een W.V.O.-Werkgroep van deze naam opgericht.

- 'Ouders - School - Maatschappij' (16-21 juli 1951 op Woudschoten te Zeist.

Tijdens deze conferentie had de jonge Werkgroep 'Ouders' onder meer het initiatief genomen ouders, kinderen en leerkrachten samen te brengen om met elkaar iets van het moderne onderwijs te beleven. Ook werd er gediscussieerd over plaats en taak van ouders en school in de maatschappij (109).

- 'Het aanvankelijk leesonderwijs' (weekendvergadering, 10-11 november 1951 op Rhijnduyn te Bunnik).

Deze conferentie was georganiseerd door de W.V.O. in samenwerking met de Stichting 'De Werkschuit' en de Coöperatieve Vereniging 'De Drukkers op School'. 'De Werkschuit' bestond sinds 1950 (110); in dat jaar werd ook een W.V.O.-Werkgroep 'De Drukkers op School' opgericht' (111).

- 'V.H.M.O.-problemen' (17-18 november 1951 te Amersfoort).

Deze conferentie was voorbereid door de V.H.M.O.-werkgroepen uit de W.V.O. Volgens het verslag leek het soms op een jaarbeurs voor onderwijsvernieuwing, druk bezocht door inspecteurs, vertegenwoordigers van leraren-organisaties, rectoren, directeuren en leraren. De problematiek stond volop in de belangstelling: op 19 juli 1951 had Minister Rutten zijn Nota betreffende onderwijsvoorzieningen aan de Tweede Kamer aangeboden.

- 'Opvoeding in dienst van de vrede' (22-26 juli 1952 te Arnhem)

Dit was de laatste grote W.V.O.-conferentie die door Boeke werd geleid.

Tot zover de conferenties waarvan Boeke voorzitter was.

In 1953 was er nog een belangrijke W.V.O.-conferentie getiteld:

- 'De waarde van de spontaneïteit en creativiteit voor de vorming van het kind' (8-10 april 1953 te Amersfoort) (113).

Voorzitter was dr. J. Koning, vice-voorzitter van de W.V.O. Behalve op de praktijk gerichte inleidingen waren er ook meer theoretisch gerichte, onder meer door mevrouw drs. W.J. Bladergroen en dr. M. Wagensein; de laatste brak een lans voor het exemplarisch principe in de didactiek (114).

Ook de Werkgroepen binnen de W.V.O. organiseerden verschillende soorten activiteiten. Omstreeks 1952 gold dit de volgende Werkgroepen: Aesthetische Vorming, De Drukpers op School, Internationaal Plan, Kleuteronderwijs, Levende Talen, Natuurkunde, Ouders, V.H.M.O.-organisatie en Wetenschap (115).

De Werkgroep voor Aesthetische Vorming bijvoorbeeld was de motor van de grote manifestatie die in de kerstvakantie 1953-1954 onder de titel 'Kinderen uit zich 2' in het Stedelijk Museum te Amsterdam in samenwerking met een groot aantal instellingen en scholen werd gehouden. De aldaar gehouden tentoonstelling, lezingen en demonstraties trokken zeer vele bezoekers (116). In verband met deze Werkgroep wezen wij reeds op de meer permanente arbeid van 'De Werkschuit' (cf. noot 110).

Tussen 1954 en 1956 kreeg de W.V.O. een karwei te klaren, dat in het bijzonder de C.W.G. zwaar zou belasten: de Werkgemeenschap had in april 1954 het verzoek van de N.E.F. ingewilligd om in 1956 als gastvrouw op te treden voor de negende N.E.F.-wereldconferentie. Als onderwerp voor deze conferentie was gekozen: 'Constructive Education and Mental Health in Home, School and Society'.

Boeke beëindigde in 1954 zijn voorzitterschap van de W.V.O., de functie werd in 1954-1955 waargenomen door dr. J. Koning, die sinds 1953 vice-voorzitter was, en was in de beide daarop volgende jaren in handen van mr. G.W. Arendsen Hein, deskundige op het terrein van de geestelijke volksgezondheid. In 1957-1958 zou Boeke nogmaals - maar nu ad interim - de C.W.G. leiden. In 1958 werd hij tot ere-voorzitter benoemd.

De organisatie van de conferentie vond plaats in samenwerking met 'Headquarters', het hoofdbureau van de N.E.F. te Londen. De wetenschappelijke voorbereiding was in handen van prof. dr. Joseph A. Lauwerys, voorzitter van de N.E.F. en van een commissie van vijf adviseurs, onder wie de Nederlander D.Q.R. Mulock Houwer, voorzitter van de 'International Association of Education of Maladjusted Youth'. De contacten tussen 'Headquarters' en de C.W.G. van de W.V.O. werden in belangrijke mate verzorgd door mevrouw S.J.C. Freudenthal-Lutter, die als internationaal secretaris van de C.W.G. lid was van de International Council van de N.E.F. (Boeke was al vele jaren lid van de Executive Board en bleef dit tot 1962). Mevrouw Freudenthal introduceerde de conferentie met een aantal artikelen in Vernieuwing (117). In haar eerste artikel schrijft zij (118): 'Voortbouwend op hetgeen in de afgelopen jaren door de N.E.F. is gedaan,

zal de invloed van Opvoeding en Onderwijs op de Geestelijke Volksgezondheid aan de orde worden gesteld. De N.E.F. is de overtuiging toegedaan dat de paedagogische situatie allerwegen het dringend gewenst maakt dat niet alleen paedagogen, maar allen, die aan de vorming van de jonge mens hun krachten gaven, in een internationale conferentie samenkomen om aldus te zoeken naar een gemeenschappelijke basis waarop samenwerking mogelijk zal zijn tussen deskundigen op het gebied der Geestelijke Volksgezondheid, de Kinderbescherming en het Onderwijs. Immers dit contact tussen paedagogen, psychologen, psychiaters, sociologen, maatschappelijke werkers en anderen zal kunnen bijdragen tot het bepalen van de elsen, die in onze tijd aan opvoeding en onderwijs dienen te worden gesteld in het belang van individu en gemeenschap'.

In een uitvoerige mededeling in Vernieuwing van december 1955 (119) lezen wij, dat Koningin Juliana als beschermvrouwe van de conferentie zal optreden en dat mr. J.M.L.Th. Cals, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, voorzitter van het Nederlands Erecomité zal zijn. De mededeling noemt als doelgroep: 'Allen die bij de opvoeding van kinderen en jonge mensen zijn betrokken, dus zowel ouders, kleuterleidsters, onderwijzers, leraren en inspecteurs als maatschappelijk werkers en werksters, kinderrechtters, ambtenaren van de kindervetten, kinderartsen en -psychiaters; verder ook voor allen die bij medisch-opvoedkundige bureaux of soortgelijke instellingen werkzaam zijn' (120).

De conferentie werd van 27 juli tot 8 augustus 1956 te Utrecht gehouden; er waren ongeveer 400 deelnemers die onder meer luisterden naar voordrachten van John Bowlby en Margaret Mead (121) en deelnamen aan discussies, filmvoorstellingen en excursies.

Het oordeel over de conferentie was niet onverdeeld gunstig. Drs. H.J. Jordan noemde in zijn 'Kritische nabeschuwing' (122) de ontmoetingen en gesprekken op internationaal niveau het belangrijkste resultaat; de discussies in vaste, kleine groepen hadden zijns inziens weinig opgeleverd. De 'opvoedkundige medewerker' van het 'Utrechtsch Nieuwsblad' gaf deze kritiek in felte al pregnant weer in twee koppen bij zijn artikel van 9 augustus 1956: 'Samenzijn was stimulans voor onderwijspioniers' en 'maar lezingen en discussies boden te weinig concreets' (123).

Ondanks tekortkomingen was deze conferentie een groots gebeuren in de geschiedenis van N.E.F. en W.V.O., die in 1956 respectievelijk ongeveer 17.000 en 600 leden telden.

Het onderwerp 'Constructive Education and Mental Health in Home, School and Society' had weer eens de volle breedte van het ideaal van de 'Nieuwe Opvoeding' aangegeven, met uitwerkingen daarvan in gezin, school en samenleving. In de W.V.O., die nu 20 jaar bestond, zette deze tendens zich in de volgende jaren voort. Het congres was een mijlpaal, voor sommigen een ravitailleringspost op de weg van de vernieuwingsbeweging. Het congres had zeer veel aandacht en zorg geëist van de W.V.O. en in het bijzonder van de leden van de C.W.G. Ook na de sluiting van de conferentie nam de afwikkeling geruime tijd in beslag. Dit ging niet probleemloos. De Algemene Ledenvergadering van 20 juni 1957 machtigde een Interim-Werkgroep voor korte tijd de taak van de C.W.G. over te nemen; Kees Boeke nam voor deze periode het voorzitterschap waar. De Algemene Ledenvergadering van 24 maart 1958 koos dr. Leon van Gelder tot voorzitter van de W.V.O. en daarmee ging de Werkgemeenschap een lange periode in onder een voorzitter die, evenals Kees Boeke lange tijd had gedaan, duidelijk richting zou geven aan het werk (124).

3.4 De W.V.O. in een nieuwe fase (1958-1973)

Alvorens de ontwikkelingen binnen de W.V.O. verder te bespreken, willen wij stilstaan bij de N.E.F. en daarbij vooral enige aandacht geven aan het denken over doelstellingen in de periode omstreeks en na de Utrechtse conferentie.

Naar aanleiding van een evaluatieve N.E.F.-bijeenkomst te Weilburg aan de Lahn (1955) gaf de Amerikaan Harold Rugg in een artikel in 'The New Era' (125) een overzicht van veranderingen die zich in de loop van 34 jaar in de opvattingen over 'Nieuwe Opvoeding' hadden voorgedaan.

Hij noemde de volgende veranderingen:

- De sterk benadrukte kind-gerichtheid van de jaren '20, de toetssteen voor 'nieuwe scholen' overal ter wereld, maakte plaats voor kind- en cultuurgerichtheid, waarbij het niet langer en niet alleen gaat om het honoreren van de Individuele geaardheid en Interesse van het kind, maar evenzeer om zijn sociale leven in eigen kring en zijn samenleven met andere mensen in gemeenschap, natie en wereld.

Deze nieuwe gerichtheid vraagt om opvoeding in een geest van wereldburgerschap, die zal kunnen worden aangekweekt door kinderen en jonge mensen in contact te brengen met medemensen van verschillende nationaliteit en etnische afkomst, met uiteenlopende levensopvattingen en so-

ciaal-economische achtergronden. Bovendien zullen jeugdigen vertrouwd moeten worden gemaakt met de mogelijkheid tot sociale veranderingen, onder meer als gevolg van nieuwe wetenschappelijke en technische ontwikkelingen.

- In de jaren '20 experimenteerde men op 'nieuwe scholen' met het geven van maximale vrijheid aan het kind.

In de jaren '50 is het besef levendig geworden, dat in een samenleving waarin men op elkaar is aangewezen geen plaats kan zijn voor ongebreidelde vrijheid, maar wel voor vrijheid-in-aanvaarde-gebondenheid (126). Deze zal echter niet beperkt mogen blijven tot gezin en school, maar zal ook deel behoren uit te maken van de vele andere instituties binnen het maatschappelijk bestel. Binnen de school zal men moeten zoeken naar een daarop afgestemd curriculum.

- In de jaren '20 kende het leerplan in de scholen gewoonlijk aparte vakken, die naast elkaar werden onderwezen.

In de jaren '50 is het curriculum in een groeiend aantal onderwijsinstellingen - van basisschool tot universiteit - niet langer grotendeels vaksgewijs georganiseerd, maar meer geordend in brede leergebieden waarbinnen kennisinhouden en begrippen uit verschillende vakken een rol kunnen spelen.

- Onder de vernieuwingsgeneratie van de jaren '20 en '30 waren veel practici die weinig aandacht schonken aan het expliciteren van hun uitgangspunten en die zich soms wat eenzijdig bepaalden tot enkele aspecten van opvoeding en onderwijs.

In de jaren '50 erkennen velen, dat het ontwikkelen van een systematische onderwijstheorie geen overbodige luxe is en dat zij daarbij kunnen steunen op verworvenheden uit de menswetenschappen.

- Vele 'nieuwe scholen' verzetten zich in de jaren '20 tegen de heersende opvattingen omtrent de 'methode' en de waarde die men in de opleidingen tot onderwijsgevende daaraan hechtte.

In de jaren '50 is men gaan inzien, dat onderzoeksresultaten uit de psychologie, fysiologie, psychiatrie en andere sociale wetenschappen bijdragen kunnen leveren voor theorie en praktijk van onderwijzen en leren.

- In de jaren '20 legden de onderwijspioniers sterk de nadruk op de expressiekant van de kinderlijke creativiteit.

In de jaren '50 ziet men een verlegging van het accent naar de rol van de vorm en van het vorm-geven bij het creatief bezig zijn. Dit laatste is belangrijk, omdat de mens als gevolg van de enorme technologische ontwikkeling in de toekomst zich meer dan ooit tevoren zal kunnen vrijmaken van arbeid voor het dagelijks bestaan Hij verwerft daarmee tijd tot creëren, beelden, vormgeven.

Boeke sprak zich in een brief naar aanleiding van de conferentie te Weilburg wat terughoudender uit dan Rugg (127). De N.E.F. had naar zijn mening nooit gepretendeerd de waarheid in pacht te hebben omtrent de 'Nieuwe Opvoeding', noch de weg te kunnen aangeven die tot de zo zeer gewenste 'vernieuwing' zou leiden. De N.E.F. had zich steeds bescheiden opgesteld en was daar, gezien de geringe materiële en personele middelen waarover zij beschikte, ook wel toe gedwongen. Daar kwam nog bij, dat veel van wat de Fellowship nastreefde in de jaren '50 in allerlei landen van de wereld met behulp van de UNESCO ten uitvoer werd gebracht. Wat bleef er over voor de N.E.F. die toch slechts één van de vele aan de UNESCO gelieerde organisaties was?

Boeke meende, dat de voortrekkersfunctie van de N.E.F. behouden zou blijven, zolang zij in staat was haar taken met enthousiasme en toewijding te verrichten.

Deze taken lagen voor hem in:

- het stimuleren in opvoeding en onderwijs van de ontplooiingsmogelijkheden van kinderen en jeugdigen en van hun zelfverantwoordelijkheid;
- het bevorderen van opvoeding tot wereldburgerschap en van de erkenning van de rechten van de mens;
- het betrokken zijn bij vraagstukken van opvoeding en onderwijs, samenhangend met ontwikkelingen in onze veranderende wereld, bijvoorbeeld de problematiek van achtergebleven gebieden, de groei van de wereldbevolking, nieuwe economische verschijnselen.

De gerichtheid van de N.E.F. op mondiale problemen zou in en na de jaren '50 blijven groeien. Daarvan getuigt onder meer de 'Statement of Beliefs' (128) die tijdens de conferentie van de 'International Council and Executive Board' van de N.E.F. in juli 1962 te Driebergen werd vastgesteld, en waarvan de eerste uitspraak luidde: 'De New Education Fellowship stelt zich de optimale ontwikkeling van de mens ten doel in een wereldgemeenschap van samenwerkende volkeren'.

In 1966 stelde de Australiër Donald McLean in een artikel in The New Era (129) de vraag, of de N.E.F. nog wel redenen van bestaan had en zo ja, of het dan geen tijd werd om de Fellowship te vernieuwen. Hij dacht daarbij aan een verandering die jonge mensen zou aanspreken en die duidelijk gericht zou zijn op de problemen van de eigen tijd. Hij meende dat dit onder meer tot uitdrukking zou kunnen komen in een naamsverandering: 'World Education Fellowship'. In hetzelfde jaar nam de N.E.F. dit voorstel inderdaad over: een redactioneel artikel in The New Era (130) spreekt dan ook de hoop uit, dat de W.E.F. in de toekomst invloed zal krijgen als 'an agent of change', als een bewerker van veranderingen in de wereld, van welke het lot grotendeels in mensenhanden ligt. Leren samenleven wordt dan ook gezien als 'the educational task for the present time'.

Let men op de aanduiding van de eerste W.V.O.-conferentie van 30 jaar tevoren: 'Leren samenleven', dan valt op dat er ogenschijnlijk niets is gebeurd. Let men echter op de veranderingen die zich in 30 jaar in de wereld hebben voorgedaan, dan wordt de revival van dit parool begrijpelijk, want de oproep geldt een wereld die óf zal blijven voortbestaan dank zij menselijke samenwerking óf ten onder zal gaan: 'One world or none'. In de jaren '60 zullen op vele plaatsen protesten rijzen tegen de bestaande machtsstructuren in de maatschappij. Deze maatschappijkritische beweging zal ook haar invloed hebben op het denken over opvoeding en onderwijs. Wij zullen nog zien, hoe dit onder meer binnen de W.V.O. leidde tot veranderingen in denken en streven.

Wij keren nu terug tot de W.V.O. in de jaren '50. Van Gelder, die in 1958 officieel tot voorzitter werd gekozen, leidde reeds in oktober 1956 de voorbereidingen voor de W.V.O.-conferentie die 8 en 9 november 1957 op Woudschoten (Zeist) zou worden gehouden.

Deze conferentie, die kon plaatsvinden dank zij steun van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, had als onderwerp: 'Geestelijke activering in het leerproces der 10-14-jarigen door leermiddel en methode'.

Tijdens de voorbereidingsconferentie van 13 en 14 april te Arnhem hield Van Gelder een inleiding, waarin hij de bijzondere plaats van deze conferentie in de ontwikkeling van de W.V.O. aangaf (131). De W.V.O. had, aldus Van Gelder, een stukje geschiedenis achter de rug, waarin de periode 1935-1940 vooral gekenmerkt was door het pionierswerk van de oprichter,

Kees Boeke. In 1946 gaf Boeke het startsein tot een inventarisatie van de vernieuwingspogingen in Nederland door de zogenaamde 'Vernieuwingsraad'. 'De na de bevrijding alom gevoelde behoefte aan eensgezindheid scheen voor Kees Boeke en voor allen die zich in het werk van de Vernieuwingsraad om hem schaarden, de belofte in te houden dat eensgezinde arbeid ter wille van het kind mogelijk was tussen werkers van verschillende levensbeschouwing. Het vernieuwingswerk zou echter anders verlopen. Spoedig na de bevrijding bleek op het gebied van opvoeding en onderwijs de noodzaak rekening te houden met een verscheidenheid die aangepast is aan onze Nederlandse traditie' (132).

Verskillende pedagogische centra, pedagogisch-didactische applicatiecursussen (paediapcursussen) en vernieuwingscommissies voor onderscheidene schooltypen of groepen van scholen kwamen tot stand en daarnaast ontstond 'een groeiende behoefte aan wetenschappelijke verantwoording van het vernieuwingswerk in de school' (133). Van Gelder wees hierbij op het stimulerend karakter van de Werkgroepen Wiskunde en Natuurkunde van de W.V.O., maar ook op de sterke vernauwing van het terrein van werkzaamheid en belangstelling.

Omstreeks 1953 kwam hierin echter verandering, toen door contacten tussen W.V.O. en N.E.F. de problemen van opvoeding en onderwijs weer in hun gehele omvang werden gezien en men de relativiteit van vakdidactisch onderzoek binnen de totaliteit van onderwijs en opvoeding ging ervaren. Bezinning hierop binnen de W.V.O. leidde in juni 1954 tot een besloten conferentie te Amersfoort voor werkers op het gebied van onderwijs, geestelijke volksgezondheid en kinderbescherming als voorbereiding op de N.E.F. Wereldconferentie van 1956.

Van Gelder betoogde, dat de grote lijn van de wereldconferentie zich nu in het nationale werk van de W.V.O. voortzette. 'Met de formulering van het thema van de huidige conferentie heeft de W.V.O. bewezen één van de kernproblemen van de vernieuwing van het onderwijs te hebben onderkend. Het thema is breed, doordat het leerproces van *alle* 13-14-jarigen centraal is gesteld en de benadering is fundamenteel. De behandeling immers eist een critische afrekening met elk clichématig taalgebruik' (134).

Met de genoemde besloten conferentie en de daarop volgende jaarlijkse W.V.O.-conferentie op 8 en 9 november 1957 was een nieuwe fase in de geschiedenis van de Werkgemeenschap ingegaan. De conferentie werd bezocht door ongeveer 185 deelnemers (135), die in acht discussiegroepen werkten

(Nederlandse taal, Aardrijkskunde, Geschiedenis, Biologie, Documentatiemateriaal voor leerlingen, Moderne talen, Rekenen en Aanvankelijk wiskundeonderwijs, Natuurkunde). De W.V.O. publiceerde een verslag van de conferentie in het aprilnummer van Vernieuwing (jg. 16, 1957-1958, nr. 153).

Een direct gevolg van deze conferentie was een werkconferentie op 'De Keijenberg' te Renkum, die op 10 en 11 april 1958 onder voorzitterschap van Leon van Gelder werd gehouden. Deze bijeenkomst leidde tot de oprichting van twee nieuwe Werkgroepen, namelijk die voor Moedertaalonderwijs en voor Documentatiemateriaal. De Werkgroep Moedertaalonderwijs kreeg tot doel 'in een sfeer van werk-gemeenschap allen te verenigen die - onverschillig in welke tak van onderwijs zij werkzaam zijn - naar een werkelijke vernieuwing van het taalonderwijs streven'. De Werkgroep Documentatiemateriaal wilde 'op gelijke wijze hen samenbrengen, die bij hun pogingen om met projecten of leerstofkernen te werken voortdurend geremd worden door gebrek aan documentatiemateriaal voor zichzelf en voor hun leerlingen enerzijds en door gebrek aan verantwoorde voorlichting omtrent het bestaande materiaal anderzijds' (136).

Mevrouw S.J.C. Freudenthal-Lutter nam het secretariaat van deze Werkgroepen op zich en kweekte zich vervolgens vele jaren van deze taak. Elk van beide groepen gaf een eigen gestencild Mededelingenblad uit.

Een heel ander initiatief was de herdenking van de 100e terugkeer van Jan Ligtharts geboortedag (11 januari 1959). De C.W.G. nam contact op met de pedagogische centra en met andere organisaties werkzaam op het gebied van onderwijs en opvoeding. Bij al deze organisaties bleek grote belangstelling te bestaan voor de herdenkingsplannen en er werd een 'Comité Ligthart-herdenking' gevormd, dat op haar beurt een Erecomité formeerde, waarin alle hoogleraren in de pedagogiek zitting hadden en waarvan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, mr. J.M.L.Th.Cals het voorzitterschap aanvaardde (137). De redactie van Vernieuwing wijdde op voorstel van de C.W.G. een speciaal dubbelnummer aan de persoon en het werk van Jan Ligthart (138).

Een belangrijke stap in de geschiedenis van de W.V.O. was het besluit van de Algemene Ledenvergadering van 19 februari 1959 tot het instellen van een 'Stichting ter bevordering van vernieuwing van opvoeding en onderwijs'. Deze Stichting zou de gelden beheren die als subsidie van de Overheid voor W.V.O.-activiteiten beschikbaar werden gesteld. De W.V.O. bezat geen

rechtspersoonlijkheid en kon daarom niet zelf voor Rijkssubsidie in aanmerking komen. De Stichting kwam krachtens besluit van de Minister van Justitie van 23 oktober 1959 tot stand (139).

Wat het jaar 1959 betreft is het nog nodig te wijzen op de oprichting van de W.V.O.-Werkgroep Jenaplan. De Werkgroep zou zich zowel bezighouden met pedagogische problemen van algemene aard als met didactische kwesties betreffende verschillende leervakken en totaliteitsonderwijs in relatie tot de uitgangspunten van het Jenaplan (140). Mevrouw drs. S.J.C. Freudenthal-Lutter zou in deze Werkgroep een bijzonder belangrijke rol spelen: zij werd de pionierster voor het Jenaplanwerk in Nederland (141).

De Werkgroep gaf evenals de andere actieve groepen een Mededelingenblad uit; in 1960 waren dit bladen van de groepen Wiskunde, Moedertaalonderwijs, Documentatiemateriaal en Natuurkundedidactiek. In deze Mededelingenbladen die gewoonlijk vijf keer per jaar verschenen, werd regelmatig aandacht geschonken aan het praktisch werk in de klas en aan de theoretische fundering ervan (142).

Teneinde de contacten tussen de C.W.G. en de andere Werkgroepen te versterken, besloot men in het verenigingsjaar 1960 om met ingang van januari 1961 te beginnen met Contact-conferenties van de C.W.G. met vertegenwoordigers van de Werkgroepen. Deze conferenties werden gekoppeld aan een Algemene Ledenvergadering in januari.

Het Documentatiecentrum van de W.V.O. begon in 1959 met de publicatie van beredeneerde bibliografieën. De eerste daarvan was gewijd aan het vak rekenen en werd verzorgd door dr. L. van Gelder (143).

Op 25 april 1960 werd het 25-jarig bestaan van de W.V.O. op bescheiden wijze gevierd met een maaltijd, waaraan behalve enige buitenlandse gasten - onder wie mr. J.B. Armand, secretaris van de N.E.F. - ook een vijftigtal W.V.O.-leden deelnamen, onder hen waren Betty en Kees Boeke (144).

In de periode tussen 1960 en 1969 hadden met grote regelmaat W.V.O.-conferenties plaats, die gewoonlijk werden geleid door dr. L. van Gelder en die soms grote aantallen belangstellenden trokken. Deze bijeenkomsten hadden doorgaans onderwijsvraagstukken tot onderwerp, maar de pedagogische aspecten daarvan kwamen in vele gevallen zeer duidelijk aan bod.

Voorbeelden hiervan zijn de conferenties over: 'De betekenis van de natuurwetenschappen voor de opvoeding van de moderne mens' (14-15 oktober 1960 te Epe) (145), 'De plaats van de kunstzinnige vorming in de opvoeding' (23-24 maart 1962 te Amersfoort) (146), 'Maatschappijleer bij het

voortgezet onderwijs' (19-20 oktober 1962 te Amersfoort) (147), die bepaalde vormingsgebieden in het lager- en voortgezet onderwijs bestreken. Een conferentie had duidelijk betrekking op de vraag of de onderwijsdoelen gezien de ontwikkelingen in mondiaal verband geen verandering behoeften; het onderwerp luidde: 'Internationale verstandhouding in opvoeding en onderwijs. Bezinning op het veranderende onderwijsdoel' (28-29 april 1961 te Beekbergen) (148).

Enige conferenties richtten zich op vraagstukken met betrekking tot onderwijsvernieuwing als veranderingsproces. Hierbij kwamen onderwerpen als 'Het experiment in de onderwijsvernieuwing' (7, 8 en 9 november 1963 te Beekbergen) (149) en 'Onderwijs en verandering; op weg naar een strategie voor de vernieuwing van het onderwijs in Nederland' (23, 24 en 25 oktober 1969 te Amersfoort) (150) aan de orde. Tijdens de eerste bijeenkomst legde Van Gelder de nadruk op onderwijsresearch als onderzoek, dat dienstbaar zou moeten zijn aan hen die vernieuwingen in de praktijk nastreven. De conferentie over 'Onderwijs en verandering' was weliswaar groots opgezet en trok tal van deelnemers uit een brede kring van Ministerie tot en met scholen, maar het 'nuttig effect' was zeer gering. Wij komen daar nog nader op terug.

Een conferentie die zeer duidelijk het stempel kreeg van een jonge en zeer actieve Werkgroep binnen de W.V.O. was die over 'Onderwijsvernieuwing volgens Jenaplan' (13-14 maart 1964 te Amersfoort) (150). Deze conferentie werd geleid door G.W. Hartemink, voorzitter van de Werkgroep. De belangstelling in de jaren '60 voor een novum in de onderwijstechnologie, de geprogrammeerde instructie (G.I.), leidde in W.V.O.-kring tot een tweetal bijeenkomsten: de conferentie 'Geprogrammeerde instructie in het Nederlandse onderwijs' (28, 29 en 30 oktober 1965 te Beekbergen) (152) en het 'Nationaal Symposium' over hetzelfde onderwerp (28 en 29 maart 1968 te Amersfoort), dat in samenwerking met de 'Vereniging voor Geprogrammeerde Instructie' werd georganiseerd. Tijdens deze laatste bijeenkomst werd onder meer opgemerkt, dat de gespannen verwachtingen die men ten aanzien van G.I. had gekoesterd maar ten dele waren vervuld (153). Wij noemen nog een tweetal conferenties tot slot. De eerste had betrekking op: 'De ontmoeting van kind en wereld in het basisonderwijs' (13, 14 en 15 oktober 1966 te Amersfoort) en hield zich bezig met de wijze 'waarop het kind in de basisschool zich leert oriënteren in de wereld van de mens en de dingen' (154).

De tweede had tot titel: 'Samenwerking en conflict' (17, 18 en 19 november 1967 te Amersfoort). Gedurende deze conferentie experimenteerden de deelnemers met cases rondom conflict- en samenwerkingsmogelijkheden die zich onder meer in scholen kunnen voordoen (155).

Wij verlaten hier het spoor der conferenties en keren voor enige andere gebeurtenissen terug naar het meer algemene W.V.O.-pad.

Het overlijden van Kees Boeke op 3 juli 1966 was aanleiding tot het samenstellen van een herdenkingsnummer van 'Vernieuwing' dat in verband met het 40-jarig bestaan van de 'Werkplaats' door een gezamenlijke subsidie van de W.V.O. en de W.P. kon worden uitgegeven (156).

Het jaarverslag over 1967 (157) vermeldt het opheffen van de Werkgroep Moedertaalonderwijs, het oprichten van de Werkgroep Scholengemeenschappen en het veranderen van de Werkgroepen Documentatie, Maatschappijleer en Dramatische expressie van open in gesloten groepen.

In datzelfde jaar deed zich een opmerkelijke ontwikkeling voor in de verhouding tussen de C.W.G. en de redactie van 'Vernieuwing'. In februari 1967 werd namelijk besloten, dat het tijdschrift niet langer een onafhankelijke redactie zou hebben, maar een die haar beleid zou bepalen in overleg met de C.W.G. ; sinds die tijd woonden twee van de redactieleden regelmatig de vergaderingen van de C.W.G. bij.

De voortgang van de bespreking van een aantal feiten uit de geschiedenis van de W.V.O. noopt ons nu even terug te keren naar de W.V.O.-conferentie van oktober 1969 over 'Onderwijs en verandering'. Tijdens deze conferentie hadden de discussies tot heftige meningsverschillen geleid; velen hadden er een kater aan overgehouden en perscommentaren naar aanleiding daarvan waren voor mevrouw Freudenthal-Lutter zelfs aanleiding haar plaats in de Centrale Werkgroep ter beschikking te stellen. Daarmee verloor, zoals J. Muusses het uitdrukte, de C.W.G. 'één van haar mar-kantste figuren' (158).

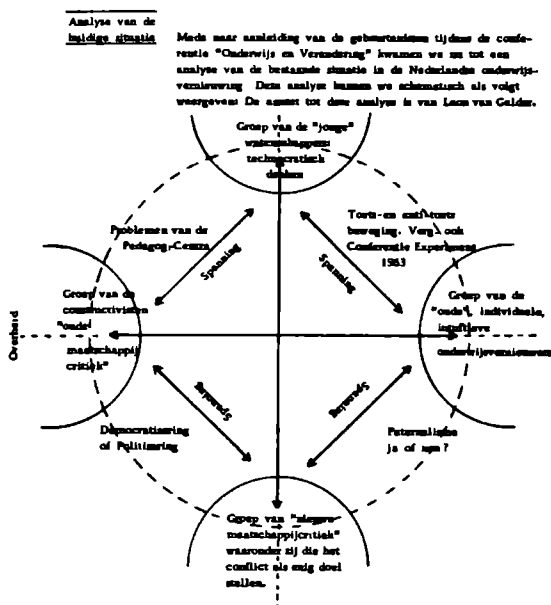
De C.W.G. evalueerde na afloop van de conferentie de gang van zaken en organiseerde op 17 januari 1970 een studiedag, die gewijd was aan de taak en plaats van de Werkgemeenschap in de jaren '70 (159). De discussie van de C.W.G. tijdens de studiedag deed duidelijk uitkomen, dat de leden van de Werkgroep eenstemmig van oordeel waren, dat de W.V.O. ook in de toekomst ontmoetings- en gesprekscentrum zou moeten blijven voor allen die, de doelstellingen van de World Education Fellowship onderschrijvend, geïnteresseerd zouden zijn in de vernieuwing van opvoeding en onderwijs in Nederland (160). Of de traditionele W.V.O.-activiteiten (bestaande

Werkgroepen, het tijdschrift 'Vernieuwing', jaarlijkse conferenties) en de bestaande organisatievorm (C.W.G. en bijna los daarvan andere Werkgroepen) geschikt waren om in de gegeven omstandigheden binnen de Nederlandse onderwijsvernieuwing de juiste acties te kunnen voeren ter benadering van de W.E.F.-doelstellingen, daarbij zette de C.W.G. vraagtekens (161).

Deze voorzichtige houding was wellicht het gevolg van de analyse van de bestaande situatie in de Nederlandse onderwijsvernieuwing, waartoe Van Gelder een aanzet had gegeven en die in het verslag van de studiedag als volgt werd aangegeven (162) (cf. figuur 2).

Figuur 2: Analyseschema van de situatie in de Nederlandse onderwijsvernieuwing (1970).

Gaat men af op de conclusie ten aanzien van de plaats van de W.V.O. als ontmoetingscentrum, dan kan het niet anders, of deze zou moeten zijn op het kruispunt, op een eiland van rust midden in een woelige zee van spanningen, of hangend in een luchtballon boven dit onrustige gebied. Daarmee zou de W.V.O. zichzelf, alle goede bedoelingen ten spijt, tot

buitenstaander maken, tot conferentieoord zonder actieprogramma.

De Contactconferentie op 21 februari 1970 te Amersfoort over 'De Werkge-
meenschap en de zeventiger jaren' leverde dan ook niets op. Van den Berg
spreekt zelfs in het jaarverslag van 1970 van verlamingsverschijnselen
die niet alleen de C.W.G., maar ook andere leden van de W.V.O. hadden
aangetast (163). Het gevolg was, dat de C.W.G. in dat jaar niet veel
verder kwam dan de organisatie van een werkconferentie over democratisie-
ring binnen de pedagogische academies (24 en 25 november 1970 te Sant-
poort) en de stichting van een Werkgroep Vakprojecten. Toch waren deze
beide ontwikkelingen tekens aan de wand. Ze gaven in ieder geval weer,
dat men binnen de W.V.O. reageerde op de heftige democratiseringsgolf
die tegen het einde van de jaren '60 door het Nederlandse onderwijs voer
en dat er in de Werkgemeenschap mensen waren, die initiatieven aandurf-
den op het gebied van project-onderwijs die verder gingen dan het incli-
denteel hanteren van een aardige en bruikbare werkvorm.

Het cursusjaar 1968-1969 had binnen de Nederlandse universiteiten aller-
lei vormen van studentenprotest te zien gegeven met als inzet maatschap-
pijverandering en democratisering van de instellingen en van de studie.

In het jaar 1969-1970 volgden dergelijke acties bij het voortgezet onder-
wijs. Men denke bijvoorbeeld aan de studiestaking bij de Pedagogische
Academie te Beverwijk en de poging van studenten om daar een alternatieve
P.A. op te richten. Ook memoreren wij de activiteiten van groepen kriti-
sche leraren, die ernaar streefden collega's en leerlingen, maar ook an-
dere bij het onderwijs betrokkenen, te overtuigen van de noodzaak te
strijden voor verandering van school en maatschappij (164). Juist in de
kringen van kritische leraren zag men ook het streven naar onderwijsvor-
men, die leerlingen in staat zouden stellen op eigen initiatief en onder-
elgen verantwoordelijkheid de wereld om hen heen te verkennen en erva-
ringen op te doen met verschillende aspecten van arbeid en samenleving.

De Werkgroep Vakprojecten, waarin ir. Kees van Baalen een belangrijke
rol zou spelen, werd een trefpunt van vele gelijkgezinden.

In Mededelingenblad nr. 17 (januari 1971) van de C.W.G. werd de Contact-
conferentie van 13 februari 1971 aangekondigd (165).

Het blad gaf ter oriëntatie een beknopt overzicht van alle jaarlijkse
W.V.O.-conferenties tussen 1961 en 1970 en van de Werkgroepen die bij
het verschijnen ervan functioneerden, te weten: Maatschappijleer, Natuur-
kunde-didactiek, Wiskunde, Scholengemeenschappen, Vakprojecten en de

Kontaktgroep Pedagogische Akademies. De Werkgroep Jenaplan was inmiddels opgegaan in de Stichting van dezelfde naam (19 februari 1969); andere groepen, bijvoorbeeld Dramatische expressie en Documentatie hadden waarschijnlijk hun werkzaamheden gestaakt of functioneerden niet.

De agenda van de Contactconferentie vermeldde een drietal korte inleidingen door respectievelijk mr. A.C. Henny (lid van de C.W.G.), drs. P. Offermans (lid van de Werkgroep Kritische Leraren) en J. Muusses (lid van de C.W.G.), een discussie over het door de drie inleiders gestelde en een bespreking van het programma van de W.E.F.-conferentie 'New Education for Tomorrow's Society', die van 16-22 augustus 1971 ter gelegenheid van het tiende lustrum van de Fellowship te Brussel zou worden gehouden. Aan deze bespreking werd de vraag verbonden, wat de W.V.O. aan deze conferentie zou kunnen bijdragen.

In de inleidingen belichtten alle drie het dilemma van de onderwijsvernieuwing: maatschappijverandering nádat de mens door opvoeding en onderwijs veranderd is of omgekeerd; is hierbij sprake van dialoog of dialectiek?

De discussie die onder leiding van Van Gelder plaatsvond, bracht weinig nieuwe gezichtspunten, maar ten aanzien van de Brusselse conferentie werd besloten, dat internationaal secretaris, mevrouw drs. E.G. Helsing, namens de W.V.O. het Internationaal Bureau van de W.E.F. zou verzoeken, in het programma plaats in te ruimen voor een forumdiscussie over de relatie tussen school en samenleving. Dit verzoek werd ingewilligd en het gevolg was, dat J. Muusses later in zijn verslag kon mededelen (166), dat deze conferentie de voorwaarden had geleverd om de 'Statige en Statistische' W.E.F. zelf een vernieuwing te laten ondergaan. In dezelfde geest liet mevrouw drs. E.G. Jacobs-Helsing zich uit. Zij had eveneens de conferentie bijgewoond en maakte bovendien een verslag voor het Mededelingenblad van de C.W.G. (167). Zij schreef daarin, dat functie en taak van de W.E.F. kritisch onder de loep waren genomen en dat de wat zelfgenoegzame houding van de Fellowship aan de kaak was gesteld. Bovendien was de vraag naar voren gekomen, of de W.E.F. niet duidelijker en openlijker stelling zou moeten nemen in zaken zoals bijvoorbeeld: vrije meningsuiting, de ecologische crisis, de verborgen economische krachten die in feite de samenleving beheersen.

De kritische lijn die in Brussel was aangezet, zou men verder doortrekken naar de volgende internationale conferentie, die te Falkirk (Schotland) van 1 tot 8 augustus 1972 zou worden gehouden.

De Centrale Werkgroep onderging in 1971 enige mutaties: de leden dr. E. M. Buter, drs. H.J. Jacobs Jr., Chr. Jansen en drs. W. Langeveld, die allen jarenlang een belangrijke plaats in de groep hadden ingenomen, traden af en werden opgevolgd door C. van der Wiel en L. Zonneveld. Het nationaal secretariaat ging over van drs. A.H. van den Berg naar E.M. Spruit. Met Loek Zonneveld had een 'kritische leraar' zijn intrede gedaan in de C.W.G.. Mededelingenblad nr. 18 van de Centrale Werkgroep, dat de 'Kontakt-Konferentie' van de W.V.O. van 12 februari 1972 te Driebergen aankondigde, kreeg als motto mee: 'Vernieuwing blijft achter. We moeten leren weten wat we willen'. Men wilde bij deze conferentie breken met de 'oubollige sfeer van referaten' en bood als alternatief de projectmethode aan (168). Drie Werkgroepen stelden tijdens de bijeenkomst hun problematiek in de vorm van een project aan de orde. Zij droegen daartoe ideeën aan, die door de aanwezigen verder zouden moeten worden uitgewerkt. De conferentie stond daarmee in het teken van 'Scholing in actie' (169). De drie probleemgebieden waren:

- de relatie onderwijs - vakbeweging;
- de produktie en verspreiding van onderwijs-leermiddelen;
- de relatie ouders - school.

Ieder van de drie Werkgroepen formuleerde stellingen die in het Mededelingenblad waren opgenomen.

Vanuit de Werkgroep ad hoc W.V.O. - Vakbeweging werd onder meer gesteld, dat realisering van de verandering van de sociale doelen van zowel het bestaande onderwijs als ook van de vakbeweging gestimuleerd zou kunnen worden door het samengaan van kritische groeperingen in onderwijs en vakbeweging, die zich vanuit een zelfde maatschappelijke analyse zouden moeten richten op wezenlijke sociale verandering.

De Werkgroep Productie en Verspreiding van Onderwijs- en Leermiddelen stelde onder andere: 'Onderwijs dient te streven naar een optimale informatievoorziening en dient het groeiproces naar een optimale democratisering te begeleiden. Het moet daartoe een pluriform karakter hebben, waarin de vrijheid van keuze centraal staat, omdat immers het 'leren bewust kiezen' de voornaamste doelstelling is in het begeleidingsproces naar de democratisering toe. Voor het 'leren bewust te kiezen' is een open en pluriforme informatievoorziening met geëxpliciteerde doelstellingen noodzakelijk' (170).

De Werkgroep Ouders - School had géén stellingen geproduceerd, maar Tessel Pollman schreef een bijdrage over 'Ouders en School', waarin zij enige kritische vragen stelde over de waardering van de school in de ogen van ouders en kinderen (171). Ter introductie van de Werkgroep was verder een korte historische inleiding over het ontstaan van de groep opgenomen (172). In 1971 was deze in het leven geroepen door incorporatie van het 'Solidariteitscomité Elbertsscholen' in de W.V.O. (173). Dit comité had actie gevoerd voor ouderparticipatie en hoopte als Werkgroep de democratische deelname van ouders aan het werk in de school met materiële en geestelijke steun van de W.V.O. te helpen uitbreiden.

Het succes van de Contactconferentie was niet groot. Wel werd er veel en zwaar gediscussieerd, maar een duidelijke lijn werd niet gevonden. Men was ook binnen de W.V.O., gezien haar steeds verdedigde platformfunctie, niet bij machte vanuit duidelijke en scherp geformuleerde uitgangspunten voor ieder duidelijke lijnen te trekken naar een voor allen aanvaardbare toekomst en antwoorden te geven op de enorme diversiteit van vragen die bij de bepaling van de gewenste richting en einddoelen zouden worden opgeroepen.

In 1971 waren er al gesprekken geweest tussen de C.W.G. en beleidsmedewerkers-onderwijs van N.V.V., A.B.O.P., jongerengroepen N.V.V. en N.K.V., K.W.J. en maatschappijkritische vakbeweging, met het doel een discussie tussen vakbeweging en onderwijs over essentiële beleidsvragen en politieke kwesties op gang te brengen, ook binnen de vakbeweging zelf (174). Dat deze gesprekken mislukten, is begrijpelijk: het pogen van de C.W.G. was schoon, maar zij had te weinig 'in-te-brengen'.

In 1972 probeerde de W.V.O. haar platformpositie te verlaten en duidelijk positie te kiezen in een maatschappelijk relevant conflict rondom de School voor Eenvoudig Technisch Onderwijs (S.E.T.O.) een Amsterdamse school voor algemeen bijzonder Individueel Technisch Onderwijs (I.T.O.). Een driedubbel nummer van 'Vernieuwing' in magazine-formaat werd in maart 1973 aan dit conflict gewijd (175).

In dezelfde maand hield de W.V.O. haar jaarlijkse Contactconferentie, en wel op 17 maart in de Werkplaats Kindergemeenschap.

In de aankondiging van de bijeenkomst aan de W.V.O.-leden schemert iets door van de (schijnbare) zekerheid omtrent de koers die men voer (176). De C.W.G. stelt in deze aankondiging, dat onderwijskundige vernieuwing

van onderwijs geen doel op zichzelf mag zijn, maar dat werken aan deze vernieuwing bepaald moet worden 'door de noodzaak tot vernieuwing van de maatschappelijke structuur te komen' (177). De C.W.G. schrijft verder, dat de Werkgroepen Vakprojecten en Productie en Verspreiding van Onderwijs- en Leermiddelen in hun werk steeds opnieuw de bevestiging hiervan vinden en proberen hun activiteiten daarmee in overeenstemming te brengen. Ook de redactie van Vernieuwing geeft in artikelen blijk van dezelfde ontwikkeling. Opmerkelijk is de stelligheid waarmee de nieuwe richting wordt aangekondigd en de zwakte van de argumenten ervoor. Immers van de genoemde Werkgroepen mag men aannemen, dat zij bij hun start al uitgingen van de opvatting, dat onderwijsvernieuwing gericht moet zijn op maatschappijvernieuwing en van de redactie van Vernieuwing weten we, dat zij al enige tijd tevoren gekozen had: 'Vóór de 'nieuwe' vernieuwingsbeweging, vóór een kritische benadering en begeleiding van gevestigde én nieuwe zich ontwikkelende structuren' (178).

Om deze accenten te helpen leggen had men begin 1972 juist drie jonge, kritische redacteuren opgenomen: Kees van Baalen, Herman Beks en Hans Boot. De C.W.G. deelt niets mee over de opvattingen van andere Werkgroepen en gaat in de genoemde aankondiging direct over naar een bepaalde keuze van onderwijsdoel, -vorm en -inhoud, wanneer zij zegt: 'Het gaat er o.i. om dat onderwijs (voor alle leeftijden) direkt en op de praktijk gericht moet kunnen functioneren doordat het de voorwaarden schept voor projekten die behoud en/of verbetering van de leefmogelijkheid in konkrete (plaatselijke of buurt-)situaties tot doel hebben. Te denken is aan projekten die bijdragen tot ontcommercialisering van de kultuur doordat ze een omgeving scheppen die uitdaagt tot activiteiten waarbij de huidige maatschappelijke struktuur met zijn sociale en economische ongelijkheid ter diskussie wordt gesteld' (179).

De leden van de W.V.O. worden dan opgeroepen na te gaan, of er in hun omgeving mogelijkheden zijn voor dergelijke activiteiten en hun wordt gevraagd dit aan de C.W.G. te melden. Tijdens de Contactconferentie zou men dan proberen tot de start van plaatselijke en/of regionale basis-projectgroepen te komen.

Deze opzet voor de conferentie liep stuk op de pluriformiteit van de W.V.O.: het afstappen van het platformidee en het overgaan naar het werken-aan-de-basis volgens een bepaald maatschappijkritisch onderwijsconcept leidde tot een heilloze verwarring, waarvan de gevolgen in de W.V.O.

en in Vernieuwing nog lang zouden doorwerken.

Bij de Algemene Vergadering die tijdens de Contactconferentie van 17 maart 1973 plaatsvond, traden prof. dr. L. van Gelder, mevrouw drs. E.G. Jacobs-Messing, mevrouw N. Kempen, dr. J. Rupp en L. Zonneveld als leden van de C.W.G. af (180). Het aftreden van Van Gelder betekende niet, dat hij zich geheel uit de Werkgemeenschap terugtrok; tot zijn dood in 1981 bleef hij voorzitter van de 'Stichting'.

Discussies na deze Contactconferentie over plaats en taak van de W.V.O. leidden tot vorming van een voorlopige Centrale Werkgroep, waarin zitting kregen: ir. C.A. van Baalen, dr. E.M. Buter, P. Elbers, B. Evers, J. Muusses, J.A. Onderwater, P. van Staple en D. Vrieling (181). Deze nieuwe C.W.G. besloot 'kritiek op het bestaande onderwijs vanuit een maatschappelijke analyse in zijn activiteiten centraal te stellen' (182). De Werkgroep sprak expliciet de mening uit, 'dat het de taak is van het onderwijs om kinderen en volwassenen in staat te stellen ieder op eigen nivo:

- deel te nemen aan de strijd voor een maatschappelijke structuur die de voorwaarden voor materiële zekerheid voor allen (mondiaal) garandeert;
- een plaats te vervullen in die structuur;
- en na afbraak van onderdrukkende instellingen en taboes in vrijheid, dus met gelijke rechten, mogelijkheden en verantwoordelijkheden - alleen of met anderen - de leefkwaliteit te verhogen' (183).

Daartoe zouden de leerlingen ervaringen moeten kunnen opdoen binnen de bestaande maatschappelijke structuur, concreet moeten leren zien wat onaanvaardbaar is in de samenleving en hoe ze dat zouden kunnen veranderen. Onderwijs zou dus gericht moeten zijn op maatschappijverandering. Deze lijn is ná 1973 doorgetrokken en het is dan ook niet toevallig, dat in het volgende jaar (april 1974) de W.V.O. een naamsuitbreiding onderging en zich 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' (184) ging noemen. Deze uitbreiding had het tijdschrift 'Vernieuwing' al in augustus 1973 ingevoerd (185).

Het jaar 1973 was een jaar van strijd binnen de W.V.O., waarbij de inzet duidelijk de toekomst van de Werkgemeenschap en van het blad Vernieuwing was.

Een in begin 1973 uitgevoerde sociologische analyse van de W.V.O. door een werkgroep van studenten van de Erasmus Universiteit (186) constateerde op grond van interviews, inhoudsanalyse van het blad 'Vernieuwing',

conferentieverslagen en jaarverslagen van de C.W.G., en participerende observatie van de Contactconferentie van 17 maart 1973, dat de kwetsbaarheid van de W.V.O. en van het blad Vernieuwing wellicht te wijten was aan de ruimheid van doelstellingen van de W.V.O., waardoor zij onder meer weinig anders kon zijn dan een trefpunt voor allen die streefden naar verbetering en vernieuwing van opvoeding en onderwijs. In de praktijk betekende 'allen' echter niet het hele, brede gebied ervan: het beroepsonderwijs werd bijvoorbeeld qua aandacht duidelijk onderbedeeld. De werkgroep constateerde, dat de participatie van de W.V.O.-leden, speciaal in Werkgroepen, de laatste jaren betrekkelijk gering was. De Werkgroepen waren minder effectief geworden, omdat wat zij bestudeerden en ondernamen in toenemende mate geïnstitutionaliseerd en geprofessionaliseerd was in universitaire onderwijskundige instituten en in pedagogische centra. Bovendien had het onderwijsbeleid van de regeringen na de Tweede Wereldoorlog grote veranderingen ondergaan, waardoor vernieuwingsideeën gemakkelijker werden opgenomen.

Remmende factoren werden ook gezien in de positie van de C.W.G. met haar autonome bevoegdheden, bijvoorbeeld op het gebied van het aantrekken van nieuwe C.W.G.-leden, het initiëren van Werkgroepen en het bepalen van conferentiethema's. Het leiderschap van de C.W.G. was bovendien jaren achtereen in één hand.

De W.V.O. was een open organisatie, waarin participerende niet-leden soms een belangrijke inbreng hadden.

Peter van Staple beschreef in 1980 (187) de gang van zaken in de eerste maanden van 1973 die leidden tot een nieuwe koers, een koers die ook in bovengenoemde sociologische analyse al enigermate voorspeld was: radicale politisering van de vernieuwing van opvoeding, onderwijs en maatschappij. De W.V.O. en het tijdschrift Vernieuwing zouden daarbij op den duur in nauwe onderlinge betrokkenheid actiegericht samenwerken.

3.5 De Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij (1973-1984)

Met betrekking tot dit laatste onderdeel van de W.V.O.-geschiedenis willen wij opmerken, dat 1984 het eindpunt van onze studie was. Uit het W.V.O.-archief stonden ons gegevens ter beschikking die tot in 1983 reikten (188).

Over de uitbreiding van de naam van de Werkgemeenschap maakten wij reeds

opmerkingen in de voorgaande paragraaf; wij meldden daarin, dat de toevoeging 'maatschappij' in april 1974 werd doorgevoerd.

De 'Reiswijzer' voor de W.V.O.-conferentie, die van 28 t/m 31 maart 1974 in de I.V.K.O.-school en het Buurthuis 'De Witte Brug' te Amsterdam zal worden gehouden, vermeldt voor zaterdag 30 maart onder meer 'Jaarvergadering van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding (en) Onderwijs /en Maatschappij', daarmee preluderend op de naamsverandering. De conferentie droeg trouwens als titel: 'Onderwijs en Maatschappijverandering' en als motto: 'De school moet leren hoe we de maatschappij leefbaar maken en houden' (189).

Dezelfde 'Reiswijzer' geeft ook de functie van de W.V.O. aan:

'De W.V.O. verbindt groepen die op hun terrein bezig zijn met de relatie tussen onderwijs en maatschappijverandering. Het gaat erom samen stappen te doen op de weg die leidt naar gemeenschappelijk beheer van de productiemiddelen als eerste voorwaarde voor een menswaardige socialistische samenleving' (190).

Aan de binnenkant van de omslag van het tijdschrift 'Vernieuwing' werd medegedeeld:

'Vernieuwing is een blad van en voor mensen uit en rond de onderwijspraktijk, maar ook uit het vormingswerk, het wijkwerk, de vakbeweging enz. 'Vernieuwing' is een open forum van en voor mensen die bereid zijn om de bestaande maatschappij ter discussie te stellen en te werken aan de opbouw van een socialistische maatschappij' (191).

Haalt men uit beide functieomschrijvingen de kernwoorden dan zou men die kunnen weergeven met:

praktijkgerichtheid, maatschappijverandering en socialisme; en verder: open-forumkarakter.

Peter van Stapele gaf dit later op de volgende wijze weer (192): 'Het ging, tenslotte, niet om wel of geen socialisme in het vaandel, maar om het hoe. De W.V.O. en 'Vernieuwing' werden, eerst aarzelend, later duidelijker, een verzamelplaats van mensen die, op hun eigen plaats, knokten voor verandering in socialistische zin. Mensen die elkaar vast wilden houden, niet verketteren. (...) Eisen van journalistiek en strenge politieke eenheid zijn, wat betreft een organisatie als de W.V.O. en een blad als 'Vernieuwing', van minder belang dan de wetenschap bij mensen in de praktijk dat je er terecht kan, en dat de drempel niet hoog is.

Juist omdat je het allemaal niet zo goed weet; als je, aarzelend, eerste stappen zet'.

De C.W.G. legde tijdens de hierboven genoemde jaarvergadering van 30 maart 1974 aan leden en belangstellenden een programma voor, dat namens de W.V.O. aan de zomerconferentie van de Engelse sectie van de W.E.F., in juli 1974 te Bath, zou worden aangeboden. In dit programma werd tot uitdrukking gebracht dat het werk van de W.E.F. en dus ook van de W.V.O. gericht zou moeten zijn op 'het ondersteunen van veranderingen en ontwikkelingen aan de basis (in de scholen, de wijken, de dorpen enz.) en het mee bevechten op organisatorisch en institutioneel niveau van noodzakelijke voorwaarden om die veranderingen en ontwikkelingen verder mogelijk te maken:

'(bij) overheden, vakbonden, jongerenorganisaties, onderwijsorganisaties, diensten, enz.' (193).

De W.V.O.-bijdrage werd positief ontvangen en deelnemers uit verschillende landen spraken af pogingen te zullen ondernemen om te komen tot meer onderlinge contacten.

In het najaar van 1974 trad Leon van Gelder af als lid van het 'Guiding Committee' van de W.E.F. en werd opgevolgd door Peter van Stapele. De laatste hield eind 1975 tijdens de algemene vergadering van de W.E.F. een lezing over het onderwerp: 'Beyond disaffection: Pupil and Teacher in Contemporary Society'. Hij maakte daarbij gebruik van onder meer verhalen van leerlingen en droeg daarmee stof aan voor diepgaande discussies over veranderingen van doelen en methoden in opvoeding en onderwijs. Tijdens dezelfde algemene vergadering formuleerden en aanvaardden de deelnemers uitgangspunten voor het werken binnen en tussen de W.E.F.-secties. Onder andere werd daarbij sterk aangedrongen op steun aan basisgroepen en 'werkers-in-het-veld' (194).

Binnen de W.V.O. en binnen 'Vernieuwing' werd in de volgende jaren voortdurend en met grote intensiteit door basisgroepen gewerkt. Het beleid binnen de W.V.O. werd door vertegenwoordigers van de samenwerkende groepen bepaald, bijv. Kritische Leraren Amsterdam, Het Landelijk Overleg Onderwijswinkels, De Onderwijsgroepen Rotterdam en Wageningen, de Socialistische Werkgroep 'd'Witte Lelie', Sektor Onderwijs en Vorming van het Derde Wereld Centrum Nijmegen en andere. In de loop der jaren wisselden deze groepen nogal eens; er kwamen groepen bij en er gingen groepen af. Tijdens de W.V.O.-Contactconferentie op 19 april 1975 te Amersfoort over:

'Problemen van Vernieuwing' werd niet stilgestaan bij de relatie tussen de verhoudingen in het onderwijssysteem en die in de 'overige' maatschappij (195): dergelijke problemen waren in het verleden al meermalen aan de orde geweest en er was in 'Vernieuwing' diverse keren over geschreven. Tijdens de conferentie wilde men zich beraden over onderwijsactie. Men concludeerde, dat deze op schoolniveau, regionaal en landelijk niveau met passende tactieken en strategieën moest worden gevoerd. De W.V.O. zou daarbij een *contactveld* zijn voor mensen en groepen die op plaatselijk en regionaal niveau opereerden en een *coördinatiepunt* waar de ervaringen op de drie niveaus konden worden uitgewisseld.

De volgende stap zou moeten zijn: inventariseren van wat er gebeurde binnen het onderwijsveld en proberen tot meer eenheid van onderwijsactie te komen, 'op grond van het inzicht dat die actie niet los kan staan van acties in andere sectoren van de maatschappij' (196).

Een van de belangrijkste ontwikkelingen die zich in dezelfde tijd mede door toedoen van de W.V.O. voordeed, was de stichting en start van de 'Projectenbank'.

Hoewel de project-werkwijze al aan het begin van de eeuw was ontstaan en in die tijd in de Verenigde Staten als resultaat van de ideeën van John Dewey en meer speciaal van diens leerling William Heard Kilpatrick vorm kreeg, werd zij pas in de jaren ná de Tweede Wereldoorlog in Nederland geleidelijk gemeengoed, maar het zou tot de jaren '60 duren voor men hier in alle ernst over project-onderwijs ging nadenken. In de kringen van de kritische leraren zag men er een middel in om het onderwijs in anti-kapitalistische en anti-autoritaire richting te veranderen (197). De toepasbaarheid ervan werd zeer ruim geacht: van basisonderwijs (inclusief kleuterschool) tot en met universiteit.

Al in de jaren '70 waren er discussiedagen over projectonderwijs, die onder auspiciën van de W.V.O. werden gehouden: wij herinneren eraan, dat de Werkgroep Vakprojecten toen reeds een ontmoetingspunt was van gelijkgezinde kritische leraren (198). Vanuit deze Werkgroep kwamen de bundels 'Scholing in Actie' 1 en 2 voort, die als ondertitel hadden "'Kritische Leerstof' in vakprojecten voor alle scholen voor voortgezet onderwijs en vormingsinstituten voor werkende jeugd' (199).

De daarin gepresenteerde projecten waren niet bedoeld als 'recepten' maar als voorbeelden van de wijze waarop men te werk zou kunnen gaan (200).

De algemene doelstellingen van de projectwerkwijze werden als volgt omschreven:

'...mensen in de school bewust te maken wie ze zijn en in wat voor maatschappij ze leven door:

- afbraak van taboes, angsten en vooroordelen,*
- oefening in actie tegen onderdrukking,*
- onderzoek naar de hulp van wetenschappen daarbij'.*

De instelling van de Projectenbank in januari 1975 (201) kwam tegemoet aan de wens voorbeelden van projecten in ruime kring bereikbaar te maken. Dit laatste werd mogelijk door samenwerking van de W.V.O. met de Nederlandse Bibliotheek en Lektuur Centrale (N.B.L.C.) en de Stichting School en Wereld (202).

De N.B.L.C. verzorgde de productie, administratie en distributie van het materiaal: inventarisatielijsten en projectverslagen; School en Wereld deed het redactionele werk en de W.V.O. had tot taak het gebruik van het materiaal te bevorderen en te evalueren. Dit laatste gebeurde onder meer tijdens regionale dagconferenties over projectonderwijs, waarvan er in 1976 twee - te Utrecht en Tilburg - werden gehouden (203). Sinds 1977 was ook de Nederlandse Organisatie voor Internationale Betrekkingen (N.O.V.I.B.) (thans: Nederlandse Organisatie voor Internationale Ontwikkelingssamenwerking) bij het werk betrokken.

Het bevorderen van de projectmatige aanpak in het onderwijs werd door de W.V.O. krachtig ter hand genomen, onder meer door het vervaardigen van een filmdocumentaire over projectonderwijs, bestemd voor lerarenopleidingen en pedagogische academies.

In 1978 werd de Stichting Ontwikkeling Projectonderwijs (S.O.P.) opgericht met als doel het ondersteunen van docenten in het voortgezet onderwijs bij het ontwikkelen van open projectonderwijs (204).

Projectonderwijs vraagt om ruimte binnen de school voor eigen initiatieven van leerkrachten en leerlingen. Deze vrije ruimte kan worden beperkt door al te stringente voorschriften van 'hogerhand' met betrekking tot leerdoelen, leerstof, leertijd en dergelijke. Het is dan ook geen wonder, dat een instelling als de Stichting Leerplanontwikkeling (S.L.O.), die werd opgericht in januari 1975, met Argusogen werd en wordt bekeken door hen die deze ruimte wensen. Ook binnen de W.V.O. nam men deze houding aan en een uitspraak (in 1977) als deze: 'Het werkplan van de W.V.O. (...) wordt tevens bepaald door de wens om als veld steeds meer tegenspel te

te leveren aan het werk van de Stichting voor de Leerplanontwikkeling' (205) is daarmee duidelijk in overeenstemming. Dit verklaart onder meer de steun die vanuit de W.V.O. werd gegeven aan de activiteiten van de Landelijke Werkgroep Economie-onderwijs (L.W.E.O.) en de Landelijke Werkgroep Aardrijkskunde-onderwijs (L.W.A.O.) die beide in landelijke en regionale vergaderingen van leraren discussies aangingen over belangrijke aspecten van het onderwijs in de economie en in de aardrijkskunde, zoals doelstellingen, leerstof en (centraal schriftelijk) examen; ook produceerden zij lesbrieven. Beide werkgroepen waren als W.V.O.-werkgroep begonnen, maar werden later zelfstandig.

Een betrekkelijk nieuw initiatief dat door de W.V.O. werd ondersteund, was het project 'Helpen, werken, leren', waarin vormen van participerend leren voor leerlingen van het A.V.O. werden beoogd. Dit participerend leren zou geschieden door middel van korte stages voor leerlingen van het algemeen voortgezet onderwijs bij bedrijven, diensten en instellingen, welke stages uitgangspunt zouden zijn voor leeractiviteiten binnen de traditionele schoolvakken. Men dacht daarbij aan perioden van een paar dagen tot een week. Voorafgaand hieraan zouden de leerlingen binnen hun school opdrachten krijgen die zij tijdens de stageperiode uitvoerden. Na deze periode zouden zij de verzamelde gegevens in hun school uitwerken. Hun arbeidservaringen zouden daarbij leerstof zijn. Kees van Baalen werkte dit nader uit in een artikel, getiteld: 'Leren in het arbeidsproces' (206), dat bedoeld was als een introductie tot een door de W.V.O. georganiseerde informatieve bijeenkomst over arbeidservaringsleren (24 september 1977 te Utrecht).

In zijn artikel noemt Van Baalen de volgende doelstellingen voor deze vorm van leren (207):

- leerlingen doen kennismaken met arbeid en arbeidsverhoudingen op het laagste economische niveau (politiek doel);
- het verminderen van verschillen tussen 'hogere' en 'lagere' vormen van voortgezet onderwijs en het geven van een stukje polytechnische vorming aan leerlingen uit meer theoretische opleidingen (politiek doel);
- leerlingen zelf-ervaren-werkelijkheid als leerobject aanbieden (onderwijskundig doel);
- ervaring opdoen met participerend leren binnen algemeen vormend onderwijs, opdat bij de invoering van een latere 'bovenschool' in de toekomst beschikt kan worden over beproefde methoden voor begeleiding en evaluatie

van participierend leren (onderwijsorganisatorisch doel).

Tijdens de informatieve bijeenkomst (208) werd besloten, dat de W.V.O. er een ontwikkelingsproject van zou maken en dat voor een experiment subsidie zou worden aangevraagd bij het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Het voorbereidende werk werd gedaan door een daartoe gestichte W.V.O.-Werkgroep Arbeidservaringsleren (A.E.L.). Half oktober 1978 verleende staatssecretaris K. de Jong zijn principe-goedkeuring voor de uitvoering van het project, dat na een voorbereidingsfase van zes maanden in 1979, via twee experimentele cycli in de schooljaren 1979-1980 en 1980-1981, in het najaar 1981 zijn verspreidingsfase zou krijgen (209). Voor de voorbereidingsfase werd echter geen subsidie beschikbaar gesteld. Teneinde nu de ervaringen met A.E.L. niet verloren te laten gaan en om leraren te ondersteunen die met A.E.L. willen beginnen, werd onlangs in 1983 de Vereniging A.E.L. opgericht. De Vereniging wil toepassing van de methode A.E.L. bevorderen door het organiseren van werkgroepen.

Een W.V.O.-initiatief, dat in april 1977 leidde tot een bijeenkomst over de productie en verspreiding van onderwijsleermiddelen, had onder meer tot effect dat een aantal mensen uit de onderwijspraktijk zich verenigden in een Overleggroep Wereldoriënterend Onderwijs (O.W.O.) Wereldoriënterend onderwijs geeft aan, dat men daarbij niet denkt aan Wereldoriëntatie als een apart vak, maar aan een geïntegreerd onderwijs, gebaseerd op een expliciete mens- en maatschappijopvatting, waarbij thematisch-cursorisch gewerkt wordt (210).

De O.W.O. wilde haar aandacht richten op de ontwikkeling van inhoud en werkwijzen voor wereldoriënterend onderwijs, zich daarbij aansluitend bij ideeën en opvattingen beschreven in een rapport van de Werkgroep Wereldoriëntatie van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden (211).

Een themanummer van Vernieuwing van mei 1979, verzorgd door de Werkgroep Wereldoriëntatie Leiden (212) en gewijd aan het onderwerp 'Onderwijs en Welzijnswerk' had tot doel de discussies over en de samenwerking tussen scholen en welzijnsvoorzieningen te stimuleren met het doel de kloof tussen school en gezin en school en buurt te verkleinen en zo mogelijk te dichten. Ook wilde men het beleid van de Overheid ten aanzien van stimuleringsactiviteiten ten behoeve van groepen in achterstandsituaties onder kritiek stellen.

Het groeiend getal van Werkgroepen binnen en buiten de W.V.O. dat zich bezighield met vragen betreffende onderwijs- en maatschappijverandering deed de behoefte aan contact tussen deze groepen toenemen. Teneinde dit contact te bevorderen werd hun in 1978 gevraagd een medewerker te leveren voor de redactie van 'Vernieuwing'. Met ingang van het 37e jaargang bestond deze dan ook uit representanten van de Landelijke Werkgroep Aardrijkskunde Onderwijs, de Landelijke Werkgroep Economie Onderwijs, de Overleggroep Wereldoriënterend Onderwijs, de Werkgroep Projektonderwijs op opleidingen van onderwijsgeven en hun stagescholen, de Onderwijsgroep Rotterdam en de Onderwijsgroep Wageningen (213). De aanwezigheid in de redactie van vertegenwoordigers van Werkgroepen die niet of niet meer deel uitmaakten van de W.V.O. geeft duidelijk aan, dat W.V.O. en 'Vernieuwing' niet hetzelfde waren, maar wel onderlinge verwantschap vertoonden. Een redactioneel artikel in 'Vernieuwing' van september 1979 (214) zegt daar onder meer het volgende over: 'Doelstellingen van de W.V.O. en van 'Vernieuwing' zijn gelijk; werkkerrein, werkdoelen en manier van werken verschillen' (215). Het gaat er beide om 'steun te geven aan het ontwikkelen van middelen die mensen nodig hebben in processen van verandering, waarin zij trachten greep te krijgen op hun eigen situatie' (216). De W.V.O. schept mogelijkheden om die middelen te verkrijgen en toe te passen; Vernieuwing is een medium om informatie door te geven over datgene wat mensen zelf doen en maken in dergelijke veranderingsprocessen.

'Samengevat gaat het om:

- *ondersteuning aan politiek vormings- en opvoedingswerk aan de basis, zowel hier als in andere landen;*
- *steun aan mensen en groepen die aan de basis werken, met behoud van hun zelfstandigheid;*
- *informatie en het ontwikkelen van pedagogische en didaktische methoden op grond van behoeften van en in samenwerking met de hiervoor bedoelde groepen' (217).*

'Vernieuwing' wordt daarbij gekenschetst als een platform van en voor mensen die zo'n platform nodig hebben; het is de mond van de 'onmondigen', dit zijn 'die mensen die als subjecten geen of weinig toegang hebben tot de middelen van communicatie, de 'media'' (218).

De belangstelling voor maatschappelijke veranderingsprocessen en de solidariteit met hen die strijden voor rechtvaardigheid en mondigheid kwam onder meer tot uiting in - voor zover het 'Vernieuwing' betreft - vele

artikelen over veranderingsprocessen in ontwikkelingslanden en - voor zover het de W.V.O. betreft - bijvoorbeeld in participatie aan de internationale W.E.F.-conferentie over 'Education in One World', die van 10 tot 16 augustus 1980 te Londen werd gehouden. Het verslag dat later verzorgd werd door de tijdens de conferentie spontaan gevormde Werkgroep Internationale Kontakten (W.I.K.) (219), typeert de W.E.F. als 'een kleine maar gerenommeerde en ook wel invloedrijke bundeling van mensen en groepen die in verschillende delen van de wereld werken aan de vernieuwing van opvoeding en onderwijs' (220). Binnen de N.E.F. ligt organisatorisch de nadruk op de nationale secties waarvan de Nederlandse sectie, de W.V.O., qua opbouw - vanuit buiten officiële circuits gevormde werkgroepen - vrijwel uniek mag heten.

Hoewel binnen de conferentie-beschouwingen veel nadruk viel op de situatie in de 'Derde Wereld', er veel fundamentele kritiek werd geleverd op de daar functionerende onderwijssystemen en de ongelijke kansen op onderwijs voor velen en er ook vele kritische geluiden werden vernomen over de school in de 'eigen wereld', miste de verslaggroep echte uitwisseling van praktijkervaringen met mensen in vergelijkbare situaties (221).

De behoefte aan meer directe en informele contacten tussen mensen die binnen de W.E.F. hun activiteiten ontplooiën, leidde tot de oprichting van 'W.E.F.'s International Network for Communication and Exchange' (W.I.N.C.E.) dat door het 'Guiding Committee' van de W.E.F. ook als zodanig werd erkend (222).

In oktober 1980 stuurde Jan Muusses namens de C.W.G. van de W.V.O. een brief aan de W.V.O.-leden, waarin hij aankondigde, dat de redactie van 'Vernieuwing' en die van 'Over: Onderwijs' besloten hadden te gaan samenwerken in één blad, dat met ingang van januari 1981 onder de titel: 'Over: Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' zou gaan verschijnen. Het blad zou een uitgave van de W.V.O. blijven (223).

'Over: Onderwijs', in zekere zin een 'kind' van het 'Socialistisch Onderwijs Front' (S.O.F.), was enige jaren tevoren gestart. Het verschilde in de jaren dat het verscheen qua inhoud nauwelijks van 'Vernieuwing'. Beide publiceerden onder meer over: projectonderwijs, mondiale vorming, vredes- en milieuopvoeding, onderwijs voor en met (kinderen van) gastarbeiders, middenschoolexperimenten, arbeidsservaringsleren, Freinetbeweging etc. De artikelen in 'Over: Onderwijs' hadden soms een wat analytischer en schematischer karakter dan die in 'Vernieuwing' maar het praktijkgerichte

element was toch steeds sterk aanwezig.

Eind 1978 ontmoetten leden van beide redacties elkaar tijdens een reis naar Cuba. Dit contact leidde rechtstreeks tot besprekingen die eindigden in een fusie (224).

Het laatste nummer van de 39e jaargang van 'Vernieuwing' (december 1980) luidde het oude tijdschrift uit. Het verscheen onder de titel: 'Het rode boekje voor vernieuwers'; kleur en lettertype op de omslag waren identiek met die van het tien jaar tevoren veel gelezen en gesmaakte 'rode boekje voor scholieren' (cf. noot 164).

Reeds eerder in de tekst haalden wij enige malen de twee artikelen aan die het grootste deel van dit nummer vullen: de bijdrage van Theo Jansen en Anne-Ruth van Kammen en over de wedergeboorte van projectonderwijs 'in de golfslag van de zestiger jaren' (cf. de noten 164 en 197) en die van Peter van Stapele over de strijd in de progressieve onderwijsbeweging in de beginjaren '70 en de verzoening der tegenstellingen die uiteindelijk ook de fusie der tijdschriften mogelijk maakte (cf. noot 187). De titels van beide artikelen zijn speels en veelzeggend: 'Marx tussen de kabouters' en 'Weg uit twee wegen'.

Peter van Stapele toont in zijn artikel dat hij begrip heeft voor de positie van Jan Muusses die zich de jaren door voor het probeem gesteld zag zijn rol van uitgever met die van onderwijsvernieuwer te verzoenen. Terrecht pleit hij voor een 'Jan Muussesnummer' voor de man die meer dan 40 jaar als mens en als uitgever op de bres stond voor de vernieuwing van opvoeding, onderwijs en maatschappij. Wie als wij in de gelegenheid waren archiefstukken van de W.V.O. in te zien, zal beamen dat Muusses als uitgever, als lid van de C.W.G., als redactielid van Vernieuwing en last but not least als lid van het W.V.O. - Stichtingsbestuur (225) voor Werkgemeenschap en tijdschrift een grote stimulator is geweest. Bij zijn afscheid als lid van de redactie van 'Over Vernieuwing' (eind 1981) schreef men onder andere het volgende over hem (226): 'Bescheiden, maar met grote vasthoudendheid is hij zijn hele leven al bezig mensen met elkaar in contact te brengen en te laten samenwerken - als het moet over persoonlijke verschillen heen - waarvan hij vindt dat hun denklijnen verbonden moeten worden. Denklijnen naar een samenwerking met meer veiligheid en minder onrecht'.

Het tijdschrift 'Over Vernieuwing (...)' verscheen gedurende drie jaargangen; met ingang van 1984 keerde men terug naar de oude naam 'Vernieuwing (...)'.
...

De colofon van het tijdschrift vermeldde tijdens genoemde jaargangen steeds de volgende typering van de W.V.O.:

'De W.V.O. is een werkgemeenschap van personen en groepen die bij vernieuwing van opvoeding, onderwijs en maatschappij betrokken zijn ...'.

Opmerkelijk is, dat de verwijzing naar 'een menswaardige socialistische samenleving', zoals de 'Reiswijzer' in 1974 die gaf, hier ontbreekt. Wel werden steeds de Werk- en Projectgroepen genoemd waarmee de W.V.O. samenwerkte. Ook in de jaren na 1980 bleef de W.V.O. actief in het organiseren van conferenties, gewoonlijk samen met werkgroepen en andere instanties. We noemen als voorbeelden:

- 'Onderwijs en Maatschappijverandering' (13 december 1980 te Utrecht). Tijdens deze bijeenkomst pleitte men onder andere voor het toepassen van de 'strategie van kleine stappen' in de praktijk van de onderwijsvernieuwing (227).
- 'Mondiale vorming in Aktie' (11 april 1981 te Rotterdam). Belangrijke onderwerpen tijdens de conferentie waren naast andere: schoolnabije leerplanontwikkeling en cultuurkritisch onderwijs (228).
- 'Alternatieve technologie in het onderwijs' (19 oktober 1983 te Amsterdam).

Deze workshop werd gehouden in het kader van de manifestatie van een groot aantal groepen, verenigd in PAST (Project Alternatieven voor Samenleving en Technologie), die in september en oktober 1983 in het Tropen Museum te Amsterdam plaatsvond (229).

Het is te verwachten, dat de duidelijke praktijkgerichtheid van de W.V.O., met als achtergrond het streven naar een rechtvaardiger en menswaardiger maatschappij, zich in de toekomst zal voortzetten. De W.V.O. speelde in het verleden een innoverende en ondersteunende rol bij vernieuwingen in het onderwijs en zal dit volgens de intenties in haar leden blijven doen. De Werkgemeenschap vervult haar functie als platform en als coördinatiepunt voor mensen en groepen die aan vernieuwingsprojecten werken. Zij geeft ondersteuning bijvoorbeeld bij de formatie van werkgroepen, maar organiseert deze groepen niet zelf en oefent verder ook geen invloed uit vanaf het moment dat deze groepen zelf in de nodige middelen kunnen voorzien voor verdere ontwikkeling. Momenteel heeft een negental werkgroepen nauwe contacten met de W.V.O. (230).

De verbintenis met de W.E.F. zal in augustus 1984 wederom tot uitdrukking worden gebracht door een internationale W.E.F.-conferentie die in Utrecht zal plaatsvinden onder de titel: 'Who Needs the Arts?'.

4. Samenvattende opmerkingen

In dit deel van ons geschrift hebben wij na de inleiding de historische context geschetst waarbinnen de W.V.O. tot stand kwam. Met name stonden wij stil bij de beweging voor een 'Nieuwe Opvoeding' en de daarin ontstane internationale informatiebureaus en organisaties. Van deze organisaties bespraken wij de 'New Education Fellowship' (N.E.F.), omdat deze voor wat betreft doelstellingen, organisatiestructuur en activiteiten tot voorbeeld strekte aan en als overkoepeling fungeerde voor nationale groepen en secties van vernieuwers op het terrein van opvoeding en onderwijs. Wij gaven in het kort de geschiedenis weer van de Nederlandse groep, de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding' en kwamen vervolgens op het eigenlijke onderwerp van dit deel, de geschiedenis van de 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs', vanaf 1974 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'.

Wij vatten hieronder een aantal zaken samen die wij relevant en typerend achten voor de W.V.O. in de periode 1938 tot 1984.

- De W.V.O. onderschreef gedurende de hele periode uitgangspunten van de N.E.F., die sinds 1966 World Education Fellowship (W.E.F.) werd genoemd om het mondiale karakter ervan duidelijker te accentueren. Vanaf 1970 is er vanuit de W.V.O. echter enige malen kritiek uitgeoefend op de werkwijze en de doelen van de W.E.F.
- De W.V.O. was gedurende het gehele tijdvak een betrekkelijk kleine organisatie - het aantal leden bedroeg gemiddeld omstreeks 600 -; bij het W.V.O.-werk waren echter de jaren door veel meer mensen betrokken, bijvoorbeeld als deelnemers aan Werkgroepen en conferenties.
- De W.V.O. heeft in genoemde periode nooit een erkende verenigingsstatus met rechtspersoonlijkheid gehad; statuten en een huishoudelijk reglement ontbraken, al werd er in 1956 naar gestreefd deze in verband met de organisatie van de N.E.F.-wereldconferentie te Utrecht in te voeren. In 1959 kwam de Stichting W.V.O. tot stand, die wel rechtspersoonlijkheid had. Dit was nodig in verband met subsidiëring door de Overheid.
- De Centrale Werkgroep (C.W.G.) vormde in feite het doorgaans zeer ac-

tieve bestuur van de W.V.O.; de groep vulde zichzelf aan met prominente leden van de Werkgemeenschap, na goedkeuring door de Algemene Ledenvergadering. Voor een overzicht van de bestuursfunctionarissen verwijzen wij naar bijlage 1 bij dit deel.

Na totstandkoming van de Stichting was de C.W.G. ook commissie van uitvoering bij de werkzaamheden van de Stichting.

- De Werkgroepen bleven de jaren door de belangrijkste steunpunten voor actie binnen de Werkgemeenschap; van enige van deze Werkgroepen is aanwijsbaar innoverende invloed uitgegaan; wij denken hier onder meer aan de Werkgroepen Wiskunde, Natuurkunde-didactiek, Esthetische Vorming (en Stichting 'De Werkschuit'), Jenaplan, De Drukpers op School ('Coöperatieve Vereniging van gebruikers van schooldrukkerijen'), Maatschappijleer, Arbeidservaringsleren, (Open) Projectonderwijs, Aardrijkskunde-onderwijs, Economie-onderwijs, Internationale Solidariteit (mondiale vorming).
- Minder duidelijk is de invloed van de W.V.O.-conferenties, al kan zeker worden gesteld, dat ze ontmoetingspunten zijn geweest voor honderden vernieuwingsgezinden op het gebied van onderwijs en opvoeding (dit geldt voor de grote W.V.O.-conferenties, maar ook voor de vele kleinere Werkgroepenconferenties); hierbij dient te worden gereleveerd, dat weliswaar het onderwijs sterk benadrukt werd, maar dat men binnen de W.V.O. op verschillende tijdstippen, ook duidelijke belangstelling aan de dag legde voor (ped)agogische vraagstukken op het gebied van bijvoorbeeld ouderschap en gezin, jeugdbeweging, kinderbescherming, zorg voor het gehandicapte kind, volksontwikkeling, vredes- en milieuopvoeding, mondiale vorming en emancipatie. Een overzicht van de W.V.O.-conferenties is te vinden in bijlage 2 bij dit deel.
- Opmerkelijk is het feit, dat gedurende de periode 1938-1973 twee personen door hun voorzitterschap van de C.W.G. een stempel hebben gedrukt op de werkzaamheden van W.V.O. en C.W.G.: namelijk Kees Boeke en Leon van Gelder.

Boeke was daarbij lange tijd de charismatische leider, die, overtuigd als hij was van de waarde van ieder mens en ieder mensenkind, op sociaalcratische wijze trachtte van de W.V.O. - met minimale institutionele middelen - een échte werkgemeenschap te maken. Het grote belang dat hij hechtte aan samenwerking in internationaal verband, bracht hem ertoe veelvuldig contacten te zoeken met gelijkgezinden 'all over the world'.

Zijn idealen van vrede en ontwapening, van samenwerking tussen mensen en volkeren en van vernieuwing van opvoeding en onderwijs ten behoeve van een leefbare wereld hadden wervende kracht, maar hij bleef daarbij toch meer de 'preacher' dan de 'teacher', meer de zaaier dan de behoeder van het gewas en verzamelaar van de oogst.

Het is wat simpel te beweren, dat Boeke de praktische consequenties van zijn idealen niet goed zou hebben doordacht, het is veeleer zo, dat hij gedachten ontwikkelde die pas op langere termijn geleidelijk doorwerkten, al heeft hij daar zeker in de latere jaren van zijn leven moeite mee gehad. Leon van Gelder had meer dan Boeke de habitus van de wetenschapsman, die een zeker optimisme koestert ten aanzien van de houdbaarheid en toepasbaarheid van uit wetenschap verworven inzichten. Van den Berg (231) schreef in een herinneringsartikel bij de dood van Leon van Gelder in 1981, dat 'de W.V.O. van Van Gelder' een W.V.O. was 'van overwinning, van optimistisch geloof in de technologie, van de verwetenschappelijking van de onderwijsvernieuwing' (232). Het zou een W.V.O. zijn geweest, die steunde 'op de vooronderstelling dat onderwijsvernieuwing een technologisch oplosbaar probleem was, oplosbaar door inrichting van nieuwe (verzorgings-)structuren' (233).

Daarnaast was de W.V.O. een ontmoetingsplaats van mensen die zich interesseerden voor wat de representanten van de verschillende bestaande vernieuwingsstromingen te bieden hadden; er was nog nauwelijks plaats voor ideologisch strijdgewoel; dit zou in de jaren '70 geleidelijk de W.V.O. tot een socialistische basisbeweging maken, maar deze was toen niet meer 'de W.V.O. van Van Gelder'.

'Het is een merkwaardige paradox', zegt Van den Berg (234), 'dat het N.V.V. in hetzelfde jaar waarin de W.V.O. door de conferentie 'Onderwijs en Verandering' zijn woelige en kleurrijke geschiedenis bijna zag beëindigen, met behulp van Van Gelder de eerste conferentie over de middenschool organiseerde. Bij zijn overlijden werd Van Gelder geprezen als 'vader van de Nederlandse middenschool', een politiek heet hangijzer van de eerste orde. Een groot aantal ideeën echter ter vulling van de middenschool gaan historisch terug op initiatieven en verworvenheden van de Reformbeweging, die in de vorm van W.V.O. van Van Gelder nauwelijks politieke strijd voerde'.

Dit laatste was begrijpelijk: de W.V.O. had nu eenmaal gekozen voor de forumfunctie en aanvaardde de consequenties daarvan.

Daarin zou pas verandering komen, toen inzichten uit de kringen van kritische leraren en vanuit de radicale studentenbeweging binnen de W.V.O. aan invloed gingen winnen en tenslotte ook een einde maakten aan 'de W.V.O. van Van Gelder'.

- Sommigen hebben 'de W.V.O. van Boeke en Van Gelder' later verweten, dat zij ellaitair was in deze zin, dat zij weinig aandacht zou hebben gehad voor het maatschappijbevestigende karakter van het bestaande onderwijsstelsel, voor de ongelijke verdeling van kansen op welvaart binnen de samenleving en het aandeel daarin van het onderwijs, voor de problemen van kinderen in achterstandsituaties en voor de plaats en functie van het beroepsonderwijs.

Wij menen, dat dit verwijt alleen dan als juist kan worden bestempeld, indien men ervan uitgaat, dat binnen de W.V.O. een duidelijk en uitgesproken standpunt zou hebben moeten bestaan over de 'juiste' structuur van de maatschappij en de functie daarin van opvoeding en onderwijs.

Zolang de W.V.O. vasthield aan het forumkarakter kon en mocht zij deze standpuntkeuze niet maken. De crisis binnen de W.V.O. in de jaren '70 eindigde met een standpuntkeuze, waardoor de W.V.O. als platform voor velerlei vernieuwingen aanvankelijk versmald werd.

Later trad weer verbreding op. In de periode vanaf 1973 was er een zeer duidelijke gerichtheid op de topics die men voor dit tijdstip had gemist. Deze tendens zet door.

- Naast Boeke en Van Gelder zijn ook andere personen van grote betekenis geweest voor de W.V.O.; hun namen zijn in de tekst van dit deel op verschillende plaatsen genoemd: wij denken aan de medegrondleggers van de Werkgemeenschap en aan vele anderen. Een uitzondering willen wij nog maken voor Jan Muusses die als uitgever én als stimulerend bestuurs- en redactielid de W.V.O. en het tijdschrift 'Vernieuwing' vele jaren heeft (be)geleid.
- Wij achten de slotconclusie gerechtvaardigd: de W.V.O. was en is een betrekkelijk kleine groep vernieuwingsgezinden die op het gebied van onderwijs en opvoeding in Nederland belangrijk voortrekterswerk heeft verricht; dit kwam vooral tot uiting in de op vernieuwing gerichte arbeid van Werkgroepen, in de opiniërende activiteiten van de Werkgemeen-

schap tijdens conferenties en in de bijdragen aan het tijdschrift
Vernieuwing van Opvoeding (en) Onderwijs (en Maatschappij).

Deel IV. Een tijdschrift als spiegel

'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (1938-1973), 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' (1973 t/m 1980) en 'Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' (1981 t/m 1983), publicatiekanaal van de W.V.O. en ontmoetingspunt van vernieuwers van opvoeding, onderwijs en maatschappij.

1. Inleiding

In de delen I, II en III van dit geschrift hebben wij enige onderwijs pioniers aan het werk gezien en hebben tot heden toe in grote lijnen de ontwikkelingen gevolgd van het onderwijs waarvoor zij in de jaren '30 de grondslag legden (I.V.O.) en van de organisatie van vernieuwingsgezinden (W.V.O.) waarin zij als stichter en/of bestuurder en actief lid een werkzaam aandeel hadden.

Wij zagen ook in par. 3.2 van deel III dat het na de stichting van de W.V.O. in 1935 nog enige tijd duurde voor de Werkgemeenschap over een volwaardig tijdschrift kon beschikken. Men behielp zich tussen mei 1936 en september 1938 met 'Mededelingen', waarvan in deze periode twaalf nummers uitkwamen en met 'Nieuwe Bladen' die korte monografieën bevatten. Dank zij de steun van de heren Jan Muusses senior en junior kwam er in 1938 een representatief tijdschrift tot stand: het eerste nummer van 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' kon op 15 december 1938 verschijnen.

In deel III werd reeds op diverse plaatsen gewezen op de relaties tussen de W.V.O. en haar tijdschrift. Wij komen daar in deel IV nog nader op terug. Het tijdschrift is dikwijls meer geweest dan een informatiekanaal van de W.V.O. alleen: niet alleen hebben organisaties zoals bijvoorbeeld de Nederlandse Montessori Vereniging jarenlang in het tijdschrift geparticipeerd, maar ook is het vele malen opgetreden als plaats voor discussies over vernieuwingsvraagstukken. Als zodanig weerspiegelt het tijdschrift in zijn jaargangen een stuk vernieuwingsgeschiedenis.

In deel IV trachten wij de volgende vragen te beantwoorden:

- Hoe heeft het tijdschrift zich tussen 1938 en 1984 ontwikkeld?
- Hoe kunnen wij de complexe inhoud van het tijdschrift over deze periode op een globale wijze zichtbaar maken en welk beeld verschijnt er?
- Hoe kunnen wij dit globale beeld verder aanvullen?

In hoofdstuk 2 van dit deel beschrijven wij de meer algemene aspecten van de ontwikkeling van het tijdschrift tussen 1938 en 1984 en geven daarbij onder meer aandacht aan: doelstellingen en doelgroep, uiterlijke kenmerken en veranderingen daarvan; redactie en auteurs; sfeer en inhoud (globaal); auteurs en hun werk (globaal).

In hoofdstuk 3 maken wij duidelijk op welke wijze wij de inhoud van de jaargangen globaal geanalyseerd hebben en welk beeld als gevolg van deze analyse is ontstaan.

In hoofdstuk 4 geven wij een aanvulling op dit beeld.

Tenslotte volgen in hoofdstuk 5 een samenvatting van dit deel, een kritische nabeschouwing en aanbevelingen voor verder onderzoek.

In verband met het feit, dat in dit deel de naam van het tijdschrift dikwijls voorkomt, hebben wij op vele plaatsen gekozen voor het gebruik van verkorte aanduidingen ervan: 'Vernieuwing' en voor de jaargangen 1981 t/m 1983: 'Over Vernieuwing', of de acroniemen: V.O.O. (1938-1973), V.O.O.M. (1973 t/m 1980) en O.V. (1981 t/m 1983).

2. Algemene aspecten van het tijdschrift in de periode tussen 1938 en 1984

2.1 Opmerking vocraf

In dit hoofdstuk komen de volgende algemene technisch-beschrijvende aspecten aan de orde:

- doelstellingen en doelgroep van het tijdschrift;
- uiterlijke kenmerken en andere zakelijke aspecten van het tijdschrift;
  - . titel en ondertitel;
  - . formaat, titelblad en titeltekening/-afbeelding;
  - . opmaak en omvang;
  - . periodiciteit en prijs;
  - . oplage en uitgever.
- redactie en auteurs;
- slotopmerkingen.

2.2 Doelstellingen en doelgroep

De doelstellingen van het tijdschrift zijn op nationaal niveau steeds verbonden geweest met die van de W.V.O. en op internationaal niveau met die

van de N.E.F. (sinds 1966 W.E.F., World Education Fellowship). Mede daardoor hebben vredesopvoeding, internationale verstandhouding tussen volkeren en naties, erkenning van de specifieke eigen waarden van ieder mens en van zijn recht op ontwikkeling en onderwijs ongeacht maatschappelijke afkomst, levensovertuiging, leeftijd, sexe of huidskleur de jaren door in het tijdschrift aandacht gekregen.

Als belangrijk hulpmiddel daartoe zag men herbezinning op en vernieuwing van opvoeding en onderwijs. De in het Nederlands taalgebied en daarbuiten bestaande opvattingen en stromingen ter realisering van deze vernieuwing wilde men in het tijdschrift ruimte geven.

De algemeen directeur W. Terpstra zet in het eerste nummer van V.O.O. uiteen, wat de bedoeling van dit tijdschrift is (1):

- *het moet voor allen die zich interesseren voor vernieuwing bereikbaar zijn: ouders, opvoeders, leerkrachten;*
- *het moet inzicht bieden in enkele en een uitzicht op vele zaken met betrekking tot opvoeding en onderwijs;*
- *het moet een afspiegeling geven van de belangrijke stromingen die zich op het terrein van opvoeding en onderwijs voordoen;*
- *het moet een platform zijn, 'waar opvoedkundige of onderwijskundige vraagstukken, die in een bepaalde tijdsgewricht in het brandpunt van de belangstelling staan, veelzijdig kunnen worden belicht en besproken' (2);*
- *het zal ontmoetingspunt zijn voor mensen die allereerst zijn ingesteld op een opvoeding en een onderwijs, 'welke beogen de mensheid te voeren naar een gelukkiger toekomst' (3).*

Dit platform- en ontmoetingskarakter werd tot in de jaren '70 in stand gehouden: naast en ook in samenwerking met de W.V.O. gebruikte bijvoorbeeld een wisselend en groeiend aantal vernieuwingsgezinde organisaties het blad als publicatiemedium en als middel tot uitwisseling van ideeën en plannen. We noemen: de Vereniging Kinderverzorging en Opvoeding, de Nederlandse Montessori Vereniging, de Nederlandse Werkgemeenschap voor Individual-Psychologie, de Stichting tot Bevordering van Kunstbegrip bij Jongeren, de Vereniging voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs Vlaanderen, Volksopvoeding Vlaanderen en de Nederlandse Dalton Vereniging. In jaargang 24 (4) deelde de redactie mee, dat behalve de organisaties die tot dan toe in het blad participeerden, voortaan ook de Vereniging voor Vrije Opvoedkunst en de Vereniging van I.V.O.-scholen daartoe gerekend moesten worden.

De redactie formuleerde de taken van het tijdschrift op dezelfde plaats als volgt:

- *'een spreekbuis te zijn van alle onderwijskundige en opvoedkundige strevingen in onze tijd;*
- *het gesprek over vernieuwing van opvoeding en onderwijs te stimuleren;*
- *een documentatiebron te zijn voor al degenen die geïnteresseerd zijn in veranderingen in opvoeding en onderwijs;*
- *de vernieuwing van opvoeding en onderwijs te zien in internationaal perspectief, uitgaande van het gemeenschappelijk Nederlands-Belgisch taalgebied'.*

Hier wordt dus opnieuw het karakter van het tijdschrift als ontmoetingsplaats, als informatiebron en als medium tot internationale verstandhouding aangegeven.

Veelzeggend is de vóórropstelling van het woord 'onderwijskundige' in de eerste zinsnede van ons citaat: in de volgende jaargangen kwamen niet alleen onderwijszaken veelvuldig ter sprake, ook de sporen van de jonge wetenschap der onderwijskunde zijn daar duidelijk in terug te vinden. Het tijdschrift profileerde zich vanaf de 24^e jaargang (1965-1966) steeds sterker als een onderwijstijdschrift. Zinsneden als: 'Het zou voor de redactie van dit blad - zoals van zoveel andere onderwijsbladen - wel eens zinvol kunnen zijn...' (5) verraden deze veranderde instelling. En overduidelijk komt dit enige tijd later tot uiting in een notitie van de redactie-secretaris in het Mededelingenblad van januari 1969 (5a), waarin hij mededeelt: 'De redactie van 'Vernieuwing' heeft, tot groot genoegen van haarzelf, van de uitgever en van de Centrale Werkgroep, de door haar gekozen redactionele formule - van 'Vernieuwing' een onderwijskundig tijdschrift te maken, dat de uitkomsten van onderwijskundig onderzoek 'vertaalt' naar de schoolleiders en de docenten in basis- en voortgezet onderwijs - met een beginnend succes bekroond gezien'.

De tijd bleek weldra echter voorbij, waarin men onderwijsvraagstukken los van samenlevings- en maatschappijproblemen kon bespreken.

De redactie verklaarde in jaargang 30 (6) in de afgelopen drie jaar op een tweesprong te hebben gestaan; zij stond voor de keuze tussen: 'onderwijs als faktor in economische groei' en 'onderwijs als middel tot realisering van een samenleving waarin het zwaartepunt ligt in het sociale en culturele systeem', tussen de 'oude' en de 'nieuwe' vernieuwingsbeweging in het onderwijs.

In het aprilnummer van 1973 schreef de redactie, dat zij gekozen had voor de 'nieuwe' richting en dat zij wilde komen tot een tijdschrift, 'waarin de praktijkervaringen van de anti-kapitalistische onderwijsoppositie verbonden werden aan een kritiese, teoretiese reflektie op de economiese, ideologiese en politieke funktie van het onderwijs in onze laat-kapitalistiese maatschappij' (7). Het SET0-nummer had daarvoor een aanzet gegeven (8).

Deze verdere toespitsing zou consequenties hebben voor vorm en verspreiding van het tijdschrift. Daartegen maakte echter de uitgever om financiële redenen bezwaar. De Centrale Werkgroep (C.W.G.) van de W.V.O. op haar beurt wilde geen voorstel doen om de W.V.O. 'tot een anti-kapitalistische onderwijsoppositie om te vormen' (9).

De relatie Vernieuwing - W.V.O. kwam in het geding. De redactie meende, dat zij als autonome werkgroep -'Vernieuwing' binnen de W.V.O. diende te worden gezien en dat in de verhouding C.W.G. - Vernieuwing een scheiding van functies en personen noodzakelijk was.

Dit nu ging de W.V.O. te ver. Een breuk tussen W.V.O. en een deel van de redactie kon niet uitblijven. De redactie trad af. Het naar de vorm merkwwaardige laatste nummer van de 31^e jaargang (10) werd dan ook verzorgd door twee groeperingen: de (voorlopige) C.W.G. en drie opposanten uit de (voormalige) redactie.

De C.W.G. wijdde haar deel van het nummer aan vernieuwingswerk-aan-de-basis op het gebied van onder meer ouderparticipatie, onderwijswinkels en projectonderwijs. (11).

De andere groep gaf haar bijdrage de titel: 'Op weg naar een anti-kapitalistisch onderwijstijdschrift' (12). In dit stuk werd een visie gegeven op de 'ondergang' van Vernieuwing en op de mogelijkheden van een nieuw, oppositioneel Nederlands onderwijstijdschrift.

Vanaf de volgende jaargang (1973-1974) droeg het tijdschrift de naam: 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'. Deze naamsuitbreiding werd gemotiveerd met de mededeling, dat de redactie daarmee uitdrukking wilde geven aan het feit, dat ontwikkelingen in het onderwijs verbonden zijn aan ontwikkelingen in andere sectoren van de samenleving (13). De strijd die in de jaren 1972 en 1973 binnen de W.V.O. en de redactie van 'Vernieuwing' werd gevoerd, met als inzet de medezeggenschap over het blad, is later door Peter van Stapele op heldere wijze uiteengezet (14).

Aan de binnenkant van de omslag van het eerste nummer van de 32^e jaargang (1973-1974) staat te lezen (15):

'Vernieuwing' is een blad van en voor mensen uit en rond de onderwijspraktijk, maar ook uit het vormingswerk, het wijkwerk, de vakbeweging enz.

'Vernieuwing' is een open forum van en voor mensen die bereid zijn om de bestaande maatschappij ter discussie te stellen en te werken aan de opbouw van een socialistische maatschappij'.

Opmerkelijk is, dat in de eerste nummers van de 32e jaargang de redactieleden nog worden genoemd; achter hun namen staat vermeld, namens welke groep of instantie zij zitting hebben (16). In de volgende nummers en de jaargangen (tot en met 39) zijn alléén de groepen en instanties genoemd die in de redactie vertegenwoordigd zijn. In wat latere jaargangen vinden we de doelstellingen van W.V.O. en 'Vernieuwing' meer leerlinggericht geformuleerd dan in het verleden het geval was.

Wij lezen daar (17):

'Leerlingen zicht geven op de samenleving.

Hen in staat stellen een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de samenleving op weg naar socialisme'.

En ook (18):

'Wij willen bevorderen, dat leerlingen zicht krijgen op de samenleving. Theorie én praktijk, studie én actie zullen hen in staat stellen een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling op weg naar socialisme'.

In september 1979 zet de redactie van V.O.O.M. in een artikel getiteld: 'W.V.O. en Vernieuwing' uiteen, hoe zij de verhouding tussen beide ziet en welke functie het tijdschrift naar haar oordeel heeft (19). De op die plaats gedane uitspraak (20): 'Vernieuwing is de mond van de 'onmondigen', d.i. van die mensen die als subjecten geen of weinig toegang hebben tot de middelen van communicatie, de media, is heel typerend. De taak van de redactie in dit kader zou zijn: ontwikkelingen in onderwijs en maatschappij signaleren en becommentariëren en informatie-uitwisseling tussen mensen en groepen te bevorderen.

De fusie tussen de tijdschriften 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en 'Over: Onderwijs', die leidde tot de verschijning van het nieuwe blad 'Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en maatschappij' in januari 1981, bracht niet veel verandering in de door V.O.O.M.

nagestreefde doelen. Het redactionele artikel in het eerste nummer van 'Over Vernieuwing' (21) bespreekt de samenvoeging van de beide periodieken en zet uiteen op welke uitgangspunten de redactie (22) haar beleid zal baseren. Deze uitgangspunten zijn:

- 'Over Vernieuwing' wil het accent leggen op berichtgeving over vernieuwingsprojecten;
- 'Over Vernieuwing' is allereerst afgestemd op praktijksituaties, maar geeft ook aandacht aan praktijkondersteunende theorie;
- 'Over Vernieuwing' streeft ernaar praktijkmensen aan het woord te laten of personen die nauwe contacten onderhouden met de vernieuwingspraktijk;
- 'Over Vernieuwing' stelt zich open voor bijdragen uit het héle onderwijsveld; criterium daarbij is in hoeverre de publicatie van een bepaalde bijdrage 'het verzet tegen bestaande, aanpassende onderwijspraktijken helpt bevorderen en de ontwikkeling van nieuwe, de maatschappij kritiserende onderwijsinhouden en -vormen stimuleert' (23);
- 'Over Vernieuwing' wil ook bijdragen opnemen over de 'strijd van achtergestelde en onderdrukte groepen buiten het directe onderwijsveld, hier en in de derde wereld' (24).

Het beleid is gedurende de drie verschenen jaargangen van 'Over Vernieuwing' in praktijk omgezet.

Gedurende de hele reeks van jaargangen van 'Vernieuwing' en 'Over Vernieuwing' bleef het tijdschrift zich in feite richten op dezelfde doelgroep: ouders, onderwijsmensen en al degenen die in opvoeding en onderwijs mogelijkheden zien om bijdragen te leveren tot menselijk geluk en tot een menswaardige samenleving. Wel kan men constateren, dat in het tijdschrift de aandacht geleidelijk meer en meer verschoof naar belangstellenden in onderwijsvraagstukken; in de laatste tien jaar bovendien naar lezers met een sterke belangstelling in en betrokkenheid bij de problematiek ten aanzien van de relaties tussen onderwijs en maatschappij. Met ingang van het jaar 1984 werd het tijdschrift voortgezet onder de oude naam 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij', jaargang 43.

De motieven voor deze naamswisseling en andere nummering van de jaargangen waren (24a):

- 'Over Vernieuwing etc.' werd ervaren als een weinig fraaie titel.
- Men wilde weer aansluiting vinden bij de traditie: de titel 'Vernieuwing etc.' was 39 jaargangen lang in gebruik geweest en was ingeburgerd.

- De aanduiding '43^e jaargang' herstelde de continuïteit met het verleden; in overlegsituaties kon men wijzen op een lange voorgeschiedenis.

2.3 Uiterlijke kenmerken en andere zakelijke aspecten

2.3.1 Titel en ondertitel

De titel van het tijdschrift bleef van jaargang 1 t/m 31 ongewijzigd: 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'.

De ondertitel onderging in de loop van de tijd wel wijzigingen; de volledige lijst van deze wijzigingen is te vinden in bijlage 1 van dit deel.

Wij geven hier een globaal overzicht.

- In de eerste drie nummers van jg. 1 (1938-1939) luidde de ondertitel: 'tevens orgaan van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.), Ned. Afd. van de New Education Fellowship (N.E.F.)'.
- Vanaf jg. 1, nr. 4 tot en met jg. 3 (1941) kon men lezen: 'tevens orgaan van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.), Ned. Afd. en Afd. Ned. Indië van de New Educ. Fellowship (N.E.F.)'.
- Bij de herverschijsning van het tijdschrift in 1945 werd de ondertitel: 'tevens orgaan van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.)'.
- In de volgende jaren tot en met jaargang 6 (1947-1948) werden in de ondertitel behalve de W.V.O. ook de participanten genoemd waarvan in paragraaf 2.2 reeds sprake was; bijvoorbeeld de Vereniging Kinder- verzorging en Opvoeding (K. en O.) en de Nederlandse Montessori Vereniging N.M.V.).
- In de jaargangen 7 t/m 9 (1948-1951) luidde de aanhef van de ondertitel: 'Onafhankelijk maandblad, tevens orgaan van de Werkgemeenschap... (W.V.O.), ...'. Het forumkarakter van het blad werd hier met het adjectief 'onafhankelijk' extra benadrukt.
- De jaargangen 10 t/m 23 (1951-1965) hadden géén ondertitel, maar het titelblad van het tijdschrift vermeldde wel de participanten.
- De ondertitel van de jaargangen 24 en 25 (1965-1967) was: Nederlands- Belgisch tijdschrift'.
- De jaargangen 26 t/m 31 (1967-1973) deden het met de nadere aanduiding: 'Tijdschrift van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en

Onderwijs, Nederlandse sectie van de World Education Fellowship'.

- Met ingang van de 32^e jaargang (1973-1974) werd de titel: 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'. Deze titel werd tot en met de 39^e jaargang (1980) gehandhaafd. Een ondertitel werd niet gebruikt.
- Na de fusie met 'Over: Onderwijs' droeg het nieuwgevormde tijdschrift gedurende drie jaargangen (1981, 1982 en 1983) de naam 'Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'. Er werd eveneens geen ondertitel aan toegevoegd.
- In 1984 keerde men terug naar de oude titel: 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'; de titel kreeg géén ondertitel.

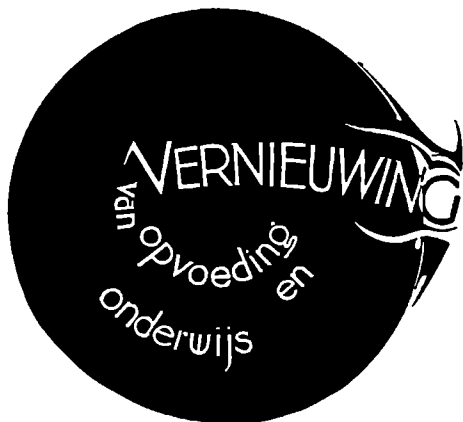
2.3.2 Formaat, titelblad en titeltekening/-afbeelding

- De jaargangen 1 t/m 9 (1938-1951) werden uitgegeven in het vierkante formaat 24 x 24 cm.

Het titelblad was wit en droeg als titeltekening een centraal geplaatste blauwe schijf (doorsnede 16 cm.), waaruit naar rechts het woord VERNIEUWING (in wit en blauw) als het ware naar buiten breekt. Daaronder stond - binnen de blauwe schijf - concentrisch, in kleine letters: 'van opvoeding en onderwijs'.

Wij nemen hier de titeltekening in verkleinde vorm als zwart-wit-reproductie in de tekst op (zie figuur 1).

Figuur 1. Titeltekening op de omslag van V.O.O. (jgg. 1 t/m 9)
(verkleind).

In zwart-wit werd zij ook als vignet gebruikt in de kop van de eerste bladzijde van ieder nummer.

Het ontwerp was van de hand van de bekende architect en ontwerper H. Th. Wijdeveld, oprichter en drijvende kracht achter het vermaarde maandblad 'Wendingen' (1918-1930) (25).

In het eerste nummer van de eerste jaargang van 'Vernieuwing' vinden wij dan ook de volgende explicatie van het vignet (26):

'Met instemming hebben wij als symbool van dit streven (naar vernieuwing, (C.M.) aangenomen de figuur door Wijdeveld voor de omslag ontworpen. In zijn lijnenspel geeft de kunstenaar aan, hoe dit nieuwe langzaam, gestaag, maar onweerstaanbaar zich uit de kern van het bestaande naar buiten worstelt, doch niet - en daarom is het van ons streven een zo juiste verbeelding - om als zelfstandig organisme zich een onafhankelijk bestaan te scheppen, maar wel, om, zich aansluitend bij het reeds bestaande en steunend op dat wat reeds beproefd bleek, aan het geheel die toets te geven, die spreekt uit het woord 'Vernieuwing'.

Het formaat had weliswaar iets zeer eigens, maar het werd op den duur door verschillende mensen onhandig gevonden. Dit was een van de redenen waarom na de negende jaargang het tijdschrift van uiterlijk veranderde.

- De jaargangen 10 t/m 23 (1951-1965) werden in een bescheidener, 'handzamer' formaat gedrukt: 22,5 x 11,5 cm.

Het titelblad was per jaargang anders van kleur. Het droeg geen titeltekening, maar vermeldde in het midden in cursieve letters de titel: '*VERNIEUWING van Opvoeding en Onderwijs*' en onderaan in kleine letters de namen van de participerende verenigingen; rechtsboven was het nummer van de aflevering geplaatst in een wit kadertje ($\pm 4\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ cm.).

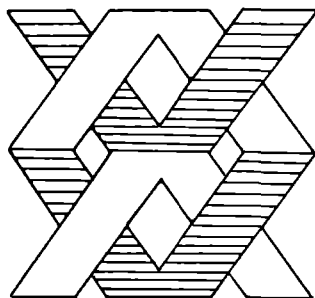
- De jaargangen 24 t/m 31 (1965-1973) hadden als afmetingen 21 x 13 cm. Het titelblad was wederom wit, maar droeg nu als titeltekening twee ineengestrengelde letterachtige vormen die waarschijnlijk bedoeld waren als monogram van V.O.(0). (zie p.273).

De gearceerde delen in figuur 2 waren bordeaux-rood; de witte gedeelten olijfgroen. Bovenaan het titelblad stond in grote hoofdletters "**VERNIEUWING**" en in kleinere '**VAN OPVOEDING EN ONDERWIJS**'.

Onderaan het blad werden jaargang, nummer, maand en jaar van verschijning vermeld.

Figuur 2. Titeltekening op de omslag van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs':

- in kleur: jg. 24 t/m 31 en 32 gedeeltelijk;
- in zwart/grijs/wit (gehalveerd): jg. 32 (gedeeltelijk) t/m 39.

- De nummers 318 t/m 321 van jaargang 32 hadden nog hetzelfde titelblad in kleur, echter met in kleinere hoofdletters 'VERNIEUWING VAN OPVOEDING, ONDERWIJS EN MAATSCHAPPIJ'.

Jaargang 32 draagt duidelijk de sporen van experimenteren met formaat en uiterlijke vormgeving: de nummers 322 en 324 verschenen nog in het formaat 21 x 13 cm, maar het titelblad was in zwart en grijs uitgevoerd en het bekende monogram had door het gebruikmaken van een foto (nr. 322) of door striptekeningetjes (nr. 324) een achtergrondfunctie gekregen.

De andere nummers van dezelfde jaargang en van alle volgende jaargangen, ook die van 'Over Vernieuwing' kregen een 'magazine'-formaat: $\pm 28 \times \pm 21$ cm. In dit formaat was reeds eerder - in jaargang 31 - een driedubbel themanummer (nrs. 312 t/m 314) over de opheffing van de S.E.T.O.-school te Amsterdam verschenen (cf. noot 8), maar discussies over de wenselijkheid en haalbaarheid van verdere uitgave van het blad in dit formaat leidden toen nog niet direct tot resultaat.

De meeste nummers van de jaargangen van 'Vernieuwing' (vanaf jg. 32, nr. 325 t/m 39, 1973-1980) hadden een witte omslag en titelpagina met uitzondering van jaargang 34, waarbij de omslag in lichtgroen of groengeel was uitgevoerd. Een enkel nummer kreeg een vrijwel zwarte titelpagina (nr. 378) en twee themanummers verschenen in een kleurig kleed ('Kindercultuur', nrs. 346-347 en 'Het rode boekje voor vernieuwers', nr. 397). Gewoonlijk was op de titelpagina een spel van lichtgrijze

- en donkergrijze vlakjes aangebracht waarin men in herhaalde vorm de helft van het vroeger gebruikte monogram herkent. Op de meeste nummers vindt men als titel: *VERNIEUWING*, met daaronder: van opvoeding, onderwijs en maatschappij. De meeste titelbladen zijn voorzien van een inhoudsopgave en een toepasselijke foto of tekening. Uiteraard waren ook steeds jaargang, nummer, maand en jaar van verschijnen vermeld.
- De drie jaargangen van 'Over Vernieuwing' (1981 t/m 1983) verschenen alle met een per nummer verschillend gekleurde omslag.
- Voorzijde en achterzijde van de omslag vormen typografisch een eenheid. Dit komt tot uiting in doorlopende lijnen en kleuren en een afgewogen verhouding van teksten. Het 'doorlopen' van lijnen en kleurvlakken en ook van de foto op de titelpagina werd verkregen door deze schuin over de omslag van boven tot onder te laten verlopen (27).
- De titel was uitgevoerd in grote letters: *OVER VERNIEUWING*, gevolgd door in kleine letters: *van opvoeding, onderwijs en maatschappij*.
- Op de voorzijde vindt men de inhoudsopgave, de aanduidingen van jaargang, nummer, maand en jaar van verschijnen en bovendien de prijs per nummer.
- Op de colofon aan de achterzijde zijn vermeld: W.V.O. en daarmee samenwerkende groepen en informatie over: lidmaatschap van de W.V.O., redactie, abonnementen, losse verkoop van nummers en advertentietarief.
- Dezelfde uitvoering kreeg de jaargang die in januari 1984 begon; in de titel was nu echter het woord 'Over' weggelaten.

2.3.3 Opmaak en omvang

In de jaargangen 1 t/m 23 (1938-1965) werden de artikelen vrijwel steeds in twee kolommen per pagina gedrukt.

In de jaargangen 24 t/m 32 (nr. 324) (1965- februari 1974) drukte men in een kolom over de hele breedte van de bladzijde (28). Dit had tot gevolg, dat het aantal woorden per pagina gemiddeld iets meer dan de helft bedroeg van dat van de jaargangen 1 t/m 23. Men kan het ook zó zeggen: bij hetzelfde aantal woorden had men bijna het dubbele aantal bladzijden nodig.

In de jaargangen 32 (vanaf nr. 325) t/m 39 (1974-1980) van 'Vernieuwing' drukte men weer in twee kolommen.

De jaargangen 1 t/m 30 (1981 t/m 1983) van 'Over Vernieuwing' zijn in drie kolommen uitgevoerd.

In alle jaargangen werden illustraties opgenomen. Er was verder in de

jaargangen 1 t/m 32 (nr. 324) ruimte voor advertenties, onder meer voor onderwijsvacatures.

In de jaargangen 32 (vanaf nr. 325) t/m 39 treft men slechts bij uitzondering advertenties aan; in 'Over Vernieuwing' stond de mogelijkheid tot adverteren weer open.

Het aantal nummers per jaargang bedroeg achtereenvolgens: 9 (jaargang 1 t/m 3), 8 (jaargang 4), 10 (jaargang 5 t/m 19), + 11 (jaargang 20 t/m 38), 5 (jaargang 39).

Jaargang 39 liep van augustus t/m december 1980; het tijdschrift 'Over Vernieuwing' begon te verschijnen in januari 1981. Het telde 10 nummers per jaargang. Dit geldt ook voor het met ingang van januari 1984 verschenen tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij', onder welke naam 'Over Vernieuwing' werd voortgezet. Aan het eind van paragraaf 2.2 meldden wij reeds, dat de in januari 1984 gestarte jaar-editie als 43^e jaargang van 'Vernieuwing' werd aangeduid. Dit impliceert, dat de drie jaargangen van 'Over Vernieuwing' daarmee tot 40^e, 41^e en 42^e jaargang van 'Vernieuwing' werden bestempeld.

De omvang in pagina's per jaargang was nogal uiteenlopend. Voor een overzicht daarvan verwijzen wij naar bijlage 2 van dit deel.

2.3.4 Periodiciteit en prijs

Na enige verschuivingen in de verschijningsdata gedurende de periode 1938-1946 kwam er een lange tijd (1946-1961) waarin de nummers per jaargang in de maanden september tot en met juni van de persen rolden. Van 1961-1966 gebeurde dit van september tot en met juli en van 1966-1979 van augustus tot en met juni. Van jaargang 39 (1980) verschenen slechts vijf nummers (augustus tot en met december).

De jaargangen van 'Over Vernieuwing' kwamen in de jaren 1981 t/m 1983 gedurende de maanden januari tot en met december uit, met uitzondering van juli en augustus. De prijs per jaargang vertoonde in de loop der jaren een duidelijke stijging: van f 2,50 in 1938-1939 naar f 5,- in 1945-1946 en vervolgens van f 7,50 in 1957-1958 naar f 17,50 in 1970-1971 en van f 20,- in 1973-1974 naar f 37,50 in 1983.

2.3.5 Oplage en uitgever

Over de verschillende jaargangen konden geen nauwkeurige oplagecijfers verkregen worden. Het tijdschrift vermeldde in jaargang 6 (1947-1948)

een oplage van 3500 exemplaren; dit was een duidelijke 'uitschieter', want volgens mededelingen van de heer J. Muusses Jr. schommelde de oplage over de gehele periode tussen 1500 en 2500 exemplaren; hierbij waren ongeveer 500 à 600 bestemd voor W.V.O.-leden. Tot eind 1980 was de firma Muusses te Purmerend uitgever van het tijdschrift.

De uitgave van 'Over Vernieuwing' werd ondergebracht bij een daartoe ingestelde Stichting. De abonnementsadministratie bleef echter verzorgd door Muusses Purmerend.

Een novum was de verkoop van losse nummers van 'Over Vernieuwing'; het blad werd volgens de colofon verkrijgbaar gesteld 'in de progressieve boekhandel' of door een bestelling bij de Stichting Vernieuwing te Amsterdam. Ook bij 'Vernieuwing', vanaf januari 1984, is dit het geval.

2.4 Redactie en auteurs

In de periode tussen 1938 en september 1974 (jaargangen 1 t/m 32 en 33 t/m nr. 329 maakten in totaal omstreeks 56 personen afwisselend deel van de redactie uit. Deze personen werden in het tijdschrift gewoonlijk met name genoemd.

Van september 1974 t/m december 1980 (jaargangen 33 vanaf nr. 330 t/m 39) werden in het tijdschrift geen personen meer als redactielid aangeduid maar collectieven, bijvoorbeeld werkgroepen of onderwijswinkels; wij tellen er dertien. Deze groepen etc. werden in de redactie wel door personen vertegenwoordigd (cf. bijlage 3B van dit deel).

Deze situatie veranderde na de fusie met 'Over: Onderwijs': de drie jaargangen van 'Over Vernieuwing' en ook de 43e jaargang van 'Vernieuwing' vermeldten opnieuw de redactieleden. Gedurende de periode van 1981 t/m december 1983 waren in totaal vijftien personen één of meer jaren redacteur.

In de bijlagen 3 A en B van dit deel vindt men een volledige lijst van alle personen of groepen die deel uitmaakten van de redactie of als vast medewerker werden aangeduid. Deze lijst bestaat uit twee gedeelten: deel A heeft betrekking op de jaargangen 1 t/m 31 (1938 t/m 1973) van V.O.O. en deel B op de jaargangen 32 t/m 39 (1973 t/m 1980) van V.O.O.M. en 1 t/m 3 (1981 t/m 1983) van O.V..

De eerste drie jaargangen werden geredigeerd door een grote redactie van elf personen onder leiding van een algemeen directeur. Binnen de redactie

waren de functies in den beginne nauwkeurig verdeeld en er was een groep van 34 personen uit binnen- en buitenland bereid gevonden om als medewerker het blad van kopij en informatie te voorzien (29). Een dergelijke zware 'bezetting' en taakverdeling zijn naderhand niet meer voorgekomen. Na 1945 schommelde het aantal redactieleden tussen vier en tien; in 1967-1968 vermeldde het tijdschrift drie redacteurs en zeven vaste medewerkers; deze laatste werden in latere jaargangen niet meer genoemd, hoewel de meesten van hen wel van tijd tot tijd in het tijdschrift publiceerden. Zolang 'Vernieuwing' ook andere groeperingen dan de W.V.O. gelegenheid gaf hun publicaties in het blad te laten verschijnen (cf. paragraaf 2.2 en 2.3.1 met bijlage 1), maakten personen uit deze groeperingen deel uit van de redactie (30), onder hen waren verschillende Vlamingen. Wij verwijzen ook naar onze opmerkingen over de periode 1974-1980 aan het begin van deze paragraaf.

Gedurende de gehele periode was er een redactie-secretariaat, dat soms jaren achtereenvolgend door dezelfde personen werd verzorgd. Voor zover wij hebben kunnen nagaan waren de langst zittende redactieleden mevrouw Brecht van den Muijzenberg-Willems (twaalf jaar) (31) en mevrouw Suus Freudenthal-Lutter (elf jaar); beiden namen een aantal jaren het secretariaat waar en publiceerden bovendien in het tijdschrift tientallen artikelen. Van de ongeveer 2250 artikelen uit het tijdschrift die wij in ons kaartregister opnamen, werden er ruim 590 verzorgd door een 82-tal met name bekende redactieleden (of -groepen); de rest van de artikelen werd bijgedragen door ongeveer 940 andere auteurs. Deze waren, evenals de redacteurs, vogels van diverse pluimage: ouders, docenten van vrijwel alle schooltypen van kleuterschool tot en met universiteit, schoolleiders, leden van de onderwijsinspectie, vertegenwoordigers van verschillende vernieuwingsbewegingen en -organisaties, opleiders, artsen, sociale wetenschappers, buurtwerkers, onderwijsbegeleiders en andere functionarissen uit de verzorgingsstructuur, kunstenaars etc. uit Nederland en Vlaanderen, maar ook van ver daarbuiten (32). Dikwijls werd gepubliceerd vanuit de Centrale Werkgroep en vanuit andere Werkgroepen die deel uitmaakten van de W.V.O. of die nauwe contacten met de Werkgemeenschap onderhielden. Een aantal artikelen werd niet door een persoon ondertekend, maar door een instelling, organisatie, projectgroep of werkgroep.

Artikelen van buitenlandse auteurs waren soms speciaal voor het tijdschrift geschreven, maar vaker werden ze ontleend aan bestaande publicaties van deze

auteurs. Gewoonlijk verschenen deze bijdragen in vertaalde vorm. Vele ervan waren afkomstig van personen uit de kringen van de New Education Fellowship.

In hoofdstuk 4 komen wij terug op publicaties van redactieleden en andere auteurs.

2.5 Slotopmerkingen

In het voorgaande deelden wij iets mede over doelstellingen en doelgroep, uiterlijke kenmerken en andere zakelijke aspecten, redactie en auteurs van het tijdschrift. Daarmee werd in grote lijnen aangegeven hoe het tijdschrift zich op een aantal aspecten tussen 1938 en 1984 heeft ontwikkeld en welke veranderingen als gevolg daarvan zijn opgetreden. In de volgende hoofdstukken gaan wij verder in op de inhoud van de jaargangen.

3. Een eerste beeldvorming van de inhoud van het tijdschrift tussen 1938 en 1984 door middel van analyse van de inhoud van artikelen

3.1 Opmerkingen vooraf

In dit hoofdstuk doen wij verslag van onze pogingen de complexe inhoud van het tijdschrift op een globale wijze weer te geven. Het zal ons daarbij niet gaan om de inhoud van aparte artikelen, maar meer om het totale beeld van een groot aantal bijdragen die in het tijdschrift werden gepubliceerd.

Vervolgens willen wij in hoofdstuk 4 dit globale beeld enigermate Stoffen door nader in te gaan op het werk van auteurs en op de themata die in verschillende vormen in artikelen gestalte kregen, onder meer als gevolg van beleid en planning van redactionele zijde.

De inventarisatie en analyse die in hoofdstuk 3 wordt beschreven, heeft betrekking op:

- de jaargangen 1 t/m 31 van 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs';
- de jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing'.

Voor de eerste groep jaargangen maakten wij gebruik van de bewerkingsmethode van het zogenaamde 'Nijmeegs project'; wij berichten hierover in paragraaf 3.2

Voor de tweede groep jaargangen kozen wij, terwille van de beschikbare

tijd, een minder arbeidsintensieve werkwijze, die overigens wel op enige punten tot resultaten leidde die met die van de eerste groep vergelijkbaar zijn; wij doen daarvan verslag in paragraaf 3.3.

3.2 De jaargangen 1 t/m 31 van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'

3.2.1 Inleiding

Tot het bronnenmateriaal dat tot voor kort in Nederland en België op systematische ontginning en openstelling wachtte, behoren de pedagogische tijdschriften.

Ontsluiting ervan had vanaf het begin van de jaren '70 in België plaats door een groep Leuvense en Gentse historisch-pedagogen onder leiding van prof. dr. M. de Vroede (33). In 1975 werd een begin gemaakt met de inventarisatie van pedagogische tijdschriften in Nederland. Sindsdien werden goede vorderingen gemaakt en werden tijdschriften over de perioden 1795-1830, 1830-1857 en 1945-1951 in kaart gebracht; deze projecten werden uitgevoerd aan de Universiteit van Amsterdam en aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen onder verantwoordelijkheid van prof. dr. H.C. de Wolf. Momenteel loopt nog een project voor het tijdvak 1857-1940.

De projectverslagen (34) vormen een bron van informatie over de gevolgde werkwijze en de daarmee verkregen resultaten. Interessant zijn ook een tweetal recente artikelen over deze materie, namelijk dat van Noordman (1981), getiteld: 'De pedagogische tijdschriften als bron voor de historische pedagogiek' (35) en dat van Van Setten (1983), onder de titel: 'Pedagogische tijdschriften. Een blik op ontwikkeling en aard van pedagogische tijdschriften in Nederland' (36).

Met de ontsluiting van de pedagogische pers is men op de goede weg, hoewel men zeker niet kan pretenderen een beeld te geven van het totale bestand aan tijdschriften.

Van Setten wijst erop (37), dat in Nederland tussen 1945 en 1950 in totaal 326 pedagogische tijdschriften verschenen en dat er tot omstreeks 1975 nog 497 nieuwe titels bijkwamen. Bij het onderzoek, dat hijzelf met De Wolf over de periode 1945-1951 ondernam (cf. noot 35), werden slechts 33 tijdschriften betrokken. Het merendeel bleef dus liggen; deze periodieken werden alleen opgenomen in een titelinventaris (38). De selectie van 33 werd door projectleider Van Setten verdedigd met erop te wijzen,

dat deze tijdschriften het duidelijkst een opiniërende functie hadden: 'zij pretendeerden bij uitstek discussieforum te zijn en lezers te beïnvloeden' (39). Onder de door Van Setten gekozen tijdschriften bevond zich ook 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'.

Toen wij kennis hadden gemaakt met de inventarisatie van Van Setten en De Wolf en ons hadden verdiept in de gevolgde werkwijze, besloten wij deze ook toe te passen op de jaargangen van 'Vernieuwing' in de perioden vóór 1945 en ná 1951. Wij meenden daarmee een goed instrument in handen te hebben, waarmee een globale beeldvorming van het tijdschrift, ook over een langere periode, kon worden verkregen; bovendien zou het mogelijk zijn over onderdelen van dit beeld informatie te verkrijgen. Omdat wij ook nog op een andere wijze naar bepaalde aspecten van de inhoud van het tijdschrift over een langere periode wilden kijken (zie hoofdstuk 4), zou deze laatste manier mogelijkheden bieden het eerder verkregen beeld aan te vullen en zo nodig te corrigeren.

Wij willen hier ook verduidelijken, waarom wij de aan het Nijmeegse tijdschriftenproject ontleende werkwijze niet verder dan tot en met jaargang 31 (1972-1973) vervolgden. Dit laatste hangt samen met het feit, dat wij door gebrek aan financiële en personele middelen de arbeidsintensieve bewerking van artikelen moesten stoppen. Het jaar 1973 was trouwens een duidelijk afsluipunt, omdat het tijdschrift met ingang van de nieuwe jaargang van naam veranderde en een andere koers ging varen. Wij besloten echter wel de volgende jaargangen in ons overzicht te betrekken (zie par. 3.3), maar deden dit niet via het coderingssysteem dat voor de jaargangen 1 t/m 31 was gebruikt. Wij geven in de volgende paragrafen een overzicht van:

- de gevolgde werkwijze
- de uitkomsten van ons onderzoek, resulterend in een globaal beeld van de jaargangen 1 t/m 31.

3.2.2 De gevolgde werkwijze

3.2.2.1 Het bewerkingsschema

Voor het tijdschriftenproject over de periode 1945-1951 ontwierp Van Setten een bewerkingsmethode, die in feite een vereenvoudiging was van de methode die bij het project over de periode 1795-1830 gebruikt was. In dit project werden samenvattingen van artikelen gemaakt, wat zeer

tijdrovend was. Van Setten maakte gebruik van een begrippenkader of categorieënlijst van ongeveer 375 items, die in een zeer gedifferentieerd bewerkingsschema waren ondergebracht. Met behulp hiervan was het mogelijk tijdschriftartikelen te typeren door middel van coderingen. Dit coderen ging aanmerkelijk sneller dan het exciperen en bovendien was het nu mogelijk het gecodeerde materiaal voor computergebruik te bewerken.

Als gevolg hiervan werd de ontsluitingsmogelijkheid van de bewerkte tijdschriften vergroot, terwijl het door toepassing van combinaties van gegevens mogelijk werd om bijvoorbeeld verschuivingen van de aandachtsvelden binnen een tijdschrift of een groep van tijdschriften in een bepaald tijdsverloop te laten zien.

Van Setten nam in enigszins gewijzigde vorm wel coderingen over die in het project 1795-1830 waren gebruikt, namelijk die welke daar gebruikt werden ter aanduiding van het abstractieniveau van een artikel (40) en van in een artikel voorkomende niet-pedagogische verschijnselen. Ook maakte hij voor zijn bewerkingsschema gebruik van de lijst van onderwerpen die door De Wolf en De Jong in hun project werd gehanteerd (41); hij breidde deze lijst nog aanmerkelijk uit en systematiseerde deze verder. Uiteindelijk ontstond er een bewerkingsschema waarin de ongeveer 375 begrippen of categorieën in zes rubrieken waren ondergebracht:

- I. werkvelden;*
- II. onderwijsvakken die op de verschillende werkvelden van toepassing kunnen zijn;*
- III. landen, groepen van landen of werelddelen ter situering van de besproken onderwerpen;*
- IV. abstractieniveaus;*
- V. aspecten die op elk van de werkvelden van toepassing kunnen zijn (bijv. 'doel', 'methode', 'stof', 'cliënt');*
- VI. niet-pedagogische verschijnselen en diversen (restcategorieën).*

Dit volledige schema is als bijlage 4 bij dit deel (IV) opgenomen. Bovendien werd het mogelijk gemaakt de begrippen of categorieën uit het bewerkingsschema aan elkaar te relateren. Daartoe voerde Van Setten coderingen in waardoor kon worden aangegeven of een in een bepaald artikel voorkomend begrip als 'hoofdzaak', 'bijzaak', 'uitgangspunt' of 'onderdeel van een verband' moest worden beschouwd (42). Vele van de coderingen van het laatste type (verband tussen begrippen: samengestelde codes) werden in de loop van het project formeel vastgelegd en in een trefwoordenregister ondergebracht.

Van Setten en De Wolf wijzen er terecht op (43), dat de indeling van de begrippen in het bewerkingsschema meer langs pragmatische dan langs logische weg tot stand kwam. Daarbij waren invloeden aanwezig van de onderwerpenlijst uit het project 1795-1830, van indelingen die auteurs in de te bewerken tijdschriften zelf hanteerden en van een indeling die mogelijkerwijze goed zou aansluiten bij te verwachten historisch-pedagogische onderzoeksvragen van mensen die output van het project zouden willen benutten (44). Er werd gestreefd naar een compromis waarbij de praktische bruikbaarheid 'voor zowel de bewerkers als voor latere gebruikers-van-het resultaat' vooropstond (45). Belangrijk was daarbij de continuïteit tussen de verschillende projecten voor wat betreft de gebruikte begrippen. Voor onze eigen inventarisering en analyse van het tijdschrift 'Vernieuwing' was het zaak met het reeds voor enige jaargangen gebruikte bewerkingsschema door te gaan. Het bleek in voldoende mate bruikbaar voor het doel dat wij nastreefden: een globaal beeld te verkrijgen van het tijdschrift 'Vernieuwing' over een betrekkelijk lange verscheijnsperiode. Enige kritiek op het schema komt aan het eind van de volgende paragraaf ter sprake.

3.2.2.2 Het coderen van artikelen en het verwerken van de data

Elk artikel wordt bij de werkwijze van Van Setten en De Wolf 'vertaald' in termen van het bewerkingsschema; de begrippen of categorieën van dit schema hebben elk hun eigen nummer (cf. bijlage 4 bij dit deel). Alle codenummers hebben een vaste plaats op de coderingskaart die bij de bewerking wordt ingevuld. In de 'Handleiding voor codeurs' (46) vindt men daarover een uitvoerige en precieze instructie. Deze handleiding werd in eerste instantie geschreven voor de codeurs die tijdens het project hun werk deden; zij immers moesten gegevens uit de door hen gelezen artikelen in een code omzetten en wel zó, dat bij het 'terugvertalen' van de coderingen een globale weergave van deze artikelen in termen van het bewerkingsschema ontstond. Daarom is het nodig, dat geïnteresseerden die van het databestand als informatiebron gebruik willen maken, zich op de hoogte stellen van de gebruikte code. Zij zullen de door hen gewenste informatie met behulp van die code moeten opvragen. Wij geven nu in het kort de stappen weer, die bij het coderen worden gevolgd.

Om een artikel te kunnen coderen is het voor de codeur allereerst noodza-

kelijk het goed te lezen. Daarna stelt hij/zij het artikel enige vaste vragen, die steeds dezelfde volgorde hebben. Deze vragen zijn:

1. Waar heeft de schrijver het over?

Deze vraag valt uiteen in vier subvragen:

1.1 Over welk werkveld gaat het?

1.2 Over welk vak binnen het werkveld gaat het?

1.3 In welk land speelt het zich af?

1.4 Over welke aspecten van het werkveld gaat het?

2. Op welk niveau behandelt de schrijver het onderwerp?

3. Vanuit welk/wat voor gezichtspunt behandelt de schrijver zijn onderwerp?

4. Welke zaken haalt de schrijver er verder nog bij?

De codeur geeft de antwoorden op deze vragen weer in kruisjes, die hij achter de nummers van de coderingskaart in de daartoe bestemde kolommen plaatst. Vlier van de hierboven genoemde vragen (1.1, 1.3, 1.4, 2) moeten beantwoord worden; de vlier andere (1.2, 3, 4) zijn facultatief. Een volledig ingevulde codeerkaart telt dus tenminste vier kruisjes. De vragen 1.1 tot en met 2 worden (veelal) in kolom 1 beantwoord; de vragen 3 en 4 respectievelijk in de kolommen 5 en 4.

De hele procedure kan schematisch als volgt worden samengevat (47):

<i>1. Waar gaat het over?</i>	<i>in rubriek</i>	<i>in kolom</i>	<i>invullen is</i>
<i>1.1 Over welk werkveld?</i>	<i>I</i>	<i>1</i>	<i>verplicht</i>
<i>1.2 Over welk vak?</i>	<i>II</i>	<i>1</i>	<i>facultatief</i>
<i>1.3 Over welk land?</i>	<i>III</i>	<i>1</i>	<i>verplicht</i>
<i>1.4 Over welk aspect</i>	<i>IV</i>	<i>1</i>	<i>verplicht</i>
<i>2. Op welk niveau?</i>	<i>V</i>	<i>1</i>	<i>verplicht</i>
<i>3. Vanuit welk uitgangspunt?</i>	<i>VI</i>	<i>5</i>	<i>facultatief</i>
<i>4. Welke bijzaken/nevenkenmerken</i>	<i>alle rubrieken</i>	<i>4</i>	<i>facultatief</i>

Wanneer een codeur wil aangeven, dat er tussen twee of meer begrippen (categorieën) uit dezelfde rubriek of uit verschillende rubrieken (behalve IV) verband bestaat, dan geeft hij dit aan door deze begrippen (categorieën) in kolom 2 aan te kruisen. Kolom 3 wordt niet gebruikt.

Over het gebruik van de kolommen wordt in de 'Handleiding voor codeurs' dieper ingegaan; voorts zijn in het 'Trefwoordenregister' (48) diverse

'elegante' codeeroplossingen te vinden.

Niet álle artikelen van de in het tijdschriftenproject bewerkte periodieken werden gecodeerd. Men liet buiten beschouwing alle artikelen die geheel of grotendeels betrekking hadden op niet-pedagogische onderwerpen en ook degene die dermate kort waren, dat bewerking 'een onverantwoorde beeldvertekening zou opleveren en ertoe zou leiden dat de eigenlijke artikelen in een tijdschrift zouden schuilgaan onder een massa bewerkskaarten die betrekking hadden op korte berichtjes en dergelijke' (49). In de praktijk betekende dit, dat men een grens van een halve tot een hele pagina aanhield.

Een uitgewerkt voorbeeld van een gecodeerd artikel is als bijlage 5 bij dit deel IV opgenomen. Op de daar gereproduceerde en ingevulde codeerkaart zijn behalve de inhoudelijk coderingen van het artikel ook opgenomen de auteursnaam en de titel en verder de identificatiecode van het artikel, bestaande uit: codenummer van het tijdschrift (drie cijfers), jaaraanduiding van de jaargang (drie cijfers: 1938 wordt 938), nummer van de aflevering (alleen als de jaargang niet doorpagineerde), begin- en eindpagina van het artikel, codenummer van de auteur (vijf cijfers, bij onbekende auteur wordt 00000 gebruikt).

De coderingen van een artikel worden als één cijferreeks weergegeven; de identificatiecode wordt daarbij gevolgd door de rubriekencode (cf. het voorbeeld in bijlage 5). Deze cijferreeks kan voor computerverwerking op een ponskaart worden ingetikt. Is de rubriekencode te lang voor één kaart, dan wordt zij op een tweede kaart vervolgd; de tweede kaart krijgt uiteraard dezelfde identificatiecode als de eerste. Nacontrole van codeerkaarten kan gedeeltelijk met de hand gebeuren, gedeeltelijk met de computer (50).

Wanneer de data na correctie in het computergeheugen zijn opgeslagen, kan de onderzoeker door middel van computerprogramma's gerichte vragen stellen over het databestand. In Nijmegen werden in samenwerking met drs. J. van Leeuwe (Researchtechnische Dienst, subfaculteit P.A.W.) enige van dergelijke programma's ontwikkeld.

Krachtens de opzet en de doelstellingen van de verschillende tijdschriftprojecten kan de onderzoeker bij het gebruiken van de databestanden een keuze maken uit twee belangrijke functies: de opzoekfunctie en de beeldfunctie (51). Bij het opzoeken laat de onderzoeker de computer een lijst maken van alle artikelen die betrekking hebben op een door de onderzoeker

gekozen onderwerp. Bij de beeldvorming vraagt de onderzoeker aan de computer, hoe de ontwikkeling van een door hem gekozen onderwerp in een bepaalde periode is geweest; de computer geeft deze ontwikkeling dan weer in cijfers en grafieken. Om de laatste functie te benutten moet het onderwerp (de categorie) in een niet te beperkte mate in het bestand aanwezig zijn.

Bij het onderzoek van 'Vernieuwing' gebruikten wij in hoofdzaak een in Nijmegen ontwikkeld foutenzoekprogramma, frequentieprogramma en beeldprogramma (52).

3.2.2.3 Bruikbaarheid van het bewerkingsschema

Bij het gebruik van het bewerkingsschema en de daarmee verbonden regels voor het coderen hebben wij ons de vraag gesteld, in hoeverre de resultaten ervan bruikbaar waren voor ons doel: een globaal beeld te krijgen van de jaargangen 1 t/m 31 van het tijdschrift 'Vernieuwing' en van eventuele verschuivingen die zich in dat beeld zouden voordoen. Onze verwachting was, dat dat doel bereikt zou kunnen worden, rekening houdend met de beperkingen die de werkwijze ons oplegde.

Van deze beperkingen noemen wij de volgende:

- niet alle artikelen in de 31 jaargangen zijn gecodeerd; kleine artikelen, mededelingen en dergelijke werden overgeslagen; het gevaar kan daardoor optreden, dat bepaalde voor het tijdschrift typerende elementen consequent niet aan bod zijn gekomen;
- het coderen gebeurde door verschillende personen, hierdoor bestaat de mogelijkheid, dat het codeerresultaat aan homogeniteit inboette; er was echter in het systeem een afwijkingstest ingebouwd om dit verschijnsel enigermate onder controle te houden (53);
- het bewerkingsschema omvatte ongeveer 400 categorieën die langs pragmatische weg waren gekozen; de kans is aanwezig, dat ondanks de grote zorgvuldigheid waarmee deze categorieën werden geselecteerd, er toch achterwege zijn gebleven die functioneel hadden kunnen zijn;
- in het schema was de plaatsing van categorieën niet altijd correct; dit hing soms samen met de interpretatie die tevoren aan de categorie was gegeven;
- de aanwezigheid van zogenaamde 'niet verplichte' rubrieken in het schema deed het gevaar ontstaan, dat codeurs deze dan ook niet of nauwelijks gebruikten, hetgeen onnodig informatieverlies kan betekenen;

- de kolommenkeuze in het systeem gaf mogelijkheden om categorieën aan elkaar te relateren, maar het correct gebruik ervan leverde nogal eens moeilijkheden op.

Een deel van bovengenoemde beperkingen is gelegen in het bewerkingsschema en de daaraan verbonden procedure van coderen; een groter deel komt voort uit de praktijk van het coderen. Het consequent en precies hanteren van schema en procedure door de codeurs bepaalt in belangrijke mate de waarde van het output. Daarom ook werden de codeurs in de tijdschriftprojecten uitvoerig geïnstrueerd en ingewerkt; bij het coderen beschikten zij over een handleiding, een bewerkingsschema en een alfabetisch trefwoordenregister en op enige momenten tijdens hun werkzaamheden werden zij aan een afwijkingstest onderworpen.

In de volgende paragraaf geven wij een aantal resultaten weer, die door het coderen van de jaargangen 1 t/m 31 zijn verkregen.

3.2.3 De jaargangen 1 t/m 31. Enige codeerresultaten en een globaal beeld

3.2.3.1 Het coderen van de jaargangen 1 t/m 31

Van de jaargangen 1 t/m 31 waren er in het kader van het tijdschriftenproject 1945-1951 reeds zeven (4 t/m 6 en 8 t/m 11) gecodeerd. De resterende jaargangen (1 t/m 3, 7 en 12 t/m 31) werden tussen medio 1980 en medio 1981 gecodeerd door drs. P. Varwijk (toenmaals student-assistent) en mevrouw A. Morsch-Broersma. Medio 1981 verzorgde drs. B. Kumala (destijds student-assistent) het ponswerk, de correctie van het ponskaartenbestand en het aansturen van de door ons gebruikte en door drs. J. van Leeuwe ontwikkelde computerprogramma's.

In totaal werden 1746 artikelen uit de 31 jaargangen gecodeerd, gemiddeld 56 per jaargang. Het aantal ponskaarten bedraagt 1804, omdat voor 58 artikelen twee ponskaarten nodig waren. Het totale aantal coderingen over alle jaargangen is 16375, gemiddeld ruim 528 per jaargang. Meer cijfers met commentaar zijn te vinden in bijlage 6 van deel IV.

3.2.3.2 Tellen en cijfers groeperen. Enige uitkomsten van het frequentieprogramma

3.2.3.2.1 Inleiding

In deze paragraaf gaan wij wat dieper in op de output van het frequentie-

programma, toegepast op de hierboven genoemde coderingen. Deze coderingen werden aan de hand van dit programma geteld en gegroepeerd: per categorienummer werd aangegeven, hoe vaak dit nummer als hoofdonderwerp, nevenonderwerp of uitgangspunt werd aangekruist over alle jaargangen totaal en over ieder jaargang afzonderlijk. Bovendien werd in beide gevallen aangegeven, hoe groot de proportie van de scores op ieder categorienummer afzonderlijk was.

In de hiernavolgende paragrafen nemen wij alleen de tabellen op die een overzicht geven van de coderingen per rubriek over het hele bestand van 31 jaargangen. Deze tabellen vermelden telkens:

- het rangnummer van de betreffende categorie in de volgorde van grootte van het aantal coderingen per categorie binnen de rubriek;
- het categorienummer volgens het categorieënsysteem;
- het aantal coderingen van de betreffende categorie;
- het percentage van het aantal coderingen van de betreffende categorie als proportie van het aantal coderingen van alle categorieën binnen de rubriek ; wij noteerden alle categorieën $\geq 1.50\%$.
- de omschrijving van de betreffende categorie.

Omdat de verschillende rubrieken van het bewerkingssschema (werkvelden, onderwijsvakken, situering, abstractieniveaus, aspecten van of ten aanzien van werkvelden, niet-pedagogische verschijnselen en restcategorieën) moeilijk vergelijkbare grootheden zijn, hebben wij de output van het frequentieprogramma voor ieder van deze rubrieken in een aparte paragraaf weergegeven.

In de commentaren van deze paragrafen nemen wij ook opmerkingen op over het voorkomen van bepaalde categorieën in bepaalde jaargangen of reeksen van jaargangen, wanneer dit bijdraagt tot de beeldvorming van het tijdschrift, bijvoorbeeld als daarmee duidelijk wordt, dat een bepaalde categorie gedurende een lange reeks van jaargangen hoog scoort of in een bepaalde periode sterk naar voren treedt in de (gecodeerde) artikelen. Een poging om dit duidelijk te maken is te vinden in bijlage 7 van dit deel, waarin wij bij wijze van illustratie in een tabel hebben weergegeven welke categorieën uit rubriek I in 31 achtereenvolgende jaargangen tot de zes hoogst scorende behoorden. Het aantal van zes is slechts gekozen, omdat het nog juist te overzien is.

3.2.3.2.2 Werkvelden

Tabel 1 Rubriek I: WERKVELDEN (verplichte rubriek)

Nrs. 1 t/m 200 van het bewerkingsschema.

Aantal coderingen: 3356; 1 % = 33.56

rang nr.	cat. nr.	aantal cod.	% vh. tot. aant.cod.	omschrijving categorieën
1	31	491	14.61	onderwijs in het algemeen
2	24/35	402	11.96	basisonderwijs in het algemeen en gewoon basisonderwijs
3	11	300	8.93	opvoeding in het algemeen
4	41/42	283	8.42	voortgezet onderwijs en algemeen voortgezet onderwijs
5	82	128	3.81	Montessori
6	66	119	3.54	pedagogisch onderwijs (p.a.)
7	33	117	3.48	kleuteronderwijs
8	26	86	2.56	esthetische opvoeding
9	49	81	2.41	lyceum
10	197	80	2.38	recreatief werk m.b.t. jeugdigen
11	4	74	2.20	onderwijskunde
12	12	72	2.14	gezinsopvoeding
Totaal		2233	66.44	overige: 33.56 %

- Overziet men de 'werkvelden' dan blijken 14 categorieën goed te zijn voor ruim 66% van het totale aantal coderingen in deze verplichte rubriek.

Het totaal van de scores der onderwijscategorieën is hoger dan dat van de opvoedingscategorieën.

Bij de onderwijscategorieën zijn zowel 'kleuteronderwijs' (nr. 33) als 'basisonderwijs' (nrs. 24/35) en 'voortgezet onderwijs' (nrs. 41/42) te vinden, met een zekere nadruk op beide laatste. Iets hoger dan 'kleuteronderwijs' scoren 'Montessori' (nr. 82) en 'pedagogisch onderwijs' (opleiding van onderwijsgeevenden) (nr. 66), iets lager onder meer: 'esthetische opvoeding' (nr. 26), 'lyceum' (nr. 49), 'recreatief werk m.b.t. jeugdigen' (nr. 197), 'onderwijskunde' (nr. 4) en 'gezinsopvoeding' (nr. 12).

- In de tabellen 7.2.1 t/m 7.2.3 in bijlage 7 van dit deel komt tot uiting, dat de categorieën 'onderwijs in het algemeen' (nr. 31), 'opvoeding in het algemeen' (nr. 11) en 'gewoon basisonderwijs' (nr. 35) in vrijwel alle jaargangen tot de hoogst scorende categorieën behoren: ze komen zelfs respectievelijk 24, 14 en 19 keer onder de hoogste drie voor.

'Voortgezet onderwijs' (nr. 41) en 'algemeen voortgezet onderwijs' (nr. 42) socren relatief hoog, de eerste vooral in de jgg. 12 t/m 21 (1954 t/m 1963), de tweede in de jgg. 22 t/m 30 (1964 t/m 1972). 'Montessori' (nr. 82) krijgt veel aandacht in de jgg. 5 t/m 10 (1947 t/m 1952) en bij 'kleuteronderwijs' (nr. 33) is dit het geval over de hele periode t/m jg. 17 (1959).

Sterk gebonden aan bepaalde tijdvakken blijken onder meer: 'onderwijs-kunde' (nr. 4) in de jgg. 24 t/m 29 (1966 t/m 1971), 'lichamelijke vorming' (nr. 24) in de jgg. 1 en 2 (1938 t/m 1940) en 'sociale vorming' (nr. 21) in de jgg. 4 en 5 (1945 t/m 1947).

Verspreid treden met relatief hoge scores op: 'esthetische vorming' (nr. 26), 'pedagogisch onderwijs' (nr. 60), 'nieuwe scholen' (nrs. 81 t/m 86, m.u.v. 82) en 'jeugdrecreatie' (nr. 197).

3.2.3.2.3 Onderwijsvakken

Tabel 2 Rubriek II: ONDERWIJSVAKKEN (niet verplichte rubriek)

Nrs. 201 t/m 260 van het bewerkingsschema.

Aantal coderingen: 1105; 1 % = 11.05.

rang nr.	cat. nr.	aantal cod.	% vh.tot. aant.cod.	omschrijving categorieën
1	227	63	5.70	wiskunde
2	236	62	5.61	actieve beoef. beeldende kunsten
3	230	61	5.52	lichamelijke oefeningen
4	205	56	5.07	Nederlands (grammaticaal)
5	224	52	4.71	biologie
6	204	48	4.34	rekenen
7	254	47	4.25	de creatieve vakken tezamen
8	202	46	4.16	lezen
9	222	43	3.89	natuurkunde
10	239	41	3.71	actieve beoef. van muziek/zang
11	241	38	3.44	literatuur (-geschiedenis)
12	233	37	3.39	toneel
13	213	35	3.17	geschiedenis
14	259	32	2.90	projectonderwijs
15	258	26	2.35	varia
16	223	25	2.26	scheikunde
17	238	24	2.17	zang/muziek algemeen
18	208	23	2.07	Duits
19	260	23	2.07	stages en praktijk
20	206	22	1.99	Engels
21	212	22	1.99	aardrijkskunde
22	201	20	1.81	spreken
23	232	20	1.81	dans
24	207	19	1.72	Frans
Totaal		863	78.09	overige: 21.91%

- Opmerkelijk is, dat van de 60 nummers 'onderwijsvakken' 24 méér dan 1.50% van de scores kregen. De rangorde vertoont geen grote stappen. De onderwijsvakken zijn niet altijd als schoolvakken te onderscheiden: 'actieve beoefening van beeldende kunsten' is een zeer vage aanduiding; 'projectonderwijs' doelt eigenlijk meer op een werkwijze dan op een vak; 'stages en praktijk' zijn geen onderwijsvakken, maar maken deel uit van een totaal pakket van opleidingsactiviteiten.

Zou men in de lijst wat clusters willen aanbrengen, dan springen de volgende vier duidelijk in het oog:

- 'creatieve vakken' (nrs. 236, 254, 239, 233, 232); deze zouden tezamen 20.94% van het aantal coderingen voor hun rekening nemen;
- 'Nederlands' (nrs. 205, 202, 241, 201) zou goed zijn voor 14.68%;
- 'Natuurkunde, scheikunde en biologie' (nrs. 222, 223 en 224) telden dan samen 10.86%;
- 'wiskunde' en 'rekenen' (nrs. 227, 204) zouden samen 10.04% van de coderingen krijgen.

Een dergelijke clustering enkel en alleen op grond van de gebruikte omschrijvingen der categorieën zou kunnen leiden tot onnauwkeurigheden, bijvoorbeeld omdat bij 'Nederlands' nr. 241 ook betrekking kan hebben op de geschiedenis van buitenlandse literaturen. Deze laatste kwamen in de gecodeerde jaargangen echter weinig ter sprake. Wel is duidelijk, dat 'de creatieve vakken' (in de ruime betekenis van het woord) in het tijdschrift veel aandacht kregen en dat 'Nederlands', de 'natuurvakken' en 'wiskunde' eveneens relatief veel in de belangstelling stonden.

- Bepaling van een rangorde 1 t/m 6 bleek voor deze niet verplichte rubriek moeilijk te zijn, onder meer omdat soms meer dan één categorie voor een bepaalde plaats in de rangorde in aanmerking kwam. Toch kunnen wij op grond van ons cijfermateriaal, dat wij hier niet hebben weergegeven, enige opmerkingen maken: betrekkelijk hoog scoren over een reeks van jaargangen de vakken: 'lezen' (nr. 202), 'rekenen' (nr. 204), 'Nederlands (grammaticaal)' (nr. 205), 'wiskunde' (nr. 227), 'lichamelijke oefening' (nr. 230), 'actieve beoefening van beeldende kunsten, handvaardigheid' (nr. 236) en de 'creatieve vakken tezamen (actief)', in het algemeen' (nr. 254).

'Natuurkunde' (nr. 222) blijkt behalve omstreeks 1940 vooral in de jgg. 25 t/m 29 (1966-1971) veel aandacht te hebben gekregen; hetzelfde geldt voor 'biologie' (nr. 224), dat door de jaren heen ruimschoots in de

belangstelling stond, maar vooral ook in de jgg. 25 t/m 28 (1966-1970).

3.2.3.2.4 Geografische indeling/situering

Tabel 3 Rubriek III: GEOGRAFISCHE INDELING/SITUERING (verplichte rubriek).

Nrs. 261 t/m 274 en 384 t/m 387 van het bewerkings-
schema. Aantal coderingen: 1888*; 1 % = 18.88.

rang nr.	cat. nr.	aantal cod.	% vh.tot. aant.cod.	omschrijving categorieën
1	262	1427	75.58	Nederland
2	261	147	7.79	onbepaald/algemeen
3	264	61	3.23	Noord-Amerika
4	263	60	3.18	West-Europa
5	267	50	2.65	Duitsland
6	268	45	2.38	België
8	265	34	1.80	Groot-Brittannië
Totaal		1824	96.61	overige: 3.39 %

*1888 coderingen, waarvan 1876 van de nrs. 261 t/m 274 en 12 van de nrs. 384 t/m 387 (restcategorieën).

- Het merendeel van de coderingen, bijna 76%, blijkt betrekking te hebben op 'Nederland' (nr. 262). 'Onbepaald' (nr. 261) is met bijna 8% op verre afstand tweede.

Vervolgens komen enige 'buitenlanden' met betrekkelijk lage percentages. Het is daarbij jammer, dat bij het coderen 'Scandinavië' niet apart kon worden aangekruist; het werd bij 'West-Europa' (nr. 263) gerekend.

- In de overzichten van hoge scores in de jaargangen die wij zelf hanteerden vonden wij constant de aanwezigheid van: 'Nederland' (nr. 262) en 'algemeen/onbepaald' (nr. 261).

Relatief hoge scores over een groot aantal jaargangen waren te vinden bij: 'West-Europa' (nr. 263), 'Noord-Amerika' (nr. 264), 'Groot-Brittannië' (nr. 265), 'Frankrijk' (nr. 266), 'Duitsland' (nr. 267) en 'België' (nr. 268); dit geldt vooral voor: 'West-Europa', 'Noord-Amerika' en 'België'.

3.2.3.2.5 Abstractieniveaus

Tabel 4 Rubriek IV: ABSTRACTIENIVEAUS (verplichte rubriek).

nrs. 275 t/m 280.

Aantal coderingen: 2378; 1 % = 23.78.

rang nr.	cat. nr.	aantal cod.	% vh. tot. aant. cod.	omschrijving categorieën
1	276	948	39.87	feitelijk-actueel
2	278	843	35.45	objecttheoretisch
3	279	306	12.87	theoretisch
4	277	170	7.15	feitelijk-historisch
5	280	74	3.11	metatheoretisch
6	275	37	1.56	feitelijk-statistisch
Totaal		2378	100.01	

- Uit de rubriek blijkt overduidelijk, dat de categorieën 276 en 278 het meest voorkomen. Zij wijzen erop, dat een groot percentage van de artikelen inspeelt op de actualiteit en dat veel auteurs hun eigen mening of opvattingen naar voren brengen.

Opmerkelijk is het feit, dat de categorie 'theoretisch' bijna 13% van de coderingen kreeg. Hieruit zou men kunnen concluderen, dat nogal wat auteurs hebben getracht hun artikelen met een eigen theorie of met die van een ander te onderbouwen.

Het totaal aantal coderingen (2378) overtreft het aantal gecodeerde artikelen (1746) ruimschoots (632). Daaruit is af te leiden, dat bij ongeveer 1/3 van de artikelen meer dan één codering is gebruikt. De meest voorkomende combinatie is dan: nrs. 276 + 278: 'feitelijk actueel' én 'objecttheoretisch'.

Het vinden van de zes hoogste scores is bij een rubriek met zes categorieën, waarvan er in feite maar drie tamelijk tot zeer frequent voorkomen, geen eenvoudige zaak.

De categorieën 'feitelijk-actueel' (nr. 276), 'objecttheoretisch' (nr. 278) en 'theoretisch' (nr. 279) komen zeer duidelijk het meest voor. Van de drie resterende categorieën is 'feitelijk-historisch' (nr. 277) de hoogst 'geklasseerde'; de beide andere, 'feitelijk-statistisch' (nr. 275) en 'meta-theoretisch' (nr. 280), komen over de jaargangen verspreid in kleine aantallen voor.

Met behulp van uitkomsten van het project 'Pedagogische tijdschriften

in Nederland sinds 1945' (cf. noot 34) zijn wij in staat een vergelijking te maken tussen de percentuele verhoudingen in de scores op ieder van de zes categorieën van rubriek IV voor alle tijdschriften die in het project werden bewerkt (1945-1952) en voor het tijdschrift 'Vernieuwing' apart. Daarnaast plaatsen wij de scores voor 'Vernieuwing' over twee series van 10 jaargangen (1953-1962 en 1963-1972) en over de hele reeks van 31 jaargangen (1938-1973).

Tabel 4.1 Percentages categorieën rubriek IV (in hele getallen)

cat nr	categorieën	1	2	3	4	5
		alle tschr 1946-1952	V O O 1946-1952	V O O 1953-1962	V O O 1963-1972	V O O 1939-1973
275	feitelijk - statistisch	2%	1%	1%	3%	2%
276	feitelijk - actueel	39%	42%	44%	35%	40%
277	feitelijk - historisch	5%	4%	9%	6%	7%
278	objecttheoretisch	50%	50%	35%	26%	35%
279	theoretisch	3%	2%	10%	23%	13%
280	metatheoretisch	2%	1%	1%	6%	3%
Totaal		101%	100%	100%	99%	101%

Bij vergelijking is vooral de toename van de scorepercentages van de categorieën 279 en 280, zoals die te zien is in de kolommen 2, 3 en 4, interessant. Dit zou erop kunnen wijzen, dat de artikelen in de jaargangen vanaf omstreeks 1962-1963 van aard en inhoud veranderen. In ieder geval kan men zeggen, dat er een duidelijke afname is te constateren in de categorieën 'feitelijk-actueel' (nr. 276) en 'objecttheoretisch' (nr. 278) en een duidelijke toename in de categorieën 'theoretisch' (nr. 279) en 'metatheoretisch' (nr. 280).

3.2.3.2.6 Aspecten van het besproken werkveld

- In rubriek V ziet men, dat van de 40 nummers een twintigtal boven 1.50% scoort (pag. 294).

De nadruk die in het tijdschrift op 'Onderwijs' ligt (verg. rubriek I), brengt met zich mee, dat in rubriek V de 'aspecten van het besproken werkveld' grotendeels naar 'onderwijs' toe vertaald moeten worden. Zo zal men 'methode' veelal moeten lezen als methode gebruikt bij het onderwijzen in de school, 'doel' als onderwijs(leer)doelstelling, 'cliënt' als leerling en 'werker' als leerkracht.

Opvallend zijn de relatief hoge scores van 'methode' (nr. 303), 'doel' (nr. 302) en 'cliënt' (nr. 283).

Telt men 'de instelling' (nr. 290), 'organisatie instelling (intern)' (nr. 291) en 'organisatie instelling (extern)' (nr. 292) bij elkaar op, dat is de gezamenlijke score (9.92%) vrij hoog te noemen; ook 'werker' (nr. 286) en 'opleiding van de 'werker'' (nr. 287) scoren tezamen (8.82%) relatief hoog.

Tabel 5 Rubriek v: ASPECTEN VAN HET BESPROKEN WERKVELD (verplichte rubriek). Nrs. 281 t/m 320.

Aantal coderingen: 5212; 1 % = 52.12.

rang nr.	cat. nr.	aantal cod.	% vh.tot. aant.cod.	omschrijving categorieën
1	303	749	14.37	methode
2	302	541	10.38	doel
3	283	483	9.27	cliënt
4	305	341	6.54	leerstof/inhoud
5	306	315	6.04	hulpmiddelen
6	282	256	4.91	beleid/wetgeving
7	304	253	4.85	strategie/leerplan
8	291	238	4.57	organisatie instelling (intern)
9	307	238	4.57	resultaten v.w.b. de cliënt
10	286	230	4.41	'werker'
11	287	230	4.41	opleiding van de 'werker'
12	290	154	2.95	de instelling
13	281	142	2.72	globaal/algemeen
14	292	125	2.40	organisatie instelling (extern)
15	310	113	2.17	rapportage, vaststellen van resultaat
16	301	108	2.07	de (ped)agogische activiteit zelf, in het algemeen
17	295	99	1.90	totstandkomen contact cliënt - 'werker'/instelling
18	316	99	1.90	immateriële voorwaarden voor ped. werk in het algemeen
19	296	90	1.73	materiële voorwaarden voor ped. werk
20	312	85	1.63	propaganda voor het werk of de instelling instelling
Totaal		4889	93.79	overige: 6.21 %

Bij het bestuderen van de zes hoogst scorende categorieën uit deze rubriek in de verschillende jaargangen kwamen wij tot dezelfde bevindingen als die wij hierboven neerschreven: 'methode' (nr. 303), 'doel' (nr. 302) en 'cliënt' (nr. 283) scoren veruit het hoogst. Deze hogere scores lopen ook over de hele reeks van jaargangen. De categorieën 'leerstof/inhoud' (nr. 305) en 'hulpmiddelen' (nr. 306) blijven ook hier iets achter. Opmerkelijk is daarbij, dat de wat hogere scores van de nrs. 305 en 306 over de hele

reeks van jaargangen in clusters bijeenliggen, bijvoorbeeld bij 'hulpmiddelen' (nr. 306) in de jgg. 18 t/m 25, een periode waarin nogal eens gepubliceerd werd over op de voorgrond tredende nieuwe onderwijsmedia, Opmerkelijk is ook de grote belangstelling voor de 'interne' en 'externe organisatie van de instelling' (nrs. 291 en 292) meer speciaal in de jgg. 28 en 29 (1970-1972).

3.2.3.2.7 Niet-pedagogische verschijnselen

Tabel 6 Rubriek VI: NIET-PEDAGOGISCHE VERSCHIJNSELEN (niet-verplichte rubriek). Nrs. 321 t/m 379.

Aantal coderingen: 2029; 1 % = 20.29.

rang nr.	cat. nr.	aantal cod.	% vh.tot. aant.cod.	omschrijving categorieën
1	323	428	21.09	psychologie
2	364	182	8.97	samenleving/maatschappij/sociaal, in het algemeen
3	355	121	5.96	internationale structuren
4	343	115	5.67	wetenschap/wetenschapsopvatting
5	365	79	3.89	hiërarchie/standsverschillen/milieu (sociaal milieu)
6	368	71	3.50	groepen, groepsverbanden
7	371	67	3.30	gemeenschappen/mens als gemeenschapswezen
8	369	64	3.15	gezin als samenlevingsverband
9	321	59	2.91	menselijk fysiek
10	341	53	2.61	kunst/esthetica
11	373	48	2.37	belangengroepen (georganiseerd)
12	367	47	2.32	communicatie/communicatiemedia
13	342	46	2.27	techniek
14	325	45	2.22	levensbeschouwing in het algemeen
15	339	43	2.12	cultuur in het algemeen
16	324	40	1.97	filosofie
17	349	40	1.97	economie in het algemeen
18	333	37	1.82	ethiek
19	354	36	1.77	politiek
20	379	34	1.68	overheid/staat
21	340	33	1.63	cultuur opgevat als beschaving
22	357	33	1.63	ideologieën in het algemeen
Totaal		1721	84.82	overige: 15.18 %

- De zesde rubriek vertoont een bonte mengeling van niet-pedagogische verschijnselen, waarvan 22 categorieën meer dan 1.50% van de coderingen krijgen. Uit deze 22 springt 'psychologie' (nr. 323) duidelijk naar voren met 21.09%.

De volgende rangnummers liggen qua percentages aanmerkelijk lager: de rangnummers 2, 3 en 4, respectievelijk 'samenleving/maatschappij/sociaal, in het algemeen' (nr. 364), 'internationale structuren' (nr. 355) en 'wetenschap/wetenschapsopvatting' scoren 8.97, 5.96 en 5.67%.

- Zoals te verwachten was, domineert qua plaats in de rangorde 'psychologie' (nr. 323) over de hele linie der jaargangen.

Na 'psychologie' heeft 'samenleving/maatschappij/sociaal, in het algemeen' (nr. 364) de hoogste scores. Deze categorie handhaaft zich - met onderbrekingen - over de hele periode der 31 jaargangen. Sterker gebonden aan bepaalde perioden blijken: 'wetenschap/wetenschapsopvatting' (nr. 343) over de jgg. 24 t/m 29 (1965-1971), 'internationale structuren' (nr. 355) over de jgg. 12 t/m 24 (1953-1965) en 'communicatie/communicatiemediën' (nr. 367) en de jgg. 22 t/m 25 (1965-1967).

3.2.3.2.8 Restcategorieën

Tabel 7: RESTCATEGORIEËN (indien aanwezig, dan verplicht).

Nrs. 380 t/m 383 en 390 t/m 399.

Aantal coderingen: 400^{*}; 1 % = 4.00.

rang nr.	cat. nr.	aantal cod.	% vh. tot. aant. cod.	omschrijving categorieën
1	380	308	77.00	i.v.m. congres/vergadering van (ped)agogen
2	381	42	10.50	i.v.m. persoon (biografisch)
3	382	23	5.75	i.v.m. tijdschrift zelf
4	383	12	3.00	i.v.m. ander tijdschrift
Totaal		385	96.25	overige: 3.75 %

* De nrs. 384 t/m 387 (12 coderingen) zijn bij rubriek III gerekend.

- De tabel geeft aan, dat 77% van het aantal coderingen in deze restcategorie betrekking heeft op congressen of vergaderingen van (ped)agogen. Gaat men uit van 1746 gecodeerde artikelen, dan moet dus in ruim 17% ervan op een of andere manier sprake zijn van zo'n congres of vergadering.
- Van deze categorieën is over de reeks van jaargangen weinig meer te zeggen dan hierboven is weergegeven: categorie nr. 380 is in alle jaargangen ruimschoots aanwezig; de nrs. 42, 23 en 12 komen duidelijk verspreid voor; nr. 42 blijkt nogal sterk gebonden aan jubileum- of herdenkingsnummers.

3.2.3.3 Tellen en relateren. Enige uitkomsten van het beeldprogramma

De hiernavolgende gegevens hebben wij ontleend aan enige uitkomsten van de toepassing van het in Nijmegen ontwikkelde SETART-beeldprogramma. Dit beeldprogramma laat de computer uit de dataset van een reeks gecodeerde tijdschriftartikelen een bepaald fenomeen selecteren, bijvoorbeeld een werkveld dat men in beeld wil brengen (54). Alle artikelen waarin dit werkveld aan de orde komt, worden door de computer uitgezocht. Vervolgens bepaalt het 'rekentulg' voor deze artikelen, met welke andere categorieën de genoemde categorie voorkomt en hoe vaak dit het geval is (in absolute getallen en procentueel). Men kan daarbij de computer opdragen categorieën die een bepaalde procentuele grens (bijvoorbeeld 10%) niet halen, niet te vermelden. Van de resterende categorieën worden dan door de computer grafiekjes gemaakt, die de procentuele verhouding tussen 'hoofd'- of 'uitgangs'-categorie en de 'bij'-categorieën per jaargang weergeven. Men kan bovendien kiezen of men bepaalde kolomsoorten al dan niet wil laten meedoen in het programma.

Wij geven nu in het kort weer, welke gegevens het SETART-programma opleverde (55).

Voor de hoofdcategorieën zijn dit:

- *het totaal aantal artikelen van de hele dataset van 31 jaargangen;*
- *het totaal aantal artikelen per jaargang;*
- *het aantal artikelen per jaargang met de aangegeven hoofdcategorie en de verdeling van de kolomcodes;*
- *de percentages van laatstgenoemde artikelen ten opzichte van het totaal aantal artikelen per jaargang;*
- *een grafiek van deze percentages over 31 jaargangen.*

Voor de bijcategorieën (met een frequentie kleiner dan 10% van de hoofdcategorie) werd per 'bij'-categorie aangegeven:

- *het aantal keren dat de bijcategorie met de aangegeven hoofdcategorie over de hele dataset voorkomt en de verdeling over de kolomcodes;*
- *de frequentie van de bijcategorie per jaargang;*
- *het percentage van de frequentie van de bijcategorie per jaargang ten opzichte van de frequentie van de aangegeven hoofdcategorie;*
- *een grafiek van deze percentages over 31 jaargangen (56).*

Van de verkregen gegevens maakten wij voor het hiernavolgende in beperkte mate gebruik.

In tabel 8 geven wij vijf hoofdcategorieën die wij selecteerden op grond van het hoge aantal coderingen dat zij bij de bewerking van het tijdschrift hadden gekregen (57).

Tabel 8:

Percentages van de frequenties der bijcategorieën bij de frequenties der hoofdcategorieën nrs. 11, 31, 35, 41 en 42.

categorienummers	categorienummers	11	31	35	41	42	
	hoofdcategorieën	opvoeding i h algemeen	onderwijs i h algemeen	gewoon basisonderwijs	voortgezet onderwijs	algemeen voortgezet onderwijs	
	bijcategorieën						
							Frequenties der hoofdcategorieën over 31 jaargangen cat nr freq 11 300 31 491 35 352 41 142 42 141
11	opvoeding i h alg	////	34	13	-	-	} Rubriek I werkvelden
31	onderwijs i h alg	56	////	-	-	-	
33	kleuteronderwijs	-	-	11	-	-	
35	gewoon basisonderwijs	14	-	////	25	28	
41	voortgezet onderwijs	-	-	10	////	-	
78	brugklas	-	-	-	-	16	} Rubriek II onderwijsvakken
204	rekenen	-	-	12	-	-	
227	wiskunde	-	-	-	15	-	
261	algemeen/onbepaald	16	12	-	11	-	} Rubriek III geografische situering
262	Nederland	75	79	83	72	89	
276	feitelijk-actueel	41	46	58	60	44	} Rubriek IV abstractieniveaus
277	feitelijk-historisch	13	11	-	-	-	
278	objecttheoretisch	51	51	43	59	45	
279	theoretisch	20	18	21	18	30	
281	globaal/algemeen	18	13	-	-	-	} Rubriek V aspecten van of ten aanzien van het besproken werkveld
282	beleid/wetgeving	11	17	14	13	26	
283	'cliënt'	33	24	29	24	30	
286	'werker'	16	18	-	-	13	
287	opleiding 'werker'	-	-	11	-	-	
291	de instelling,	16	15	-	15	20	
292	organisatie intern	13	13	-	-	11	
295	organisatie extern	-	-	-	15	21	
302	contact 'cliënt'-	-	-	-	15	21	
302	'werker'/instelling	-	-	-	15	21	
302	doel	38	35	26	32	38	} Rubriek VI niet (ped)agogische verschijnselen
303	methode	29	35	53	39	44	
304	strategie/leerplan	-	-	20	19	26	
305	leerstof/inhoud	13	13	24	31	37	
306	hulpmiddelen	11	14	22	20	21	
307	resultaten 'cliënt'	-	-	18	17	18	
310	rapportage	-	11	-	-	17	
323	psychologie	34	22	32	21	30	} Rubriek VI niet (ped)agogische verschijnselen
355	internat structuren	18	15	-	-	-	
364	samenleving/mij / soc i h algemeen	17	18	-	-	13	
380	i v m congres/verg (ped)agogen	31	28	16	13	26	} restcategorieën

Bij ons onderzoek waren meer hoofdcategorieën betrokken, maar wij beperken

ons hier tot vijf werkvelden: 'opvoeding in het algemeen' (nr. 11), 'onderwijs in het algemeen' (nr. 31), 'gewoon basisonderwijs' (nr. 35), 'voortgezet onderwijs' (nr. 41) en 'algemeen voortgezet onderwijs' (nr. 42). In de tabel zijn alle bijcategorieën met een frequentie van $\geq 10\%$ van de hoofdcategorie opgenomen. De getallen geven de percentages aan van de frequenties der bijcategorieën bij de frequentie der hoofdcategorieën, berekend volgens de formule:

$$\frac{\text{frequentie bijcategorie (31 jaargangen)}}{\text{frequentie hoofdcategorie (31 jaargangen)}} \times 100$$

Aan de hand van tabel 8 bespreken wij nu in het kort de relatie van de vijf geselecteerde hoofdcategorieën met bijcategorieën uit de rubrieken 1 t/m VI en de restrubriek.

- *Werkvelden en werkvelden (rubriek I).*

- . In artikelen met de hoofdcategorie nr. 11 ('opvoeding in het algemeen') blijkt bijcategorie nr. 31 ('onderwijs in het algemeen') in 56% van de gevallen voor te komen. Waarschijnlijk wijst dit op een nauwe samenhang tussen 'opvoeding en onderwijs' in veel artikelen die in eerste instantie 'opvoeding' als onderwerp hebben. Bijcategorie nr. 35 ('gewoon basisonderwijs') komt in aanmerkelijk minder gevallen voor; in artikelen over 'opvoeding' is, wanneer onderwijs in het geding komt, waarschijnlijk minder vaak sprake van een bepaald type onderwijs.
  - . Hoofdcategorie nr. 31 ('onderwijs in het algemeen') blijkt in tenminste 1/3 van de gevallen samen te gaan met bijcategorie nr. 11 ('opvoeding in het algemeen'). De nauwe relatie van 'onderwijs en opvoeding' treedt ook hier in het licht.
  - . Hoofdcategorie nr. 35 ('gewoon basisonderwijs') vertoont relaties met de nrs. 11 ('opvoeding in het algemeen'), 33 ('kleuteronderwijs') en 41 ('brugklas'). De aandacht voor opvoeding, voorbereidend en voortgezet onderwijs vanuit het lager onderwijs is duidelijk, al zijn de percentages niet hoog te noemen.
  - . De artikelen met de hoofdcategorieën nrs. 41 ('voortgezet onderwijs') en 42 ('algemeen voortgezet onderwijs') bevatten in ruim 1/4 van de gevallen verwijzingen naar het basisonderwijs.
- Bij de laatste hoofdcategorie zijn er ook relaties met nr. 78 ('brugklas').

- *Werkvelden en vakken (rubriek II)*

- . Slechts twee bijcategorieën kwamen bij de selectie boven de grens $\geq 10\%$: namelijk de nrs. 204 en 207 ('rekenen' en 'wiskunde').
'Rekenen' kreeg betekenis in artikelen met hoofdcategorie nr. 35 ('ge-
woon basisonderwijs') en 'wiskunde' heeft die bij artikelen met hoofd-
categorie nr. 41 ('voortgezet onderwijs').
- *Werkvelden en geografische situering (rubriek III).*
  - . In artikelen met de hoofdcategorieën nrs. 11, 31 en 41 ('opvoeding in
het algemeen', 'onderwijs in het algemeen' en 'voortgezet onderwijs')
komt in ongeveer 13% van de gevallen bijcategorie nr. 261 ('algemeen/
onbepaald') voor.
  - . Bij alle vijf de hoofdcategorieën scoort bijcategorie nr. 262 ('Neder-
land') zeer hoog: gemiddeld bijna 80%).
- *Werkvelden en abstractieniveaus (rubriek IV).*
  - . In artikelen met de hoofdcategorieën nrs. 11 en 31 ('opvoeding in het
algemeen' en 'onderwijs in het algemeen') komt gemiddeld 12% van de
gevallen de bijcategorie nr. 277 ('feitelijk-historisch') voor.
  - . Bij alle vijf de hoofdcategorieën zijn de bijcategorieën nrs. 276 en
278 ('feitelijk actueel' en 'objecttheoretisch') in ruime mate aanwe-
zig: beide in ongeveer 40 tot 60% van de gevallen.
  - . Ook bijcategorie nr. 279 ('theoretisch') treedt relatief vaak op: in
18 tot 30% van de gevallen. Opmerkelijk is, dat het hoge percentage
van 30% zich alleen vertoont bij nr. 42 ('algemeen voortgezet onder-
wijs').
- *Werkvelden en aspecten van het besproken werkveld
(rubriek V*).*
  - . Tabel 8 geeft bij de vijf hoofdcategorieën 15 bijcategorieën aan, waar-
van er zes bij alle hoofdcategorieën werden aangetroffen, te weten de
bijcategorieën nrs. 282 ('beleid/wetgeving'), 283 ('cliënt'), 302
('doel'), 303 ('methode'), 305 ('leerstof/inhoud') en 306 ('hulpmid-
delen').
  - . Van deze zes zijn gemiddeld 'methode' (40%), 'doel' (34%) en 'cliënt'
(28%) de hoogst scorende.
'Cliënt' kwam bij de hoofdcategorie 'opvoeding in het algemeen' hoger
uit dan bij de 'onderwijs'-hoofdcategorieën; bij 'methode' is het omge-
keerde het geval.
  - . Van de andere 'gezamenlijke' bijcategorieën kan nog worden opgemerkt,
dat 'beleid/wetgeving' het laagst scoort bij 'opvoeding in het alge-

meen' en dat dit ook opgaat voor 'hulpmiddelen'. 'Leerstof/inhoud' is duidelijk meer favoriet bij de meer 'specifieke' dan bij de 'algemene' hoofdcategorieën.

- . Bijcategorie nr. 281 ('globaal/algemeen') blijkt verbonden met de 'algemene' hoofdcategorieën nrs. 11 en 31.
- . De bijcategorieën nrs. 291 en 292, beide betrekking hebbend op de 'organisatie van de instelling, intern/extern' worden zowel aangetroffen bij de 'algemene' hoofdcategorieën als bij enige meer 'specifieke', speciaal bij degene die betrekking hebben op 'voortgezet onderwijs'.
- . Een duidelijke betrekking tussen enige onderwijs-hoofdcategorieën en bepaalde bijcategorieën is te vinden bij de bijcategorieën nrs. 295 ('contact 'cliënt'-'werker'/instelling') en 307 ('resultaten 'cliënt'').
- *Werkvelden en niet-(ped)agogische verschijnselen (rubriek VI).*
  - . Als 'niet-(ped)agogisch verschijnsel' scoort bijcategorie nr. 323 ('psychologie') bij alle vijf de hoofdcategorieën tussen ± 20 en 35%; het laagst bij nr. 41 ('voortgezet onderwijs') en het hoogst bij nr. 11 ('opvoeding in het algemeen').Opmerkelijk is, dat de beide andere bijcategorieën nrs. 355 en 364 ('internationale structuren' en 'samenleving/maatschappij/sociaal in het algemeen') bijna uitsluitend een rol spelen bij de 'algemene' hoofdcategorieën nrs. 11 en 31 ('opvoeding in het algemeen' en 'onderwijs in het algemeen').
- . Alleen bij hoofdcategorie nr. 42 ('algemeen voortgezet onderwijs') is er een redelijke score op bijcategorie nr. 364 ('samenleving/maatschappij etc.').
- *Werkvelden en restcategorieën (restrubriek).*
  - . Slechts één restcategorie prijkt op tabel 8: nr. 380 ('i.v.m. congres/vergadering van (ped)agogen').Deze bijcategorie komt bij alle vijf de hoofdcategorieën voor met een percentage dat voor de 'algemene' hoofdcategorieën hoger ligt dan voor de meer 'specifieke' ($\pm 30\%$ vs $\pm 18\%$).

3.2.3.4 Een globaal beeld van de jaargangen 1 t/m 31 van 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs'

Opmerkelijk is, dat bij de in paragraaf 3.2.3.3 genoemde vijf hoofdcategorieën uit de rubriek 'werkvelden' vier onderwijscategorieën zijn. Opmerkelijk is ook, dat de volgende bijcategorieën bij alle hoofdcategorieën

voorkomen: 'Nederland' (nr. 262), 'feitelijk-actueel' (nr. 276), 'object-theoretisch' (nr. 278), 'theoretisch' (nr. 279), 'beleid/wetgeving' (nr. 282), 'cliënt' (nr. 283), 'doel' (nr. 302), 'methode' (nr. 303), 'leerstof/inhoud' (nr. 305), 'hulpmiddelen' (nr. 306), 'psychologie' (nr. 323) en 'i.v.m. congres/vergadering van (ped)agogen' (nr. 380). Deze opsomming wekt echter geen verwondering als wij terugkijken naar de paragrafen 3.2.3.2.2 t/m 3.2.3.2.8 en meer speciaal naar de tabellen 1 t/m 7. De in die tabellen op de hoogste rangnummers voorkomende categorieën stemmen duidelijk overeen met de hierboven genoemde.

Dit geeft ons de mogelijkheid een grofgeschetste karakteristiek van de jaargangen 1 t/m 31 van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' te maken. Deze karakteristiek luidt als volgt:

'Het tijdschrift 'Vernieuwing' was in de jaren 1938 tot 1973 gericht op opvoeding en onderwijs met een zwaar accent op onderwijs, en daarbij vooral op basisonderwijs en voortgezet onderwijs.

Het geografisch gebied waarop men zijn aandacht richtte, was vooral Nederland.

Het abstractieniveau van een groot deel der artikelen kan het best worden aangeduid met 'feitelijk-actueel' en 'objecttheoretisch'.

Als aspecten van of ten aanzien van de besproken werkvelden kwamen in de artikelen vooral het kind of de leerling, het doel van de (ped)agogische activiteit, de methode, de leerstof of de inhoud en de hulpmiddelen aan de orde.

Let men op de niet- of buiten- (ped)agogische verschijnselen, dan valt het op dat dit meestal psychologische elementen waren.

Vele artikelen hebben betrekking op onderwerpen en activiteiten die in verband stonden met een (ped)agogisch congres of een vergadering van (ped)agogen'.

Deze karakteristiek is nog zo ruim, dat zij alleen op onderdelen afwijkt van het beeld, dat Van Setten en De Wolf (57) van het 'doorsnee-artikel' uit de door hen bewerkte pedagogische pers geven. Zij noemen als favoriet werkveld alleen de 'lagere school', geven drie van de door ons genoemde aspecten aan en signaleren zelfs nog de 'werker' (onderwijzer).

Behalve 'psychologie' wordt door hen nog 'godsdienst' aangegeven als niet-pedagogisch verschijnsel.

Ook noemen zij enige onderwijsvakken: 'lezen' of 'Nederlandse taal', 'godsdienst'.

Het is echter op grond van de door ons verzamelde gegevens mogelijk deze karakteristiek verder te verfijnen. Wij doen dat door telkens uit te gaan van één alinea van de hierboven gegeven korte karakteristiek; op deze alinea volgt commentaar en daarna een eventuele wijziging en uitbreiding van de tekst.

- Eerste alinea

'Het tijdschrift 'Vernieuwing' was in de jaren 1938 tot 1973 gericht op opvoeding en onderwijs met een zwaar accent op onderwijs, en daarbij vooral op basisonderwijs en voortgezet onderwijs'.

. Commentaar op de eerste alinea.

Deze uitspraak heeft betrekking op rubriek I van het bij het coderen gebruikte categorieënschema. Rubriek I omvat de 'werkvelden'. Wie paragraaf 3.2.3.2 van dit geschrift naleest, komt tot de conclusie, dat de 'onderwijscategorieën' in de gecodeerde artikelen van de 31 jaargangen qua frequentie en percentage in de meerderheid zijn tegenover de 'opvoedingscategorieën'.

Ook Van Setten en De Wolf constateerden dit al voor de jaargangen 4 t/m 8 (1946 t/m 1950). Zij merkten op: 'kijken we naar de lading (de inhoud, schr.), dan hebben we hier weer te maken met een van die gevallen waar een omdraaiing in de titel gepast zou zijn geweest: onderwijs en opvoeding'. Bij andere tijdschriften was in de door Van Setten en De Wolf beschreven periode een dominerende belangstelling voor lager onderwijs. Het tijdschrift 'Vernieuwing' vormde daarop een uitzondering, doordat het meer dan de meeste andere (door hen onderzochte) tijdschriften ook aandacht besteedde aan kleuteronderwijs en voortgezet onderwijs.

Dit beeld vonden wij ook terug in de andere, door ons zelf bestuurde jaargangen: 'onderwijs in het algemeen' bleek de hoogst scorende categorie uit rubriek I te zijn, gevolgd door (gewoon) 'basisonderwijs' en - met onderbreking van één plaats door 'opvoeding in het algemeen' - 'voortgezet onderwijs', 'Montessori', 'pedagogisch onderwijs' en 'kleuteronderwijs'.

Van genoemde categorieën kwamen de eerste drie - met inbegrip dus van 'opvoeding in het algemeen' - in een lange reeks van jaargangen op de zes hoogste rangplaatsen voor.

De andere categorieën bleken in de jaargangenreeks verspreid of in clusters van jaargangen op deze rangplaatsen voor te komen. Hier

speelde soms aanwijsbare tijdgebondenheid een rol, bijvoorbeeld de komst van de Wet op het voortgezet onderwijs en haar gevolgen. Behalve 'opvoeding in het algemeen' kwamen ook andere categorieën uit de opvoedingssector aan bod; we noemen: 'esthetische opvoeding', 'recreatief werk met betrekking tot jeugdigen' en 'gezinsopvoeding' (cf. paragraaf 3.2.3.2.2).

Uit paragraaf 3.2.3.3 bleek onder meer, dat in artikelen met 'opvoeding in het algemeen' als hoofdcategorie in 56% van de gevallen 'onderwijs in het algemeen' als bijcategorie optrad, omgekeerd bleek dit voor 30% van de gevallen op te gaan. 'Onderwijs' en 'opvoeding' waren in deze artikelen kennelijk nogal eens op elkaar betrokken.

Ook bleken artikelen met een onderwijstype als hoofdcategorie, bijvoorbeeld 'gewoon basisonderwijs', bijcategorieën te hebben die betrekking hadden op 'aangrenzende' onderwijstypen, bijvoorbeeld 'kleuteronderwijs' en 'brugklas'.

- Wijziging en uitbreiding van de eerste alinea.

'Het tijdschrift 'Vernieuwing' was, voorzover wij dat met de door ons gecodeerde artikelen uit de jaargangen 1 t/m 31 (1939 t/m 1973) hebben kunnen nagaan, gericht op onderwijs en opvoeding, hoewel de titel 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' het omgekeerde doet vermoeden. Wellicht is hier sprake van een vervlechting van opvoedings- en onderwijs-denken en -handelen.

In de artikelen werd relatief meer aandacht besteed aan werkvelden op het gebied van onderwijs dan aan die op het gebied van opvoeding. Hoogst scorende onderwijscategorie was: 'onderwijs in het algemeen', hoogst scorende opvoedingscategorie: 'opvoeding in het algemeen'. Na '(gewoon)basisonderwijs' waren 'voortgezet onderwijs'. 'Montessori', 'pedagogisch onderwijs' en 'kleuteronderwijs' categorieën die voor langere of kortere tijd betrekkelijk veel belangstelling kregen. In veel artikelen zijn combinaties van deze categorieën te vinden. Van de opvoedingscategorieën kregen onder meer 'esthetische opvoeding', 'recreatief werk met betrekking tot jeugdigen' en 'gezinsopvoeding' aandacht'.

- Tweede (ontbrekende alinea).

. Commentaar op de ontbrekende alinea.

In de eerste versie ontbrak een alinea over de onderwijsvakken.

Dit hing samen met het feit, dat in tabel 8 alleen 'rekenen' en 'wiskunde' onder de bijcategorieën te vinden waren, met dien verstande dat ze elk slechts bij één hoofdcategorie, respectievelijk 'gewoon basisonderwijs' en 'voortgezet onderwijs' voorkwamen. De andere onderwijsvakken haalden nergens de grens van 10%. Wij weten ook, hoe dit kwam: de vele vakken in deze niet-verplichte categorie kregen op zichzelf over 31 jaargangen betrekkelijk lage scores (cf. tabel 2, paragraaf 3.2.3.2.3). Alleen bij clustering van enige vakken kwamen bepaalde tendenties aan het licht. Zo signaleerden wij in paragraaf 3.2.3.2.3 enige mogelijke en duidelijke clusters voor: de 'creatieve vakken', 'Nederlands', de 'natuurvakken' en 'wiskunde' en 'rekenen'.

In genoemde paragraaf bleek verder, dat binnen de rubriek 'onderwijsvakken' vakken als 'lezen', 'Nederlands, grammaticaal', 'rekenen', 'wiskunde', 'actieve beoefening van beeldende kunsten/handvaardigheid' en 'creatieve vakken tezamen (actief)', in het algemeen' gespreid over de 31 jaargangen regelmatig tot zeer regelmatig hoog scoorden. Andere vakken kwamen meer verspreid en soms in een bepaalde periode enige jaargangen aaneen relatief vaak voor, bijvoorbeeld: 'lichamelijke oefening', 'natuurkunde' en 'biologie'.

. Tekst voor de tweede alinea.

'In de tijdschriftartikelen bleek belangstelling te bestaan voor een breed scala van onderwijsvakken; dit betrof in het bijzonder de zogenaamde 'creatieve vakken', 'Nederlands', de 'natuurvakken' en 'wiskunde' en 'rekenen', maar ook een vak als 'lichamelijke opvoeding'.

- Derde alinea (oude tweede alinea).

'Het geografisch gebied waarop men zijn aandacht richtte, was vooral Nederland'.

. Commentaar op de derde alinea.

Wij menen deze uitspraak staande te kunnen houden, gezien het feit, dat bijna 76% van de coderingen in rubriek III betrekking hadden op 'Nederland'.

Bijna 8% was 'onbepaald/algemeen' en de overige 16% was verdeeld over verschillende landen, waarvan 'Noord-Amerika', 'West-Europa', 'Duitsland', 'België' en 'Groot-Brittannië' samen 13% voor hun rekening namen (cf. paragraaf 3.2.3.2.4). In deze paragraaf kwam ook

nog tot uiting, dat in betrekkelijk veel jaargangen ná 'Nederland' en 'onbepaald/algemeen' het meest geregeld gescoord werd door 'West-Europa', 'Noord-Amerika' en 'België'.

- Wijziging en uitbreiding van de derde alinea.

'Hoewel in artikelen de situatie op het gebied van opvoeding en onderwijs in Nederland de meeste aandacht kreeg, was er in het tijdschrift ook belangstelling voor deze situatie in andere landen; Hierbij ging het vooral om Westeuropese landen, onder welke speciaal België genoemd moet worden, en om Noord-Amerika'.

- Vierde alinea (oude derde alinea).

'Het abstractieniveau van een groot deel der artikelen kan het best worden aangeduid met 'feitelijk-actueel' en 'objecttheoretisch'.

. Commentaar op de vierde alinea.

Uit de ter beschikking staande gegevens bleek, dat de aanduidingen van het abstractieniveau der artikelen niet zo simpel konden worden afgedaan als in deze alinea gebeurde. Enige nuanceringen lijken ons dan ook nodig.

Tabel 4 (paragraaf 3.2.3.2.5) gaf reeds aan, dat behalve de beide genoemde categorieën, die respectievelijk bijna 40% en ruim 35% van de coderingen in rubriek IV* kregen, ook de categorieën 'theoretisch' en in mindere mate 'feitelijk-historisch' een rol speelden; de plaats van de twee overblijvende categorieën, 'metatheoretisch' en 'feitelijk-statistisch', was klein.

In alle jaargangen kwamen 'feitelijk-actueel' en 'object-theoretisch' zeer veel en 'theoretisch' wat minder voor. Opmerkelijk was wel, dat alle zes de abstractieniveaus in alle jaargangen vanaf de 23^e (1965) te vinden waren. Ook was er in de latere jaargangen (cf. tabel 4.1, paragraaf 3.2.3.2.5) vanaf 1963 een verschuiving merkbaar in de richting van 'theoretisch' en 'metatheoretisch'. Deze verschuiving zou iets te maken kunnen hebben met een zekere 'verwetenschappelijking' der artikelen.

. Wijziging en uitbreiding van de vierde alinea.

'Het abstractieniveau van een groot deel der artikelen kan het best worden aangeduid met 'feitelijk-actueel' en 'objecttheoretisch' zonder dat daarmee gezegd is, dat deze categorieën met uitsluiting van alle andere volstonden ter aanduiding van het abstractieniveau; in toenemende mate bleek over de 31 jaargangen de categorie 'theoretisch' van betekenis te zijn'.

- Vijfde alinea (oude vierde alinea).

'Als aspecten van of ten aanzien van de besproken werkvelden kwamen in de artikelen vooral het kind of de leerling, het doel van de (ped)agogische activiteit, de methode, de leerstof of de inhoud en de hulpmiddelen aan de orde'.

. Commentaar op de vijfde alinea.

Bij tabel 5 (paragraaf 3.2.3.2.6) werd opgemerkt, dat behalve deze 'top five' ook de 'werker' en 'opleiding van de 'werker'' samen en enige categorieën betrekking hebbend op de 'instelling' geclusterd een hoge score opleverden.

In dezelfde paragraaf werd nog medegedeeld, dat 'cliënt', 'doel' en 'methode' in een lange reeks jaargangen veel voorkwamen, op enige afstand gevolgd door 'leerstof/inhoud', 'hulpmiddelen' en 'de instelling, organisatie intern'.

Enige categorieën bleken nogal tijdgebonden te zijn, bijvoorbeeld 'hulpmiddelen' en 'interne' en 'externe organisatie van de instelling'.

. Wijziging en uitbreiding van de vijfde alinea.

'Als aspecten van of ten aanzien van de besproken werkvelden kwamen in de artikelen vooral het kind of de leerling, het doel van de (ped)agogische activiteit, de methode, de leerstof of de inhoud en de hulpmiddelen - al dan niet gecombineerd - aan de orde; enige categorieën, bijvoorbeeld de categorieën betrekking hebbend op de interne en externe schoolorganisatie, kregen in de latere jaargangen meer aandacht dan daarvoor'.

- Zesde alinea (oude vijfde alinea).

'Let men op niet- of buiten-(ped)agogische verschijnselen, dan valt het op dat dit meestal psychologische elementen waren'.

. Commentaar op de zesde alinea.

Tabel 6 (paragraaf 3.2.3.2.7) wees uit, dat 'psychologie' in de bonte reeks van niet-(ped)agogische verschijnselen het meest voorkwam, maar wanneer men een aantal 'sociale' categorieën uit de rubriek clusterde, zouden deze gezamenlijk nog iets hoger uitkomen dan 'psychologie'.

Wij constateerden hier dus een tamelijk ruime belangstelling bij de auteurs der gecodeerde artikelen voor psychologie en sociale/sociologische gezichtspunten bij de behandeling van hun onderwerpen.

Twee categorieën met scores van enige betekenis waren bovendien nog: 'internationale structuren' en 'wetenschap/wetenschapsopvatting'. De categorie 'psychologie' scoorde in alle jaargangen het hoogst, gevolgd door 'samenleving/maatschappij/sociaal in het algemeen'. In kleinere reeksen jaargangen ging dit op voor 'internationale structuren' en 'wetenschap/wetenschapsopvatting'.

De tabel 8 (paragraaf 3.2.3.3) liet zien, dat 'psychologie' als bijcategorie bij alle vijf hoofdcategorieën een plaats had gekregen. 'Samenleving/maatschappij/sociaal in het algemeen' kwam als bijcategorie bij drie hoofdcategorieën voor en 'internationale structuren' bij twee.

- . Wijziging en uitbreiding van de zesde alinea.

'Let men op niet- of buiten-(ped)agogische verschijnselen, dan valt het op, dat de auteurs der artikelen een tamelijk ruime interesse aan de dag legden voor psychologische en sociale/sociologische gezichtspunten bij de behandeling van hun onderwerpen; ook blijkt er bij hen duidelijk aanwijsbare aandacht te zijn geweest voor internationale structuren en voor wetenschap en wetenschapsopvatting in relatie tot (ped)agogische verschijnselen'.

- Zevende alinea (oude zesde).

'Veel artikelen hebben betrekking op onderwerpen en activiteiten die in verband stonden met een (ped)agogisch congres of een vergadering van (ped)agogen'.

- . Commentaar op de zevende alinea.

Van de restcategorieën kreeg volgens tabel 7 (paragraaf 3.2.3.2.8) de categorie 'i.v.m. congres/vergadering van (ped)agogen' 77% van het aantal coderingen in de restrubriek (verplicht, indien aanwezig).

Aanmerkelijk lager scoorden andere categorieën, waaronder 'i.v.m. persoon (biografisch)'.

Op de tabel 8 figureert de categorie 'i.v.m. congres/vergadering van (ped)agogen' als enige bijcategorie uit de restrubriek bij alle vijf hoofdcategorieën.

Wij menen de tekst van de zevende alinea onveranderd te moeten handhaven.

3.3. De jaargangen 32 t/m 39 van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en de jaargangen 1 t/m 3 van het tijdschrift 'Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'

3.3.1 Inleiding

In paragraaf 3.1 deelden wij mede, dat wij de jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en de jaargangen 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' op een minder arbeidsintensieve wijze hadden getracht te analyseren dan met de jaargangen 1 t/m 31 het geval was. De reden was gelegen in het feit, dat wij oorspronkelijk onze studie over het tijdschrift wilden afsluiten met het jaar 1973 omdat dit jaar een duidelijke cesuur betekende in de geschiedenis van het tijdschrift (cf. paragraaf 3.2.1). Later, toen het materiaal tot en met 1973 reeds bewerkt was, besloten wij alsnog de volgende elf jaargangen bij onze studie te betrekken. Dit bracht ons in zoverre in moeilijkheden, dat het tijdrovende coderen van de meer dan 500 artikelen van de jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en de jaargangen 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' om financiële en personele redenen niet meer haalbaar was binnen het door ons geplande tijdschema. Wij besloten toen deze jaargangen na kennisneming van de inhoud globaal te karakteriseren. Bij dit karakteriseren maakten wij wel gebruik van enige termen en aanduidingen, ontleend aan rubrieken en categorieën uit het Nijmeegs bewerkingsschema.

Teneinde dit globale beeld te verkrijgen, werd - zoveel als mogelijk was - per artikel aangeduid welk werkveld (rubriek I) op dat artikel van toepassing was, welk vak of welke vakken (rubriek II) er eventueel een rol in speelde(n), welke de geografische situering was (rubriek III) en op welk abstractieniveau dat artikel was geschreven; aspecten van (of ten aanzien van) het besproken werkveld (rubriek V), niet-pedagogische verschijnselen (rubriek VI) en de zogenaamde restcategorieën werden door ons niet of nauwelijks gebruikt.

3.3.2 De rubrieken nader bekeken

3.3.2.1 Werkvelden

Van de artikelen uit de jaargangen 32 t/m 39 en 1 t/m 3 waren er 337 waar-

van wij vrij duidelijk het werkveld konden aangeven waarop zij in *hoofdzak* betrekking hadden.

In grote lijnen ziet de verdeling over de werkvelden er als volgt uit (cf. tabel 9).

Tabel 9. Globale verdeling van 337 artikelen over werkvelden in frequenties en percentages van het totale aantal.

Werkvelden	frequentie	% van het totaal
Opvoeding	64	18.99
Onderwijs	128	37.98
Welzijnswerk	74	21.96
Vormingswerk	49	14.54
Ontwikkelingsproblematiek	22	6.52
Totaal	337	99.99

Een nadere uitwerking over de categorieën vindt men in bijlage 8 van dit deel.

- Binnen het werkveld 'opvoeding' kon worden vastgesteld, dat vooral de aspecten 'maatschappelijke opvoeding' (cat. nr. 21 uit het bewerkings-schema van het Nijmeegs project) en 'politieke opvoeding' (nr. 22) aandacht kregen. Onder 'maatschappelijke opvoeding' rekenden wij ook een dertiental artikelen over 'mondiale vorming'. 'Esthetische opvoeding' (nr. 26) was in geringe mate vertegenwoordigd.
- 'Onderwijs' bleek vertegenwoordigd met de categorieën 'onderwijs in het algemeen' (nr. 31), 'kleuteronderwijs' (nr. 33) en 'basisonderwijs' (nr. 35), die tezamen de grootste groep uitmaken, en verder met 'voortgezet onderwijs' (nr. 41) en 'middenschool' (nr. 79), 'beroepsonderwijs' (nr. 56) waarbij vooral 'lager beroepsonderwijs' (nr. 57) goed uit de verf komt, 'pedagogisch onderwijs' (nr. 66) in de betekenis van opleidingen voor onderwijsgevendens voor verschillende typen onderwijs, en ook 'onderwijsvormen gebaseerd op bijzondere principes' waarvan in het bijzonder 'Freinet' (nr. 87) genoemd moet worden.
Onder dit werkveld willen wij ook rekenen enige artikelen over 'open-schoolwerk', 'ouderparticipatie' en 'instellingen uit de verzorgingsstructuur van het onderwijs'.
- Onder 'welzijnswerk' vonden wij artikelen betrekking hebbend op: 'buurt-

- en opbouwwerk' (nr. 163), 'welzijnswerk met betrekking tot werkende jongeren' (nr. 163), 'welzijnswerk met betrekking tot gastarbeiders/etnische minderheden/vluchtelingen' (nr. 168) en 'schoolmaatschappelijk werk' (nr. 173). Categorie nr. 168 scoorde het hoogst.
- 'Vormingswerk' had in een aantal artikelen betrekking op jongeren, in andere op volwassenen; wij brachten ze onder in de categorieën nrs. 191 en 192.
- De aanduiding 'ontwikkelingsproblematiek' in tabel 9 komt in het Nijmeegs bewerkingsschema niet voor. Wij kozen deze term ter aanduiding van het werkveld dat betrekking heeft op activiteiten aangaande problemen van ontwikkelingslanden: sociaal-economisch, politiek, agrarisch, sociaal-hygiënisch, medisch, onderwijskundig etc. Tenminste 22 artikelen hadden min of meer rechtstreeks betrekking op dergelijke problemen. Vele van deze artikelen kunnen gerelateerd worden aan 'mondiale vorming'.
- Onder de hierboven genoemde werkvelden hebben wij 36 artikelen over het werk van pressie- of actiegroepen niet ondergebracht. Ze hebben betrekking op doelstellingen en/of activiteiten van werkgroepen die zich onder meer bezighielden met vrouwenemancipatie, meisjes in onderwijs en opleiding, het werk in ontwikkelingslanden etc. Eveneens niet ondergebracht zijn 18 artikelen in de jgg. 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' die verschenen in de rubriek 'Loek'. Het zijn kritisch-satirische bijdragen van de vaste medewerker Loek Zonneveld.

3.3.2.2 Onderwijsvakken

- In diverse artikelen komen onderwijsvakken aan de orde. Wij signaleerden 'Nederlands' (cat. nrs. 202, 205, 241) in vrijwel alle elf jaargangen; 'aardrijkskunde' (nr. 212), vooral in de jgg. 37 t/m 39 (1978 t/m 1980); 'geschiedenis' (nr. 213), vooral in jg. 35 (1976-1977); 'economie' (nr. 216), vooral in de jgg. 33 t/m 37 (1974-1979); 'natuurkunde' (nr. 222), verspreid over enige jaargangen en 'de creatieve vakken tezamen (actief)' (nr. 254) speciaal in jg. 32 (1973-1974).
- Onder deze rubriek noemt het Nijmeegs bewerkingsschema ook 'project-onderwijs' (nr. 259), hoewel men zich kan afvragen of het hier ook thuis hoort. Gegeven echter het feit, dat het in het schema in rubriek II is geplaatst, maken we er hier enige opmerkingen over. Categorie nr. 259 komt in alle jaargangen 32 t/m 39 en 1 t/m 3 tenminste zeven keer voor. Soms zijn deze artikelen beschouwingen over projectonderwijs, soms

ook zijn het verslagen van projecten met een uitgesproken praktijkkarakter.

- Tenslotte noemen wij hier nog cat. nr. 260 ('stages/praktijk'), die in verschillende jaargangen onderwerp in een artikel waren.

3.3.2.3 Geografische Indeling/situering

In de artikelen van de elf hier besproken jaargangen was wederom 'Nederland' (nr. 262) de veruit meest voorkomende categorie. Landen in West- en Oost-Europa zijn zelden plaats van handeling; niet-Europese landen daarentegen komen als zodanig per jaargang gemiddeld drie tot vier keer voor. Samenhang van dit gegeven met de in paragraaf 3.3.2.1 genoemde belangstelling voor 'ontwikkelingsproblematiek' is duidelijk aanwezig.

3.3.2.4 Abstractieniveaus

Bij lezing van een groot aantal artikelen van de jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing' en 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' kregen wij de indruk, dat de percentuele verdeling van categorieën uit deze rubriek voor deze artikelen overeenkomt met de verdeling die wij vonden voor de jaargangen 1963-1972 (cf. paragraaf 3.2.3.2.5, tabel 4.1).

De meest voorkomende categorieën zijn zeker: 'feitelijk-actueel' (nr. 276) en 'objecttheoretisch' (nr. 278).

Waarschijnlijk zal bij nauwkeurige codering van grotere aantallen artikelen uit de jaargangen 32 t/m 39 en 1 t/m 3 blijken, dat de categorie 'theoretisch' (nr. 279) in verhouding tot de jaargangen 22 t/m 31 percentueel iets zal zijn teruggelopen; dit geldt ook voor de categorie 'metatheoretisch' (nr. 280).

3.3.2.5 Aspecten van het besproken werkveld

Hoewel deze rubriek door ons bij de globale 'screening' van de jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing' en 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' nauwelijks een rol speelde, kregen wij de indruk, dat ten opzichte van de jaargangen 1 t/m 31 weinig verschuivingen in categorieën en percentages van coderingen zullen optreden.

3.3.2.6 Niet-pedagogische verschijnselen

Bij nauwkeurige codering van de artikelen in de jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing' en 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' zullen waarschijnlijk enige in tabel 5 (paragraaf 3.2.3.2.6) genoemde categorieën hoger scoren, bijvoorbeeld: 'belangengroepen' (nr. 373), 'politiek' (nr. 354) en

'overheid/staat' (nr. 379). Wij verwachten, dat dan bijvoorbeeld de volgende categorieën in de tabel een plaats zullen krijgen: 'niet-westerse culturen' (nr. 346), 'arbeid/arbeidsmarkt' (nr. 350), 'kapitaal/winstoogmerk' (nr. 351), 'inkomen/inkomensverhoudingen/welvaart' (nr. 353), 'ideologie' (nr. 357), 'socialisme' (nr. 359).

3.3.2.7 Restcategorieën

Van de zogenaamde 'restcategorieën' (cf. paragraaf 3.2.3.2.8) kan nog worden gemeld, dat van de in onze beschouwing genoemde artikelen van de jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing' en 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' tenminste elf betrekking hadden op een 'congres/vergadering van (ped)agogen' (categorie nr. 380).

3.3.3 Een globaal beeld van de jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'

Op grond van de gegevens uit paragraaf 3.3.2 is het nu mogelijk een globaal beeld van het tijdschrift over de jaargangen sinds 1973 te geven. Aan het eind van hoofdstuk 4 brengen wij het samen met dat van de jaargangen 1 t/m 31.

Wij komen tot de volgende karakteristiek:

- *'De jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' (1974 t/m 1980) en de jaargangen 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' (1981 t/m 1983) zijn volgens de titel van het tijdschrift gericht op 'Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'. Nog sterker dan in de jaargangen 1 t/m 31 ligt de nadruk op vernieuwing van onderwijs, in het bijzonder van de onderwijspraktijk. Bovendien is het tijdschrift gericht op maatschappijverandering in de richting van een socialistische samenleving. Daarin onderscheidt het zich duidelijk van de jaargangen uit de voorafgaande periode.*
- *Van de werkvelden zijn die op het gebied van onderwijs wederom het sterkst vertegenwoordigd. De verdeling doet sterk aan die van de jaargangen 1 t/m 31 denken, maar de belangstelling voor 'beroepsonderwijs' blijkt gestegen en ook topics als 'open-schoolwerk' en 'Freinet' komen duidelijker naar voren.*
Binnen de werkvelden op het gebied van opvoeding blijken 'maatschappelijke opvoeding', politieke opvoeding' en 'mondiale opvoeding' rela-

tief hoge ogen te gooien.

Meer dan in de jaargangen 1 t/m 31 treden categorieën op het gebied van welzijnswerk en vormingswerk naar voren en er blijkt veel aandacht te zijn geschonken aan problemen van ontwikkelingslanden en aan werk van pressie- en actiegroepen op verschillende gebieden van opvoeding, onderwijs, vorming en welzijnswerk.

- In de tijdschriftartikelen komen diverse onderwijsvakken expliciet naar voren, in het bijzonder 'Nederlands', 'aardrijkskunde', 'geschiedenis', 'economie', 'natuurkunde' en - in mindere mate dan in de 31 voorgaande jaargangen - de zogenaamde 'creatieve vakken'.

Opmerkelijk is de bijzonder grote plaats die werd ingeruimd voor projecten en projectonderwijs als middel tot vernieuwing van onderwijs en tot persoonlijke en maatschappelijke bewustwording van leerlingen.

- Het geografisch gebied waarop men zijn aandacht richtte, was vooral Nederland, maar daarnaast blijken vooral niet-Europese landen in de belangstelling te hebben gestaan (cf. de aandacht voor ontwikkelingslanden).
- Het abstractieniveau van een groot deel der artikelen kan het best worden aangeduid met 'feitelijk-actueel' en 'objecttheoretisch' zonder dat daarmee gezegd is, dat deze categorieën met uitsluiting van alle andere volstonden ter aanduiding van het abstractieniveau. De categorie 'theoretisch' lijkt iets minder duidelijk op te treden dan de latere jaargangen van de 31 voorgaande jaargangen.
- De aspecten van de besproken werkvelden die als typerend voor de jaargangen 1 t/m 31 werden genoemd, zijn dat waarschijnlijk in ongeveer dezelfde mate voor de jaargangen 32 t/m 39 en 1 t/m 3 van respectievelijk 'Vernieuwing' en 'Over Vernieuwing'.
- De indruk bestaat, dat bij de bonte reeks van niet-pedagogische verschijnselen verschuivingen zijn opgetreden ten opzichte van de jaargangen 1 t/m 31, bijvoorbeeld ten gunste van categorieën als: 'belangengroepen', 'politiek', 'overheid/staat' en dat andere categorieën een rol zijn gaan spelen, bijvoorbeeld: 'niet-westerse culturen', 'arbeid/arbeidsmarkt', 'socialisme'.
- Ook in de jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing' en 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' zijn duidelijk artikelen aanwijsbaar die verband houden met een (ped)agogisch congres of een vergadering van (ped)agogen, hoewel dit aantal aanmerkelijk minder is dan in de jaargangen 1 t/m 31.

4. Auteurs en thema's in het tijdschrift

4.1 Opmerkingen vooraf

In dit hoofdstuk bespreken wij achtereenvolgens:

- het aandeel van redacteuren (-auteurs) en andere auteurs in het tijdschrift gedurende de periode 1938 t/m 1983;
- de thema's die al dan niet met enige nadruk in deze periode in het tijdschrift naar voren werden gebracht.

Wanneer wij hier het woord 'nadruk' gebruiken dan bedoelen wij daarmee, dat er bepaalde themata zijn, die in daaraan gewijde nummers of reeksen bijzondere aandacht kregen in verband met hun actualiteit, hun informatieve waarde en/of hun functie voor de meningsvorming van de lezer. Het gezicht van een tijdschrift wordt behalve door zijn uiterlijke verschijningsvorm in nog belangrijker mate bepaald door zijn inhoud. De inhoud is voorwerp van aanhoudende zorg van de redactie, die soms autonoom is binnen een concept dat door haarzelf of door een bepaalde traditie bepaald wordt, soms ook gebonden is aan de doelstellingen van een bepaalde instelling of vereniging. Dit laatste was en is bij het tijdschrift 'Vernieuwing' het geval: de autonomie van de redactie was door de jaren heen in wisselende mate beperkt door de min of meer sterke banden met de W.V.O. De uitgever had vele jaren lang zitting in de C.W.G. en de vergaderingen van de C.W.G. werden en worden bijgewoond door personen uit de redactie.

In de jaren '70 (cf. paragraaf 2.2 van dit deel) werden de nauwe banden met de W.V.O. door sommigen als knellend ervaren en eiste men, dat de redactie van het tijdschrift een autonome werkgroep binnen de W.V.O. zou zijn. Wij haalden dit aan om duidelijk te maken, dat de redactie van het tijdschrift in haar beleid vele jaren lang op het kompas van de W.V.O. voer. In de jaren '70 kwam daar slechts gradueel enige verandering in. Het tijdschrift verzorgde niet alleen een deel van de berichtgeving van de C.W.G. en de W.V.O. naar leden en belangstellenden toe, maar bood in zijn kolommen ook ruimte aan allerlei auteurs die ideeën, plannen, voorstellen en ervaringen op het brede terrein van de vernieuwing van opvoeding, onderwijs en maatschappij hadden te melden; dikwijls in relatie tot W.V.O.-activiteiten, ook wel in betrekking tot ontwikkelingen op internationaal vlak of binnen organisaties of instellingen die zich vanuit

een bepaalde richting met vernieuwing bezighielden.

De personen die met hun artikelen bijdragen leverden aan het tijdschrift vallen in grote lijnen uiteen in twee groepen:

- zij die nauw bij de redactie en/of bij de W.V.O. betrokken waren;
- zij die uit anderen hoofde een publicatie aanboden:
  - . personen afkomstig uit groeperingen van vernieuwers die met de W.V.O. gelieerd waren;
  - . andere in vernieuwing geïnteresseerden.

Uiteraard waren er ook critici, mensen die op enigerlei wijze een andere stem lieten horen dan die van de 'gezetten' vernieuwers. Vooral in de beginjaren '70 worden nogal wat van deze geluiden gehoord.

Opmerkelijk is het grote aantal auteurs dat in de loop der jaren slechts één artikel bijdroeg, althans van wie wij in ons bestand maar één artikel hebben aangetroffen. Zij vormen tezamen ruim 70% van alle schrijvers die in ons kaartstelsel voorkomen. De 30% die met meer dan één artikel in ons stelsel aanwezig zijn, leverden tezamen 68% van het aantal artikelen. Van deze 68% was 26% afkomstig van redactieleden of -medewerkers en 42% van anderen.

In de volgende paragrafen gaan wij hier nog wat genuanceerder op in, alsook op de thema's die in het tijdschrift door de jaren heen zijn besproken; wij doen dat aan de hand van in het tijdschrift voorkomende themanummers en thematische reeksen en bovendien door een bij hoofdstuk 3 aansluitende beschouwing over terugkerende themata.

4.2 Auteurs

4.2.1 Auteurs uit de redactionele kring

In tabel 10 zijn enige cijfers bijeengebracht die betrekking hebben op het numerieke aandeel van de 95 personen of groepen die in de loop van 42 door ons bestudeerde jaargangen deel hebben uitgemaakt van de redactie. Hierbij dient te worden aangemerkt, dat enigen van hen in jaargang 26 (1967-1968) als vast medewerker zijn aangeduid (cf. bijlage 3A bij deel IV), maar daarna niet meer als zodanig worden genoemd. Bij onze berekeningen in kolom 4 van tabel 10 is voor deze medewerkers alléén de 26e jaargang meegerekend. De vraagtekens achter cijfers in kolom 4 geven aan, dat wij bij de betreffende redactieleden het aantal jaren werkzaamheid in de redactie aan de hand van beschikbare gegevens wel konden benaderen, maar niet nauwkeurig konden bepalen.

In de tabel zijn vier dubbele kolommen opgenomen, waarvan de linkse steeds betrekking heeft op de 31 jaargangen van 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' (V.O.O.) en de rechtse op de 11 jaargangen van 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' (V.O.O.M.) en van 'Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' (O.V.) tezamen.

kolom 1 geeft aan welke aantallen artikelen per redactielid voorkomen;

kolom 2 geeft weer hoeveel redactieleden de in kolom 1 genoemde aantallen artikelen bijdroegen;

kolom 3 noemt de producten van de getallen van kolom 1 en 2;

kolom 4 duidt het aantal jaren aan, dat de redactieleden met respectievelijk 0, 1, 2...artikelen in de redactie werkzaam waren.

Tabel 10. Aantallen door redactieleden of in de redactie vertegenwoordigde groepen geschreven artikelen: jgg. 1 t/m 31 (V.O.O.); jgg. 32 t/m 39 (V.O.O.M.) en jgg. 1 t/m 3 (O.V.)

1		2		3		4	
Voorkomende aantallen artikelen per redactielid of groep		Aantallen redactieleden of groepen met scores uit kolom 1		Aantallen artikelen van in kolom 2 aangeduide personen of groepen		Gemiddeld aantal jaren werkzaam in de redactie	
jgg 1 t/m 31 V O O	32 t/m 39 (O) V O O M	1 t/m 31 V O O	32 t/m 39 (O) V O O M	1 t/m 31 V O O	32 t/m 39 (O) V O O M	1 t/m 31 V O O	32 t/m 39 (O) V O O M
0	0	11	2	0	0	1 9	2 0
1	1	7	8	7	8	2 7	2 6
2	2	6	2	12	4	3 5	2 3
3	3	5	4	15	12	3 0	2 6
4	4	3	2	12	8	2 3	3 0
5	5	6	3	30	15	2 7	4 0
6	6	3	3	18	18	3 0	3 0
7	7	3	2	21	14	3 0	1 0
8	8	1	1	8	8	5 0	3 0?
9	10	2	1	18	10	4 5	3 0
11	11	3	1	33	11	4 0	2 0
12	13	2	1	24	13	6 0	3 0
23	14	1	1	23	14	1 0	2 0
28	16	1	1	28	16	9 0	3 0
36	20	1	1	36	20	12 0	10 0
56	22	1	1	56	22	10 0	10 0
	51		1		51		8 0?
Totaal		56	35	341	244		

Gemiddeld aantal artikelen per redactielid V.O.O. = 6.1

Gemiddeld aantal artikelen idem (O.)V.O.O.M. = 7.0

Gemiddeld aantal artikelen per redactielid met weglating van scores ≥ 20 : bij V.O.O. = 3.8

idem : bij (O.)V.O.O.M. = 4.7

Bij de tabel komen resp. elf en twee redactieleden voor die niet met artikelen in ons bestand voorkomen. Dit wil niet zeggen, dat ze geen artikelen schreven; verschillende van hen verzorgden in het tijdschrift rubrieken

die aanleiding gaven tot het verstrekken van korte mededelingen of een beknopte informatie.

De auteur die met 23 artikelen en één jaar redactielidmaatschap in de tabel voorkomt, is dr. L. van Gelder die tijdens de 26e jaargang als redactiewerker stond aangeduid, maar die als voorzitter van de C.W.G. tal van kleinere en grotere publicaties via het tijdschrift in het licht gaf. Wij benadrukken naar aanleiding hiervan nog eens, dat wij van de redactieleden alle artikelen meetelden die zij bijdroegen, ook als niet-redacteur.

Vraagtekens in het rechtse deel van kolom 4 duiden aan, dat wij van de betrokkene het aantal jaren redactielidmaatschap niet precies konden vaststellen.

In kolom 4 van tabel 10 is een lichte tendens merkbaar die erop kan wijzen, dat langere redactiewerkzaamheid ook resulteerde in grotere aantallen artikelen; deze tendens is duidelijker in de linkse dan in de rechtse kolom. Opmerkelijk is verder, dat de gemiddelde aantallen artikelen per redactielid van V.O.O. en van V.O.O.M. en O.V. niet ver uiteenlopen. Dit gaat meer op wanneer men kijkt naar de hele groep van de redactieleden dan wanneer men de hele groep minus degenen die 20 of meer artikelen publiceerden in ogenschouw neemt. In beide gevallen komen de redactieleden van V.O.O.M. en O.V. samen iets gunstiger uit. Elimineert men ook nog de auteurs met de score = 0, dan gaat het voordeel in lichte mate over naar de V.O.O.-redactieleden.

Tussen V.O.O. enerzijds en V.O.O.M. en O.V. anderzijds is nog wel het volgende verschil interessant: 56 redactieleden van V.O.O. produceerden samen 341 van totaal 1746 (gecodeerde artikelen), dat is bijna 20%; 38 redactieleden van V.O.O.M. en O.V. leverden in samenwerking met anderen 251 van totaal 514 artikelen, dat is ruim 50%. Het aandeel van de redacties in de inhoud van de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.M. en de jaargangen 1 t/m 3 van O.V. is dus omstreeks 2½ keer zo groot als dat van de redactie die verantwoordelijk was voor de 31 jaargangen van V.O.O. Een conclusie hierbij kan zijn, dat de auteurs-redacteur van V.O.O.M. en O.V. duidelijker in hun tijdschrift present waren dan die van V.O.O.

Overziet men in het kaartregister de onderwerpen die bij de auteurs uit de redactionele kring voorkomen, dan wordt wederom duidelijk, dat deze voornamelijk betrekking hebben op onderwijs en onderwijsvernieuwing, hoewel men in V.O.O. ook onderwerpen aantreft als kinderverzorging en -opvoeding, gezinsopvoeding, voorlichting van ouders, kleuterdagverblijven,

zorg voor gehandicapte kinderen en in V.O.O.M. en O.V. diverse vormen van buurt- en opbouwwerk, welzijnswerk en ontwikkelingswerk, problematiek van werkende en werkloze jongeren etc.

Verschillende auteurs vertegenwoordigen bepaalde richtingen in de vernieuwing van opvoeding en onderwijs: Fröbel, Montessori, Dalton, Jenaplan en na 1973 bijvoorbeeld Freinet. Zij die publiceren over onderwijs brengen vele aspecten van kleuter-, lager, buitengewoon en voortgezet onderwijs ter sprake; In de laatste elf jaargangen ook beroepsonderwijs, beroepsbegeleidend onderwijs, onderwijs aan volwassenen en onderwijs aan culturele minderheden. Men heeft aandacht voor de macrostructurele aspecten van het onderwijs, maar meer nog voor aspecten van meso- en microstructurele aard.

4.2.2 Andere auteurs

Onder 'andere' auteurs verstaan wij degenen die in het tijdschrift publiceerden zonder dat zij lid waren van de redactie. Een onderscheid tussen auteurs uit de redactionele kring en andere is in dit opzicht discutabel, dat auteurs die nog geen of niet meer lid van de redactie waren eigenlijk ook tot de groep der 'andere' moeten worden gerekend. Wij hebben gekozen voor dit onderscheid, omdat sommige redactieleden, ook als zij geen deel meer uitmaakten van de tijdschriftleiding, toch dicht bij het tijdschrift stonden als lid van de C.W.G. van de W.V.O. of anderszins.

van de 'andere' auteurs zijn er verschillende geweest, die met een zekere regelmaat in het tijdschrift publiceerden. Deze auteurs hebben samen met de redactie in sterke mate het gezicht van het tijdschrift bepaald. Hierbij speelt de kwaliteit van artikelen weliswaar een grotere rol dan de kwantiteit, maar toch kozen we in verband met de term 'zekere regelmaat' voor het aantal.

Wanneer wij dit aantal op vijf of meer stellen, dan komen wij tot het volgende overzicht (zie tabel 11).

Opmerkelijk is, dat in de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O. 24 redactieleden meer dan vijf (gecodeerde) artikelen bijdroegen tegen 42 andere auteurs, terwijl dat voor de jaargangen 32 t/m 3 van (O.)V.O.O.M. 16 tegen 4 was. Het laatste zal wel samenhangen met het grote aandeel van de redactieleden van (O.)V.O.O.M. in het totale aantal artikelen van deze jaargangen. Een voor alle jaargangen van V.O.O. en (O.)V.O.O.M. geldende conclusie mag zijn, dat onder de auteurs die met een bepaalde frequentie (≥ 5) publiceerden, de personen die deel hebben uitgemaakt van de redacties een

relatief groot deel voor hun rekening hebben genomen. Dit laatste is in sterker mate van toepassing op de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.M. en 1 t/m 3 van O.V. dan op de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O.

Tabel 11. Aantallen door niet-redactieleden geschreven artikelen: jgg. 1 t/m 31 (V.O.O.); jgg. 32 t/m 39 (V.O.O.M.) en jgg 1 t/m 3 (O.V.).

1		2		3	
Aantal artikelen per auteur		Aantal auteurs met in 1 genoemde aantal artikelen		Aantal artikelen van de in 2 aangeduide auteurs	
jgg. 1 t/m 31 V.O.O.	32 t/m 3 (O.)V.O.O.M.	1 t/m 31 V.O.O.	32 t/m 3 (O.)V.O.O.M.	1 t/m 31 V.O.O.	32 t/m 3 (O.)V.O.O.M.
5	5	13	1	65	5
6	-	4	-	24	-
7	7	8	2	56	14
8	-	3	-	24	-
9	-	4	-	36	-
10	-	4	-	40	-
11	-	1	-	11	-
12	-	1	-	12	-
14	-	1	-	14	-
16	-	1	-	16	-
18	-	1	-	18	-
20	-	1	-	20	-
21	21	-	1	-	21
Totaal		42	4	336	40

De onderwerpen die de 'andere' auteurs bespraken, wijken niet sterk af van die van de redactieleden.

In bijlage 9A en 9B van dit deel geven wij een overzicht van respectievelijk 66 auteurs van vijf of meer bijdragen in de jaargangen van V.O.O. en van 20 auteurs van vijf of meer bijdragen in de jaargangen van V.O.O.M. en O.V. In beide overzichten is duidelijk aangegeven tijdens welke jaargangen deze personen hun bijdragen leverden en zij (eventueel) deel uitmaakten van de redactie.

4.3 Thematische nummers, thematische reeksen, terugkerende themata

4.3.1 Inleiding

In paragraaf 4.3 van dit deel bespraken wij achtereenvolgens thematische nummers, thematische reeksen van artikelen en regelmatig in het tijdschrift terugkerende themata die niet gebonden zijn aan een bepaald nummer of die in een reeks van artikelen door verschillende nummers een zijn gepland.

- Onder de thematische nummers of themanummers rekenen wij alle nummers, met inbegrip van jubileum- en herdenkingsnummers, die geheel of groten-

deels gewijd zijn aan bepaalde, duidelijk omschreven onderwerpen uit het brede gebied van opvoeding en onderwijs.

- Thematische reeksen definiëren wij als reeksen artikelen die gewijd zijn aan een bepaald onderwerp op het gebied van opvoeding en onderwijs en die in een reeks achtereenvolgende nummers van een jaargang met een zekere regelmaat voorkomen. Een dergelijke reeks zal in vele gevallen door de redactie zijn gepland.

Deze planning is duidelijk aanwezig, wanneer mag worden aangenomen dat tevoren bepaalde personen werden verzocht over het onderwerp of over een aspect ervan een bijdrage te leveren; zij is minder duidelijk, wanneer aan lezers gevraagd werd op een bepaald artikel te reageren, zodat er een reeks artikelen ontstond die door de band van re- en dupliek zijn verbonden.

Ook aan het laatste type thematische reeks zullen wij aandacht besteden.

- Regelmatig terugkerende ('reguliere') themata zijn er in het tijdschrift vele. De naam van het tijdschrift getrouw is 'vernieuwing' zo'n thema. Deze aanduiding is echter zo vaag, dat wij een dergelijk thema alleen in concreter vorm nader willen beschouwen.

Een thema als 'brugklasproblematiek' daarentegen is, ondanks het feit dat de bedoelde problematiek veelomvattend kan worden genoemd, voldoende concreet omdat zij duidelijk localiseerbaar is in de structuur van het voortgezet onderwijs, zoals dat gestalte heeft gekregen krachtens de Mammoetwet en omdat er leerlingen bij betrokken zijn over wie in grote lijnen al een aantal dingen bekend zijn,

Men mag aannemen, dat thematische nummers, thematische reeksen en terugkerende themata uitdrukking zijn van het streven van een redactie om in overeenstemming met de doelstellingen van een tijdschrift de publicatie van bepaalde standpunten, ontwikkelingen en verworvenheden te bevorderen en/of zelf ter hand te nemen en een op de doelgroep van het tijdschrift gerichte informatiestroom op gang te houden. In deze stroom kunnen thematische nummers en thematische reeksen gezien worden als extra impulsen tot meningsvorming en discussie of, om in de beeldspraak te blijven, als stroomversnellingen, en de steeds terugkerende themata als de bedding met al haar vormen en afwisselingen, waardoor de stroom zich normaal voortbeweegt.

4.3.2 Thematische nummers

Hoewel vanaf het begin van de uitgave van het tijdschrift thematische nummers zijn verschenen vindt men voor het eerst in jaargang 10, nr. 86 (1951-1952) een duidelijke redactionele uitspraak over dit type nummers. Het septembernummer van deze jaargang verschijnt in een nieuw jasje en in haar 'Ten geleide' (pp. 1-3) deelt de redactie mede, dat zij de doelstelling van het tijdschrift als volgt denkt te concretiseren (pp. 2-3):

'Elk nummer wordt gecentreerd om een belangwekkend pedagogisch onderwerp. Beoordelingen zal dit centrale onderwerp zijn:

- 1. de algemene problemen van een bepaald niveau van het onderwijs, bijv. kleuteronderwijs, technisch onderwijs, enz.*
- 2. een pedagogisch probleem als: expressie, didactiek van een vak, kinderlectuur, enz.*
- 3. een organisatorisch probleem, bijv. de aansluiting van lager en middelbaar onderwijs, de verlenging van de leerplicht enz.*
- 4. een grote figuur, de grote lijn in een vernieuwingsbeweging of het pedagogisch leven, bijv. Freinet, Steiner, Montessori enz.*

De uitwerking van elk onderwerp zien we als volgt: de grondslagen worden thematisch-pedagogisch en psychologisch onderzocht, terwijl andere bijdragen telkens berekend zullen zijn op directe bruikbaarheid in de praktijk van opvoeding en onderwijs. Wat we vóór alles willen vermijden is: half-practische bijdragen, die tevens willen theoretiseren, of pseudo-wetenschappelijke uiteenzettingen, met onbruikbare praktische aanwijzingen.

Wij hopen in ruime kring op medewerking te mogen rekenen en houden ons voor alle suggesties aanbevolen.

Principieel zullen wij ons bij de behandeling van elk onderwerp niet tot één visie beperken, doch wij wensen het mogelijke te doen om divergerende meningen aan elkaar te toetsen. Wij ontwijken de discussie niet, maar wensen deze veeleer uit te lokken in een opbouwende atmosfeer'.

Wel vermeldt de redactie, dat zij dit alles nastreeft en dat naast het centrale onderwerp in elk nummer een ruimte voorbehouden zal worden voor bijdragen van onvoorzien actueel belang, voor kroniek, mededelingen, boekbesprekingen en tijdschriftenspiegel en dat de samenwerkende verenigingen elk een bijblad zullen uitgeven, maar zij voegt eraan toe dat zij met de organisatie van dit alles nog lang niet klaar is en dat zij tijd nodig

heeft om geleidelijk een en ander in toepassing te brengen.

Deze goede voornemens wist de redactie gedurende een aantal jaargangen in daden om te zetten, en met wat inzinkingen gedurende tien à twaalf jaar te continueren (1951-1963). In de bijlagen 10A en 10B van dit deel zijn de onderwerpen van alle thematische nummers in de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O. (10A) en 32 t/m 39 van V.O.O.M. en 1 t/m 3 van O.V. (10B) trefwoordgewijs opgenomen.

In deze overzichten is onderscheid gemaakt tussen de rubriek:

1. jubileum- en herdenkingsnummers;
2. nummers in verband met conferenties;
3. nummers over andere onderwerpen.

In 10A treft men in totaal 57 en in 10B 18 thematische nummers aan; voor de periode tussen 1938 en 1973 betekent dit 1.8 per jaargang en voor het tijdvak tussen 1973 en 1984 tellen wij 1.6 per jaargang. Voor beide periodes lopen deze cijfers dus niet veel uiteen.

De wat hogere score in overzicht 10A wordt veroorzaakt door het relatief grote aantal thematische nummers per jaargang in de periode tussen 1951 en 1963, waarin gemiddeld 3.3 thema-nummers per jaar verschenen. Kijkt men naar het aantal artikelen per themanummer, dan ziet men -gelet op enkele nummers - uiteenlopende cijfers tussen 1 en 15, en - ook gelet op dubbelnummers - tussen 1 en 27.

De 57 thematische nummers in de jaargangen 1 t/m 31 tellen samen 443 artikelen (gemiddeld 7.8 per nummer); de 19 thematische nummers in de elf andere jaargangen bevatten 107 artikelen (5.6 per nummer).

In de jaargangen 1 t/m 31 komen drie dubbelnummers voor en een 'driedubbel' nummer; de andere jaargangen hebben vier dubbelnummers; in de jaargangen 1 t/m 31 verschenen voorts drie keer in eenzelfde jaargang twee nummers die gewijd waren aan hetzelfde thema.

In de bijlagen 10A en 10B zijn de thema's zo kort mogelijk trefwoordgewijs aangegeven, bijvoorbeeld 'Kweekschoolwet' in plaats van 'De mogelijkheden binnen de nieuwe Kweekschoolwet'.

Binnen de groep van jubileum- en herdenkingsnummers in 10A zijn er drie gewijd aan Kees Boeke en één aan respectievelijk Cor Bruijn, Jan Ligthart, de Vrije Scholen, de W.V.O., de W.V.O.-Werkgroep Wiskunde en de 'Werk-schuit'.

In 10B worden geen jubileum- en herdenkingsnummers aangetroffen. In 10A vindt men in totaal vier nummers die betrekking hebben op N.E.F.-congres-

sen (Utrecht en Askov) en elf over W.V.O.-conferenties, met onderwerpen variërend van 'Kind en wereld in het basisonderwijs' tot 'Vernieuwing van M.O. en V.H.O.'.

In 10B zijn onder het kopje 'In verband met conferenties' drie nummers te vinden, die respectievelijk tot onderwerp hebben: 'Alternatieve Technologie in het Onderwijs', 'Suriname, ver land dichtbij' en 'W.V.O.-Konferentie Mondiale Vorming in Actie'.

In 10A treft men onder de rubriek 'Andere nummers' 26 onderwerpen aan, van 'Brugklasproblematiek' tot 'Vernieuwingsscholen'.

In 10B vindt men 15 titels: van 'Kinderkultuur' tot 'Ontmoeting met de ander/Wereldoriëntatie'.

In 10A komen in alle drie de rubrieken onderwerpen voor die samenhangen met kunstzinnige vorming en met de didactiek van de exacte vakken; buiten de rubriek jubilea en herdenkingen zijn in beide andere rubrieken aanwezig: 'Leermiddelen' en 'Opleiding van onderwijsgeevenden/Lerarenopleiding'.

In 10B komt in de rubrieken 2 en 3 enige malen het onderwerp 'Mondiale vorming' voor.

Vergelijkt men de onderwerpen in de bijlagen 10A en 10B op gemeenschappelijkheid, dan vindt men die enigermate in 'Internationale verstandhouding in opvoeding en onderwijs' (10A) en 'Mondiale vorming' (10B), in 'Jeugdbibliotheken/jeugdlektuur' (10A) en 'Jeugdmedia/kinderkultuur' (10B) en in 'Vernieuwingsproblemen(tijdschrift)' (10A) en 'Vernieuwing ('Het rode boekje...')' (10B).

Het bijwoord 'enigermate' is hier wel op zijn plaats, omdat de standpunten van de auteurs van genoemde themanummers uit 10A en 10B nogal uiteenlopend konden zijn, bijvoorbeeld internationale verstandhouding in de jaren '50 was sterk gericht op wereldburgerschap en vreedzame coëxistentie ('One world or none'); mondiale vorming in de jaren '70 had veel meer exponenten van betrokkenheid bij onvrijheid, honger en onderdrukking in de wereld en bij de strijd voor een menswaardig bestaan en een rechtvaardiger verdeling van materiële en immateriële middelen.

Een meer op de inhoud gerichte bespreking van de themanummers zou voor de gehele groep een genuanceerder beeld te zien geven dan de woorden die wij er in deze paragraaf aan hebben gewijd.

4.3.3 Thematische reeksen

Thematische reeksen hebben wij in paragraaf 4.3.1 gedefinieerd als reeksen

artikelen die gewijd zijn aan een bepaald onderwerp en die in een aantal achtereenvolgende nummers van één of meer jaargangen met een zekere regemaat voorkomen.

Dergelijke reeksen kunnen hun ontstaan danken aan initiatieven van auteurs en/of redactie. In het laatste geval zal de redactie soms vanuit haar eigen beleidslijn onderwerpen kiezen en zal zij op één van haar leden een dergelijke reeks inleiden en ook wel begeleiden en uitleiden.

Soms ook zal zij een bepaalde auteur of iemand uit haar midden verzoeken een vaste rubriek te verzorgen, waarin informatieve of kritische beschouwingen over actuele onderwerpen een plaats krijgen.

Enkele malen zullen reeksen min of meer spontaan ontstaan, doordat een bijdrage van een auteur reacties en commentaren van anderen uitlokt en er via het spel van re- en dupliek een samenhangende artikelenreeks gaat groeien.

Wij noemen van deze verschillende typen enige voorbeelden. Een typerende reeks artikelen, waarin twee auteurs duidelijk de hand hadden, werd in jg. 8 (1949-1950) gepubliceerd door Ab Meilink en David Ruting onder de titel 'Het jaar rond'. Zij reikten daarin ideeën aan voor geïntegreerde lessen biologie en handenarbeid. Een dergelijke reeks, maar nu met informatie over de opzet van projectonderwijs, gaven Theo Jansen en Anne-Ruth van Kammen in de jaargangen 33 t/m 36 (1974-1977) onder de titel: 'Projektonderwijs. Afleren en aanleren'.

Een zeer duidelijke hand van de redactie zien wij bijvoorbeeld in de reeksen over: 'Huiswerk maken' in jg. 18 (1959-1960), 'Weerstand tegen onderwijsvernieuwing' in jg. 22 (1963-1964) en '(Wetenschappelijke)'didactiek' in jg. 24 (1965-1966).

Min of meer kritische rubrieken, waarin opinies en/of reacties werden geuit, zijn: 'Onderwijsvernieuwing. Nu!' in de jaargangen 4 t/m 7 (1945-1949), 'Over kritiek gesproken' in jg. 37 (1978-1979) en 'Loek' in de jaargangen 1 t/m 3 van O.V. (1981 t/m 1983).

Tenslotte geven wij nog twee voorbeelden van reeksen die te danken zijn aan reacties op artikelen. Het eerste betreft zeven replieken en twee duplieken bij een artikel over 'Nieuwe organen in het belang van onze onderwijsorganisatie', dat dr. P.J. Bouman in jg. 2 (1939-1940) publiceerde en het tweede wordt gevormd door het artikel 'De school van de hopelijk nabije toekomst', waarin Kees van Baalen het standpunt van kritische leraren en meer in het bijzonder zijn eigen zienswijze ten aanzien van de

school verwoordt (jg. 29, 1970-1971) en de re- en dupliek daarbij. Sommige reeksen die door één persoon zijn samengesteld, zou men ook kunnen aanduiden als vervolgartikelen: bijvoorbeeld de uit vier artikelen bestaande series over 'Buitengewoon onderwijs (Z.M.O.K.)' in jg. 20 (1961-1962) en over 'Zomerse impressies van onderwijs en opvoeding in de U.S.S.R.' in jg. 25 (1966-1967).

Een wat apart karakter heeft ook het reeksje 'Zijn talenpraktika hun geld waard?' (jg. 29 en 30, (1970-1972); het omvat maar drie artikelen, maar vanwege de discussie erin over de toepasbaarheid van 'Audio Active Comparative' practica, waarbij behalve de auteur ook een commentator aan het woord is, kan men het een reeks noemen.

In de bijlagen 11A en B bij dit deel zijn alle thematische reeksen in de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O. (11A) en 32 t/m 39 van V.O.O.M. en 1 t/m 3 van O.V. (11B) opgenomen. De indeling in rubrieken, zoals wij die toepasten bij de thematische nummers, is ook in de bijlagen 11A en B gebruikt. In bijlage 11A treft men in totaal 16 thematische reeksen aan (0.5 per jaargang); in 11B zijn er 20 (1.8 per jaargang). In de laatste elf jaargangen zijn er dus gemiddeld aanzienlijk meer, maar ze zijn grotendeels kort (9 met slechts 2 artikelen). Per reeks lopen de aantallen artikelen binnen de jaargangen 1 t/m 31 uiteen van 3 tot 16; in de overige jaargangen van 2 tot 18.

De 16 thematische reeksen in de jaargangen 1 t/m 31 tellen samen 118 artikelen (gemiddeld 7.4 per reeks); de andere jaargangen bevatten 20 reeksen met in totaal 92 artikelen (4.6 per reeks).

In 11A noch in 11B vindt men jubileum- en herdenkingsreeksen; wel zijn er in beide overzichten reeksen die verband houden met conferenties. In 11A houden die verband met de W.V.O.-conferenties over 'Gezin-school-maatschappij' en over 'Kunstzinnige vorming' en de N.E.F.-Wereldconferentie te Utrecht over 'Opvoeding, onderwijs en geestelijke volksgezondheid'. In 11B is slechts één thematische reeks met betrekking tot een conferentie, namelijk die over 'Tien jaar projectonderwijs aan het Wagenings Lyceum'.

In de rubriek 'Andere reeksen' vindt men weer een groot aantal titels die op onderwijs betrekking hebben. In 11A lopen de onderwerpen van 'Buitengewoon onderwijs (Z.M.O.K.)' tot 'Talenpractica' en in 11B van 'Economie onderwijs (lessen over consumentengedrag in een kapitalistische maatschappij)' tot 'Veranderingsprocessen aan de basis'.

Min of meer gemeenschappelijke onderwerpen in 11A en 11B zijn: 'Huiswerk

maken/leren leren' (11A) en 'Huiswerkklassen' (11B). Het eerste onderwerp heeft echter duidelijk betrekking op het aanpakken van de huiswerkproblematiek in scholen voor voortgezet onderwijs, terwijl het tweede huiswerkbegeleiding buiten schoolverband betreft, nl. in een buurtclubhuis.

In beide overzichten zijn zeer duidelijk problemen in verband met vernieuwing aanwezig, bijvoorbeeld 'Onderwijsweerstand tegen vernieuwing' (11A) en 'Veranderingsprocessen aan de basis' (11B, hier zijn zelfs vier reeksen in het geding).

Vergelijkbaar zijn ook - hoewel zeer verschillend wat het uitgangspunt en doelstellingen betreft - 'Nieuwe organen in het belang van de onderwijsorganisatie' (11A) en 'Onderwijsbeleid (regionaal)' (11B).

4.3.4 Terugkerende themata

In de paragrafen 4.3.2 en 4.3.3 keken wij naar thematische nummers en reeksen. Deze omvatten respectievelijk 25% en 10% van de door ons bestudeerde artikelen, tezamen dus ruim 1/3 van het totale aantal.

We zagen, dat bepaalde onderwerpen zowel bij de nummers als bij de reeksen voorkwamen, bijvoorbeeld in de jaargangen 1 t/m 31: 'Kunstzinnige vorming', 'Opvoeding, onderwijs en geestelijke volksgezondheid' en 'Gezin, (school), (maatschappij)'; ook: 'Buitengewoon onderwijs', 'Buitenlands onderwijs', 'Individualisering', 'Vernieuwing, (weerstand), (problemen)'. In de overige jaargangen was gemeenschappelijkheid bij: 'Mondiale vorming, (Wereldoriëntatie)', 'Onderwijs en maatschappelijke vorming', 'Projectonderwijs'.

In deze laatste aan thema's gewijde subparagraaf zoeken wij naar thema's, die gedurende langere periodes onder de aandacht van de lezers zijn gebracht en/of regelmatig in de jaargangen terugkeren, ook zonder dat er sprake is van reeksvorming.

Om daarin enig inzicht te krijgen hebben wij de inhoudsopgaven van de achtereenvolgende jaargangen aan een onderzoek onderworpen. Voor de jaargangen 1 t/m 31 kon dat gebeuren aan de hand van de jaarlijks gepubliceerde indices die gewoonlijk in het laatste nummer van de jaargang te vinden waren. De andere jaargangen hadden deze inhoudsopgaven niet; wij maakten daarom zelf jaaroverzichten van de gepubliceerde artikelen en rubriceerden die. Voor de jaargangen 1 t/m 31 gingen wij na welke 'kopjes' (trefwoorden) door de redactie boven bepaalde artikelen werden geplaatst en herlazen vervolgens steekproefsgewijs een aantal van deze artikelen om er achter

te komen, of de 'kopjes' voor ons een enigermate bruikbaar aanknopingspunt boden bij het zoeken naar 'terugkerende themata'. Dit laatste bleek niet zonder meer het geval te zijn.

Ten eerste waren in de inhoudsopgaven soms geen of weinig - en dan nog zeer algemene - aanduidingen gebruikt en ten tweede waren de redactieleden, indien ze inderdaad door het plaatsen van 'kopjes' onderscheidingen aanbrachten tussen de inhoud van bepaalde artikelen, daarin niet zelden weinig consequent geweest.

Zo vonden wij bijvoorbeeld in de inhoudsopgave van de vierde jaargang (1945-1946) het artikel van S. Nijdam, getiteld: 'De school te Neck' (in: nr. 23, pp. 128-129) onder het kopje: 'Onderwijsvernieuwing, praktische toepassingen', terwijl dit artikel deel uitmaakt van een thematisch nummer over 'Progressieve scholen', waarvan de meeste artikelen in de index terecht geplaatst werden onder het kopje 'Progressieve scholen'.

Een andere moeilijkheid is gelegen in het feit, dat in de inhoudsopgave bepaalde artikelen soms onder meer dan één kopje worden genoemd. Een voorbeeld hiervan is het artikel van P. Bakkum, getiteld: 'Hoe komt het Daltononderwijs tegemoet aan de individuele ontplooiing van het kind?' (in: jg. 10, 1951-1952), nr. 93, pp. 174-176). Dit artikel komt zowel voor onder 'Daltononderwijs' als onder 'Individuele opvoeding'. Beide aanduidingen zijn aanvaardbaar en het is duidelijk, dat de redactie in de inhoudsopgave voor de lezer twee wegen naar het artikel wilde openen, maar de onderzoeker die de frequentie van het thema wil bepalen wordt voor de vraag gesteld, of hij het artikel onder één van beide thematische aanduidingen zal plaatsen of onder alle twee, maar in het laatste geval zou hij genoodzaakt zijn het artikel dubbel te rekenen.

Wij hebben dan ook zowel voor aanduidingen van terugkerende themata als voor het bepalen van hun frequentie, zij het *contre coeur*, concessies moeten doen. Wat de aanduidingen betreft hebben wij gekozen voor ruime begripsnamen, bijvoorbeeld 'Esthetische vorming', waaronder wij zowel de theoretische als de praktische beoefening en de didactiek van de zogenaamde 'esthetische' of 'creatieve' vakken rekenen, alsmede de kunstbeschuwing. De frequentie van de bij de themata behorende artikelen laat zich moeilijk nauwkeurig bepalen. Wel is deze globaal aan te geven, en om de duidelijkheid wat te vergroten noemen wij alleen die themata die met enige frequentie en/of regelmaat aan de orde zijn geweest.

Voor de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.M. en 1 t/m 3 van O.V. bedachten

wij zelf trefwoorden en brachten daar artikelen bij onder.

De resultaten van onze inventarisering van 'terugkerende themata' hebben wij ondergebracht in de bijlagen 12A en B bij dit deel. In beide overzichten is een alfabetische lijst van thema's opgenomen en daarvan is aangegeven in welke jaargangen ze aantoonbaar zijn. Frequenties zijn niet vermeld, wel kan men zien, dat bepaalde thema's meer verspreid, ander continu zijn voorgekomen. Sommige meer algemene onderwerpen, zoals 'Lager onderwijs' spelen een rol door alle jaargangen heen, echter gewoonlijk in combinatie met andere, meer specifieke thema's. In het overzicht 12A zijn dergelijke algemene onderwerpen met kruisjes én lijnen aangeduid. Overzicht 12B is wat gedifferentieerder uitgevallen dan 12A. Dit hangt samen met onze eigen keuze van trefwoorden. In het resultaat van ons zoekwerk, zoals dit is gepresenteerd in bijlage 12A, menen wij de volgende lijnen te herkennen.

- de blijvende en langdurige belangstelling voor het onderwerp '*Esthetische of kunstzinnige vorming*';
- het veelvuldig voorkomen van artikelen waarin '*Internationale aspecten*' een rol spelen;
- het actualiseren van '*Vernieuwing, in het bijzonder van onderwijs*' en later de aandacht voor vernieuwingsstrategieën;
- de interesse, vooral in latere jaargangen, voor de relatie '*School en samenleving*';
- het regelmatig terugkeren van de thema's '*Organisatie van het onderwijs*' en '*Schoolorganisatie*';
- de lange reeks jaargangen waarin '*Kleuteropvoeding en -onderwijs*' en '*Montessori-opvoeding en -onderwijs*' als terugkerende themata optreden;
- het eveneens regelmatig optredende thema '*Psychologie*';
- het op verschillende tijdstippen voorkomen van het thema '*Opleiding van onderwijsgeevenden*';
- de blijvende belangstelling voor de thema's '*Natuurwetenschappen*' en '*Wiskunde en rekenen*';
- het frequent voorkomen van het thema '*Lichamelijke opvoeding*' in de eerste jaargangen en de geringe aanwezigheid ervan later;
- de toename van onderwijskundig 'getinte' themata in de tweede helft van de jaren '60.

In bijlage 12B komen de volgende onderwerpen in een groot aantal van de 11 jaargangen voor:

- *'Projectonderwijs'*; het betreft hier zowel artikelen over de praktijk als over de theoretische achtergronden ervan;
- *'Buurt- en opbouwwerk'* en *'Welzijnswerk'* in diverse vormen en situaties;
- *'Mondiale vorming'/'solidariteit'*, *'Wereldoriëntatie'*;
- *'Ontwikkelingsproblemen in Derde-Wereldlanden'*;
- de arbeid van verschillende werkgroepen, bijvoorbeeld de *'Landelijke Werkgroep Aardrijkskunde Onderwijs'*, de *'Landelijke Werkgroep Economie Onderwijs'* en de *'Werkgroep Arbeidservaringsleren'*;
- *'Werken met minderheidsgroeperingen'*, hierbij denke men onder meer aan onderwijs voor multiculturele groepen;
- *'Werken aan de basis en problemen met bestaande instituties'*; het betreft hier bijvoorbeeld de vrijheid van leerkracht en leerling in het onderwijs, medezeggenschap van ouders, leerkrachten en leerlingen, de praktijk van ouderparticipatie.

Wat minder frequent treden onder meer op: *'Freinet'*, *'Kindercultuur/-lectuur'*, *'(Lager) beroepsonderwijs'*, *'Leermiddelenindustrie/uitgeverijen'*, *'Moedermavo/vrouwenleerschool'*, *'Natuurkunde in de samenleving'*, *'Onderwijs en maatschappijverandering'*, *'Opleiding van onderwijsgeevenden'*, *'Stages en werkweken'*, *'Werkende en werkloze jongeren'*.

Zoekt men in 12A en 12B naar overeenkomende onderwerpen, dan zijn die

- *mutatis mutandis* - te vinden in:
- *'Internationale aspecten'* (12A) en *'Mondiale vorming/solidariteit'* en *'ontwikkelingsproblemen in Derde-Wereldlanden'* (12B);
- *'Vernieuwing, in het bijzonder van onderwijs'* (en daarbij behorende vernieuwingsstrategieën) (12A) en bijvoorbeeld *'Projectonderwijs'* (12B);
- *'School en samenleving'* (12A) en *'Onderwijs en maatschappelijke verandering/ onderwijs en samenleving'* (12B);
- *'Organisatie van het onderwijs'/'Schoolorganisatie'* (12A) en *'Werken aan de basis en problemen met de bestaande instituties'* (12B);
- *'Natuurkunde'* (12A) en *'Natuurkunde in de samenleving'* (12B).

Deze reeks zou met meer voorbeelden te vervolgen zijn, waaruit zou blijken, dat van het weerkeren van thema's gedurende reeksen van jaargangen sprake is, zij het dat deze onderwerpen gedurende de jaren van het bestaan van het tijdschrift gekleurd waren door veranderende inzichten, ontwikkelingen en situaties.

5. Samenvattende opmerkingen

In hoofdstuk 1 van dit deel hebben wij ons een drietal vragen gesteld, die wij hier zullen trachten te beantwoorden.

De eerste vraag luidde: Hoe heeft het tijdschrift zich tussen 1938 en 1984 ontwikkeld?

Het antwoord op deze vraag werd voorbereid in de paragrafen van hoofdstuk 2 'Algemene aspecten van het tijdschrift 'Vernieuwing in de periode tussen 1938 en 1984' .

Wij vatten beschrijvenderwijs samen.

Wie de eerste negen jaargangen van het tijdschrift doorbladert, wordt getroffen door het merkwaardige vierkante formaat, de gemakkelijk leesbare lay out, de gewoonlijk goed gekozen illustraties en de grote afwisseling van artikelen, boekbesprekingen, conferentieverslagen, mededelingen en commentaren. De eerste indruk is: levendig.

Ook in de volgende jaargangen is dat aspect aanwezig, het wordt echter dan in geringere mate ondersteund door de uiterlijke vormgeving die tot 1981 het best kan worden getypeerd met de kwalificatie: bescheiden. Wel verschijnt het tijdschrift al enige jaren in magazine-formaat, maar het ondergaat dan door toepassing van een kleurige omslag met foto's en een andere lay out een duidelijke 'face lifting'.

Wie zich wat meer gaat verdiepen in de artikelen, merkt al gauw iets op van de gewoonlijk 'mensvriendelijke' toon ervan; er wordt tot in de jaren '70 betrekkelijk weinig in gepolemiseerd, daarna neemt dit toe. Wel zal men in themanummers en in thematische reeksen dikwijls een scala van zienswijzen vinden.

Bijdragen vanuit een religieus-levensbeschouwelijke invalshoek zal men tot in de jaren '70 in het tijdschrift vrijwel niet aantreffen. De meeste artikelen met een pedagogische inslag zijn geschreven vanuit algemeen humanitaire gezichtspunten.

De titel van de jaargangen 1 t/m 31: 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs', maar ook die van de latere jaargangen, kan de oppervlakkige lezer door de vooropplaatsing van 'opvoeding' in verwarring brengen. Echter reeds een vluchtige kennismaking met de inhoud wijst het tegendeel uit.

Waarom koos men dan toch deze titel?

Het openingsartikel van de eerste jaargang, geschreven door Kees Boeke, geeft de sleutel tot een antwoord (58). Boeke wijst in deze bijdrage op de

parallel tussen de namen van de 'Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' en van het tijdschrift en zegt dan, dat beide zich willen bewegen op tweeërlei terrein: 'Zowel op het vaak meer theoretische en abstracte gebied van de opvoeding als op het meer praktische en concrete van het onderwijs in al zijn vormen'.

Opvoeding ziet hij hier als 'philosophy of education', als een systematisch denken over vorming en begeleiding van de zich ontwikkelende jongens in gezin, school en derde milieu. Onderwijs aan kleuters, kinderen en jeugdigen is er als een belangrijk praktisch uitvloeisel van opvoedkundig denken. Dit betekent echter ook, dat het onderwijs niet als het enige terrein van praktische opvoeding werd gezien. Wij zagen reeds eerder, dat onderwerpen als gezinsopvoeding, esthetische vorming, jeugdbeweging, kinderbescherming, voorlichting aan ouders en dergelijke in de W.V.O. en in het tijdschrift wel degelijk aan de orde werden gesteld. Zij pasten in het beeld, dat men van 'Nieuwe Opvoeding' had.

De aandacht voor internationale vraagstukken op het gebied van opvoeding en onderwijs komt eveneens op diverse plaatsen in het tijdschrift tot uiting, men denke bijvoorbeeld aan de verslagen van congressen en andere activiteiten van de N.E.F. en de UNESCO. Daarnaast zijn er geregeld artikelen gewijd aan ontwikkelingen op onderwijsgebied in allerlei landen van Europa en daarbuiten. Wat Nederland betreft, komt de hele scala van onderwijsvoorzieningen tussen kleuterschool en universiteit in het tijdschrift voor, evenwel met slechts zwakke accenten op buitengewoon onderwijs en beroepsonderwijs.

In de jaargangen omstreeks 1965 werden in het tijdschrift de invloeden merkbaar van een zich ontwikkelende onderwijskunde, van een empirisch gericht onderwijsresearch, van geprogrammeerde instructie en andere onderwijsmedia, van het ontstaan van een verzorgingsstructuur voor het onderwijs en van de consequenties van de Wet op het voortgezet onderwijs.

Enige jaren later gaan maatschappij-kritische, socialistische opvattingen omtrent onderwijs en opvoeding, die internationaal en nationaal de onderwijswereld in beroering brengen, in het tijdschrift hun weerslag vinden. De naam wordt in het begin van de jaren '70 gewijzigd in 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en de artikelen krijgen een aanmerkelijk polemischer en kritischer karakter dan tevoren het geval was. Tot dan toe afwezige of ternauwernood voorkomende onderwerpen als democratisering, leermiddelen, industrie, onderwijswinkels, projectonderwijs,

selectie, vakbeweging en onderwijs treden nu op de voorgrond.

De fusie met 'Over: Onderwijs' in 1980 leidt opnieuw tot een verandering van de naam: 'Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en het tijdschrift verschijnt in een verlevendigde vorm die de lezer uitnodigt tot kennismaking met de inhoud. Deze blijft duidelijk socialistisch, maatschappijkritisch, vernieuwingsgezind en praktijkgericht.

De terugkeer met ingang van januari 1984 naar de oude naam: 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' brengt daarin geen verandering. In de jaargangen van 1938 tot heden weerspiegelen zich successief een aantal ontwikkelingen die zich op het gebied van opvoeding, onderwijs en maatschappij hebben voorgedaan gedurende ruim 45 jaar en de manier waarop door de W.V.O. en door met de Werkgemeenschap verbondenen daarop is gereageerd.

De tweede vraag luidde: Hoe kunnen wij de complexe inhoud van het tijdschrift over deze periode op een globale wijze zichtbaar maken en welk beeld verschijnt er op deze wijze?

In hoofdstuk 3 beschreven wij allereerst, hoe wij met gebruikmaking van de werkwijze van het Nijmeegs tijdschriftenproject de jaargangen 1 t/m 31 globaal in kaart brachten. Het resultaat daarvan is weergegeven in paragraaf 3.2.3.4. Opmerkelijke punten hieruit zijn:

- de grote nadruk op onderwijscategorieën, waarbij zowel kleuteronderwijs als lager en voortgezet onderwijs een rol spelen;
- de bijzondere belangstelling voor de zogenaamde creatieve vakken, naast Nederlands, de natuurvakken, wiskunde en rekenen, en lichamelijke opvoeding;
- het grote aandeel van Nederland als plaats van handeling;
- het veelvuldig en algemeen optreden van de abstractieniveaus 'feitelijk-actueel' en 'objecttheoretisch' met een geleidelijke toename van 'theoretisch';
- het relatief vaak voorkomen van doel, methode, leerstof en hulpmiddelen als aspecten van de werkvelden;
- de duidelijk aanwijsbare aandacht van auteurs voor psychologische en sociale/sociologische gezichtspunten bij de behandeling van hun onderwerpen;
- het nogal eens voorkomen van pedagogische congressen en bijeenkomsten in relatie tot de onderwerpen van artikelen.

Wij achten de werkwijze van het Nijmeegs tijdschriftenproject een welis-

waar tijdrovende, maar wel bruikbare methode om tijdschriftartikelen en daarmee ook jaargangen en reeksen van jaargangen te typeren.

Voor de artikelen in de volgende jaargangen gingen wij globaal karakterizerend te werk.

De jaargangen 32 t/m 39 van 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en 1 t/m 3 van 'Over Vernieuwing' bleken van het beeld van de jaargangen 1 t/m 31 enigermate af te wijken:

- sterker dan in de jaargangen 1 t/m 31 ligt de nadruk op vernieuwing van de onderwijspraktijk en op vernieuwing van de maatschappij; het laatste vooral vanuit een socialistisch perspectief;
- meer dan in de jaargangen 1 t/m 31 komt beroepsonderwijs ter sprake en verder komen werkvelden op het terrein van welzijnswerk en vormingswerk meer aan bod; op het gebied van opvoeding - ook binnen de school - komen nadrukken te liggen op maatschappelijke, politieke en mondiale vorming;
- de vakken aardrijkskunde en economie, maar ook geschiedenis en Nederlands krijgen accenten; minder nadruk ligt op 'creatieve vakken'; veel aandacht wordt gegeven aan integratief onderwijs, vooral door middel van projecten;
- Nederland is dikwijls plaats van handeling, maar veel meer dan in de jaargangen 1 t/m 31 komen Derde-Wereldlanden en jonge, socialistische naties in het beeld;
- er is qua abstractieniveau weinig verschil tussen de artikelen in de jaargangen 1 t/m 31 en de andere jaargangen;
- weinig verschil is er ook in de aspecten van de werkvelden (doel, middel, leerstof etc.);
- de auteurs tonen in hun artikelen affiniteit met niet-pedagogische verschijnselen die in de jaargangen 1 t/m 31 nauwelijks een rol van betekenis speelden, bijvoorbeeld: belangengroepen, politiek, niet-westerse culturen e.a.

Wij menen zowel van de jaargangen 1 t/m 31 als van de daarop volgende een globaal beeld te hebben kunnen geven, gebruik makend van het rubrieken- en categorieënsysteem dat het Nijmeegs project ons bood.

Onze derde vraag luidde: Hoe kunnen wij dit globaal beeld verder aanvullen?

In hoofdstuk 4 hebben wij deze vraag beantwoord door achtereenvolgens het

aandeel van redacteuren en andere auteurs in het tijdschrift te bespreken en daarbij na te gaan welk aandeel de schrijvers van vijf of meer artikelen in het tijdschrift hadden en wie dat waren.

Vervolgens bespraken wij de thematische nummers en reeksen die in het tijdschrift verschenen en de zogenaamde terugkerende themata. In deze bespreking werd het globale beeld, dat in hoofdstuk 3 was ontstaan, bevestigd en aangevuld.

Deel V:

Samenvatting en summary

Alfabetische lijst van afkortingen

Noten

Bronnen en literatuur

Lijst van bijlagen

Bijlagen

Samenvatting

Deze studie omvat een viertal bijdragen tot de geschiedenis van de vernieuwing van opvoeding, onderwijs en maatschappij in Nederland in de periode tussen omstreeks 1930 en 1984. Hierbij gaat het in belangrijke mate om veranderingen in het onderwijs die - grotendeels vanuit een pedagogisch perspectief - wenselijk werden geacht en die niet alleen gericht waren op hulp en begeleiding van kind en jonge mens op weg naar optimale individuele en sociale ontplooiing, maar ook op verandering van de samenleving.

In ons 'Ten geleide' paalden wij de grenzen van onze studie af en formuleerden onze vraagstellingen.

In Deel I gaven wij een viertal biografische schetsen van personen, die in de periode tussen beide wereldoorlogen onder de invloed kwamen van in die tijd bestaande vernieuwingsstromingen op het gebied van opvoeding, onderwijs en samenleving, waarin onder meer grote nadruk werd gelegd op de rechten van het kind. In de afzonderlijke schetsen werd dit voor J.H.Bolt (1883-1973), ir.C.Boeke (1884-1966), L.H.Fontein (1899-1981) en J.R.Janssen (1899-1973) nader uitgewerkt. Hierbij kregen leven en werk van Boeke meer aandacht dan van de anderen, omdat zijn ideeën en activiteiten een breder gebied besloegen en bijvoorbeeld op het gebied van de vredesopvoeding ook voor het heden nog actualiteit bezitten.

Samenwerking van genoemde vier pioniers leidde in de jaren '30 tot het ontstaan van de I.V.O.-werkwijze (I.V.O. = Individueel Voortgezet Onderwijs), die na een start aan de Werkplaats van Boeke via de coöperatie met de scholen van Bolt, Fontein en Janssen verdere verbreiding kreeg. In de loop van een halve eeuw vond de werkwijze in verschillende vormen haar weg op ruim veertig scholen. Een aantal van de ideeën en vormgevingen die door deze grondleggers en hun medewerkers en volgers werden gebruikt, zijn vandaag zeker niet meer exclusief te noemen voor een kleine groep: individualisering, takensysteem, leerlingbegeleiding, mentoraat, doorbreking van het jaarklassensysteem, geprofileerde afsluiting, differentiatie naar tempo / niveau / belangstelling etc., breed vormingsaanbod, uitstel van keuze van vervolgonderwijs, werken met projecten. Deze en andere zaken hebben in het denken over gewenst onderwijs en in de huidige onderwijspraktijk een vaste plaats verworven. In Deel II beschreven wij het ontstaan en de ontwikkeling van de I.V.O.-

scholen in Nederland en de organisatorische verbanden waarin zij in de periode tussen 1938 en heden (1984) samenwerkten: de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' (1938-1959), de Vereniging van I.V.O.-scholen (1959-1973) en de I.V.O.-Vereniging (1973-1984). Wij bespraken daarbij onder meer de problemen waarvoor deze scholen in de loop der jaren kwamen te staan, bijvoorbeeld de erkenning van de diploma's en de deelname aan door de overheid ingestelde examens. Wij spraken de verwachting uit, dat de rol van deze scholen nog niet is uitgespeeld en dat de door hen opgedane ervaringen wel eens van grote betekenis kunnen zijn bij door de overheid gewenste nieuwe onderwijsvormen.

Met deel III begaven wij ons op het terrein van een organisatie.

Bolt en Boeke onderhielden in de jaren '20 en '30 in Nederland en daarbuiten contacten met vernieuwingsgezinden, onder meer met de internationale New Education Fellowship die vele voorstanders van een Nieuwe Opvoeding en een Nieuwe School tezamenbracht.

Bolt, Boeke en Fontein behoorden in 1936 tot de grondleggers van de Nederlandse sectie van deze Fellowship, de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.); ook Janssen zou later in deze W.V.O. een rol spelen.

In Deel III merkten wij op, dat de Werkgemeenschap weliswaar door de jaren heen een organisatie van bescheiden omvang is geweest, maar dat zij via haar werkgroepen relatief veel mensen bij haar arbeid wist te betrekken, ook personen die geen lid van de W.V.O. waren. Zo kon er ook via de activiteiten van deze groepen invloed uitgaan op het denken over onderwijs en opvoeding.

Wij zagen voorts, dat Boeke lange tijd de bezielende leider was. In 1958 werd hij opgevolgd door dr. L. van Gelder met wie een wat wetenschappelijker instelling ten opzichte van onderwijs en onderwijzen haar intrede deed. In de jaren '70 traden binnen de W.V.O. duidelijke maatschappijkritische standpunten op de voorgrond en bepaalden in de latere jaren de discussies binnen de Werkgemeenschap over de verhouding tussen opvoeding, onderwijs en maatschappij. Deze verschuiving in de W.V.O. tekent zich ook af in de naam: sinds 1973 Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij.

Deel IV beweegt zich in feite eveneens op het terrein van de W.V.O.: in dit gedeelte van ons boek werd het tijdschrift Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (V.O.O.) in zijn ontwikkeling gevolgd. Wij zagen, dat zich

in dit blad tussen 1938 en 1984 successief een aantal verschijnselen aftekenden, die ook in de W.V.O. een rol speelden.

Dit was eveneens herkenbaar in de naamgeving : van 1938 tot 1973 Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, daarna tot 1981 Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij; de laatste naam bleef met een kleine variant in de jaren 1981 t/m 1983 tot heden toe in gebruik.

Wij trachtten ons een beeld te vormen van de onderwerpen die in de loop van 43 jaargangen aan de lezers werden gepresenteerd. Daarbij maakten wij onder andere gebruik van het instrument waarmee binnen het Nijmeegs tijdschriftenproject (Van Setten en De Wolf, 1980) artikelen werden gecodeerd teneinde deze voor onderzoekers toegankelijk te maken. Wij konden hiermee bijvoorbeeld duidelijk maken, dat in de jaren '70 merkbare verschuivingen optraden in de werkvelden die in de artikelen een rol speelden.

Om dit beeld te completeren en ook enig zicht te krijgen op redactiebeleid ten aanzien van de inhoud van het tijdschrift gingen wij ook na, welke thema's in speciale nummers en reeksen artikelen werden gepresenteerd en welke thema's regelmatig in de jaargangen terugkeerden.

In Deel V tenslotte namen wij behalve deze samenvatting ook op: een lijst van gebruikte afkortingen, de noten bij de tekst, een overzicht van de door ons geraadpleegde bronnen en literatuur en een reeks bijlagen.

Summary

By courage born out of hope

Studies on the reform of education, schooling and society
in the Netherlands from about 1930 to 1984.

This study comprises four contributions to the history of the reform of education, schooling and society in the Netherlands from about 1930 to 1984. To a large extent this reform concerns changes in schooling, thought desirable from a largely pedagogical perspective and not only aimed at helping and coaching the child and adolescent on their way to a maximum individual and social development, but also aimed at changing society. In our Ten Geleide (Preface) we defined the field of our study and formulated our problems.

In Part I we gave four short biographies of people who, in the period between both world-wars, came under the influence of innovative movements current in those days in the field of education, schooling and society; movements which strongly emphasized the rights of the child. In the separate biographies this was further elaborated for J.H. Bolt (1883-1973), Ir. C. Boeke (1884-1966), L.H. Fontein (1899-1981) and J.R. Janssen (1899-1973). The life and work of Boeke received more attention than those of the others, because his ideas and activities covered a wider field and, for instance in the area of peace-education, still possess topicality nowadays. Co-operation of the said four pioneers led to the creation of the I.V.O.-method In the thirties, (I.V.O. = Individueel Voortgezet Onderwijs = Individualized Secondary Education) which after a start at Boeke's Werkplaats (= Workshop) spread with the help of the schools of Bolt, Fontein and Janssen. In the course of half a century the method found its way in different forms to over forty schools. A certain number of the ideas and ways of teaching used by these founders and their assistants and followers cannot anymore be supplied exclusively to a small group nowadays: e.g. individualization, assignment system, guidance, mentorship, abolishing the schoolclass-system, profiled examination, provisions for individual differences in pace / level / interest etc., a wide supply of educational subjects, postponing the choice of continuation-school and working with projects.

These ideas as well as others have obtained a secure position in our

thinking about desirable schooling and in the practice of teaching nowadays. In Part II we described the creation and development of the I.V.O.-schools in the Netherlands and the organizations in which they worked together from 1938 up to the present (1984) : the Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' (1938-1959), the Vereniging van I.V.O.-scholen (1959-1973) and the I.V.O.-Vereniging (1973-the present). Among other things we discussed the problems these schools were confronted with in the course of the years, for instance acknowledgment of their diplomas and participation in examinations, set up by the government. We expressed the expectation, that the part played by these schools is not over yet and that their experiences may be of great importance for the new forms of schooling thought desirable by the government. In Part III we moved into the field of an organization.

Bolt and Boeke had contacts with Dutch and foreign innovators in the twenties and thirties, among others with the international New Education Fellowship which united many supporters of a New Education and a New School. In 1936 Bolt, Boeke and Fontein were among the founders of the Dutch section of this Fellowship, the Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.), (Fellowship for the Renewal of Education and Schooling). Janssen too would later play a role in this W.V.O.

In Part III we observed that it is true that the Werkgemeenschap has been a small organization throughout the years, but that it managed to involve a relatively large number of people through its working-groups, also people who were not members of the W.V.O. That is how, also through the activities of these working-groups, influence could be exerted on the thinking about schooling and education. We saw that for a long time Boeke was the inspired leader. In 1958 he was succeeded by Dr.L. van Gelder who introduced a somewhat more scientific attitude towards instruction and teaching. In the seventies, standpoints clearly conditioned by social criticism came into prominence within the W.V.O. and in the later years determined the discussions within the Werkgemeenschap about the relationship between education, schooling and society. This shift within the W.V.O. also manifests itself in its name: since 1973 this is Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij (Fellowship for the Renewal of Education, Schooling and Society).

Part IV also concerns the W.V.O.: in this part of our book we traced the development of the magazine Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (V.O.O.),

(Renewal of Education and Schooling). We saw that between 1938 and 1984 this magazine developed a number of ideas which played a part in the W.V.O. This is also borne out by its name: from 1938 to 1973 *Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs* (Renewal of Education and Schooling), from 1973 to 1981 *Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij* (Renewal of Education, Schooling and Society); the latter name, with a small variant, is still in use nowadays.

In Part IV we described the subjects which have been presented to the readers in the course of 43 volumes. For this description we used, among other things, the instrument with which the Nijmegen magazine-project (Van Setten and De Wolf, 1980) encoded articles in order to make them accessible to research-workers. Thus we could make clear for instance, that in the seventies noticeable shifts occurred in the themes which the articles discussed.

To complete this description and also to gain some insight into the policy of the editorial staff as regards the contents of the magazine, we also checked which subjects were presented in special issues and series of articles and which subjects regularly returned in the volumes.

Finally, Part V consists of a list of abbreviations used, notes to the text, a survey of sources and books consulted and a number of appendices.

Alfabetische lijst van afkortingen

A.B.O.P.	Alg. Bond van Onderwijzend Personeel
A.E.L.	(Werkgroep)Arbeidservaringsleren
A.M.S.	Algemeen Middelbare School
A.P.C.	Algemeen Pedagogisch Centrum
A.P.S.	Algemeen Pedagogisch Studiecentrum
B.A.C.	Bilthovense Aanvullingscursus
B.I.D.E.	Bureau International de Documentation Educative
B.I.E.	Bureau International d'Education
B.I.E.N.	Bureau International des Ecoles Nouvelles
B.L.O.	Buitengewoon Lager Onderwijs
B.M.V.	Bussumse Montessorischool Vereniging
C.C.O.O.	Centrale Commissie voor Onderwijs overleg
C.E.L.	Coöperation de l'Enseignement Laïc
C.I.S.	Conference of Internationally Minded Schools
C.I.T.O.	Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling
C.J.M.V.	Christelijke Jongemannen Vereniging
C.M.S.	Comité ter bestrijding van de bestaande opvattingen omtrent Misdad en Straf
c.s.e/c.s.w.	centraal schriftelijk eindexamen/centraal schriftelijk werk
C.W.G.	Centrale Werkgroep (van de W.V.O.)
D.O.R.A.	Defence of Realm Act
D.W.Z.	Das Werdende Zeitalter
F.F.M.A.	Friends Foreign Mission Association
F.I.C.E.	Federation Internationale des Communautés d'Enfants
(I).F.O.R.	(International) Fellowship of Reconciliation
G.I.	Geprogrammeerde Instructie
H.A.V.O.	Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs
H.B.S.	Hogere Burgerschool
I.A.M.V.	Internationale Anti-Militaristische Vereniging
I.A.N.S.	International Association of New Schools
I.C.P.S.	International Centre for Progressive Schools
I.F.C.C.	International Federation of Childrens Communities
I.I.S.G.	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
I.V.K.O.	Individueel Voortgezet Kunst(zinnig) Onderwijs
I.V.O.	Individueel Voortgezet Onderwijs
K.G.O.B.	Kwekelingen Geheelonthouders Bond
K.W.J.	Katholiek Werkende Jongeren
L.A.V.O.	Lager Algemeen Voortgezet Onderwijs
L.B.O.	Lager Beroepsonderwijs
L.O.	Lager Onderwijs
L.O.M.	Leer- en Opvoedingsmoeilijkheden
L.P.C.	(Samenwerkende)Landelijke Pedagogische Centra
L.S.	Lagere School
L.W.A.O.	Landelijke Werkgroep Aardrijkskunde Onderwijs
L.W.E.O.	Landelijke Werkgroep Economie Onderwijs
M.A.V.O.	Middelbaar Algemeen Voortgezet Onderwijs
M.B.O.	Middelbaar Beroepsonderwijs
Med.bl.	Mededelingenblad (van de C.W.G.)
M.M.S.	Middelbare Meisjes School
M.U.L.O.	Meer Uitgebreid Lager Onderwijs
N.B.L.C.	Nederlandse Bibliotheek en Lektuur Centrale
N.C.F.	No Conscription Fellowship
N.C.S.V.	Nederlands Christelijke Studenten Vereniging
N.D.V.	Nederlandse Dalton Vereniging

N.E.D.	Nederland - Europa - Derde Wereld(werk)
N.E.F.	New Education Fellowship
N.M.V.	Nederlandse Montessori Vereniging
N.O.V.	Nederlandse Onderwijzers Vereniging
N.V.V.	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
O.E.S.O.	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
O.P.B.	Onderwijs-Plan Bureau
O.V.	Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij
O.W.O.	Overleggroep Wereldoriënterend Onderwijs
P.A.S.	Pallas Athene School
P.A.S.T.	Projekt Alternatieven voor Samenleving en Technologie
P.D.I.	Pedagogisch-Didactisch Instituut
P.I.A.	Practisch-Idealisten Associatie
P.O.	Persoonlijkheden Onderwijs
P.S.	P(a)edagogische Studiën
P.T./F.O.	Pedagogisch Tijdschrift/Forum voor Opvoedkunde
S.E.T.O.	School voor Eenvoudig Technisch Onderwijs
S.L.O.	Stichting voor de Leerplan-Ontwikkeling
S.O.F.	Socialistisch Onderwijsfront
S.O.P.	Stichting Ontwikkeling Projectonderwijs
S.W.I.V.O.	Schoolwerkplan- I.V.O.(scholen)
T.N.E.	The New Era (in Home and School)
T.v.E.	Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde
U.B.A.	Utrechtse Bouw Associatie
U.L.O.	Uitgebreid Lager Onderwijs
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation
V.Ba.O.	Voortgezet Basisonderwijs
Vern.	Vernieuwing (1929 t/m 1931)
V.G.L.O.	Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs
V.H.M.O.	Vorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs
V.O.O.	Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs
V.O.O.M.	Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij
V.R.	Vernieuwingsraad
V.V.O.	Vereniging voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs in Vlaanderen
V.W.O.	Vorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs
W.E.F.	World Education Fellowship
W.I.K.	Werkgroep Internationale Kontakten
W.I.N.C.E.	W.E.F.'s International Network for Communication and Exchange
W.I.S.	Werkcentrum Internationale Solidariteit
W.K.B.	Werkplaats Kindergemeenschap Bilthoven
W.P.	Werkplaats (Kees Boeke)
W.R.I.	War Resisters International
W.S.C.F.	World Student Christian Federation
W.V.O.	Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij
Z.M.O.K.	Zeer Moeilijk Opvoedbare Kinderen
Z.W.O.	Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek

cf.	: lat. confer= vergelijk
ed.	: lat. edidit= (hij/zij) heeft uitgegeven
ibid.	: lat. ibidem= op dezelfde plaats (in het geschrift)
o.c.	: lat. opere citato= in het aangeduide werk (geschrift)
red.	: redactie/redacteur

1. Gelder, Han van, Gesprek in Oosterbeek met 86-jarige onderwijs-vernieuwer, in: *Onderwijs en Opvoeding*, jg.22, nr.2, okt. 1970, p.40.
2. Mevrouw C. Overhoff, nicht van Jo Bolt, was bereid met auteur dezes een gesprek te hebben over haar oom. Zij had hem als jongste dochter van haar ouders, bij wie de jonge Bolt te Groningen enige tijd inwoonde, goed gekend. Het contact met haar oom is levenslang blijven bestaan. In zijn uitgebreide correspondentie kon hij nooit nalaten zijn filosofische ideeën naar voren te brengen waar dit pas gaf. Toen Bolt op latere leeftijd het Vegetarisch Centrum stichtte, was mevrouw Overhoff enige jaren penningmeester van de Stichting.
3. cf. Harmsen, G.J., *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse Jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*. Proefschrift U.v.A. Assen 1961.
Hoofdstuk V, gewijd aan het ontstaan en de ontwikkeling van de vrije jeugdbeweging (1897-1914) gaat uitvoerig in op de kwekelingenbeweging en het ontstaan van een algemene blauwe jeugdbond (de JGOB van 1912-1914).
4. Gelder, Han van, o.c. p. 40.
5. Zijn huwelijk met M(arth) L.Th. de Bruin werd in 1938 ontbonden. Hij trouwde daarna met P.N. (Nel) Benima.
6. Gelder, Han van, *ibid*.
7. De theosofische beweging ontstond omstreeks 1875 als een moderne uiting van het zoeken naar occulte en mystieke wijsheid die de mens zou kunnen helpen zich uit de beperkingen van zijn aardse bestaan te bevrijden door hem langs de weg der kennis één te maken met de Wereldgrond. In de theosofie vindt men een synthese van oosters en westers denken; zowel de wijsheid van de upanishads, van de veda's en van het boeddhisme als hypothesen uit de moderne natuurwetenschappen en elementen uit de christelijke leer komen erin samen.
In 1875 werd door Helena P.Blavatsky-Hahn en Henri S. Olcott te New York de Theosofische Vereniging opgericht. Deze splitste zich later (1895) in de Theosofische Vereniging (zetel: Adyar bij Madras) en het Theosofisch Genootschap (zetel: Pasadena, U.S.A.). De Theosofische Vereniging had o.m. als presidenten Henri Olcott (1895-1907), Annie Besant (1907-1933), George S.Arundale (1933-1945) en C. Jinarajadasa (1946-1953).
In 1897 werd als één van de + 40 landelijke afdelingen de Nederlandse afdeling van de Vereniging opgericht.
8. Bolt, J.H., *Nieuwe wegen in Opvoeding en Onderwijs*, Zeist 1927, p. 53.
9. De 'Orde van de Ster in het Oosten', die in 1911 werd opgericht in theosofische kringen had ten doel de komst van een toekomstige wereldleer voor te bereiden. Annie Besant (cf. noot 7) en Charles Webster Leadbeater plaatsten de jonge Jiddu Krishnamurti (geb. 1897 in Zuid-India) aan het hoofd van de orde, omdat zij in hem deze toekomstige leraar zagen. Krishnamurti, die een Europese opvoeding had gehad, ontwikkelde zich geleidelijk aan tot een zelfstandig denker, verwijderde zich meer en meer van de theoso-

fie en hief in 1929 de Orde op. Sindsdien maakte hij wereldtoerneeën tijdens welke hij zijn eigen leer verkondigde, waarmee hij hoopte de mens vrij te maken van alle vrees. De Orde organiseerde sedert 1924 jaarlijkse zomerkampen op de terreinen van kasteel Eerde bij Ommen. De eigenaar, Philip Baron van Pallandt had het kasteel met de terreinen geschonken aan Krishnamurti.

Mevrouw Overhoff (cf. noot 2) herinnert zich uit eigen ervaring deze kampen als uitstekend georganiseerde internationale evenementen, waarbij de deelnemers doorgaans 's morgens lezingen bijwoonden, 's middags vertalingen ontvingen en bespraken en 's avonds bijeenwaren bij kampvuren.

Ommen had banden met de Theosofische Vereniging: de als internaat opgezette Pythagorasschool bestond er reeds. De theosofen hadden ook het plan om in Ommen een afdeling van de Theosofische Werelduniversiteit te stichten naast afdelingen te Adyar (India) en Sydney. Deze universiteit zou in dienst staan van de broederschap der volkeren.

Over Krishnamurti verscheen o.m. een interessant artikel in de NRC-Handelsblad d.d. 27-6-'81: Van Messias tot atheïst (auteur: Paul Marijnis). Krishnamurti is nog steeds actief als spreker en als schrijver.

10. Bolt, J.H., o.c. p.140.
11. Dez., o.c. pp.140-141.
12. Dez., o.c. p. 141.
13. Cor Bruijn (1883-1979) was van 1909-1916 onderwijzer aan de Humanitaire School te Laren en van 1916-1942 hoofd van de Hilversumse Schoolvereniging. Hij was o.m. bestuurslid van de Stichting Pallas Athene.
Dr. J.D.Bierens de Haan was filosoof en bestuurslid van de Stichting Pallas Athene.
14. Bolt noemt zelf (o.c. p.142): Winkel, G.te, Nieuwe beginselen van Opvoeding en Onderwijs, en Talens-Ebbens, A.E., Opvoeding en onderwijs in Pallas Athene. De plaatsen en jaren van uitgifte waren niet precies te achterhalen. Het laatste werkje dateert waarschijnlijk van 1926.
15. Bolt, J.H., o.c. p.143.
16. Gelder, Han van, o.c. p.40
17. Bolt, J.H., o.c. p.144.
18. Bolt, J.H., The 'Pallas Athene' Movement in Holland, in: The New Era in Home and School, jg.5,1924,pp.122-123.
19. Gelder, Han van, o.c. p.40.
20. Art. 90, 6 van de wet op het lager onderwijs heeft betrekking op het feit, dat 'onze Minister, de Onderwijsraad gehoord' vergunning kan verlenen, dat ten behoeve van de bijzondere inrichting van het onderwijs aan een school wordt afgeweken van een aantal wettelijke voorschriften de inrichting van het onderwijs betreffende.
21. Notulen van de zgn. Gecombineerde Vergaderingen van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma':
11 maart 1939 (Ontwikkeling van het I.V.O.-werk); 10 juni 1939 (De wenselijkheid van het instellen van het diploma I.V.O.-II); 6 juni 1940 (Het I.V.O. in deze tijd); 16 november 1940 (De school van morgen).
22. Bolt, J.H., De ideële zijde van het I.V.O.-werk, in: V.O.O., jg.1, 1938-1939, pp. 36-39.

- dez., Het proevensysteem der I.V.O.-scholen, in: V.O.O., jg. I, 1938-1939, pp. 147-150.
- dez., Onderwijs in de moderne talen aan de Pallas Athene School geïndividualiseerd, in: V.O.O., jg. I, 1938-1939, p. 161.
- dez., Opleiding: onderwijzers en leraren toekomstmuziek? in: V.O.O., jg. 2, 1939-1940, pp. 66-68, 104-107, 199-202 en 275-278.
23. De grondleggers van de New Education Fellowship hadden voorlopers in de Fraternity in Education, opgericht in Engeland in 1915 door George S. Arundale (cf. noot 7), die met Annie Besant in India verschillende onderwijsinstellingen had gesticht. Arundale werd voorzitter en Beatrice Ensor secretaris. Hoewel de stichters theosoof waren, was de 'broederschap' geen sectarisch clubje, maar zij stond open voor iedereen, onafhankelijk van ras, stand, huidskleur of sexe. Beatrice Ensor stichtte in 1920 het tijdschrift 'Education for the New Era. An International Quarterly Journal for the Promotion and Reconstruction in Education'. De titel van het tijdschrift werd al gauw 'The New Era in Home and School', afgekort T.N.E.. Tijdens de 'The New Era International Conference on Education' in 1921 te Calais, kwam Beatrice Ensor met het plan een wereldomvattende organisatie van onderwijsvernieuwers op te richten. Dit initiatief leidde tot de totstandkoming van 'The New Education Fellowship', afgekort N.E.F.. Bron: Boyd, William & Wyatt Rawson, The Story of the New Education, London, 1965, pp. 65-70.
24. Goede informatie hierover verschaft het artikel van: Freudenthal-Lutter, S.J.C., Cor Bruijn 1883-17 mei-1963. Wegbereider voor de vernieuwing van opvoeding en onderwijs in Nederland. in: V.O.O., jg. 21, 1963, nr. 205, pp. 5-31; in het bijzonder p. 22.
25. Freudenthal-Lutter, S.J.C., o.c.p. 24-26.
26. Verg. Verslag van het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres, gehouden op Donderdag 8, Vrijdag 9 en Zaterdag 10 april te Amsterdam, Groningen 1928, pp. VII en XII.
27. De vier boeken verschenen respectievelijk in 1927, 1923, 1927, 1930.
28. In 1922 had Amélie Hamaïde 'La méthode Decroly' beschreven. Het is niet onmogelijk, dat Bolt Decroly's werk kende via contacten in de N.E.F.. Bolt's opmerking is overigens slechts in een vertraagd tempo juist gebleken. Nog in 1950 schreef Van Liefland: 'La méthode Decroly' van Mej. A. Hamaïde was reeds vóór 1940 in dertien talen vertaald, w.o. in het Turks en Japans..... Alleen ons land toonde niettegenstaande de nauwe culturele banden met zijn Zuidelijke naburen, een merkwaardige gereserveerdheid', cf. Liefland Jr., W.A. van, Decroly en de Decrolyschool, in de serie: Moderne Onderwijssystemen, nr. 10, Groningen-Batavia 1950, p. 7.
29. Claparède, Edouard, L'Ecole sur mesure, Genève 1921.
30. De materialistische en empiristische onderzoekers uit 'De kleine Johannes' van Frederik van Eeden (1887 in boekvorm verschenen). Zij vertegenwoordigen in de ontwikkeling van de hoofdpersoon Johannes de periode waarin hij zoekt naar autonome wereldverklaring.
31. Bolt, J.H., Het conflict in jeugd en samenleving, p. 44.
32. Verg. de publicatie van Drooglever Fortuyn, E.B., De gevoelige periode als een der grondslagen van het Montessori-onderwijs, Zeist 1921. Deze publicatie wordt samen met een geschrift van Felix Ortt (eveneens getiteld: De gevoelige periode) door Bolt bij

- de aanbevolen literatuur genoemd in zijn: *Nieuwe Wegen in Opvoeding en Onderwijs*, p.158.
33. Bolt, J.H., *Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs*, L.O. en U.L.O., in de serie: *Bouwstenen voor een Nieuwe Samenleving*, onder leiding van Dr.P.J. Bouman, Amsterdam 1939.
  34. Dez., o.c., *Inleiding* (P. J. Bouman) p. VI.
  35. Dez., o.c., p. 55.
  36. Lod. van Mierop en zijn vrouw T. van Mierop-Mulder waren ook de stimulerende krachten achter de oprichting (1913) van de Engendaal-school te Soest, de tweede humanitaire school in Nederland (Laren was de eerste; zij was opgericht in 1903).
  37. Auteur dezes ontving deze informatie van mevr. Overhoff (cf. noot 2) en van mevr. T.M. Jansen, bewoonster van het Vegetarisch Centrum en als vroegere huisgenote van Jo Bolt eveneens goed op de hoogte van de ontwikkelingen aldaar en van Jo Bolt's aandeel daarin. Felixoord werd genoemd naar Felix Ortt, een van de grondleggers van het vegetarisme in Nederland.
  38. Bolt, J.H., *Het begon in het paradijs*, Amsterdam 1962.
dez., *Wie ben ik en wat is de zin van het leven?* Deventer 1964.
dez., *Vensters op de eeuwigheid*, Deventer 1965.
dez., *In de greep van morgen*, Deventer 1968.
  39. Bolt, J.H., *Vensters*, p.93.
  40. Dez., o.c. p.94.
  41. Dez., o.c. p.1 uit: *Belijdenis*.

Noten bij hoofdstuk 3: Ir. C.Boeke

42. Voor meer biografische informatie over Kees Boeke:
Rawson, Wyatt, Kees en Betty Boeke, a short account of their lives and work, in: G. Bolkestein e.a., *Kees Boeke*, Purmerend 1956. pp. 1-81 (afkorting: Rawson, 1956).
Boeke-Cadbury, Beatrice, *Het leven van Kees Boeke*, Purmerend 1971. (afkorting: Boeke-Cadbury, 1971).
Beukers-Arts, Ineke, *Kees Boeke, een nederlandse onderwijsvernieuwer*, Tilburg 1974 (afkorting: Beukers-Arts, 1974).
Jong, Fr. de, Edz., *Kees Boeke*, in: Q. van der Meer en H. Bergman, *Onderwijskundigen van de twintigste eeuw*, Amsterdam-Groningen 1975, pp. 142-158 (afkorting: De Jong, 1975).

Over de 'Werkplaats':

- Boeke, Kees, *Kindergemeenschap*, Utrecht 1934, 2e druk Zaandijk z.j. (afkorting: Boeke, 1934). De paginering is die van de 2e druk.
- Rawson, Wyatt, *The Werkplaats Adventure, an account of Kees Boeke's great pioneer comprehensive school: its methods and psychology*, London, 1956 (afkorting: Rawson 2, 1956).
- Bearwaldt, Karel e.a. (red.), *De school als Werkplaats in de samenleving*, Groningen 1977 (afkorting: Baerwaldt, 1977).
43. Deze broers waren: ds. Arent J.P. Boeke (Jo) (1875-1959) en ds. Dionijs E. Boeke (Dijs) (1881-1963).
  44. Grootvader ds. A.J.P. Oort was Nederlands Hervormd predikant te Alkmaar. Hij was daar o.m. medeoprichter van 'Toonkunst'.
  45. Een jaar na de dood van zijn vader (28 oktober 1902) schreef Kees Boeke in een brief aan zijn moeder (27 oktober 1903) onder meer:
'Ik vond het heerlijk dat een sterke geloofsovertuiging U zoo

- volkomen steun geeft en hoe U daardoor sterk kunt blijven in eenzaamheid en verdriet' (cf. Boeke-Cadbury, 1971,p.17).
46. De Polytechnische School te Delft, die in het kader van de Middebaaronderwijswet van 1863 was opgericht, werd in 1905 na wijziging van de Hoger-onderwijswet omgezet in een Technische Hogeschool.
  47. Cf. Rawson, 1956,p.3.
  48. De 'Nederlandsche Christelijke Studenten Vereniging' was opgericht in 1896. Cf. Harmsen, G.J., 1961,p.74 e.v.
De N.C.S.V. organiseerde vanaf 1899 jongenskampen in Nederland.
  49. Cf. Rawson,1956,p.3.
  50. O.c. p.4.
  51. De 'Adult Schools' werden omstreeks 1870, o.m. door quakers, in Engeland opgericht. Zij waren gericht op de bestrijding van het analfabetisme. Het werk werd door vrijwilligers gedaan. Cf. Boeke-Cadbury,1971,pp.26-27.
  52. Cf. Rawson, 1956,pp.5-6 en Boeke-Cadbury,1971,pp.28-29.
  53. Cf. Rawson,1956, p.6.
  54. Richard Cadbury en zijn jongere broer George leidden reeds vanaf 1861 een cacao- en chocoladefabriek te Birmingham, die na een 'slow start' geleidelijk uitgroeide tot een zeer winstgevende familieonderneming. Zij beheerden dit bedrijf op een patriarchale wijze. In sociaal opzicht waren zij pioniers,onder meer door als eersten te Birmingham de vrije zaterdagmiddag in te voeren. In 1879 stichtten zij te Bournville bij Birmingham naar het voorbeeld van Robert Owen e.a. een apart dorp voor de werknemers van het bedrijf. De Cadbury's waren overtuigde quakers. Richard en George gaven veel van hun tijd, werkkraft en geld aan allerlei vormen van hulp aan medemensen en aan zendingswerk.George schonk b.v. zijn woonhuis Woodbrooke aan de quakers, die er een centrum vestigden voor theologische en sociale studies. Dit centrum stond jarenlang onder leiding van dr. Rendel Harris, die, nadat hij een uitnodiging voor een professoraat te Leiden had afgewezen,onder meer Nederlandse theologische studenten in de gelegenheid stelde op Woodbrooke cursussen te komen volgen. Een aantal jonge theologen uit Nederland, die deze cursussen hadden gevolgd, richtte in 1908 de 'Vereniging van Woodbrookers in Holland' op, ook bekend onder de naam Barchembeweging naar de plaats waar zij haar eerste permanente vestiging kreeg (Barchem bij Lochem).
Cf. Rawson, 1956,p.7; Boeke-Cadbury, 1971,p.33.
Voor de Barchembeweging: Banning,W., Terugblik op leven en strijd van althans een deel der generatie die idealistisch jong was aan het begin der twintigste eeuw, toegelicht aan de ontwikkelingsgang van één hunner, Amsterdam 1958, pp.25-29; Lindeboom, J., Geschiedenis van de Barchembeweging, 1958; Bleeker, C.J. e.a., Encyclopedie van de godsdiensten, kerken en sekten, Amsterdam-Brusseel 1978, p.299.
  55. Cf. Boeke-Cadbury, 1971,p.35.
  56. Het Quakerisme ontstond in Engeland in 1652 als gevolg van de prediking van George Fox (1624-1691). De beweging breidde zich snel uit en dankte haar naam, die oorspronkelijk waarschijnlijk als spotnaam bedoeld was,aan de sterke gemoedsbeweging (to quake = sidderen), die sommige aanhangers tijdens de samenkomsten ondergingen. Anderen brengen de naam in verband met het sidderen voor

het oordeel Gods, dat de rechters van George Fox zouden moeten ondergaan. De quakers noemden zich in het begin 'Children of the Light' of 'Friends in the Truth'. Vanaf 1669 gebruikten zij de naam 'Society of Friends'. In dat jaar verenigden zij zich tot een aparte groep, waarvoor Fox in 1668 reeds de organisatorische grondslag had gelegd met zijn 'Rule for the Management of Meetings'. Robert Barclay legde een theologisch fundament in zijn 'Theologiae verae Christianae Apologia' (1676).

William Penn (1644-1682) vergrootte de invloed van de Friends in Noord-Amerika, in 1682 werd de staat Pennsylvania gesticht, die bedoeld was als 'a free colony for mankind'. Het ideaal van broederliefde vond uitdrukking in de naam van de stad Philadelphia.

De organisatie van de quakers bestond en bestaat nog uit autonome jaar- en maandvergaderingen. Zo bestonden er sinds ± 1650 Nederlandse maandvergaderingen te Amsterdam en Rotterdam. Na een terugval in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw, vond in de jaren dertig van deze eeuw herstel plaats. In 1931 werd opnieuw een Nederlands Genootschap van Vrienden opgericht, het zetelt te Amsterdam. In 1934 werd de eerste Nederlandse quakerschool opgericht te Ommen en later gevestigd in kasteel Beverweerd bij Bunnik.

Cf. Quack, H. P. G., Godsdienstig socialisme der Achttiende eeuw. Jezuïten, Kwakers, Shakers en Harnhutters, in: De Socialisten Personen en Stelsels, deel I, hfst. XIII, Amsterdam 1893, pp. 466-504.

Lindeboom, J., Het sectarisme in Engeland. Seekers, Quakers en Behmenists, in: Stiefkinderen van het Christendom, hfst. XII, 's-Gravenhage 1929, pp. 308-338.

Vipont, E., The Story of Quakerism, 1652-1952, Londen 1954.

57 Cf. Boeke-Cadbury, 1971, pp. 47 en 49.

Rawson, 1956, pp. 11 en 12, wijst er nog op, dat Charles Alexander een duidelijke invloed heeft gehad op Kees Boeke. Alexander was namelijk in zijn opvattingen met betrekking tot de Bijbel een fundamentalist, voor wie het Bijbelwoord in de letterlijke zin Gods woord was. Jarenlang, zegt Rawson, was ook Kees Boeke die overtuiging toegedaan. Na zijn terugkeer in Nederland verliet Kees geleidelijk deze zienswijze.

58 Dr. Elisabeth Rotten (1882-1964) was als dochter van Zwitserse ouders geboren in Berlijn. Zij studeerde aldaar moderne talen en filosofie, alsmede te Montpellier en Cambridge. In 1912 promoveerde zij bij Paul Natorp te Marburg a.d. Lahn op een proefschrift, getiteld 'Goethes Urphänomen und die platonische Idee', Giessen 1913.

Gedurende de Eerste Wereldoorlog richtte zij een organisatie op, die zich het lot van de buitenlandse krijgsgevangenen in Duitsland en van de Duitse krijgsgevangenen buiten Duitsland aantrok. In de krijgsgevangenkampen leerde zij de Engelse pedagoog Wyatt Rawson kennen, die vertelde van de groep Engelsen, die zich in 1915 als Fraternity of New Education rond Beatrice Ensor had geschaard. In 1921 zou zij met Wyatt Rawson, Adolphe Ferrière, Beatrice Ensor en de internationale 'New Education Fellowship' (N.E.F.) oprichten. Zij werd zelf de oprichter van de Duitse sectie van de N.E.F. en redigeerde het maandblad 'Das werdende Zeitalter'.

Cf. Freudenthal-Lutter, S. J. C., Elisabeth Rotten, in: V.O.O., jg. 20, 1961-1962, nr. 190, pp. 3-6.

Muijzenberg-Willemsse, Br. v. d., Elisabeth Rotten, in: V.O.O., jg. 22, 1963-1964, nr. 217, pp. 5-7.

59 In 1916 was in Engeland de militaire dienstplicht ingevoerd, omdat

- er voor de oorlogvoering zoveel manschappen nodig waren, dat het aantal vrijwilligers niet meer toereikend was. Tot dan toe had men aan de traditionele vrijwilligheid van militaire dienst kunnen vasthouden.
60. Betty Boeke vermeldt, dat Kees in 'The Woodruffs's' zeer uiteenlopende vakken onderwees: wiskunde, toneelstukken van Shakespeare en bijbelkennis. Speciaal de bijbellessen leidden tot vragen, als: 'Wat bedoelde Jezus toen hij zei: 'Hebt Uw vijanden lief?'. Kees ging daarbij de discussie niet uit de weg en al gauw kwamen er klachten van ouders over de jonge Hollander, die hun kinderen verderfelijke opvattingen bijbracht. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p.49.
  61. Cf. Rawson, 1956, p. 16-17 en Boeke-Cadbury, 1971, pp.53-54.
  62. Cf. Mandere, H.C.J.G., van der. De Vredesbeweging en Hare Geschiedenis, Leiden, z.j. pp. 138-139.
  63. De 'Internationale Anti-Militaristische Vereeniging' (I.A.M.V.) had tot doel actie te voeren tegen militarisme en kapitalisme. Vanaf 1904 had de Vereeniging in Nederland een periodiek 'De wapens neder', dat tot 1940 bleef verschijnen. Jarenlang was ds. N.J.C. Schermerhorn redacteur van dit blad. Schermerhorn was ethisch-anarchist en anti-militarist. Voor het anti-militarisme in socialistische arbeiders-jeugdorganisaties: cf. Harmsen, G.J., 1961, hfst. IV, pp. 45-69.
  64. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p.56.
  65. Cf. Rawson, 1956, p. 18 e.v.
  66. Cf. noot 57.
  67. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p. 60.
  68. Cf. Rawson, 1956, pp. 21-22 en Boeke-Cadbury, 1971, p. 61.
  69. Volgens Rawson zou de 'Utrechtsche Bouw Associatie' (U.B.A.) ontstaan zijn uit een groep bouwvakkers (van architect tot opperlui) die het Broederschapshuis hadden gebouwd. De U.B.A. werkte in coöperatief verband en ging uit van het principe, dat men met en voor elkaar werkte en loon ontving naar behoefte. De U.B.A. beschouwde zich als een bouwsteen voor een nieuwe samenleving. Kees Boeke werkte er vanaf oktober 1921 enige tijd als timmerman. Cf. Rawson, 1956, pp. 31-32.
  70. Cf. Rawson, 1956, pp. 23-24; Boeke-Cadbury, 1971, pp. 64-68. Zowel W.R.I. als Service Civil bestaan nog steeds. (1984)
  71. Betty Boeke spreekt o.m. over het 'uitzitten' van een gevangenisstraf van vier weken voor Kees en drie weken voor haarzelf. eind april-begin mei 1920 in het Huis van Bewaring te Utrecht. Zij waren vegens het in het openbaar spreken en zingen te Utrecht in hechtenis genomen en veroordeeld. Betty verwachtte haar vijfde kind, dat op 6 mei 1920 te Bilthoven - ze was kort tevoren ontslagen uit gevangenschap - werd geboren, cf. Boeke-Cadbury, 1971, p. 66 en mondelinge mededeling van mevrouw Julia Boeke.
  72. Dit 'Comité ter bestrijding van de bestaande opvattingen omtrent misdaad en straf' (C.M.S.) werd opgericht in 1919; het secretariaat was in handen van Clara Meyer-Wichmann. Cf. Von der Dunk, H., in: Baerwaldt, 1977, p.22.
  73. Brief van Betty Boeke aan 'All those who are co-operating in the works known as Cadbury Bros Ltd., Bourneville' gedateerd 29 april 1921. Deze brief is in extenso opgenomen in Boeke-Cadbury, 1971, pp. 149-152. Het schrijven werd behalve door 'Beatrice Boeke(née Cadbury)' ook ondertekend door de getuigen: Pierre Ceresole (ingenieur) en Ernest Henry Fletcher (fotograaf).

74. Over de gang van zaken in de 'Boeke Trust' bestaat een kleine brochure, getiteld: 'To all who are co-operating in the works known as Cadbury Bros Ltd'. Het kleine geschrift verscheen in september 1922 en werd herdrukt in 1928 en 1935.
75. Deze laatste toevoeging had als gevolg, dat regelmatig vertegenwoordigers van het 'Boeke Trust Committee' zich op de hoogte kwamen stellen van de stand van zaken in het gezin Boeke en waar nodig materiële hulp verleenden. Betty noemt met name de jaarlijkse bezoeken van Tom Hacket en Kathleen Cox. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p. 72.
76. Cf. Brief van Betty Boeke (noot 73).
77. Het ontbreken van deze legale basis had tot gevolg, dat de overheid Kees Boeke later op het bezit van beide gebouwen met inventaris kon aanspreken, toen hij belastingschulden kreeg als gevolg van zijn weigering tot belastingbetaling.
78. Cf. Von der Dunk, H., in: Baerwaldt, 1977, p. 23.
79. Ibid.
80. Cf. Beukers-Arts, 1974, p. 37.
81. De term 'sociocratie' werd door Boeke geïntroduceerd in zijn brochure: Redelijke ordening van de mensengemeenschap, Utrecht, 1945².
82. Cf. Von der Dunk, H., in: Baerwaldt, 1977, pp. 23-24.
83. Het is niet zonder meer duidelijk, of hier sprake was van een aparte belasting dan wel van het proportie belasting, dat bestemd was voor defensie. Waarschijnlijk ging het om het eerste.
84. Cf. Rawson, 1956, p. 37.
85. Cf. Von der Dunk, H., in: Baerwaldt, 1977, p. 24.
86. Cf. Rawson, 1956, p. 41 en Beukers-Arts, 1974, p. 42.
Betty volgde Kees pas later bij het afwijzen van het gebruik van overheidsvoorzieningen, omdat zij daarmee ook de contacten met haar familie in Engeland bemoeilijkte. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p. 76.
87. De 'Praktisch-Idealisten Associatie' (P.I.A.) wordt door Harmsen (1961, pp. 239-243) gekarakteriseerd als een 'idealistische reactie op oorlog en revolutie van jongeren uit de gegoede standen en één der merkwaardigste verschijningsvormen van het jeugidealisme' (p. 239). De beweging werd in 1918 door J.J. van der Leeuw (Koos van der Leeuw) - toen nog student te Leiden - gesticht. Hij schreef een aantal brochures en publiceerde artikelen in het P.I.A.-blad 'Regeneratie'. Hij promoveerde in 1920 bij prof. mr. Hugo Krabbe te Leiden op het proefschrift: 'Historisch-idealistische politiek', dat van marxistische zijde fel werd aangevallen. In zijn brochure 'Het Praktisch-Idealisme' (Baarn, 1922) tekent hij het 'Praktisch-Idealisme' als wereldbeschouwing, als levensleer en als weg tot hervorming.
Met betrekking tot Van der Leeuw behoort nog te worden opgemerkt, dat hij zich bijzonder interesseerde voor opvoedings- en onderwijsvraagstukken. Hij bezocht verschillende internationale congressen van de in 1921 opgerichte New Education Fellowship en trad daar ook als spreker op, b.v. in Nice in 1932 en in 1934 te Kaapstad. Op weg van Kaapstad naar huis verongelukte hij met zijn vliegtuig in Afrika.
88. Cf. Beukers-Arts, 1974, p. 45.
89. Cf. Rawson, 1956, p. 48; Boeke-Cadbury, 1971, p. 80.
90. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p. 5, waar Betty spreekt over 'twee-eenheid'.

91. Cf. Von der Dunk, H., in: Baerwaldt, 1977, p. 22.
92. Cf. Rawson, 1956, p. 48. Boeke-Cadbury, 1971, p. 80. Het huis werd gekocht door de 'Boeke Trust'.
93. In de tijd dat de Boeke's nog over hun kapitaal beschikten, hadden zij de Montessorischool te Bilthoven mede gefinancierd. Toen er een kleuterafdeling werd opgericht, bekostigden zij de bouw. In 1925 bezochten de vier oudste kinderen de lagere school en twee jongeren de kleuterschool.
94. Cf. Rawson, 1956, pp. 49-50.; Boeke-Cadbury, 1971, p. 81.
95. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, pp. 81-82.
96. Boeke was eerst niet bereid op deze wettelijke eis in te gaan; hij liet het zelfs tot een rechtzaak komen, waarbij hij tot 18 dagen hechtenis werd veroordeeld. Het aanbod van een medeverkster om formeel als hoofd op te treden, voorkwam een nieuw vonnis voor Boeke. Cf. Rawson, 1956, p. 53.
97. Cf. Rawson², 1956, p. 13.
98. Cf. Boeke, 1934, p.16.
99. Bedoeld zijn hier de humanitaire scholen te Laren (opgericht in 1903) en te Soest (opgericht in 1913). Grondlegger van de school te Laren was de Amsterdamse hoogleraar dr. J. van Rees; de Soester school werd gesticht door het Genootschap 'Chreestarchia' (=heerschappij van het goede). Aan de school te Laren waren gedurende enige jaren onder meer verbonden: Cor Bruijn en Johan Toot. De school te Soest werd in belangrijke mate gesteund door het genoemde Genootschap, waarvan Lodewijk van Mierop en Felix Ortt belangrijke representanten waren.
100. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p.81.
101. Een uitzondering is prof. dr. F.A. Lewitin, die tijdens een 'Boeke Trust'-conferentie (1923) een voordracht hield over zijn arbeidsschool te Moskou. Cf. Boeke, 1934, p.16.
102. Cf. Boeke, 1934, p.77.
103. O.c. p.17.
104. O.c. p.31.
105. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p.84.
106. Cf. Boeke, 1934, p.123.
107. O.c. pp.133-141.
108. Het 'Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde' (T.v.E.) werd in 1922 gesticht; het stond jarenlang onder redactie van dr. H.G. Hamaker (privaat-docent in de pedagogiek aan de Rijksuniversiteit te Utrecht) en J. Stamperius (oud-schoolopziener). Het was tot 1935 tevens orgaan van de 'Vereeniging voor Paedagogiek'. Na 1935 kreeg het de ondertitel 'Onze kinderen en hun Toekomst'. die later de hoofdtitel werd. Van 1926-1929 was het tijdschrift ook orgaan van de in 1926 opgerichte vereniging 'De Nieuwe Opvoeding', waarvan o.m. J.H. Bolt, Cor Bruijn, A. Elbrink en dr. H.G. Hamaker bestuurslid waren. In 1929 kreeg zij een eigen orgaan 'Vernieuwing' (Vern.), onder redactie van J.H. Bolt, Cor Bruijn en mevrouw L. Sirks-Harmeijer. Dit orgaan was slechts een kort bestaan beschoren: 1929-1931.
109. Cf. S(tamperius, J.), Een zoekende naar nieuwe wegen, in: T.v.E., jg. 6, 1927, pp. 334-339.
110. O.c. p.335.
111. Ibid.
112. Ibid.
113. Ibid.
114. O.c. p.336.

- 115 O c p 337
- 116 O c p 338 De verwijzing naar Berlitz is niet toevallig, omdat juist in die tijd de Berlitzscholen voor moderne talen internationale bekendheid en verbreiding hadden gekregen
- 117 O c p 339
- 118 Persoonlijkheidsonderwijs (P O) was de naam van de denk- en werkwijze, die L Groeneweg vanaf 1923 in zijn school te Amsterdam toepaste. Zijn ideeën werden omstreeks 1930 verbreid, verhelderd en verdiept door een organisatie met de naam 'Persoonlijkheidsonderwijs-Concentratie', waarvan Nederlanders en Vlamingen deel uitmaakten
- 119 Stamperius neemt hier de woorden over, die een verslaggever van het Handelsblad kort tevoren in een artikel over Boeke in zijn Werkplaats had gebruikt
- 120 Cf C(or) B(ruijn), Dr Elisabeth Rotten onze gast, in T v E , jrg 6, 1927, pp 419-420
Elisabeth Rotten deed later zelf verslag van haar reis in Das Werdende Zeitalter (D W Z), jrg 7, 1928, pp 65-67, in een artikel, getiteld 'Aus Holland'. Haar artikel werd gevolgd door bijdragen van Nederlandse zijde van de hand van mevrouw C Philippi-Siewertz van Reesema, Cor Bruijn, J H Bolt, E F van Dorp, J M Graftdijk en Jan Ligthart
- 121 Mededeling in de in noot 101 genoemde jaargang van T v E , p 420
- 122 Cor Bruijn was met een kleine groep Nederlanders, onder wie J H Bolt, op deze conferentie aanwezig. Beiden waren bestuurslid (Bolt vz) van de vereniging 'De Nieuwe Opvoeding', die in 1927, na de vierde internationale N E F -conferentie te Locarno, als Nederlandse groep werd erkend
- 123 Cf Langeveld, M J Jr , 'De Werkplaats te Bilthoven', in 'Volksontwikkeling, maandschrift uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 'tAlgemeen, jg 11, 1929-1930, pp 259-264
- 124 O c p 259
- 125 Ibid
- 126 O c p 260
- 127 Ibid
- 128 O c p 263
- 129 Ibid
- 130 Ibid
- 131 O c p 263-264
- 132 O c p 264
- 133 Ibid
- 134 Cf Boeke, 1934, p 21
- 135 Boeke, Ir K , 'De school zal veranderen', discussieverslag en bijlagen in Verslag van het Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres, gehouden op Donderdag 24, Vrijdag 25 en Zaterdag 26 April 1930 te 's-Gravenhage, Groningen 1931, pp 592-610
- 136 O c p 592
- 137 Ibid
- 138 O c p 594
- 139 Ibid
- 140 O c p 596
- 141 Een uitspraak, die erop wijst, dat deze verandering in zijn denken al enige tijd aan de gang was, is te vinden in de tweede uitgave van zijn 'Rode Bundel' (Broederschapsliederen, Bilthoven 1928²), waar hij op p 139 het volgende zegt: 'Ik ben evenals zovelen de onhoudbaarheid gaan zien van een dualistisch wereldbeeld en heb er de laat-

- ste jaren ernstig naar gestreefd, mijn denken te zuiveren van de resten van het dualisme, dat er, vooral tengevolge van kerkelijk christelijke beïnvloeding in was ontstaan...'(geciteerd in: Baerwaldt, 1977, p.27).
142. Cf. Verslag van het Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres, p.600.
  143. O.c. p.606.
  144. Boeke onderscheidde in dit systeem 7 vakgroepen, te weten:
1. Expressie, vaardigheid; 2. Talen; 3. De aarde; 4. Wiskunde;
5. De stoffelijke wereld; 6. Mens en maatschappij; 7. De geestelijke wereld.
Onder ieder van de 7 vakgroepen waren vakken te vinden, bijvoorbeeld
13. Zang; 23. Nederland; 33. Dierkunde; 43. Planimetrie; 53. Scheikunde; 63. Staathuishoudkunde; 73. Godsdienstwetenschappen.
Iedere vakgroep zou een vakcommissie krijgen met een leider; b.v. voor vakgroep 7 zou dit zijn: M.J. Langeveld Jr.
  145. Cf. Boeke, 1934,p.21.
  146. Cf. Rawson, 1956, de titel van hfst. X,p.60. Rawson bedoelt daar in feite Boeke's bemoeienis met de internationale vernieuwingsbeweging.
  147. Cf. Verslag van het Tweede Paedagogisch Congres, p.595.
  148. Ibid.
  149. Cf. Baerwaldt, 1977, p.31.
  150. Boeke, 1934, p.22.
  151. Baerwaldt, 1977, p.33.
  152. O.c. p.34.
  153. O.c. p.35.
  154. O.c. pp.35-36.
  155. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p.90.
  156. Cf. Boeke, 1934, pp.79 en 87-91. Ook: Baerwaldt, 1977, pp.33-34.
Boeke noemt op p.79 de volgende nummers, kleuren en vakgroepen:
0. bruin(algemeen); 1. paars(expressie en vaardigheid, doe-vakken);
2. blauw(taal en talen); 3. groen(de aarde, levende wezens); 4. geel (wiskunde); 5. oranje(de wereld van de stof); 6. rood(mens en maatschappij); 7. wit(de wereld van de geest).
  157. Cf. Boeke, 1934, p.88.
Het is heel goed mogelijk, dat Boeke zelf ervaren had, dat meer duidelijkheid met betrekking tot het leerplan van de W.P. nodig was, hoeveel ruimte dit ook liet voor alternatieve toepassingen per werker.
  158. O.c. p.89.
  159. Cf. de biografische schetsen van J.H. Bolt, L.H. Fontein en J.R. Janssen in Deel I van dit geschrift en Deel II (Schets van de I.V.O.-beweging, 1934-1984; titel: ' Elk kind helpen worden wat het is'.
  160. Beatrice Ensor spreekt lovend over Van der Leeuw's ideeën met betrekking tot de 'workshop school'. Zij vindt die onder meer belijchaamd in de Werkplaats van Kees Boeke: een kindergemeenschap op sociocratische grondslag.
Cf. Outlook Tower, in: T.N.E., vol 17, nr. 1, 1936, p.1.
Ook: Freudenthal-Lutter, S.J.C., De betekenis van de N.E.F. voor en in het Ivenswerk van Kees Boeke, in: Bolkestein, G. e.a., Kees Boeke, Purmerend 1956, pp.118-120.
Oez., Naar de basisschool van morgen, Alphen aan de Rijn, 1975³, pp.146-147.
  161. Bij deze internationale conferentie traden als sprekers op: Kees Boeke, J.H. Bolt, L.H. Fontein, M. Thiéry (schoolmuseum Gent),

- mme Rachel Gampert (Bureau International d'Education), mme Lucia Calomeri (onderwijsinspectrice Boekarest) en Paul Geheeb (stichter van de Odenwaldschule).
- Ook Wyatt Rawson, 'Joint Organizing Director' van de N.E.F., was aanwezig om informatie te geven over het werk van de N.E.F.
162. Om als nationale sectie te worden erkend moest men voldoen aan enige, duidelijk omschreven eisen met betrekking tot ledenaantal (> 200), bureau, financiën en publiciteitsorgaan.
  163. Voor de geschiedenis van de W.V.O. en speciaal van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs' verwijzen wij naar de delen III en IV van dit geschrift.
  164. Cf. Boyd, William & Wyatt Rawson, *The Story of the New Education*, London, 1965, p.100.
  165. Cf. Rawson, 1956, pp.61-62.
  166. Cf. Verslag van deze toespraken tijdens dit congres in: *Het Kind*, jg. 37, 9 mei 1936, pp.330-416.
  167. Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., *De betekenis van de N.E.F. enz.* 1956, p.121.
De thema's van deze conferentie waren:
1937: 'Stemmen uit de praktijk van het nieuwe onderwijs';
1938: 'Overheidszorg voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs';
1939: 'Vernieuwing van M.O. en V.H.O.';
1940: 'Het kind in de schooljaren';
1941: 'Opleidingsconferentie';
1942: 'Kunstzinnige vorming van de jeugd'.
  168. Cf. Literatuuroverzicht in deel V onder de naam C. Boeke.
  169. Cf. Fellowship News, International Centre for Progressive Schools, in: T.N.E., vol.17, nov. 1936, p.285.
Het International Centre for Progressive Schools (I.C.P.S.) nam de plaats in van de 'International Association of New Schools' (I.A.N.S.), die in 1932 tijdens de N.E.F.-conferentie te Nice werd gesticht. Bij deze stichting was dr. J.J. van der Leeuw, (P.I.A.) nauw betrokken.
  170. Cf. Baerwaldt, 1977, p.43.
  171. Cf. Rawson, 1956, p.65.
Tijdens deze reis ontmoette hij in Amerika vele quakers, die hem steun toezegden en ook was hij in de gelegenheid te New York het bureau van de Fellowship of Reconciliation (F.O.R.) te bezoeken.
  172. Cf. Deel II van dit geschrift en wel speciaal par.3.1.
  173. 'Gecombineerde' vergaderingen waren bijeenkomsten van de besturen (schoolleiders) en medewerkers van de bij de Stichting aangesloten scholen.
  174. Cf. Notulen der bijeenkomsten van besturen en leerkrachten der I.V.O.-scholen, 19 november 1938 - 17 juli 1945: i.c. het verslag van 19 november 1938.
  175. Cf. Boeke, Kees, *De B.A.C. (De 'Bilthovense Aanvullingscursus')*, in: V.O.O., 1939-1940, 2e jg., pp.70-71 en 288.
Baerwaldt, 1977, p.47 en Deel II, par. 3.4.5 van dit geschrift.
  176. Cf. Bolt, J.H., *Opleiding: onderwijzers en leraren. Toekomstmuziek?*, in: V.O.O., 1939-1940, 2e jg., pp.66-68, 104-107, 171-174, 199-202, 275-278.
Over de opleiding schreef Boeke onder meer in 1946 een brochure onder de titel: "Kindergemeenschappen"....ook voor de opleiding'. Deze brochure bevat een drietal artikelen uit V.O.O. (3e jg., 1941), in verband met de W.V.O.-conferentie over 'Opleiding' (1941). De brochure is opgenomen in de 2e druk van 'Kindergemeenschap' (Zaandijk, z.j.).

177. Cf. Baerwaldt, 1977, p.43.
178. O.c. p.45.
179. O.c. pp.45-46.
180. O.c. p.44, ook: Boeke-Cadbury, 1971, p.109.
181. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p.117; Baerwaldt, 1977, p.49.
182. Cf. Boeke, Kees, Redelijke ordening van de mensengemeenschap, Bilt-hoven, 5 mei 1945, 1966². Deze oproep aan het Nederlandse volk had hij waarschijnlijk al in 1944 of eerder geschreven, cf. Boeke-Cadbury, 1971, p.117.
183. Cf. Boeke, Kees, Vernieuwde leiding voor het schoolkind, referaat voor het congres 'Jeugd in nood', gehouden door Nederlands Volkherstel te Utrecht op 21 juli 1945.
184. O.c. p. 5. Boeke dacht bij 'kindergemeenschap' aan een instituut voor ongeveer 600 kinderen.
185. Ibid.
186. O.c. p.6.
187. O.c. p.7.
188. In de Regeringsverklaring van 27 juni 1945 wordt gezegd, dat 'maatregelen zullen worden getroffen om het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te maken tot de centrale plaats, van waaruit in de toekomst de volksoopvoeding in de breedste zin kan worden bevorderd'.
189. O.c. p.8. Boeke zegt hier onder meer, dat de 'geheel verkeerde toestand (is) ontstaan, dat vrijwel ieder, die besluit het onderwijzersambt als beroep te kiezen, op de kinderen wordt losgelaten'.
190. De financiële nood werd o.a. veroorzaakt door het feit, dat de 'Boeke Trust' niet langer bereid was de steeds hoger wordende kosten aan de school te helpen dragen.
191. Cf. Baerwaldt, 1977, p.50.
192. Deze brief is in extenso gepubliceerd in: Baerwaldt, 1977, pp.53-55.
193. O.c. p.55.
194. Comparanten genoemd in de stichtingsakte waren: Mr. G.W. Arendsen Hein, mevrouw B. Boeke-Cadbury en mevrouw J.W.J. Rümke-Everts. Cf. Baerwaldt, 1977, p.55.
195. Artikel 3 van de stichtingsakte, geciteerd in: Baerwaldt, 1977, p.56.
196. Brief van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, V.H.M.O. nr. 16575, d.d. 1 september 1950, geciteerd in: Baerwaldt, 1977, p.56.
197. De 'gele' groep betreft de werkers, die zich voorbereidden voor het gele diploma: niveau 3-jarige H.B.S. of eindniveau U.L.O. resp. I.V.O.-1; later (tot de invoering van de Wet op het voortgezet onderwijs) allen, die vervolgonderwijs volgden: Gymnasium, H.B.S., M.M.S., 3-jarige H.B.S., I.V.O.-A en B.
Cf. Schermerhorn, W., De Werkplaats Kindergemeenschap als schoolgemeenschap, in: Bolkestein, G. e.a., Kees Boeke, Purmerend 1956, pp. 171-183.
198. Cf. Baerwaldt, 1977, p.50.
199. Het oude W.P.-gebouw kwam in 1946 weer beschikbaar en voorts werd gewerkt in twee villa's. In 1951 werd een gebouw, dat uit de Duitse tijd stamde gerenoveerd, uitgebreid en ingericht als schoolgebouw; ook kwam er een nieuwe kleuterschool tot stand. Pas in 1968 werd de W.P. in één (nieuw) gebouw gehuisvest. Tot 1968 behielp men zich met een groeiend aantal noodvoorzieningen. Het aantal werkers steeg van 1946 tot 1951 van + 220 tot + 325 en van 1951 tot 1956 van + 325 tot + 800. In 1956 waren er + 930, in 1966 + 1330 en in 1975 + 2000 leerlingen. Voor deze gegevens tussen 1946 en 1975: Cf. Baerwaldt, 1977, pp.67-68.

200. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p.127.
201. De Centrale Werkgroep was in 1945 als volgt samengesteld: C. Boeke (vz), A.F.K. Parée (vice-vz), J.R. Janssen (secr.-penn.), B. van den Muyzenberg-Willemsse, dr. D.J.E. Schrek, J. Vinkenborg, A. van Zutphen.
202. Deze conferentie werd van 3-18 augustus 1945 door de onderwijsministeries van Engeland en Wales in samenwerking met de British Council gehouden.
Deze en verdere informatie over 'Kees Boeke en de N.E.F.' werd grotendeels ontleend aan: Freudenthal-Lutter, S.J.C., De betekenis van de N.E.F. voor en in het levenswerk van Kees Boeke, in: Bolkestein, G. e.a., Kees Boeke, Purmerend 1956, pp. 115-134. Dit artikel zal verder worden aangeduid met: Freudenthal-Lutter, 1956.
203. Deze secties waren: algemeen, vakonderwijs, voorbereidend onderwijs, lager onderwijs, voortgezet onderwijs, technisch onderwijs en school en maatschappij.
204. Veel informatie over de Vernieuwingsraad (V.R.) en de V.R.-secties kan nog ontleend worden aan het archiefmateriaal, dat zich bevindt in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (I.I.S.G.) te Amsterdam. Wij raadpleegden daar de klappers: Vernieuwingsraad algemeen, 1945-1946; Vernieuwingsraad secties, 1945-1946 en Vernieuwingskernen/regionale conferenties, 1945-1946.
Cf. ook Onderwijsvernieuwing. Rapport aangeboden aan de Nederlandse regering door de Vernieuwingsraad voor het onderwijs, z.j. Discussiemateriaal. Landelijk Congres Vernieuwingsraad voor het Onderwijs op 24, 25 en 26 april 1946 te Utrecht.
Dodde, N.L., De Vernieuwingsraad 1945-1946, in: Pedagogisch Tijdschrift/Forum voor Opvoedkunde (P.F.T.O.), jg. 3, 1978, nr. 1, pp. 37-56.
205. Cf. De biografische schets van J.R. Janssen onder 'J.R. Janssen en de vernieuwing van opvoeding en onderwijs', hfst. 5 van dit deel par. 5.8.
Van Gelder constateerde nog in 1960 met spijt de mislukking.
Cf. Van Gelder, L. van, De dynamiek van de Nieuwe Opvoeding. Enkele notities uit de historie van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, in: V.O.O., jg. 18, 1959-1960, nr. 173, pp. 176-177.
206. Van de zg. Kleine Commissie was Kees Boeke voorzitter.
Voor meer informatie verwijzen wij naar de biografische schets van J.R. Janssen, par. 5.8.
207. Cf. Boeke, Kees, Dóórbouwen, in: V.O.O., jg. 5, 1946-1947, pp. 209-210.
Dez., En hoe nu verder? in: V.O.O., jg. 6, 1947-1948, pp. 309-313.
208. Cf. Boeke, Kees, Wederzijdse indringing, in: V.O.O., jg. 6, 1947-1948, nr. 50, pp. 445-448.
209. Cf. voor de Stichting van de UNESCO en de samenwerking met de N.E.F.: Boyd, William & Wyatt Rawson, The Story of the New Education, London 1965, ch. IX: UNESCO and the New Education Fellowship, pp. 151-165.
210. Cf. Internationaal nieuws, in: V.O.O., jg. 6, 1947-1948, nr. 47, pp. 340-341 en nr. 55, pp. 557-559; het vervolg van dit artikel verscheen in jg. 7, 1948-1949, nr. 57, pp. 35-37.
211. Cf. Boeke, Kees, Drie dagen voor bezinning. Een eerste oproep tot onze Paasconferentie te Amsterdam, 30 maart-1 april, in: V.O.O., jg. 6, 1947-1948, nr. 51, pp. 445-448.

212. Cf. Paasconferentie W.V.O. te Amsterdam; 30, 31 maart - 1 april 1948, in: V.O.O., jg. 6, 1947-1948, nr. 53, pp. 525-530.
213. Cf. Boeke, Kees, Van onderwijsvernieuwing naar mensvorming, in: V.O.O., jg. 7, 1948-1949, nr. 64, pp. 298-299.
Parée, A.F.K., Naar de varende conferentie van de W.V.O., in: V.O.O., jg. 7, 1948-1949, nr. 64, pp. 303-304.
214. Cf. Boeke, Kees, Internationaal gerichte scholen, in: V.O.O., jg. 9, 1950-1951, nr. 85, pp. 230-231.
Conference of Internationally-minded Schools, in: T.N.E., vol. 33, 1952, pp. 232-233.
215. Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., Internationaal Plan, in: V.O.O. jg. 10, 1951-1952, nr. 86, pp. 11-111.
Dez., 'Het Internationaal Plan', in: V.O.O., jg. 10, 1951-1952, nr. 87, pp. 11-111.
Dez., De oprichting van de Werkgroep Internationaal Plan, in: V.O.O., jg. 10, 1951-1952, nr. 88, pp. 1-11.
216. Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., Opvoeding in dienst van de Vrede. Zomerconferentie W.V.O. van 22-26 juli 1952 te Arnhem, in: V.O.O., jg. 11, 1952-1953, nr. 96, pp. 17-19.
Freudenthal-Lutter, 1956, p. 130; op deze plaats vindt men de aangehaalde zin.
217. Cf. Boeke, Kees, Voor de toekomst van onze jeugd en de behoeften onzer maatschappij, in: V.O.O., jg. 10, 1951-1952, nr. 88, p. 51.
218. Ibid.
219. Cf. Bolkestein, G., 'How is Boeke?', in: Bolkestein, G. e.a., Kees Boeke, Purmerend, 1956, pp. 100-106. Hier in het bijzonder p. 106.
220. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p. 127.
221. Brief van het comité 'Fonds ir. C. Boeke': 'Kees Boeke zeventig jaar', juni 1954. Het comité bestond uit een zeer gevarieerde groep personen, die allen op de een of andere manier betrokken waren (gewest) bij de W.P., de W.V.O., het I.V.O. of die op een ander niveau betrekkingen hadden gehad met Kees Boeke.
222. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p. 128-129.
223. O.c. p. 129.
224. Cf. Boeke, Kees, Wij in het heelal, een heelal in ons, Amsterdam/Purmerend, 1959.
225. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p. 137.
226. O.c. pp. 137-138.
227. Het initiatief hiertoe was genomen door Bram Storm, een oude vriend uit de tijd van de Bilthovense Beweging.
228. Cf. Boeke-Cadbury, 1971, p. 139.
229. O.c. p. 140.
230. Krantebericht d.d. 27 september 1954 (waarschijnlijk Utrechtsch Nieuwsblad).
231. Cf. Bolkestein, G.e.a., Kees Boeke, Purmerend, 1956, p. 84.
232. O.c. p. 85.
233. De redactie bestond uit: G. Bolkestein, D. van Egten, H. Herbers, K. C. Lamber-Anema, L.E. van Olst, W. Schermerhorn en M.M. Smit-Miessen.
234. Freudenthal-Lutter, S.J.C., Herman Passchier (eindredactie) en E.A. van Trotsenburg, Kees Boeke 1884-1966, in: V.O.O., jg. 25, 1966-1967, nr. 242, pp. 41-120.
235. O.c. p. 79-88.
236. O.c. p. 90-96.
237. O.c. p. 90-91.
238. Mededeling van drs. M. de Carpentier te Amsterdam, oud-directeur van de I.V.O.-'Kindergemeenschap' te Amsterdam.

239. Cf. De Jong, 1975, pp.145-146.
240. O.c. p.154.
241. Cf. D(unk), H(ermann) v(on) d(er), Uit de voorgeschiedenis van 'De Werkplaats', (1918-1926), in: Baerwaldt, 1977, pp.15-29.
242. Cf. noot 42.
243. Cf. Deel III en IV van dit geschrift.
244. Cf. Deel II, par. 4.3 van dit geschrift.
245. Cf. Buskes, J.J., Herinneringen aan Kees Boeke, in: V.O.O., jg.25, 1966-1967, nr.242, p.102. Ds. Buskes plaatste dit artikel oorspronkelijk in Militia Christi (het tijdschrift van Kerk en Vrede).
246. Het archief Boeke en archivalia van de W.V.O. bevinden zich in het archief van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Het zou wenselijk zijn, dat dit materiaal wordt aangevuld met stukken, waarvan mag worden aangenomen, dat ze zich op allerlei plaatsen in particuliere handen bevinden.

Noten bij hoofdstuk 4: L.H.Fontein

247. Mevrouw A.G. v.d. Pol-Fontein te Bennekom informeerde schrijver dezes uitvoerig over haar vader. Zij was leerling van de Bussumse Montessorischool en van de I.V.O.-afdeling daarvan; zij werkte ook een tweetal jaren als assistente van haar vader te Rekken.
248. De 'Franse school' was in feite de 'Cursus in Fransch, Hoogduitsch en Wiskunde verbonden aan de Openbare School te Wolvega'. Fontein volgde deze cursus van juli 1910-juli 1912. Het eerste jaar werd Frans gegeven; het tweede jaar Duits en Wiskunde.
249. Cf. Harmsen, G.J., 1961, hfst. V. In dit hoofdstuk wordt speciale aandacht gewijd aan de kwekelingenbeweging en aan het ontstaan en de ontwikkeling van de K.G.O.B. (Kwekelingen Geheelonthouders Bond).
250. In 'In memoriam', geschreven door dr. J. Fontein bij het overlijden van zijn vader, p.2.
251. Ibid.
252. Mevrouw (Maria)Anna Fürth (geboren 12 jan. 1884 te Darmstadt, overleden 22 mei 1944 te Auschwitz) werd opgeleid tot onderwijzeres en was als zodanig werkzaam te Keulen. Ze leerde daar de Nederlander Henri Adelaar kennen, met wie ze op 27 mei 1909 huwde. Het echtpaar woonde enige tijd te Lübeck en vervolgens te Amsterdam en Naarden. Mevrouw Adelaar-Fürth was politiek geëngageerd: ze was lid van de S.D.A.P. en raadslid namens deze partij te Naarden. Haar pedagogische belangstelling was sterk gericht op het werk van Maria Montessori. Zij startte in 1922 te Bussum met een Montessori-klas en bleef de drijvende kracht achter de genoemde Montessorischool aldaar. Zij was o.m. jarenlang hoofdbestuurslid van de Nederlandse Montessori Vereniging en was zeer actief betrokken bij Montessoricursussen te Utrecht en te Amsterdam.
- Cf. Redactie Schoolkrant, Help me...het zelf te doen. Gedenkboek bij het 65-jarig jubileum van de Bussumse Montessorischool, Bussum 1981, pp.19-26.
253. Cf. Redactie Schoolkrant, Help me...het zelf te doen, p.37.
254. C. Boeke tekende als leider van de Werkplaats Kindergemeenschap te Bilthoven, J.H. Bolt namens het bestuur van de Pallas Athene Schoolvereniging te Amersfoort en L.H. Fontein namens het bestuur van de Bussumse Montessorischool Vereniging.

255. Een parallelle ontwikkeling deed zich voor te Amersfoort. Dit leidde in beide gevallen tot de geleidelijke losmaking van de U.L.O.-M.A.V.O.-afdeling; dit proces werd verhaast na de invoering van de Mammoetwet.
256. Cf. Redactie Schoolkrant, Help me....etc., p.39.
257. O.c. p.39.
258. O.c. P.43.
259. O.c. pp.24 en 45.
260. Cf. Brochure 'Wat er groeide op de Rekkense heide', z.j., p.3.
261. O.c. pp.5-6.
Langbroek, M., 50 jaar 'Rekken' (III), in: Contactorgaan van medewerkers en belangstellenden van de Vereniging Rekkense Inrichtingen, jg.9, nr.3, 1964, pp.21-27.
262. Cf. Brochure 'Wat er groeide ', p.7.
263. Vanaf 1929 werden ter beschikking van de Regering gestelde mannen ondergebracht in de Inrichting Oldenkotte, gelegen op een terrein in de nabijheid van de oorspronkelijke Rekkense Inrichtingen.
264. Achterberg verbleef enige tijd in de Rekkense Inrichtingen en was daar o.m. werkzaam in de bibliotheek. Tussen Achterberg en Fontein groeide een vriendschap voor de rest van hun leven.
265. Cf. Langbroek, M., 50 jaar Rekken (III), pp.23-24.
266. Cf. 'In memoriam' (noot 250), p.3.
267. Cf. Fontein, L.H., Jaarverslag 1953, p.20.
268. Cf. Fontein, L.H., Jaarverslag 1954, p.18.
269. Cf. Fontein, L.H., Jaarverslag 1955, p.14-15.
270. Zandbergen is ontstaan uit een weeshuis en is als inrichting voor kinderbescherming (speciaal voogdijkinderen) groot geworden onder de bekwame leiding van D.Q.R. Mulock Houwer, die er van 1933-1958 directeur was. Van 1957 tot zijn pensionering (1968) was hij secretaris-generaal van de Union Internationale de l'Enfance te Genève. Cf. Pelkmans, A.H.M.W., Speciaal onderwijs in Amersfoort op samenwerkingsbasis, 1952-1979, Nijmegen, 1981.
271. Cf. 'In memoriam' (noot 250), p.4.
272. Ibid.
273. Cf. Fontein, L.H., Jaarverslag directeur 1962, in: Zandbergen 1962, p.5. Op p.2 drukte Fontein het nog iets anders uit: '...op deskundige wijze hulp bieden aan het door bepaalde omstandigheden in zijn ontwikkeling gestoorde kind, opdat het zo spoedig mogelijk weer in een gewone omgeving kan terugkeren'.
274. Cf. Nationale Federatie 'De Nederlandse Bond tot Kinderbescherming', De terreinafbakening in de kinderbescherming (van zaak, twist- en doelpunten), Geschrift nr. 22, 1955, p.38.
275. Cf. Fontein, L.H., Jaarverslag 1962, pp.8-9.
276. O.c. p.11.
277. Cf. Fontein, L.H., Dankbetuiging, Bennekom, juli 1979.
278. Cf. 'In memoriam' (noot 250), p.6.

Noten bij hoofdstuk 5: J.R. Janssen

279. Deze en vele andere mededelingen over J.R. Janssen zijn afkomstig van diens tweede echtgenote, mevrouw J.C. Janssen-Wildschut te Bloemendaal. Van 1946-1950 werkte zij aan de I.V.O.-school te Bussum (waar J.R. Janssen hoofd was) en van 1950-1955 aan de Montessori-U.L.O. te Amsterdam. In 1952 huwde zij met J.R. Janssen en van 1955-1961 was zij verbonden aan de I.V.O. te Bloemendaal.

280. Cf. Kloppe, J., De Klokkenberg bestaat 100 jaar. Bolwerk van Protestantisch-Christelijk Onderwijs. Op een der heuvels van Nijmegen, in: Elseviers Weekblad, zaterdag 30 maart 1946, p.9.
281. Cf. Levensbericht van Jacobus Reijer Janssen, geboren 21 april 1899 te 's-Gravenhage (handschrift). De hierin gedane mededelingen lopen tot 1947.
282. Cf. Smit, P., Individualiteit, in: Verslag van de eerste Klokkenbergse reünie, gehouden te Nijmegen, 27 en 28 december 1911, Nijmegen 1946, p.6.
283. Cf. Kloppe, J., o.c.
284. Cf. Levensbericht, p.1.
285. Zijn huwelijk met mevrouw H.K. Kuipers (geboren 20 maart 1895 te Assen, overleden maart 1962 te Bussum) werd omstreeks 1950 ontbonden.
286. Cf. Levensbericht, p.1.
287. Brief van collega's, Soekaboemi, 16 mei 1931. (teg. gespeeld: Sukabumi).
288. Interessant is het lijstje van de tijdschriften (en prijzen), die Janssen noemt:

A.	1. Het Kind	26 nummers	f. 6,-	per jaar.
	2. Ons Eigen Blad	24 „	„ 6,-	„ „
	3. De School met de Bijbel	52 „	„ 4,-	„ „
	4. Gezin en School	12 „	„ 4,-	„ „
	5. Bibliotheek voor Bijbelsche Opvoedkunde	6 „	„ 0,90	„ „
B.	6. Onze kinderen en hun Toekomst	12 „	„ 1,50	„ „
	7. Pedagog. Tijdschrift voor Chr. Paedagogiek	12 „	„ 6,-	„ „
	8. Volksontwikkeling	12 „	„ 8,75	„ „
	9. Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde	12 „	„ 6,-	„ „
	10. Paedagogische Studiën	12 „	„ 5,-	„ „
C.	11. Mensch en Maatschappij	6 „	„ 10,-	„ „
	12. Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer	4 „	„ 9,-	„ „
	13. Vernieuwing	4 „	„ 2,50	„ „
	14. Schoonheid en Opvoeding	6 „	„ 2,-	„ „
	15. Montessori opvoeding	16 „	„ 3,-	„ „
	16. Jeugd en Beroep	12 „	„ 6,-	„ „
	17. Aanleg en Beroep	12 „	„ 4,50	„ „
	18. De Jeugdleider	12 „	„ 2,70	„ „
	19. Psychol. en Neurol. Bladen	6 „	„ 8,-	„ „

Hij spreekt zijn voorkeur uit voor een aantal populaire (A), wetenschappelijke (B) en speciale (C) tijdschriften; tezamen ongeveer f.60,- à f.70,-. Wanneer tien collega's zouden meedoen, dan zouden zij f.0,50 per persoon per maand moeten bijdragen!

289. Cf. Redactie Schoolkrant, Help me...het zelf te doen, Gedenkboek bij het 65-jarig jubileum van de Bussumse Montessorischool, Bussum 1981, pp.36-37.
290. Cf. Janssen, J.R., Het ontstaan (handschrift te dateren ± 1955), p.3. Vermoedelijk hebben we hier te maken met de opzet van een hoofdstuk voor een boekje, dat zou worden getiteld: 'Het Individueel Voortgezet Onderwijs'.
291. In zijn 'Levensbericht' (p.2) noemt hij enige onderwerpen, die hij te Bussum besprak:

- voor leerlingen en jeugdorganisaties: 'Dante, 'De sterren', 'Griekse mythologie', 'Het leven in Indië';
  - voor de Volksuniversiteit: een cursus over Albert Schweitzer en een over 'Problemen van goed en kwaad in het persoonlijk leven en in dat ser gemeenschap'.
292. Congres ter gelegenheid van het feit, dat drie eeuwen tevoren René Descartes (1596-1650) zijn 'Discours de la Méthode het licht deed zien.
293. Hij was tijdens de mobilisatie eerste luitenant en bataljonscommandant te Tiel; na bevordering tot kapitein, werd hij commandant van het troependetachement bij de staf van het IIe Legerkorps te Doorn.
Cf. Levensbericht, p.2.
294. Cf. Redactie Schoolkrant, o.c. p.101.
295. Voor de Nederlandse Protestanten Bond:
- lezingen en toespraken over 'Kerstmis in deze tijd' (1940), 'De bronnen van ons geloof', 'De betekenis van godsdienstonderwijs', 'Eerbied en vertrouwen', 'Religieuze gemeenschap';
  - preken: bijv. 'Pasen' (1943)
- Voor een studiekering van oudere mensen (1942) besprak hij o.a.:
- J. Huizinga, In de schaduwen van morgen, Haarlem 1935.
  - C. Mennicke, Sociale psychologie, Utrecht 1935.
  - P.J. Bouman, Van Renaissance tot Wereldoorlog, Amsterdam 1938.
  - dez., Sociale opbouw, Amsterdam 1940.
- Voor een anti-Duitse studieclub schreef hij en besprak hij: 'De opbouw ener nieuwe gemeenschap, p.2
296. Cf. Levensbericht, pp.2-3.
297. Cf. Redactie Schoolkrant, o.c. pp.113-114.
298. Deze typering werd zowel door mevrouw Janssen-Wildschut als door andere collega's gegeven.
299. Cf. Busé, S. en J.R. Janssen (red.), 10 jaar I.V.O. Bloemendaal, Jubileumnummer ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de I.V.O.-school te Bloemendaal, Bloemendaal 1960, p.6.
300. O.c. p.8 : jaar 1950 1955 1960 1965
Cijfers van de groei: aantal leerlingen 49 109 197 220
301. O.c. p.7.
302. Ibid.
303. Ibid.
304. O.c. p.10.
305. O.c. p.11.
306. O.c. p.10.
307. Als eerste regel van de I.V.O.-school te Bloemendaal werd nog omstreeks 1975 genoemd:
- 'Neem op je het 200e deel van de verantwoordelijkheid voor de gehele school'.
- Cf. Boltjes, A.J. en J.G. Dun (red.), 25 Heuvelgangen 1950-1975, Bloemendaal 1975, p.21.
308. Cf. Busé, S. en J.R. Janssen (red.), o.c. p.11.
Janssen schrijft op dezelfde plaats over toelating van leerlingen: 'Op grond van deze overwegingen laten wij, voor zover de plaatsruimte dat toelaat, alle kinderen toe, waarvan we door inlichtingen van de lagere school en door persoonlijk onderzoek niet de indruk hebben gekregen, dat ze ongeschikt zijn voor Voortgezet Onderwijs'.
309. Treffend in dit opzicht is een condoléancebrief (d.d. maart 1973) bij het overlijden van Ko Janssen, gericht aan zijn vrouw, waarin melding wordt gemaakt van een dove leerling met spraakstoornissen, die mede door Janssen's zorgen de school doorliep en later archivaris werd.

310. Binnen de I.V.O.-beweging bleven de werkcontacten tussen Boeke en Janssen het langst voortduren; Boeke trok zich in 1954 uit de Werkplaats terug en Janssen ging in 1961 met pensioen. Fontein aanvaardde in 1940 een andere functie, maar bleef nog enige jaren curator van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma'. Bolt ging in 1943 met pensioen; tussen Bolt en Janssen bleef levenslang briefwisseling bestaan.
311. Van 1940 tot 1946 was hij (met onderbreking) secretaris-penningmeester en van 1949 tot 1958 (met onderbreking) voorzitter.
312. De wens hiertoe kwam het eerst naar voren tijdens de I.V.O.-conferentie van 10 en 11 november 1945 te Bussum o.l.v. J.R. Janssen. Het geld zou men desnoods uit de scholen zelf moeten laten komen, wanneer de overheid het plan niet zou steunen.
313. Titels van voordrachten van J.R. Janssen voor Gecombineerde Vergaderingen:
Bussum, 19 november 1938, Individueel werk en werk in groepsverband.
Bilthoven, 11 maart 1939, Hoe bevorderen we de uitbreiding van het I.V.O.-werk?
Bussum, 10 juni 1939, Poging tot omschrijving van de omvang der minimum-leerstof voor alle I.V.O.-scholen.
Bloemendaal, 18 november 1939, Kan het I.V.O.-werk opleiden voor bestaande examens? (samen met J.H. Bolt en J.G. Westerweel).
Bussum, 14 juni 1941, De tijdsinvloeden op werkhouding en werkpeil.
Amersfoort, 15 november 1941, Bespreking van het I.V.O.-diploma.
Bilthoven 21 maart 1942, Onze scholen als gemeenschap in verhouding tot de sociale gemeenschap.
Bilthoven, 27 maart 1943, De bestaansvoorwaarden van onze I.V.O.-scholen.
Bussum, 19 juni 1943, Plannen voor de organisatie van I.V.O.-II.
Bussum, 10 november 1945, Aanvraag erkenning diploma I.V.O.-I.
Amsterdam, 23 november 1946, De onderwijsconferentie te Parijs.
Amersfoort, 22 januari 1949, De opbouw van een opleidingscentrum voor progressieve leerkrachten.
Bilthoven, 25 juni 1949, Het proevenstelsel.
Amersfoort, 18 maart 1950, De Commissie voor de Opleiding.
Bloemendaal, 30 juni 1951, Wenselijkheid en mogelijkheid van selectie bij de toelating van kinderen tot de I.V.O.-school.
Amsterdam, 29 november 1952, De opleiding van I.V.O.-leerkrachten.
Amersfoort, 25 april 1953, Vragen over het I.V.O.
Bron: Verslagen Gecombineerde Vergaderingen Stichting 'Het I.V.O.-Diploma'.
314. De Haagse I.V.O.-school had en heeft nog een apart schoolbestuur: de Haagse Stichting voor Individueel Onderwijs (sinds 1958), in september 1959 werd met het onderwijs gestart. De school heet thans: Haagse Montessori Mavo; men volgt de I.V.O.-werkwijze.
315. Over de marginale positie van het I.V.O. binnen de Werkplaats:
Cf. Baerwaldt, K. e.a. (red.), De school als werkplaats in de samenleving, Groningen, 1977, pp.48-64 en 65-98.
Voor reacties binnen de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' o.a.: Notulen Bestuursvergaderingen 4 februari 1956 te Bussum, 16 mei 1956 te Bentveld, 7 juli 1956 te Bussum, 12 september 1956 te Bloemendaal, 27 december 1956 te Haarlem e.v. De aanhalingen in de tekst zijn uit de notulen van 27 december 1956.
316. Cf. 'De Boeg', maandblad van de Bond van Neutraal Bijzondere Scholen, jg. 36, nr.2, februari 1960.

317. Cf. Janssen, J.R., Bij de opening van de tentoonstelling ter gelegenheid van het derde lustrum van de Bloemendaalse I.V.O.-school, 1965 (handschrift), p.1.
318. Cf. Janssen, J.R., De Wedergeboorte van de W.V.O. in 1945, in: V.O.O., jg. 18, 1959-1960, nr.173, p.180.
319. Ibid.
320. Cf. Rapport Onderwijsvernieuwing, aangeboden aan de Nederlandse regering door de Vernieuwingsraad voor het Onderwijs, z.j. Discussiemateriaal, Landelijk Congres Vernieuwingsraad voor het Onderwijs op 24, 25 en 26 april 1946 te Utrecht.
321. Het initiatiefcomité was als volgt samengesteld:
dr. M.A.J. Chorus(lector aan de K.U. te Nijmegen), prof. dr. M.J. Langeveld(R.U. Utrecht), prof. dr. J. Waterink(V.U. Amsterdam), K.v.d. Graaf(voorz. Ver. v. Pedagogiek) en J.R. Janssen(secr. van de W.V.O. en tevens secr. van het comité).
322. Cf. Brief van het comité aan de onderwijsorganisaties; uitnodiging voor vergadering te Utrecht op zaterdag 13 december 1947.
323. Cf. Correspondentie Centrum voor Didactiek(map papieren uit correspondentie J.R. Janssen).
324. Cf. Janssen, J.R., De Wedergeboorte, p.181.
325. Janssen was secretaris van de Kleine Commissie Opleidingsinstituut. De notulen van de vergaderingen bevinden zich in zijn nagelaten papieren. Naast de kleine Commissie was er ook een grote Commissie; hierover ontbreken nog gegevens.
326. Als leden van de Kleine Commissie worden genoemd:
voor W.V.O. en Werkplaats : ir. C. Boeke, voorzitter;
voor de Werkplaats : mevr. ir. K.C. Lambert-Anema;
voor de Ned. Montessorivereniging : mevr. R. Joosten-Chotzen;
: mevr. J. Prins-Werker;
voor de Ned. Daltonvereniging : dr. P. van der Meulen;
voor de Ver. V.O.O.(Vlaanderen) : W. de Coster(later mevr. Dr. M.Wens);
voor de Vrije Scholen : mr. A.C. Henny;
voor de St. 'Het I.V.O.-Diploma' : J.R. Janssen, secretaris.
327. Commissie ter bestudering van een opleidingsplan voor een Vernieuwings-Kweekschool-Centrum, plan voor een Opleidingscentrum voor Leerkrachten bij Vernieuwingsonderwijs, 1949.
328. Cf. Literatuuroverzicht in deel V onder de naam J.R. Janssen.
329. Janssen, J.R., Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs Congres. Radio-lezing voor de V.P.R.O., 26 april 1946 Hilversum (handschrift), p.3.
330. O.c. p.4.
331. Janssen, J.R., Waardoor kunnen wij ons verouderd overgangs- en examen-systeem vervangen? in: Verslag Herfstconferentie van de Vakgroep A.V.O. en de Paedagogische Studiekring op de Drakenburgh te Hilversum (31 okt., 1 en 2 nov. 1949) van de Nederlandse Bond van Leerkrachten bij het Nijverheidsonderwijs, pp.19-28.
332. Cf. Groot, A.D. de, Vijven en zessen. Cijfers en beslissingen: het selectieproces in ons onderwijs, Groningen 1966.
333. Janssen zag dit als een ideaal, dat voorlopig nog niet te verwezenlijken zou zijn. Hij was er in 1949 al van overtuigd, dat er geen wezenlijke verandering van onderwijs mogelijk zou zijn, wanneer niet het maatschappelijk bestel veranderde.
'Zolang de maatschappij zich niet wijzigt, is geen nieuwe schoolorganisatie mogelijk'.
'Cf. Verslan (noot 331), p.25.

334. Janssen had daartoe colleges gevolgd aan de Universiteit van Amsterdam, gegeven door mr. S. Pragano en de classicus drs. A.J. Middelkoop.
335. Cf. Janssen, J.R., Consequentie was een kenmerk van zijn handelen, in: Kees Boeke 1884-1966, V.O.O., jg. 25, 1966-1967, nr. 242, p.89.
336. Cf. Janssen, J.R., Bij het afscheid van Kees Boeke, op 25 september 1954 in de Werkplaats (toespraak in handschrift).
Eén typerende zin over het I.V.O.: 'We hebben dit systeem in gemeenschappelijke arbeid uitgebouwd, maar ik doe niemand tekort als ik zeg, dat jij de architect, de ontwerper bent geweest en dat wij jouw plannen hebben uitgevoerd en aangevuld naar behoefte'
Janssen, J.R., De betekenis van Kees Boeke voor het I.V.O., in: Bolkestein, G.e.a.(red), Kees Boeke, Purmerend 1956, pp.111-114.
337. Citaat uit een brief van mevrouw J.C. Janssen-Wildschut.
338. Citaat uit brief van J.R. Janssen aan Betty en Kees Boeke-Cadbury (waarschijnlijk omstreeks 20 september 1964 geschreven).

1. Cf. Velde, L. van der, Lager onderwijs, in: Hulst, J.W. van, I van der Velde en G.Th.M. Verhaak (red.), Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940, Groningen 1970, pp. 128-129.
2. O.c. p.128.
3. Cf. Baerwaldt, K. e.a. (red.), De school als Werkplaats in de samenleving, Groningen 1977, p.33.
4. Cf. Boeke, Kees, Kindergemeenschap, ervaringen en perspectieven van 'De Werkplaats' te Bilthoven (herdruk van de eerste druk, Utrecht, 1934), Zaandijk 1974, p.88.
5. O.c. p.91.
6. De W.P. werkte al jarenlang met kinderen van zeer gevarieerde leeftijd; tot 1931 werkten alle leeftijden door elkaar. In dat jaar werden de 'werkers' tot acht jaar in een aparte groep bijeengebracht. De voortgezette afdeling van de B.M.V. werd in feite de eerste Montessori U.L.O.-school in Nederland. Deze afdeling kwam omstreeks 1933 tot stand en werd in 1937 officieel als U.L.O. erkend. De werkwijze was vanaf het begin individualiserend.
'Op deze U.L.O.-afdeling wordt in de grootst mogelijke vrijheid gewerkt. De leerling kan alle vakken aanpakken waar hij behoefte aan voelt en belangstelling voor heeft', aldus het gedenkboek van de Bussumse Montessori-school.
Cf. Redactie Schoolkrant Bussumse Montessorischool Vereniging, 'Help me...het zelf te doen'. Gedenkboek bij het 65-jarig bestaan van de Bussumse Montessori-school, Bussum 1981, p.64.
De P.A.S. had eveneens vanaf het begin een individualiserende werkwijze, die gedeeltelijk stoelde op de Montessori-traditie. Ook werd grote nadruk gelegd op groepswork. De voortgezette afdeling van de P.A.S. werd in 1937 eveneens officieel als U.L.O. erkend.
J.H. Bolt beschreef de aanvangsfase van de P.A.S. en de werkwijze o.m. in zijn boek: 'Nieuwe wegen in opvoeding en onderwijs', Zeist 1927, pp.142-157. Zijn inzichten over vernieuwing, in het bijzonder van het U.L.O., zijn te vinden in zijn boekje: 'Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs', deel 1 van de serie: Bouwstenen voor een Nieuwe Samenleving, onder leiding van dr. P.J. Bouman, Amsterdam 1939, hfdst. VI: Vernieuwing van het Uitgebreid Lager Onderwijs, pp 68-83. Hierin breekt hij een lans voor de I.V.O.-werkwijze.
7. Deze bijzitters waren medewerkers van de andere I.V.O.-scholen. Bij de eindproeven werden o.a. werkstukken en schriftelijk werk ten behoeve van de eindproeven overlegd.
Cf. Boeke, Kees, Kindergemeenschap, p.91.; Baerwaldt, K. e.a. (red.) De school, p.34.
8. Bij het verleden van de akte waarbij de Stichting in het leven werd geroepen (27 juni 1938 te Utrecht ten overstaan van notaris C. Onnen) liet Boeke een verklaring opmaken, waarin hij liet opnemen, dat hij 'de vrij algemeen toegepaste methode van het nemen van beslissingen bij meerderheid van stemmen noch redelijk noch practisch' vond. Hij zou aan een dergelijke procedure dan ook nooit deelnemen en wenste te verklaren, dat hij de vrijheid nam zich uit het I.V.O.-werk terug te trekken, wanneer het ooit op stemmen zou aankomen. Hij verwierp elke beslissing binnen een gemeenschap van mensen, die op grond van stemmen en meerderheid tot stand kwam. Gemeenschappelijke actie kon vol-

- gens hem alleen gebaseerd zijn op onderlinge overeenstemming (socio-cratie).
- Cf. Boeke, Kees, Redelijke ordening van de Mensengemeenschap, Bilthoven, 1945, 1966².
9. Statuten en Huishoudelijk Reglement der Stichting 'Het I.V.O.-Diploma'. (gedrukte uitgave), p.3.
  10. O.c. p.9.
  11. Ibid.
  12. Voor deze bronnen zie het literatuuroverzicht in deel V.
  13. Notulen 17e Bestuursvergadering, 21 maart 1942 te Bilthoven.
  14. G. Bolkestein (1871-1956) was achtereenvolgens onderwijzer, leraar, directeur van een H.B.S. en inspecteur van het gymasiaal en middelbaar onderwijs. Twee jaar na zijn aftreden als inspecteur werd hij Minister van Onderwijs in het 'oorlogskabinet' (1939-1945) te Londen. De State's University te New Jersey en de Universiteit van Amsterdam verleenden hem eredoctoraten (1944 en 1950). Na zijn aftreden als Minister werd hij persoonlijk adviseur van zijn opvolger Prof. dr. G. van der Leeuw, die hem belastte met de opdracht plannen te ontwerpen tot herziening van het Nederlandse onderwijs. Bekend is zijn 'Scheema van de organisatie van het onderwijs'. Bolkestein had sympathie voor het I.V.O.; vanaf 1946 was hij enige tijd curator van de Stichting.
  15. M. de Carpentier (geb. 1908) was in 1938 in Amsterdam zelf een schooltje begonnen met drie leerlingen. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog groeide het uit tot 67 leerlingen, wat voldoende was voor U.L.O.-subsidie. Veel steun ontving De Carpentier in Amsterdam van de rijksinspecteur L. van der Zweep en van de kinderpsychiater mevrouw dr. P.H.C. Tibout, die ook enige jaren curator van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' was. Na de oorlog was de school verspreid over drie gebouwen, o.m. in Verenigingsgebouw 'De Leeuw' bij het Waterlooplein. Later kreeg een eigen gebouw aan de Christiaan de Wetstraat in Amsterdam-Oost.
  16. De schoolnaam 'De Vonk' ontleende De Carpentier aan de 'Goddelijke Vonk die is in ieder mens', een religieuze notie uit de kring der quakers. De Carpentier behaalde op latere leeftijd het doctoraal pedagogiek.
  17. Notulen 25e Bestuursvergadering, 10 januari 1946 te Utrecht.
  18. Bij gelegenheid van het tienjarig en het vijftientigjarig bestaan van de school verschenen gedenkschriften: Janssen, J.R. en S. Busé (red.), Jubileumnummer ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de I.V.O.-school te Bloemendaal 1960. Boltjes, A.J., en J.G. Dun e.a., 25 Heuvelgangen 1950-1975. In 1977 kreeg de school een nieuw gebouw aan de Boekenrodeweg te Aerdenhout.
  19. Notulen van de 48e Bestuursvergadering, 6 oktober 1950 te Amersfoort. Notulen van de 50e Bestuursvergadering, 7 juli 1951 te Bussum.
- De notulen van deze laatste vergadering vermelden, dat Boeke, Busman en Janssen de school bezocht hebben en dat zij de ontwikkelingen aldaar in de richting van I.V.O. onbevredigend vinden. Zij adviseren dan de voorlopige erkenning nog enige tijd aan te houden. Daarna leest men echter in de notulen niets meer over de Dordtse school.
  20. Na een scheuring in 'De Vonk', waarbij M. De Carpentier zich om principiële redenen met een aantal collega's uit deze school terugtrok (1955), kwam er een nieuwe school tot stand: de I.V.O.-Kindergemeenschap' van de Stichting voor Progressief Onderwijs (1956). M. de Carpentier werd hoofd van deze school. De school werd lid van de Stichting

'Het I.V.O.-Diploma'. Thans bestaat de school uit twee afdelingen, gevestigd aan de Otto Heldringstraat en aan de Pijnackerstraat te Amsterdam. De school is sinds 1971 geen lid meer van de I.V.O.-organisatie.

'De Vonk' bleef voortbestaan; is thans gevestigd aan de Kraaipanstraat te Amsterdam en is lid van de I.V.O.-Vereniging.

21. Notulen van de 20e Bestuursvergadering, 12 juli 1944 te Amersfoort. De 21e bijeenkomst had plaats op 17 juli 1945 te Bussum.
22. Cf. Memorandum, door de C.W.G. van de W.V.O. in juli 1945 aan den Minister van Onderwijs, K. en W. toegezonden. Dit stuk was gedateerd 10 juli 1945 en namens de C.W.G. ondertekend door C. Boeke (vz.) en J.R. Janssen (secr.). Het werd opgenomen in het Rapport Onderwijsvernieuwing, aangeboden aan de Nederlandse regering door de Vernieuwingsraad voor het Onderwijs, z.j., pp.11-15.
23. Conferenties te Leiden op 21 en 22 december 1945 en te Groningen op 8 en 9 maart 1946; de geplande bijeenkomst van 27 en 28 december 1945 te Eindhoven ging niet door wegens gebrek aan belangstelling. Cf. Dodde, N.L., De Vernieuwingsraad 1945-1946, in: P.T.F.O., jg.3 nr.1, 1978, pp.37-50.
24. Cf. Discussiemateriaal Landelijk Congres van de Vernieuwingsraad voor het Onderwijs te houden op 24,25 en 26 april 1946 te Utrecht, Meppel z.j.
25. Voor de resoluties zie : Rapport Onderwijsvernieuwing (noot 22).
26. Cf. Bartels, A., o.c. p. 267.
Verlinden, J.A.A., De Mammoetwet, Deventer-Gorinchem-Culemborg 1968, p.7.
27. Cf. Dodde, N.L., o.c. p.56.
28. Bij de kabinetswisseling van juli 1946 maakte dr. G. van der Leeuw (P.v.d.A) plaats voor dr. J.J. Gielen (K.V.P.), die van 1946-1948 Minister van Onderwijs, K. en W. was.
29. Overleg op hoog niveau had ook vóór 1940 plaatsgevonden. Kees Boeke had b.v. op 15 januari 1938 een uitvoerig gesprek met de toenmalige Minister van O..K. en W., Slotemaker de Bruïne over mogelijke erkenning van het I.V.O.-diploma. In het bijzonder ging het daarbij over toelating op voet van gelijkwaardigheid van bezitters van M.U.L.O.-diploma's en van I.V.O.-diploma's tot de kweekschool (Bron: Verslag van dit gesprek). In september 1945 voerde Boeke besprekingen met Bolkestein en Van der Leeuw. Erkenning van het I.V.O.-diploma werd daarbij toegezegd en er werd geadviseerd ook erkenning voor I.V.O.-II te vragen.
Cf. Notulen 22e Bestuursvergadering, 30 september 1945 te Baarn.
Na 1945 wordt in de notulen verschillende keren gewag gemaakt van overleg ten Departemente. Gewoonlijk waren de resultaten voor het I.V.O. teleurstellend.
30. Boeke bezocht b.v. in 1946 in N.E.F.-verband Australië, waar hij als spreker optrad tijdens de zeer druk bezochte (8400 deelnemers) conferentie over 'Education for Peace'.
Janssen nam o.m. deel aan de internationale N.E.F.-conferenties te Parijs in 1946, gewijd aan 'Educational Reform and the New Education' en te Chichester in 1951, met als hoofdthema: 'Kunst als middel tot vrijmaking van de creatieve krachten in de mens'.
Cf. Boyd, William and Wyatt Rawson, The Story of the New Education, pp. 128-129, 142-143, 144-145.

31. Binnen de W.P. was geleidelijk aan het I.V.O. een marginale positie gaan innemen. Dit was o.m. het gevolg van de ontwikkelingen die zich daar sinds 1946 hadden voorgedaan. Voor een analyse van deze ontwikkelingen:
Cf. 'De Werkplaats van 1946 tot 1956' en 'De Werkplaats van 1956 tot 1966' in: Baerwaldt, K. e.a.(red.), De School, pp. 48-64 en 65-98.
Voor reacties binnen de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma':
- Notulen Bestuursvergaderingen, o.m. 14 maart 1952 te Bussum, 30 april 1952 te ?, 21 november 1952 te Bussum, 4 februari 1956 te Bussum, 16 mei 1956 te Bentveld, 7 juli 1956 te Bussum, 12 september 1956 te Bloemendaal, 27 december 1956 te Bussum, 2 maart 1957 te Haarlem, 11 mei 1957 te Haarlem, 1 februari 1958 te Haarlem. Vooral in het jaar 1956 gingen de verhoudingen zich toespitsen en dreigde er een breuk tussen W.P. en Stichting. In feite bleef ondanks interventiepogingen van Kees Boeke en andere curatoren van de Stichting, onder wie L. van Gelder, de gespannen situatie enige jaren voortduren.
32. Voor de problemen rondom 'De Vonk', zie noot 23. Ook: o.m. Notulen Bestuursvergaderingen 8 februari 1955 te ?, 23 april 1955 te Bussum, 16 mei 1956 te Bentveld, 7 december 1956 te Bussum, 2 maart 1957 te Haarlem, 23 november 1957 te Bloemendaal, 1 februari te Haarlem.
33. Dit besef kwam o.m. tot uiting in de Bestuursvergadering van 2 maart 1957 te Haarlem, waar curator S.J. Lodewijks, gem.insp. L.O. te Haarlem, de suggestie deed een uitweg voor de problemen binnen de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma' te zoeken door een ruimere formulering te geven aan I.V.O., zonder de grondbeginselen daarvan aan te tasten. De Stichting was daarvoor een te eng jasje. Dit voorstel werd - met kritiek - o.m. van J.R. Janssen aanvaard. De Notulen Bestuursvergadering, 1 februari 1958 te Haarlem melden: 'De ontworpen statuten zullen worden rondgestuurd. De secretaris zal ook een huishoudelijk reglement en een erkenningsreglement ontwerpen...'
34. Het Verslag van een Bestuursbespreking, 11 maart 1958 te Bussum zegt o.m.: 'Het huidige proevenstelsel is een bepaalde vorm van individueel onderwijs; andere vormen zijn denkbaar en waarschijnlijk even waardevol. In de huidige omstandigheden achten wij een zo groot mogelijke samenwerking tussen alle scholen, die principieel onze beginselen aanvaarden en trachten te verwezenlijken, noodzakelijk'.
35. Mr. M.D. van Wolferen (geb.1924) was in 1959 werkzaam aan het Min. van O.K. en W., afdeling Nijverheidsonderwijs. Hij werd in 1963 hoofdadministrateur en vervolgens raadadviseur, toegevoegd aan de directeur-generaal van het onderwijs. In deze functie speelde hij een belangrijke rol bij de voorbereiding en totstandkoming van de Wet op het voortgezet onderwijs. In 1969 werd hij secretaris-generaal.
36. Notulen Bestuursvergadering, 16 december 1959 te Amersfoort.
37. Notulen 8e Bestuursvergadering, 25 september 1939 te Amersfoort.
38. Notulen Gecombineerde Vergadering, 10 juni 1939 te Amersfoort.
39. Dit gelukte b.v. in Amersfoort. Leraressen van de huishoudschool aldaar verzorgden aan de P.A.S. cursussen in voedingsleer, warenlonnis, kostuumnaaien, handwerken; ook was er een kookcursus. Notulen Gecombineerde Vergadering, 18 november 1939 te Bloemendaal.

40. Kees Boeke werkte in 1943 in nauwe samenwerking met mevrouw H.W.J. Rümke-Everts een plan uit voor een I.V.O.-Lyceum.
Cf. Baerwaldt, K. e.a., (red.), De school, pp. 60 en 216-219.
41. Verslag I.V.O.-conferentie, 10-11 november 1945 te Bussum.
42. Ibid.
43. Ibid. Deze inspecteur is er nooit gekomen; de secretaris van de Stichting kreeg op den duur een functie, die enigszins in die richting ging, met dien verstande, dat hij tot taak kreeg contacten met de I.V.O.-scholen te onderhouden en eventuele 'nieuwe' scholen over I.V.O.-doelen en- werkwijze te informeren.
44. Opmerking van Van Gelder naar aanleiding van het jaarverslag 1945-1946.
Notulen Gecombineerde Vergadering, 23 november 1946 te Amsterdam.
45. Notulen Gecombineerde Vergadering, 21 november 1953 te Bilthoven.
46. Notulen Gecombineerde Vergadering, 21 april 1948 te Bilthoven en 30 juni te Bloemendaal. Bolt had trouwens dit probleem al in 1939 gesinaleerd.
Cf. Notulen Gecombineerde Vergadering, 11 maart 1939 te Bilthoven.
47. Notulen Bestuursvergadering, 14 maart 1952. Tijdens deze vergadering werd besloten een nieuwe indeling der diploma's te maken:
A in plaats van het 'kleine diploma', dat al enige tijd in gebruik was;
B in plaats van het I.V.O.-I-diploma;
C in plaats van I.V.O.-II.
Naast deze diploma's, waarvan alleen A en B realiteit werden, reikten de scholen nog getuigschriften uit, waarin werd verklaard met hoeveel en met welke eindproeven een leerling, die geen diploma behaalde, de school had verlaten.
48. Notulen Gecombineerde Vergadering, 21 april 1948 te Bilthoven.
49. Ibid.
50. Notulen Gecombineerde Vergadering, 3 juli 1948 te Amsterdam.
51. Ook Notulen Gecombineerde Vergadering, 10 juni 1939 te Amersfoort.
52. Mededelingen over deze cursus in: V.O.O., 1938-1939, 1e jg.p.28, p.190, p.219, p.252, p.287.
53. Deze internationale cursus beoogde niet alleen leerkrachten via bijscholing op de hoogte te brengen van internationale ontwikkelingen op het gebied van vernieuwing van opvoeding en onderwijs, maar had tevens tot doel om internationale uitwisseling van leerkrachten en leerlingen en van in scholen gemaakt en gebruikt onderwijsleermateriaal mogelijk te maken en te bevorderen. De cursus omvatte dan ook stages in andere progressieve scholen dan de eigen school van de cursist. Aan het einde van de cursus behaalde de cursist het 'Internationale Certificaat', uitgereikt door het I.C.P.S. Tijdens de N.E.F.-conferentie te Cheltenham (1936) was dit International Centre for Progressive Schools opgericht als voortzetting van de International Association of New Schools (I.A.N.S.), die tijdens de N.E.F.-conferentie te Nice in 1932 tot stand kwam. Voorzitter was Kees Boeke, secretaris dr. W.M. van Popta.
Cf. T.N.E., 1936, vol.17, p.285.
Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., De betekenis van de N.E.F. voor en in het levenswerk van Kees Boeke, in: Bolkestein, G. e.a.(red.) Kees Boeke, Purmerend 1956, pp.122-124.
54. Bolt, J.H., Opleiding: onderwijzers en leraren. Toekomstmuziek?, in: V.O.O., 1939-1940, 2e jg., pp.66-68, 104-107, 171-174, 199-202, 275-278.

55. Cf. Plan voor een opleidingscentrum voor Leerkrachten bij Vernieuwingsonderwijs, p.3.
56. O.c. pp. 3 en 7.
Cf. Hart de Ruyter, Th., De betekenis van de biologische psychologie voor de kinderstudie, in: V.O.O., 1948-1949, 7e jg., pp. 48-49 en 154-158.
57. Cf. Plan., pp. 3-4.
58. Ibid.
59. O.c. p.5.
60. Cf. Notulen 41e Bestuursvergadering, 25 februari 1949.
61. Ibid.
62. Notulen 48e Bestuursvergadering. Janssen hoopte, dat de nieuwe Kweekschoolwet (1952) perspectieven zou bieden.
63. Notulen 63e Bestuursvergadering, 8 februari 1955.
Ook cf. Baerwaldt, K.e.a. (red.), De school, pp.61-62.
64. Het secretariaat was gevestigd ten huize van de secretaris, D(oeke) van Egten, Zweerslaan 1 te Bilthoven.
65. Men dacht hierbij aan externe deskundigen.
66. Zie par. 4.2.
67. Bij navraag in verschillende scholen werden bovenstaande beweegredenen genoemd, maar geen enkele ervan sprong er als duidelijk uit.
68. De experimenten met categoriale M.A.V.O.-scholen begonnen in 1965, spoedig ná de beëindiging van het U.L.O.-experiment (1958-1863).
Cf. Commissie v.w.o., h.a.v.o., m.a.v.o., De Mammoet-experimenten van v.h.m.o. en u.l.o. naar v.w.o., h.a.v.o., m.a.v.o., 's-Gravenhage 1974, pp.90-109.
69. De school te Borculo kreeg later problemen met de I.V.O.-diplomering, omdat er nog geen wettelijke regeling voor voortgezet buitengewoon onderwijs bestond. De school trad danook uit de Vereniging (1976).
70. Notulen 3e Bestuursvergadering, 26 oktober 1959 te Utrecht.
71. Notulen 2e Bestuursvergadering, 10 oktober 1959 te Bussum en 3e Bestuursvergadering, 26 oktober 1959 te Utrecht.
72. Notulen 3e Bestuursvergadering, 26 oktober 1959 te Utrecht.
73. Cf. Het I.V.O. (Individueel Voortgezet Onderwijs), speciaal nummer van De Boeg, maandblad van de Bond van Neutraal Bijzondere Scholen, 36e jg., nr.2, februari 1960.
74. Cf. Egten, D.van, Het I.V.O. (Individueel Voortgezet Onderwijs)1, uitgave van de Vereniging van I.V.O.-scholen, Bilthoven, 1964, 1965², p.9.
75. Brief van Bestuur I.V.O.-Kindergemeenschap, Amstelveenseweg 345 te Amsterdam-Zuid. 'Aan allen, die betrokken zijn bij opvoeding en onderwijs', Amsterdam, april 1962.
Reactie van het I.V.O.-Bestuur: Notulen 13e Bestuursvergadering, 14 mei 1962 te Utrecht en afwijzende brief aan het Bestuur van de I.V.O.-Kindergemeenschap, Bilthoven 23 mei 1962.
76. Notulen 9e Bestuursvergadering, 22 februari 1961 te Utrecht.
Verslag Ledenvergadering, 26 november 1961 te Utrecht.
77. Notulen 12e Bestuursvergadering, 10 januari 1962 te Utrecht.
78. Notulen 19e Bestuursvergadering, 8 april 1964 te Utrecht; 22e Bestuursvergadering, 6 oktober 1965 te Utrecht e.a.
79. Cf. Houdt, J.Th.A. van, Het Individueel Voortgezet Onderwijs, Tilburg 1968, p.38.
Notulen van de vervolvergadering (voortzetting van de Ledenvergadering d.d. 19 november 1965), gehouden op 4 februari 1965.

80. Cf. Komen, Ine en Hugo Woudhuysen, Een onderzoek naar de verschillen tussen de beroepen van 500 u.l.o.- en i.v.o.-leerlingen. Een vergelijkend onderzoek naar de huidige beroepen van een groep u.l.o.-leerlingen en een groep i.v.o.-leerlingen, die in 1960 voor het eerst waren ingeschreven op negen scholen in Nederland. Afstudeerscriptie Vrije Leergangen, Amsterdam 1981.
81. Notulen 12e Bestuursvergadering, 10 januari 1962 te Utrecht.
82. Ibid. en Notulen Ledenvergadering, 12 november 1962 te Utrecht.
83. Het eerste deeltje- de algemene inleiding, eerste druk omstreeks 1964 - haalde zelfs een tweede druk (1965); titel en auteur zie noot 74.
In de Ledenvergadering van 14 november 1963 waren een lijst van auteurs en een tijdschema gemaakt, maar daarna is er in de notulen niets meer over voortgang van activiteiten rondom de publicaties te vinden.
84. In 1964 begonnen de eerste H.A.V.O.-M.A.V.O.-experimenten met het doel te komen tot H.A.V.O.-M.A.V.O.-scholengemeenschappen. Het M.A.V.O.-experiment startte in 1965 voor de categoriale M.A.V.O.-scholen.
Cf. Commissie v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o., De Mammoet-experimenten, pp. 93-95.
85. Notulen 18e Bestuursvergadering, 26 november 1963 te Utrecht.
86. Notulen 19e Bestuursvergadering, 8 april 1964 te Utrecht.
Van Wolferen kondigde tijdens deze vergadering aan in verband met drukke werkzaamheden in november 1964 te zullen aftreden als voorzitter. Hij zei echter bereid te zijn de Vereniging, die hij acht jaar als voorzitter had gediend, als adviseur verder bij te staan. Hij werd opgevolgd door J.W. Jansen, gem. inspec. te Utrecht.
87. Notulen 19e Bestuursvergadering, 8 april 1964 te Utrecht.
Notulen Ledenvergadering, 28 mei 1964 te Utrecht.
88. Notulen 25e Bestuursvergadering, 30 januari 1967 te Utrecht.
Drs. E. van Trotsenburg was wetenschappelijk hoofdbibliothecaris bij het P.O.I. van de Universiteit van Amsterdam;
drs. E. van Egten was gemeentelijk schoolpsycholoog te Deventer (hij was oud-werker van de W.P. en zoon van D. van Egten);
frater F.W. Kloppenburg was als hoofd verbonden aan 'Klein Borculo';
drs. E.L. Dirken was chef van de afdeling opleiding en examens van het Departement van Economische Zaken.
89. Notulen van de vergadering van het Bestuur van de Vereniging en de hoofden, 10 maart 1967 te Utrecht.
90. De artikelen 25 en 29(zevende lid) van de W.V.O. maken het mogelijk, dat de Minister van Onderwijs, de Onderwijsraad gehoord, aan scholen ten behoeve van de bijzondere inrichting van hun onderwijs toestemming kan geven van een aantal artikelen en voorschriften die bepalend zijn voor die inrichting, af te wijken.
Dit kan b.v. gelden voor de eindexamens (art. 29,7).
91. Notulen Ledenvergadering, 25 mei 1965 te Utrecht.
Jaarverslag Vereniging van I.V.O.-scholen 1966.
92. Brief van de Staatssecretaris van het Min. van O. en W., namens deze de directeur algemeen voortgezet en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs dr. P.J. Gathier, d.d. 17 juli 1969 (kenmerk AVO/387.620), aan de St. Gregoriusstichting te Utrecht, het bevoegd gezag van 'Klein-Borculo' te Borculo.
93. Notulen van de 26e Bestuursvergadering, 13 juni 1967 te Utrecht.

94. Deze bespreking had op 12 mei 1969 plaats onder leiding van mr. D.C. Jansen, plaatsvervangend directeur van de afdeling A.V.O.-V.W.O.
Notulen 31e Bestuursvergadering, 19 mei 1969 te Utrecht.
95. Notulen Bestuursvergadering 10 oktober 1968 te Utrecht.
96. Notulen 32e Bestuursvergadering, 21 januari 1970 te Utrecht.
97. Notulen 33e Bestuursvergadering, 11 maart 1970 te Utrecht.
98. Ibid.
99. In antwoord op een desbetreffend verzoek van de I.V.O.-scholen (door tussenkomst van de Vereniging) van augustus 1968 had de Staatssecretaris van O. en W. in zijn brief van 8 oktober 1968 AVO 439387, 3e alinea, gericht aan de Vereniging van I.V.O.-scholen, toegezegd een dergelijke frequentie (3x p.j. c.s.e.) te willen bevorderen.
100. Notulen Directeurenoverleg, 19 november 1970 te Utrecht.
Verslag onderhoud delegatie van de Vereniging met de Staatssecretaris van O. en W. op 12 november 1970 (11.00 uur tot 13.30 uur).
101. Notulen Directeurenoverleg, 19 november 1970 te Utrecht.
102. Brief van het Bestuur aan de besturen van de I.V.O.-scholen, Krimpen aan den IJssel, 26 november 1970. Over de reacties bij de leden van de Vereniging: Kort verslag van de Ledenvergadering. gehouden op 14 december 1970.
103. Verslag van de 41e Bestuursvergadering, 11 maart 1971 te Utrecht.
104. Verslag van een tussentijdse (42e) Bestuursvergadering, 18 juni 1971 te Utrecht.
105. Verslag van de 43e Bestuursvergadering, 31 augustus 1971 te Utrecht.
106. Een I.V.O.-delegatie sprak op 24 juni en 13 juli 1971 met de inspecteur-generaal van het onderwijs. 'E.e.a. werd vriendelijk aan-gehoord en men was ook wel ontvankelijk voor de argumenten van de I.V.O.-delegatie'.
107. Brief van de Min. van O. en W., (mr. C. van Veen) aan B&W van Utrecht t.b.v. 3e Openbare I.V.O.-M.A.V.O.-School, Notebomenlaan 95 te Utrecht. Onderwerp: Afwijking Besluit eindexamen v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o. Kenmerk AVO-474255, 17 augustus 1971.
Een gelijkluidende brief ontvingen alle scholen, die verder wilden gaan dan deel te nemen aan de 3x p.j. c.s.e.-regeling.
108. Kort verslag van de 44e Bestuursvergadering, 25 nov. 1971 te Utrecht.
109. Cf. noot 107.
110. De motie werd ingediend door D. de Gans, directeur van de I.V.O.-school te Groningen.
111. De scholen te Amersfoort, Amsterdam (Kindergemeenschap en I.V.K.O.), Rotterdam en Zeist.
112. Mededeling drs. G.E. Reiche, directeur I.V.O.-school Amersfoort.
113. Samenvattingen hiervan in: Kort verslag van de 48e vergadering van het Bestuur (met de adviescommissie), 9 mei 1972 te Utrecht.
114. Dit stuk is getiteld: Overzicht van de bespreking bij prof. Van Gelder d.d. 14 september 1972.
115. Kort verslag van de bespreking op 14 september 1972 met prof. dr. L. van Gelder. Aanwezig waren: prof. van Gelder en namens de Adviescommissie: mej. Dun en de heren Van den Brink, De Boorder, Van Hattum Koeman en Kuiper.
116. Kort verslag, p.2.
117. Conclusies bij Kort verslag, p.3.
118. Notulen 49e Bestuursvergadering, 22 september 1972 te Utrecht.
119. Hij benadrukte daarbij, dat men in I.V.O.-kringen kennis zou moeten nemen van nieuwe ontwikkelingen in het onderwijs, die ook voor het

- 1.V.O. van betekenis zouden kunnen zijn.
Omstreeks 1970 begon de meningsvorming rondom de middenschool in Nederland op gang te komen.
120. Verslag 50e Bestuursvergadering, 13 november 1972 te Utrecht.
  121. Verslag Ledenvergadering. 18 januari 1973 te Utrecht.
  122. Een verslag van de lezing van drs. J.G.L. Ackermans, getiteld: 'Het I.V.O.' werd opgenomen in: De Muloschool, orgaan van de Vereniging voor Mulo, jg.1968, nr.1, pp.27-28.
  123. Cf. Os, P.H. van, en H. Passchier, De I.V.O.-school, Groningen 1968, p.129.
  124. Cf. Houdt J.Th.A. van, Het Individueel Voortgezet Onderwijs, pp. 43-48.
  125. O.c. pp.49-51.
  126. Cf. volledige titel, noot 122.
  127. O.c. hfst. 9: 'Overdraagbaarheid', pp. 127-138.
  128. O.c. pp.137-138.
  129. 'I.V.O.-Contact', officieel orgaan van de Vereniging van I.V.O.-scholen, 1e jg. nr. 1, december 1969.
  130. O.C. pp.1-2.
  131. O.c. pp.3-7.
  132. Dit gebeurde bij het verschijnen van 'I.V.O.-Kontakt' nr.1, febr.1975.
  133. Rede, uitgesproken door de voorzitter van het Interim-bestuur, W.A. Steenberghe op de Ledenvergadering van 19 november 1973, p.1.
  134. Rede Steenberghe.
  135. De secretaresse van de I.V.O.-secre. mr. J.G.Bannink woonde te Krimpen aan den IJssel.
  136. Dit D.B. bestond uit: W.A. Steenberghe (vz.), J.W.Jansen(2e vz.), Tj. de Boorder(secre.) en A. Kranenburg(penn.).
  137. Dr. N.Deen (geb.1930) werd tijdens de Ledenvergadering van 19 november 1973 tot voorzitter gekozen, hoewel hij niet 'uit I.V.O.-kringen' afkomstig was. Deen was aanvankelijk werkzaam bij het Montessori-onderwijs te Amsterdam. Hij studeerde pedagogiek en promoveerde in 1969 op het proefschrift: Een halve eeuw Onderwijsresearch in Nederland. Het Nutseminarium voor Pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam 1919-1969 (Groningen, 1969). Hij is thans aan het P.D.I. van de Rijksuniversiteit te Utrecht verbonden, waar hij speciaal belast is met de opleiding voor begeleidingstaken in het onderwijs.
  138. Notulen 1e Ledenvergadering van de geherstructureerde I.V.O.-Vereniging, 19 november 1973 te Utrecht.
  139. Cf. Bosch, C. van den, Geen scholen van gisteren voor het onderwijs van morgen, Brochure uitgave Mulo.-Verband, 1970 (?).
Dez., Onderwijs en schoolgebouw (bundeling van een 20-tal artikelen, die inspecteur C. van den Bosch in 1977 en 1978 in 'Uitleg' publiceerde).
  140. De Vrije Scholen met een bovenbouw hebben in enkele gevallen een H.A.V.O.-top; andere scholen streven binnen hun bovenbouw een niveau na, dat vergelijkbaar is met M.A.V.O. Zij wensen echter in feite géén eindexamen; een eind-getuigschrift moest voldoende zijn; men kiest dan in verschillende gevallen een I.V.O.-B-afsluiting met eindproeven.
  141. Jaarverslag 1973-1974, p.4.
  142. De enquête gebruikte de term 'centraal schriftelijk werk' (c.s.w.) waar in vorige jaren doorgaans de aanduiding 'centraal schriftelijk examen' (c.s.e.) was gebruikt (verg. par. 4.3.6, 'I.V.O. en centraal schriftelijk eindexamen'). 3x c.s.w. betekende in feite de

- mogelijkheid om in mei, augustus en november aan het centraal schriftelijk werk te mogen deelnemen. Alle examenvakken moesten dan wel binnen 11 maanden gedaan zijn, inclusief het schoolonderzoek. Bij de examencijfers mocht geen enkele onvoldoende zijn.
143. Dit kwam o.m. duidelijk tot uitdrukking in de 'Rede van de waarnemend voorzitter op 27 mei 1974', gehouden te Utrecht.
  144. Verslag van deze vergadering in: Notulen vergadering Raad van Bestuur, 4 maart 1975 te Utrecht, pp. 1-3.
  145. Jaarverslag 1975-1976, p.4.
 Jaarverslag periode mei 1976-mei 1977, pp.4-5.
 Jaarverslag periode mei 1977-mei 1978, p.3
 Jaarverslag periode mei 1978- april 1979, pp.2-3.
  146. Cf. Schoolwerkplanontwikkeling verderop in de tekst.
  147. Jaarverslag periode mei 1976 - mei 1977, pp. 4-5.
  148. Jaarverslag periode mei 1979 - september 1980, p.3.
  149. Brief aan de Staatssecretaris van O. en W. d.d. 10 december 1979.
  150. Min. van O. en W., circulaire d.d. 23 februari 1981, kenmerk C810039 VO/AV 81-02.
  151. Brief secretariaat I.V.O.-Vereniging aan schoolleidingen en docenten d.d. 15 oktober 1982.
  152. Jaarverslag periode mei 1973 - mei 1974, p.4.
  153. Min. van O. en W. Naar een structuur voor de ontwikkeling en vernieuwing van het primair en secundair onderwijs, 's-Gravenhage 1973. Deze discussienota had niet direct betrekking op de middenschool, maar op het scheppen van een structuur, waarin ontwikkeling en vernieuwing van onderwijs betere mogelijkheden zouden krijgen dan binnen de bestaande structuur het geval was. De koppeling met de middenschool, die Deen maakte, moet echter gezien worden in het licht van de vraag, waarom en hoe de I.V.O.-Vereniging betrokken zou moeten worden bij het overleg over deze ontwikkeling en vernieuwing in het onderwijs. In de reactie van de I.V.O.-Vereniging op de nota wordt er dan ook bij de Minister op aangedrongen de Vereniging te betrekken bij de organen voor het overleg (sectorraad voor het secundair onderwijs, Lochems overleg en zijn toekomstige opvolgers, C.C.O.O., O.P.B. e.a.). Cf. Reactie van de I.V.O.-Vereniging in: Reacties op de structuurnota. Bundeling van de commentaren, uitgebracht op de discussienota 'Naar een structuur voor de ontwikkeling van het primair en secundair onderwijs', s-Gravenhage 1975, pp.125-126.
  154. Verslag in: Kontaktblad I.V.O.-M.A.V.O. 'Zuid-Veluwe', nr.1, december 1974, pp.3-4.
  155. Notulen vergadering Raad van Bestuur, 9 december 1974 te Utrecht.
  156. Notulen vergadering Raad van Bestuur, 15 april 1975 te Utrecht. Aan de notulen is een overzicht van de uitslag van de enquête gehecht.
  157. Ibid.
  158. Verslag van de I.V.O.-contactdag voor vakbesprekingen op 25 september 1975 te Utrecht, in: I.V.O.-Kontakt, nr.3, oktober 1975, pp. 1-6.
  159. Tot 1 augustus 1976 hadden personen en instellingen gelegenheid te reageren op de ministeriële discussienota 'Contouren van een toekomstig onderwijsbestel', 's-Gravenhage 1975.
  160. Cf. 'I.V.O.-Kontakt', nr.5, juni 1976.
  161. O.c., p.6.

162. O.c. p.7.
163. Ibid.
164. O.c. p.8
165. Verslag van de Ledenvergadering op 27 mei 1975 te Utrecht.
Tijdens deze jaarvergadering van de Vereniging hield dr. N. Deen zijn jaarrede en sprak drs. C.J.J.A. Morsch over Leerplanontwikkeling bij het I.V.O. Tijdens deze discussie merkte Deen op, dat een leerplan-(model) meer een 'reisgids' dan een 'spoorboekje' zou moeten zijn. De jaarvergadering besloot een bedrag van f. 10.000,- op het budget van de Vereniging te reserveren voor leerplanontwikkeling bij het I.V.O. in de naaste toekomst.
166. Cf. Over het S.W.I.V.O.-project: Franssen, H.A.M. en C.J.J.A. Morsch, Het S.W.I.V.O.-project; werken aan de voorbereiding van schoolwerkplannen voor I.V.O.-scholen, in: E.Bol en Tj. de Boorder (red.), Een halve eeuw I.V.O.-scholen. Beschouwingen over individueel voortgezet onderwijs, Utrecht 1983, pp.85-101.
167. Ibid.
168. De uitvoerige verslagen van de maandelijkse bijeenkomsten werden in enkele exemplaren aan alle I.V.O.-scholen ter beschikking gesteld voor bestudering en becommentariëring.
169. Cf. Bol, E. en Tj. de Boorder (red), Een halve eeuw I.V.O.-scholen. Beschouwingen over individueel voortgezet onderwijs, Utrecht 1983, Hierin: Boorder, Tj. de, Hoe werkt het I.V.O. in de praktijk?, pp. 52-75, ook: Berichten uit de scholen, pp.76-84.
170. Cf. Kemenade, J.A. van, Openingsrede Gesamtschule Conferentie 1973, Purmerend 1974 (?), p.4.
171. 'Toelichting op de doelstellingen van de I.V.O.-Vereniging' is bijlage van de Statuten, cf. par. 5.1
172. Cf. Nieuwe onderwijsvormen voor 5- tot 13à 14-jarigen, Groningen 1967⁵.
173. Cf. Geerars, C.M., Geïntegreerd onderwijs. 'Comprehensive education' in Nederland. Doelstellingen, voorwaarden, alternatieve structuren en innovatie, in: Onderwijsvernieuwing, 's-Hertogenbosch 1971, pp. 93-96.
174. Cf. Gelder, L. van, De middenschool, in: A0-reeks no.1326, 28 augustus 1970, pp. 14-15.
175. Over dit verschijnsel cf. noot 178.
176. Over de geschiedenis van deze ontwikkeling:
Cf. Jenaplan I.V.O.-school Utrecht 1971-1977 op weg naar een integraal experiment middenschool. Bundeling van artikelen uit Pedomorfose, Utrecht 1977.
Vreugdenhil, Kees en Suus Freudenthal (red.), P.F. van Overbeekeschool Utrecht - Scholingsconcept en Schoolwerkelijkheid.
Verslag van de eerste middenschool-conferentie van deze school, gehouden op 12 mei 1979 te Utrecht, in samenwerking met de Stichting Jenaplan.
- 176a Over de aanloop tot dit project:
Cf. Middenschoolexperiment I.V.O.-School 'Zuid-Veluwe', verslag van de Case-Study-Groep 1976-1977, Instituut voor Onderwijskunde, K.U. Nijmegen, Nijmegen 1978.
177. Cf. Red., Geert Grootteschool blij met experiment funderend onderwijs, in: Uitleg, 42e jg., 1978, nr. 563, pp.4-5.
De Geert Grootteschool te Amsterdam was aanvankelijk bij de middenschoolexperimenten betrokken als resonans-school, later als deel-experiment. De toekenning van een project funderend onderwijs hangt samen met het feit, dat de Geert Grootteschool één van de Vrije Scholen

- is, die kleuteronderwijs, lager onderwijs en voortgezet onderwijs binnen een scholengemeenschap hebben.
178. Cf. Creemers, H.P.M., en A. de Vries, Constructie en invoering van de middenschool.
Cf. Lagerwey, N.A.J., Een andere zienswijze op het innovatieproces middenschool.
Beide artikelen in themanummer: Discussies over de Middenschool, in: P.S., jg. 58, 1981, nr.9, resp. pp 357-372 en pp.373-378.
De zienswijze van Creemers en De Vries gaat waarschijnlijk iets te ver, wanneer zij zeggen, dat de door hen bedoelde scholen het middenschool-experiment gebruiken om hun eigen vernieuwingsproces te kunnen continueren. Tenminste van één van de integrale experimenten is bekend, dat deze (I.V.O.-)school ernaar streeft haar plaats in te nemen in een landelijk experiment om zo haar I.V.O.-werkwijze te integreren in een toekomstig onderwijsstelsel.
179. Cf. noot 178.
180. Cf. Docentengids voor het Voortgezet Onderwijs, Rubriek 7, s.v. M.A.V.O.-project, p.1 e.v.
181. Bij navraag aan 20 scholen van de I.V.O.-Vereniging bleek 30 tot 50% van de schoolbevolking afkomstig te zijn uit andere gemeenten dan de gemeente waar de school gevestigd was. De geografische spreiding van de gemeenten van herkomst van de leerlingen ten aanzien van de gemeente van vestiging van de school was in enige gevallen aanzienlijk.
182. Dit werd bevestigd bij navraag aan de in noot 181 aangeduide scholen. Wanneer hier gesproken wordt over de sociale opbouw van de totale bevolking, dan heeft die betrekking op de gemeenten van vestiging en hun omgeving.
183. Ministerie Van O. en W., Verder na de basisschool. Nota ter voorbereiding van een wet inzake de opzet en inhoud van een nieuw stelsel van vervolgonderwijs, 's-Gravenhage 1982.
184. Agenda Directeurenoverleg d.d. 15 april 1983, met bijlagen. In deze bijlagen is o.m. opgenomen een kalender (periode april 1983-september 1984) van bijeenkomsten van groeperingen binnen het I.V.O. (Raad van Bestuur, directeuren, medewerkers), die door middel van discussies een nota over I.V.O. en V.Ba.O. voorbereiden. Deze Nota zal aan de Minister van O. en W. worden aangeboden.

- 1 Wij verwijzen in dit verband als voorbeeld naar
Kohrs, Hermann, Die Reformpädagogik Ursprung und Verlauf in Europa,
Hannover, 1980, in de reeks Das Bildungsproblem in der Geschichte
des europäischen Erziehungsdenkens (Hrsg Ernst Lichtenstein & Hans, H
Groothoff), Band XVI, I
Verdere, vnl Duitstalige literatuurinformatie in
Beckers, Edgar und Elke Richter, Kommentierte Bibliographie zur Reform-
pädagogik, Sankt Augustin 1979, in de reeks Schriften der Deutschen
Sporthochschule Köln, Band 1
Voor Nederland zijn pogingen tot een brede beschrijving van het 'ver-
nieuwingsgebeuren' reeds in het verleden ondernomen door b v
Fr S Rombouts in zijn Historische Pädagogiek Grote lijnen der ge-
schiedenis van het opvoedkundig denken en doen in doorlopend verband
met de kultuurontwikkeling, deel 3 en 4, Tilburg 1928
Recenter Hulst, J W van, I van der Velde en G Th M Verhaak,
Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode
1900-1940, Groningen 1970
- 2 Cf Wielenga, G, Vernieuwingstendenties in het buitenland, in Hulst,
J W van, I van der Velde en G Th M Verhaak, Vernieuwingsstreven
binnen het Nederlands onderwijs in de periode 1900-1940, Groningen,
1970, pp 37-39
- 3 Cf o m Rombouts, o c deel 3, p 168
- 4 Deze vereenvoudiging treedt uiteraard overal op, waar men op grond
van enkele geselecteerde kenmerken objecten met meer dan alleen deze
kenmerken gaat samenvoegen
- 5 Cf Boyd, William and Wyatt Rawson, The History of the New Education,
London, 1965
Voor Rohrs, vgl noot 1
- 6 Cf Boyd, William and Wyatt Rawson, o c pp 99, 101, 127, 135-136, 142
- 7 O c pp 93 en 84
- 8 O c pp 135-136
- 9 Cf Rohrs, Hermann, o c p 58
- 10 Cf Peeters, Edward, Excursion pédagogique en Hollande Notes et
impressions Paris-La Haye-Genève, 1907
Cf ook Ortt, Felix, Edward Peeters en zijn opvoedkundig labora-
torium, in T v E , jg 8, 1929, pp 201-205
- 11 De bedoelde lijst telt een groot aantal scholen in Engeland en Schot-
land, een wat kleiner aantal in Duitsland, Zwitserland en Frankrijk,
en voorts scholen in Zweden, Italië, Oostenrijk, Nederland, Hongarije
en Spanje
- 12 Cf Groeneweg, L, Glimpen van de Nieuwe School Persoonlijkheids-
onderwijs, Groningen 1925
Cf Mol, W E de, e a, Persoonlijkheids-onderwijs Gedenkboek voor
L Groeneweg, hoofd van de Hillegomsschool te Amsterdam, eerste open-
bare lagere school met Persoonlijkheids-onderwijs, Amsterdam, 1937
- 13 Cf Gunning, J H Wzn, De studie der Paedagogiek in Nederland gedur-
rende de jaren 1898-1938 Een schets, Amsterdam, z j, hoofdstuk IV
Tijdschriften en andere periodieken, pp 40-48 Gunning noemt hierin
een aantal pedagogische tijdschriften en periodieken van na ± 1890
- 14 Cf noot 1
- 15 Cf Harmsen, G J, Blauwe en rode jeugd Een bijdrage tot de geschie-
denis van de Nederlandsche jeugdbeweging tussen 1853-1940, Assen, 1961

16. Cf. Röhrs, Hermann, o.c. p.14.
17. O.c. p.46. Men denke hierbij b.v. aan Leo Tolstoj's pedagogisch werk, aan Rabindranath Tagore en aan Ellen Key's 'Barnens Århundrade' (De eeuw van het kind; Ned. vert. 1903), 1900.
Een goede lijst van baanbrekende literatuur, geordend naar de jaren van verschijnen, publiceerden Chatelain, F. et R. Cousinet in hun: 'Initiation à l'éducation nouvelle', Paris 1966, pp.87-137.
18. Men denke o.m. aan Jan Ligthart's reizen naar Scandinavië: in: 1910 naar Zweden en in 1914 naar Denemarken en Noorwegen (cf. Ligthart, Jan, In Zweden, Groningen-Den Haag 1916) en Maria Montessori's bezoeken aan Nederland in 1914 en 1922 (cf. Philippi-Siewertsz van Reesema, C., Kleuterwereld en kleuterschool. Bijdrage tot het inzicht in de betekenis der bezigheden, het onderling contact en het spel der kleuters, Amsterdam-Antwerpen 1955, pp.99-122).
19. Cf. Idenburg, Ph.J., Theorie van het onderwijsbeleid, Groningen 1971., hoofdstuk 15: Op zoek naar vrijheid bij anderen, pp. 175-182.
Een sprekend voorbeeld is Hermann Lietz, die niet alleen Cecil Reddie's 'Abbotsholme' bezocht en er enige tijd werkte, maar er ook een boek aan wijdde en de school als model gebruikte voor het eerste Duitse Landerziehungsheim te Ilsenburg.
Een Nederlands voorbeeld is mevr. J. Vosmaer-Werker, die in staat werd gesteld - ten behoeve van de oprichting van de eerste Montessori-school in Nederland- aan een internationale cursus van Maria Montessori te Rome (16 april-28 juni 1914) deel te nemen. Ook Helen Parkhurst nam aan deze cursus deel. Montessori vertrok bij de dreiging van de Eerste Wereldoorlog kort daarna met haar naar Amerika (cf. Philippi-Siewertsz van Reesema, C., o.c. pp.99-100).
20. Adolphe Ferrière (1879-1960) werd geboren te Genève en overleed ook aldaar. Hij studeerde klassieke en vervolgens zoölogie. In 1899 stichtte hij zijn 'Bureau International des Ecoles Nouvelles' (B.I.E.N.) en deed in 1900 bij Hermann Lietz ervaringen op met de praktijk aan de 'Ecole Nouvelle'. In 1909 leerde hij Ovide Decroly kennen, met wie hij behalve door wetenschappelijke opvattingen ook door vriendschapsbanden verbonden werd. Geleidelijk werden opvoeding en onderwijs zijn belangrijkste interessegebieden. Hij voelde zich aangetrokken tot het werk van Rousseau, Ellen Key, Montessori, Decroly en Dewey en ontwikkelde de gedachten, die hij later zou neerleggen in zijn boek: 'L'Ecole active et methodes actives' (Genève 1921).
Van 1912-1922 doceerde hij aan het 'Institut J.-J. Rousseau'. In 1921 was hij medeoprichter van de 'New Education Fellowship' (N.E.F.) en hij leidde tot 1931 het Franstalige N.E.F.-tijdschrift 'Pour l'Ere Nouvelle'.
Van 1922-1925 was hij betrokken bij de oprichting van het 'Bureau International d'Education' (B.I.E.) te Genève, waarvan Pierre Bovet directeur en hijzelf onder-directeur werd. Het 'Bureau' werd geïncorporeerd in het 'Institut J.-J. Rousseau'.
Cf. Red. Homage to Adolphe Ferrière 1879-1960, in: T.N.E. in Home and School, vol. 41, July/Aug 1960, pp. 162-163.
21. Edward Peeters (1873-1937) werd geboren te Berchem bij Antwerpen en overleed te St. Andries bij Brugge. Na de middelbare school volgde hij de officiersopleiding en diende van 1891-1897 in het Belgische leger. Hij begon in 1896 onder de naam van Hove een actie voor de vervlaamsing van dit leger, die hij door gemis aan steun moest beëindigen. In 1897 werd hij onderwijzer, stichtte in 1907 te Oostende de 'Nouvelle Bibliothèque Pédagogique' en in 1909 het 'Bureau International

- de Documentation Educative' (B.I.D.E.) en het tijdschrift 'Minerva'. Behalve onder zijn eigen naam, publiceerde hij ook onder het pseudoniem E.D.D.Y. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleef hij in Nederland, waar hij in 1915 te Oostburg een Belgische school stichtte, die met recht een experimentele school mocht heten. In 1919 keerde hij naar Oostende terug. Zijn archief met o.m. een zeer uitvoerige correspondentie met pedagogen over de gehele wereld, was geheel verwoest. Zijn onaantastbaar idealisme en enorme werklust en durf hielpen hem echter zich in te zetten voor de opvoedkundige beweging in Vlaanderen. Hij richtte in 1920 het 'Schoolblad voor Vlaanderen' op en in 1922 de 'Vlaamsche Opvoedkundige Vereeniging'. Hij hield ook voordrachten op het gebied van pedagogiek, theologie en filosofie. In 1926 werd hij door een ernstige ziekte getroffen en na zijn herstel trok hij zich terug in zijn landhuisje bij Brugge en begon onder de schuilnaam Paul Kiroul sprookjes te schrijven. Toen hij in 1937 overleed, had hij als auteur enige honderden titels op zijn naam staan, waarvan meer dan 100 sprookjes.
- Cf. Verheyen, J.E., Edward Peeters, in: Verheyen, J.E. en R. Casimier, Paedagogische Encyclopaedie, deel II, Groningen/Antwerpen 1939-1949, pp. 395-398.
- Cf. Gunning, J.H.Wzn., Edward Peeters de middelaar, in: Het Kind, jg. 24, mei 1923, pp. 161-164.
- Cf. Roggeveen, Leonard, Vlaamse jeugdschrijvers, Paul Kiroul, in: Het Kind, jg. 37, mei 1936, pp. 210-211.
- Zeer interessant is ook de beschouwing over Edward Peeters in: Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., Cor Bruijn 1883-1963. Wegbereider voor de vernieuwing van opvoeding en onderwijs in Nederland, in: V.O.O., jg.21, 1962-1963, nr.205, pp.5-31; in het bijzonder: pp. 12-18.
22. Pierre Bovet (1878-1965) werd geboren en overleed te Grandchamp bij Neuchâtel. Hij was filosoof, pedagoog en psycholoog. Van 1903-1912 was hij 'professeur de philosophie' aan enige lycea en aan de universiteit van Neuchâtel. In 1912 verzocht zijn vriend Edouard Claparède hem de directie van het 'Institut J.-J. Rousseau' te Genève op zich te nemen. Het instituut werd in 1920 verbonden aan de universiteit van Genève. Bovet was daar tot 1944 hoogleraar in de filosofie en de experimentele pedagogiek, welke functie hij combineerde met die van directeur van genoemd instituut, dat vanaf 1944 'Institut des Sciences de l'Education' heette. Bovet was ook betrokken bij de oprichting (1922-1925) van het B.I.E. te Genève en werd er de eerste directeur van (zie ook noot 20).
- Cf. Huguenin, Elisabeth, Pierre Bovet 1878-1965, in: T.N.E., vol.47, 1966, pp. 161-162.
23. Cf. onze schets van J.H.Bolt in deel I van dit geschrift.
24. Cf. Giesbers, J.H.G.I., Cecil Reddie and Abbotsholm. A Forgotten Pioneer and his Creation, Nijmegen 1970, section 11 and 12, pp.61-69.
25. Beatrice Ensor-De Normann (1885-1974) was geboren te Marseille en overleed te Blackheath (Eng.). Zij was gehuwd met Robert W. Ensor. Beatrice groeide op in Marseille en Genua, waardoor ze vloeiend Frans en Italiaans leerde spreken. Zij voltooide haar schoolloopbaan in Engeland en volgde een opleiding tot lerares huishoudkunde. Daarna was ze enige tijd als zodanig werkzaam te Sheffield en werd vervolgens in 1910 inspecteur van het onderwijs (Glamorgan County Council tot 1916 en later HM. Inspector of Schools for South West England). In 1920 begon zij met 'Education for the New Era'; gaf via de in-

- ternationale conferentie te Calais in 1921 met anderen de stoot tot oprichting van de 'New Education Fellowship' en was vervolgens gedurende vele jaren nauw betrokken bij het N.E.F.-werk en het redigeren van 'The New Era' (tot 1945). Beatrice Ensor sprak op talloze bijeenkomsten van vernieuwers in binnen- en buitenland en schreef vele bijdragen voor 'The New Era' en andere tijdschriften.
- Cf. Herdenkingsartikelen van Antony Weaver, James Hemming en Michael Ensor, in: T.N.E., vol.56, 1975, pp.186-189.
- Cf. Stewart, W.A.C., The Educational Innovators, Vol. II, London 1968, pp. 54f.
26. Cf. Boyd, William and Wyatt Rawson, o.c., p.68.
  27. O.c. pp.68-69. In 1930 werd 'The New Era' maandblad.
  28. O.c. pp.69-72.
  29. Cf. Boyd, William and Wyatt Rawson, o.c. p.72.
  30. O.c. p.73.
  31. O.c. p.73-74.
  32. O.c. p.75.
  33. Na de conferentie te Locarno(1927) ontstond de regeling volgens welke de organisatie van de N.E.F. in de aangesloten landen in één der volgende vormen kon plaatsvinden:
    1. een enkele vertegenwoordiger;
    2. een groep;
    3. een afdeling(sectie).

Voor alle drie de vormen had men erkenning nodig van de Internationale Raad van de N.E.F. Nationale secties waren autonoom en hadden een vertegenwoordiger in de Internationale Raad.

Later werden de regels voor vertegenwoordiging in de Internationale Raad gewijzigd, o.m. in verband met de groei van verschillende secties.

Cf. B(ruijn), C(or), De Wereldbond voor vernieuwing van de Opvoeding, in: T.v.E., jg.6, 1927, pp. 350-355; i.h.b. pp.354-355.
  34. Cf. Boyd, William and Wyatt Rawson, o.c. p.77.
  35. Gegevens over de conferenties zijn o.m. te vinden in:

Changing Ideas and Relationships in Education, Diary of the New Education Fellowship, 1920-1952, London 1952.

Cf. Boyd, William and Wyatt Rawson, o.c. pp. 76-91.

Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., De betekenis van de N.E.F.. Haar wereldconferenties voor vernieuwing van opvoeding en onderwijs, in: V.O.O., jg.11, 1952-1953, nr.99, pp. 73-77.

De eerste conferenties werden gewoonlijk uitvoerig ingeleid en nabesproken in de jaargangen van T.N.E. en in de andere tijdschriften binnen de N.E.F.; ook verschenen er congresboeken. Een goed voorbeeld van nabespreking geeft het verslag van het 2e wereldcongres te Montreux (1923), dat gepubliceerd werd in T.N.E., vol.4,1923, nr.16.

Na een artikel in 'The Outlook Tower' (de inleidende rubriek) van de hand van Beatrice Ensor, waarin de hoofdmomenten van het congres worden aangegeven, volgen de inleidingen van de belangrijkste sprekers; Adolphe Ferrière, John Eades, Roger Cousinet, Hermann Tobler en Emile Coué. De latere congressen, die gewoonlijk nog grotere aantallen deelnemers hadden, werden vaak ingeleid met 'working papers'. Een voorbeeld hiervan- ruim 40 jaar later- is de internationale conferentie te Chichester (1966), in: T.N.E., vol.47, 1966, nr.4.

Na een artikel in de inleidende rubriek 'Editorial' van de hand van Donald McLean (Australië), getiteld: 'Is the N.E.F. necessary?' en een 'Prologue to Chichester' door Yvonne Moysé volgen een viertal 'working papers': van Wyatt Rawson over 'Personal Fulfilment', van James L. Henderson over 'New Perspectives on Human Destiny', van Ha-

rold Enwistle over 'Automation, its use and abuse' en van James Hemming over 'The Roots of Morality'.
Een beknopt overzicht van 50 jaar N.E.F.-congressen geeft de volgende tabel:

nr.	Plaats	Jaar	Thema	Aant. dln.
1	Calais	1921	'The Creative Self-Expression of the Child'	?
2	Montreux	1923	'Education for Creative Service'	370
3	Heidelberg	1925	'The Release of the Creative Faculties of the Child'	500
4	Locarno	1927	'Education and Changing Society'	1200
5	Helsingør	1929	'Psychology and the Curriculum'	2000
6	Nice	1932	'Education in a Changing Society'	1800
7	Cheltenham	1936	'Education and a Free Society'	1400
8	Askov	1953	'The Teacher and his Work'	270
9	Utrecht	1956	'Constructive Education and Mental Health in Home, School and Community'	400
10	New Delhi	1959- 1960	'The teacher and his Work, East and West'	700
11	Askov	1965	'Science and the Arts in Education'	185
12	Brussel	1971	'A New Education for To-Morrow's Society'	?

36. Cf. Boyd, William and Wyatt Rawson, o.c. p.106.
37. Cf. B(olt), J.H., 'De Nieuwe Opvoeding', in: T.v.E., jg.6,1927, pp. 36-39.
38. O.c. p.37.
39. O.c. p.38.
- Ook: Freudenthal-Lutter, S.J.C., Cor Bruijn 1883-1963. Wegbereider voor de vernieuwing van opvoeding en onderwijs in Nederland, in: V.O.O., jg.21,1962-1963, nr.205, pp.22-23.
40. O.c. p.39
41. Tijdens de cursus zouden onderdelen verzorgd worden door dr. C.P. Gunning, rector aan het Amsterdamsch Lyceum ('Zelfopvoeding en levenskunst'); dr. H.G. Hamaker, geneeskundig-opvoedkundig consulent te Utrecht ('De grondslagen der psychologie in verband met de praktijk van de opvoeding'); dr. M.Minnaert te Bilthoven ('Natuurkunde en zelfwerkzaamheid door leerlingen'); J.H.Bolt, Cor Bruijn, mej. D. van Dorp, A.Elbrink e.a. ('Nieuwe wegen in opvoeding en onderwijs'); prof. dr. H.J.Jordan, hoogleraar te Utrecht ('Biologische verschijnselen' en 'Biologie en opvoeding') en Cor Bruijn, hoofd der school van de Hilversumsche Schoolvereeniging ('Geschiedenisonderwijs').
42. Cf. Bruijn, C en H.G. Hamaker, Wereldcongres voor de Nieuwe Opvoeding te Locarno, 3-15 augustus 1927, in: T.v.E., jg.6,1927, p.249.
43. Cf. B.,C., De aansluiting bij 'The New Fellowship' in: T.v.E., jg.6, 1927, p.316.
44. Cf. Klei, J.M. van der, Jaarvergadering van de Vereeniging de Nieuwe Opvoeding op zondag, 13 november 1927 in het gebouw van de Pallas-Athene School te Amersfoort, in: T.v.E., jg.6,1927, pp.416-418.
45. Cf. B.,C., Dr. Elisabeth Rotten onze gast, in: T.v.E., jg.6,1927, pp. 419-420.
46. De 'Stichting voor Kinderstudie' ontstond in 1925 als opvolgster van de 'Vereniging voor Pedologische Lezingen' (1912-1925), die was op-

- gericht door mevr. H.C. Siewertsz van Reesema-De Graaf.
 Mevr. Siewertsz van Reesema, die zelf zeer geïnteresseerd was in kinderpsychologische en pedagogische vraagstukken, had in 1911 het eerste 'Congrès International de Pédologie' te Brussel bijgewoond, dat onder voorzitterschap van Ovide Decroly werd gehouden. Ze kwam daar onder de indruk van het vele, wat reeds op het gebied van pedologie (theoretisch en praktisch) in het buitenland was gebeurd en nog nauwelijks in Nederland bekend was geworden.
 Onder invloed van dit congres nam zij het initiatief tot oprichting van bovengenoemde vereniging, die tot doel had 'vooral buitenlandse sprekers in Den Haag te doen optreden, om daardoor meer kennis te verspreiden over hetgeen in het buitenland theoretisch en praktisch tot stand was gekomen'.
47. Cf. Rotten, Elisabeth, Aus Holland, in: D.W.Z., jg.VII, 1928, s.65-67.
  48. Cf. Philippi-Siewertsz van Reesema, C., Bestrebungen zur Erneuerung der Erziehung im Haag, in: D.W.Z., jg.VII, 1928, s.68-72.
 Cf. Bruijn, Cor, Die Neue Schulbewegung in Holland, id. s.73-76.
 Cf. Bolt, J.H., Die PallasAtheneschule in Amersfoort, id.s. 77-79.
 Cf. Dorp, E.F., van, Die Grosse Klasse, id. s. 80-82.
 Cf. Grafdijk, J.M., Die Daltonmethode an der Höheren Bürgerschule für Mädchen, Bleyenburg, Haag, id. s.83-85.
 Cf. Ligthart, Jan, Ringend (Übersetz. Cor Bruijn), id.s. 86-88.
  49. Cf. Jong, A.R. de, Der allgemein-religiöse Geist der Humanitären Schulen in Holland, in: D.W.Z., Jg. VII, 1928, s.188-192.
  50. Cf. B., C., De Montessori-beweging in Nederland, in: T.v.E., jg.7, 1928, pp 102-107.
  51. 'The Call of Education' verscheen in het Italiaans, Frans, Duits, Engels en Nederlands. Het bracht wetenschappelijke artikelen betreffende de methode, het gaf ervaringen met Montessori-onderwijs uit vele landen en mededelingen. De redactie was in handen van dr. Maria Montessori, prof. dr. Géza Révész en dr. J.C.L. Godefroy.
  52. Cf. Van de redactie, in: Vern. jg.1, nr.1, 1929, pp.1-2.
  53. De 'Drude-cultus' trad in de loop van 1928 op de voorgrond in de 'Nederlandsche Bond van Abstinente Studeerenden' (N.B.A.S.), de 'Jongelieden Geheelonthouders Bond' (J.G.O.B.) en de 'Arbeiders Jeugd Centrale' (A.J.C.). Aanleiding ertoe was Gertrud von Prellwitz 'roman 'Drude, ein Buch des Vorfrühlings der neuen Jugend gewidmet', verschenen in 1920 in Duitsland. Dit boek werd o.m. geprezen door Margaretha Meyboom, lid van de P.I.A. en leidster van de humanitaire kolonie 'Westerbro' te Voorburg.
 Cf. Harmsen, G.J., o.c. pp. 285-287.
  54. Cf. Bolt, J.H., Vernieuwing, in: Vern., jg.1, nr.1 1929, pp.3-9.; Het citaat staat op p.3.
  55. O.c. p.8.
  56. Cf. B(ruijn), C(or), De Wereldbond voor Vernieuwing van de Opvoeding. (N.E.F.), in: Vern. jg.1, nr.1 1929, pp.19-24.
  57. Cf. Bolt, J.H., Weer een mijlpaal, in: Vern., jg.1 1929, pp.81-88.
 Cf. Joosten-Chatzen, R., Het eerste internationale Montessoricongres te Helsingør, pp. 89-92.
  58. Cf. Ferrière, Ad., De Nieuwe School en haar Methodes, vert. van J.H. Bolt, in: Vern., jg.1, 1929, pp. 33-48.
  59. Cf. Tenhaeff, W.H.C., Capita selecta uit de gebieden van kinder- en jeugdpsychologie I, in: Vern. jg.1, 1929, pp. 49-54; jg.2, 1930, pp. 1-10.

60. Cf. Bolt, J.H., Individueel onderwijs(aardrijkskunde), in: Vern. jg.2,1930,pp.11-21.
61. Cf. Red., Uit Bilthoven. De school zal veranderen, in: Vern.,jg2, 1930, pp.23-24.
62. Post, P., Weensche hervormingen, in: Vern. jg.2,1930 pp.52-58 en 61-72. P(ancratius) Post kende het onderwijs in Nederland en in Ned.-Indië als leerkracht en als inspecteur. Na de Tweede Wereldoorlog zou hij als medewerker van het Nutsseminarium te Amsterdam enige jaren lang een belangrijke invloed hebben op het werk van dit instituut.
- Cf. Deen, N., Een halve eeuw onderwijsresearch in Nederland. Het Nutsseminarium voor Pedagogiek van de Universiteit van Amsterdam 1919-1969, Groningen 1969, pp.137-154.
63. Cf. Post, P, o.c. p.72.
64. Cf. Bolt's verslag van de N.E.F.-conferentie te Helsingör, in: Vern., jg.1,1929,p.88, waarin hij constateert: 'Nederland slaapt. De rustige rust, waarin geen oorlog het opschrikte, duurt voort'. Verg. ook het betreffende gedeelte uit onze biografische schets van J.H. Bolt in deel I van dit geschrift.
65. In de jaren '30 werd door 'vernieuwers' vrij veel gepubliceerd in 'Het Kind', in 'Paedagogische Studiën' (opgericht in 1920) en in het 'Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde' (gesticht in 1922). Het laatste kreeg later de naam 'Onze kinderen en hun toekomst' met als ondertitel: 'Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde'.
66. Cf. Verslag van het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres, gehouden op Donderdag 8, Vrijdag,9 en Zaterdag 10 April te Amsterdam, Groningen 1926;
Verslag van het Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres, gehouden op Donderdag 24, Vrijdag 25 en Zaterdag 26 April 1930 te 's-Gravenhage, Groningen 1931. Beide congressen werden door vele honderden bezocht.
67. Cf. Blonk, A., Van Novemberstorm tot de grote depressie (Nederland in het eerste decennium na de wereldoorlog, 1918-1929), in: Houtte, J.A. van, e.a. (red.), Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel XII, hoofdstuk IV, Zeist-Antwerpen 1958. Hiervan in het bijzonder paragraaf 5, De binnenlandse politiek 1922-1929, pp.134-142.
Ook Klompmaker, H., Economische evolutie in Nederland, 1918-1940, in: Houtte, J A. van e.a. (red.), o.c. hfdst. VI.
Klompmaker zegt hierin o.m. over het aantal werklozen: 'Hun aantal bleef van 1933 tot 1939 omstreeks 400.000, met toppen in 1933 en 1936 tot 500.000. Sommigen becijferen, dat de werkloosheid nog ruim 125.000 hoger lag, zodat 1/3 van de arbeidersbevolking ledig moest lopen'(p.171).
68. De 'Nota betreffende onderwijsvoorzieningen', die Minister dr. F.J. Th. Rutten op 19 juli 1951 bij de Tweede Kamer indiende, bevat plannen in algemene zin als bijdrage voor meningsvorming over 'het geheel van onderwijsvoorzieningen, die voor de toekomst van onze jeugd en met het oog op de behoeften onzer maatschappij wenselijk zijn'. Nadrukkelijk is er sprake van een 'samenhangend stelsel', dat is 'opgesteld vanuit een onderwijskundig gezichtspunt'.
In verband hiermee wil Rutten het onderwijssysteem indelen in: kleuter-onderwijs, basisonderwijs, voortgezet onderwijs en wetenschappelijk onderwijs. Mét de leeftijd zal de 'toespitsing der opleidingen toenemen, zodat deze geleidelijk meer gaan beantwoorden aan de gedifferentieerdheid, die de samenleving eist'. De 'Tweede Onderwijsnota', die Rutten's opvolger minister mr. J.M.L.Th. Cals samen met zijn staatssecretaris mevr. dr. A de Waal op 18 febr. 1955 bij de Tweede Kamer

- indiende, bouwt voort op de Nota van Rutten en is er in feite een (corrigerende) uitbreiding van, in het bijzonder t.a.v. het voortgezet onderwijs. Cf. Bartels, A., o.c. pp.268-275
Cf. Verlinden, J.A.A., De Mammoetwet, Deventer-Gorinchem-Culemborg, 1968, pp.4-15.
69. Cf. Onze opmerkingen over deze 10e Werkplaats-(Paas-)conferentie, in onze biografische schets over 'Kees Boeke', Deell van dit geschrift. Een aardig verslag over de conferentie, geschreven door Rebecca de Vries, is te vinden in: Het Kind, jg. 36, 1935, pp. 291-295.
  70. Cf. Vries, Rebecca de, o.c. p.295.
  71. Cf. Deell: Boeke, onder: 'Boeke en de Werkplaats tot 1946'. Een uitvoerig verslag van de conferentie gaf 'Het Kind', jg. 37, 1936, pp. 330-416.
  72. Voor de voorwaarden tot erkenning zie Deell Boeke, noot 162.
Cf. ook: Freudenthal-Lutter, S.J.C., Verslag van het N.E.F.-congres 1956 'Constructive Education and Mental Health in Home, School and Community, Utrecht 1956, p.16.
  73. Brief d.d. 9 mei 1935 van mevr. C. Philippi-Siewerts van Reesema aan Kees Boeke, in: archief w.v.o. (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam).
  74. Bron: Gesprekken met J. Muusses Jr. in 1979 en 1982.
  75. Terpstra, w., Vernieuwing, in V.O.O., jg.1,1938-1939, nr.1,p.7.
  76. Cf. V.O.O., jgg. 10, 11, 12 en gedeeltelijk 13 (1951-1952 t/m 1954-1955).
  77. Cf. Med. Blad van de C.W.G van de W.V.O., nrs. 1 t/m 19, 1959 t/m 1973
In augustus 1955 verscheen er een informatieblad, dat o.m. gewijd was aan de bestuursvorm van de N.E.F. en aan de activiteiten van een aantal N.E.F.-secties; het is ons niet bekend, of er meer van deze bladen zijn geweest.
  78. Cf. Werkgemeenschap voor de Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, in: Onze kinderen en hun toekomst.T.v.E.,jg.15, 1936, p.192.
  79. Verenigingsnieuws en berichten uit binnen- en buitenland, De W.V.O. als organisatie. Richtlijnen en werkwijze der Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.), in: V.O.O.,jg.1, 1938-1939, nr.1, pp.25-27.
  80. O.c. p.26.
  81. Cf. Het in noot 79 genoemde artikel, p 27.
  82. Cf. Het in noot 79 genoemde artikel, p.26.
  83. In de eerste jaargang van V.O.O. worden de volgende werkgroepen genoemd:
- Groep Voortgezet Onderwijs; onder deze groep ressorteren: Wiskundegroep, Biologiegroep, Moderne talengroep, Aardrijkskundegroep, Natuur- en Scheikundegroep, Tekenen en Kunstgeschiedenis en verder de groepen:
- L.O. (lager onderwijs), Opleiding, Handenarbeid, Ouderwerk, Onschoolse Opvoeding, Schoolmuziek, Schoolradio, Kleuteronderwijs.
Niet iedere groep was elk jaar even actief. Sommige verdwenen na enige tijd, andere hielden hun werk vele jaren vol, b.v. de Wiskundegroep en de Natuur- en Scheikundegroep. In de loop van de tijd kwamen er ook groepen bij, b.v. in de jaren '60 en '70: Moedertaalonderwijs, Documentatiemateriaal, Jenaplan, Scholengemeenschappen, Vakprojecten, Vakbeweging en Onderwijs, Productie en Verspreiding.
  84. Cf. Red., De paedagogische conferentie op de Ernst Sillem hoeve, in: V.O.O., jg.1, 1938-1939, nr.6, pp.161-185, nr.7, pp.193-208, nr.8, pp. 226-238, nr.9, pp. 258-278.
  85. Cf. Overbeek, P.F. van, Verslag Paedagogische Studieconferentie van de Vereniging voor Paedagogiek en de W.V.O. (Paasconferentie op 18, 29 en 30 maart 1940 in het Gemeentelijk Gymnasium te Amersfoort), in:

- V.O.O., jg.2, 1939-1940, nr.14, pp.135-139.
86. Cf. Paasconferentie W.V.O. (Vóórconferentie over 'De opleiding'), in: V.O.O., jg.2, 1939-1940, nr.14, pp.133-135.
87. Dit publiceren over de opleiding van leerkrachten was al in de eerste jaargang begonnen met artikelen als:
Nathans, A.D., Practische opleiding van leraren, in: nr.4, pp.106-109.
Ornstein, L.S., De Universiteit en de opleiding van leraren, in: nr.4, pp.104-105.
In de tweede jaargang volgden:
Bolt, J.H., Opleiding: onderwijzers en leraren. Toekomstmuziek? in: nr.12, p.66; nr.13, p.104; nr.15, p.171; nr.16, p.199 en nr.18, pp. 275-279.
88. In de derde jaargang(1941) was nr.25/26 (october-november) geheel gewijd aan 'kunstzinnige vorming'.
89. Cf. Muijzenberg-Willemse, Br. v.d., Flitsen uit een rijk verleden, in: V.O.O., jg.13, 1954-1955, nr. 116, pp. 17-23. De geciteerde passage staat op p.19.
90. Cf. Deel I: de paragrafen 3.12 en 5.8.
91. Cf. Deel I: de noten 203 en 204.
92. Cf. Muijzenberg-Willemse, Br.v.d., o.c. p.20
93. Cf. Onderwijs-Vernieuwing, Rapport aangeboden aan de Nederlandse regering door de Vernieuwingsraad van het onderwijs, z.j.

Zie de hiernavolgende inhoud van het Rapport: Blz.

A children's charter 1942	3
Opdracht aan Zijne Exoellentie den Min. v. O.K. en W.	4
Wensen van de Vernieuwingsraad	6
Doel en grondbeginselen der N.E.F.	8
Brief der W.V.O. aan den Min. v. O.K. en W.	10
De problemen	15
De oplossingen	
1. Het Werkplaats.Plan	17
2. Lager Montessori-onderwijs	21
3. Het experiment der Montessori-Lyceea	24
4. I.V.O.	40
5. Persoonlijkheids-onderwijs	43
6. De Vrije School	45
7. Dalton-onderwijs	49
8. Rijnlands-lyceumplan	50
9. Klassikale School	53
Het Voorbereidend Onderwijs	54
Voorbeeld v. e. Leerplan Kweekschool v. V.O. en L.O.	62
Het Lager Onderwijs	65
Voorbeeld van een Leerplan voor Nederlands	71
Rekenen	75
Physica	82
Aardrijkskunde	83
Geschiedenis	84
Biologie	86
Tekenen	87
Handenarbeid	89
Voorbeeld van een reorganisatieplan van het onder- wijs na de 6-klassige L.S.	92
Voorbeeld van een betere onderwijzersopleiding	102
Het Voortgezet Onderwijs	108
Het Lager Nijverheids-onderwijs voor Jongens	114
Nijverheids-onderwijs voor Meisjes	120
Het Middelbaar Technisch Onderwijs	121
De opleiding	131
A. Algemeen	131
B. L.O.	133
C. V.H.M.O.	134
Afzonderlijke problemen	
Klassikaal of Individueel onderwijs	137
De Lichamelijke Opvoeding	141
De Aesthetische Vorming	142
De Aansluiting	143
Het Zitten-bijven	148
L.O.	148
V.H.M.O.	150
Bibliografie	152
Enige recente uitg. betreffende onderwijsvern.	159

- 94 Cf Overbeeke, P F van, Kenterend paedagogisch getij Een beschrijving van de kentering op paedagogisch terrein, gevolgd door een concepie van een vernieuwde school Utrecht, 1949, p 107
Van Overbeeke was jarenlang gemeentelijk inspecteur van onderwijs en jeugdzorg te Utrecht Hij was zelf een vernieuwingsgezinnd onderwijzman, die b v te Utrecht de grondslag legde voor gemeentelijke I V O - scholen De 'Openbare Middenschool en Jenaplan-I V O -school' aan de Barnsteinlaan te Utrecht is naar hem genoemd
- 95 Ibid
- 96 O c p 108
- 97 O c p 107
- 98 O c p 116
- 99 Ibid
- 100 O c p 182 e v
- 101 Cf Deell noot 205 en J R Janssen, onder J R Janssen en de vernieuwing van opvoeding en onderwijs, par 5 8
- 102 Cf Deell noot 206 en J R Janssen, onder J R Janssen en de vernieuwing van opvoeding en onderwijs, par 5 8
- 103 In 1948 werd het Katholiek Pedagogisch Bureau voor het lager onderwijs gesticht, bedoeld om bestaande vernieuwingsideeen te helpen bespreken en ontwikkelen Daarnaast kwamen ook dergelijke bureaus over andere onderwijstaken tot stand Deze werden in 1954 in een Stichting ondergebracht het Katholiek Pedagogisch Centrum In 1970 gingen deze bureaus organisatorisch op in een instituut
Cf Groenhagen, B J A , Invloed en rol van begeleidingsinstituten, in Losbladig Onderwijskundig Lexicon, Training, onderwijs en vorming, Alphen aan den Rijn-Brussel, afl 20, februari 1982, BG3500-1, pp 7-9
- 104 De Nederlandse Onderwijzers Vereniging stelde in 1948 een Paedagogische Commissie in ter stimulering van het paedagogisch leven in de N O V ' In 1949 werd het Paedagogisch Centrum van de N O V gesticht Deze werd in 1958 opgeheven om plaats te maken voor de 'Stichting Nederlands Pedagogisch Centrum' (1959), die in 1963 overging in de 'Stichting Algemeen Pedagogisch Centrum'
Cf Overbeeke, P F van, o c pp 174-180
Cf Brinksma, J D , Van Gelder en het paedagogisch centrum van de N O V in Bert P M Creemers, red , Onderwijskunde als opdracht Een bundel artikelen over de ontwikkelingen in de onderwijskunde bij het afscheid van L van Gelder als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen 1981, pp 130-149
- 105 Cf Deell J R Janssen, onder J R Janssen en de vernieuwing van opvoeding en onderwijs, par 5 8 en de noten 325,326,327
- 106 Cf Red Welkom Montessori Vrienden', in V O O , jg 5, 1946-1947, nr 40, p 113
- 107 Cf Deell Kees Boeke, onder Boeke en de vernieuwing, nationaal en internationaal
- 108 Het 50e nummer van V O O , in jg 6, 1947-1948 werd geheel aan de verhouding tussen gezin en school gewijd Het tijdschrift opende voorts een nieuwe rubriek 'De Stem van de Ouders'
- 109 Cf Smit-Miessen, M M , De Zomerconferentie te Voorschoten Ouders-School- Maatschappij, in V O O , jg 10, 1951-1952, nr 87, pp III-IV
- 110 'De Werkschuit' is ook een W V O -initiatief, dat in april 1950 gestalte kreeg Als studiecentrum van de W V O , gelieerd aan de W V O - Werkgroep voor Aesthetische Vorming, heeft de Stichting 'De Werkschuit' er steeds naar gestreefd de harmonische ontwikkeling van het kind te

- helpen bevorderen door uit te gaan van de creatieve krachten, die in elk kind schuilen. Het arbeidsterrein van 'De Werkschuit' heeft zich vanuit Amsterdam (t.o. Amstel 105, schuin tegenover Carré) uitgebreid over heel Nederland. Het werd gericht op kinderen, maar ook op leerkrachten, jeugdleiders, ouders en allen die werken voor het kind. Het werk breidde zich, mede dank zij subsidies, snel uit. De Stichting functioneerde zelfstandig. Enige jaren lang was mevr. Br. van den Muijzenberg-Willemsse belast met de administratie en coördinatie van dit werk.
- Cf. Werkgroep voor Aesthetische Vorming (red.), Kinderen uiten zich. Een pleidooi voor het vertrouwen in het uitdrukingsvermogen, Purmerend, z.j.
- Cf. Vis, D., e.a., Tien jaar Werkschuit. Werken met andere kinderen, in: V.O.O., jg.18, 1959-1960, nr.174.
- Cf. Muijzenberg-Willemsse, Br. van den, Jaaroverzicht 1953-1954, in: V.O.O., jg.13, 1954-1955, nr.118, pp. 66-67.
111. Cf. Lange, P., Het aanvankelijk leesonderwijs. Verslag van het werkweekend op 10 en 11 november 1951 te Amersfoort, in: V.O.O., jg.10, 1951-1952, nr.90, pp.111-IV.
- De belangstelling voor de Drukpersbeweging blijkt in het tijdschrift V.O.O. vanaf omstreeks 1948. P. Lange schrijft in jg.7, 1948-1949, pp. 17-20 een artikel, getiteld: 'Onderwijsvernieuwing op de openbare lagere school in Frankrijk', waarin hij bij de lezers het werk van de C.E.L. (Coopération de l'Enseignement Laïc) - met als grote inspirator Célestin Freinet - introduceert.
- Lange doet in jg.8, 1949-1950, pp. 276-278 verslag van het 6e nationale jaarcongres van de C.E.L. In dit verslag gaat hij in op het hoofdthema van het congres: de mens van morgen en de vorming van deze mens in het kind door middel van zelfontwikkeling en natuurlijke ontplooiing. Omstreeks 1950 wordt dan ook als spruit van de W.V.O. de Nederlandse Coöperatieve Vereniging 'De Drukpers op School' in het leven geroepen. P. Lange is daarvan de contactman. Er bestaat dan ook een levendige uitwisseling van gedachten en ideeën met de Vlaamse collega's van de Belgische Drukpersbeweging.
- Cf. Lange, P., Najaarsconferentie van de Drukpers op School, in: V.O.O., jg.11, 1952-1953, nr.97, pp.42-45.
112. Cf. Freudenthal, H., V.H.M.O.-Problemen, Verslag van het conferentie-weekeinde op 17 en 18 november 1951 te Amersfoort, in: V.O.O., jg.10, 1951-1952, nr.90, pp. V-VII; ook in: De Groene Amsterdammer, d.d.24-11'51
113. Cf. Verslag van deze conferentie in: V.O.O., jg.11, 1952-1953, nr.104. Hierin de conferentie-bijdragen van dr. J.Koning, mevr. drs. W.J. Blander-groen, drs. J.H. Ringrose, prof. dr. M. Wagenschein, mevr. dr. N. A. Bruining en prof. dr. A.D. de Groot.
114. Cf. Wagenschein, M., Das 'exemplarische Lehren' als ein Begriff zur Erneuerung der höheren Schule, in: Schriften zur Schulreform, Heft 11, Hamburg 1954.
- dez. Zum Begriff des exemplarischen Lehrens, Weinheim 1962³.
115. Cf. V.O.O., jg.11, 1952-1953, nr.96, p.VIII.
116. De manifestatie 'Kinderen uiten zich 2' duurde van 19 dec. 1953 tot en met 9 jan. 1954. Ruim 30 scholen en instellingen hadden werk ingezonden voor de tentoonstelling. Er werden lezingen gehouden en voorts waren er demonstraties van o.m. creatief-muzikale expressie.
- Hieraan werkten mee: mevr. A.C. Teunissen van Manen-Zanen (creatief-muzikale expressie), Rob van Reyn (demonstratie pantomime), Theo Vesseur (dramatiseren met kinderen) etc. etc. Er verscheen een publicatie van de Werkgroep voor Aesthetische Vorming (ingeleid door Max Dender-

- monde) onder de titel: Kinderen uit zichzelf 2, Purmerend 1953.
 Eerder waren verschenen van dezelfde werkgroep:
 Kinderen uit zichzelf... (zie noot 110) en:
 Beleving en uiting, in: V.O.O., jg.11, 1952-1953, nr.100.
117. Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., Wereldcongres 1956 van de N.E.F., in: V.O.O., jg.13, 1954-1955, nr.120, pp. 97-98.
  118. Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., o.c. p.97.
  119. Cf. N.E.F., Negende Wereldcongres, Utrecht, 26 juli-8 augustus 1956, in: V.O.O., jg.14, 1955-1956, nr.129, pp.73-80 (met bijlage).
  120. O.c. p.76.
  121. De belangrijkste inleidingen tijdens het congres werden gehouden door:
 John Bowlby: The Roots of Human Personality.
 Annie Romein-Verschoor: *Wooden Shoes and other Things Dutch*.
 Abdul Aziz El Koussy: Remaking the School for Mental Health.
 Margaret Mead: Changing Education in a Changing Society.
 Roger Gal: New Education - Its Present Course.
 Samenvattingen van de verschillende redevoeringen vindt men in:
 V.O.O., jg.15, 1956-1957, nrs. 136 en 140.
 Voor verslagen van het congres:
 Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., Verslag van het N.E.F.-congres 1956.
 Constructive Education and Mental Health in Home, School and Community
 in: Med.bl. W.V.O., december 1956, pp.3-23.
 Cf. Tibble, J.W., Conference Story. Report on a Post-Conference Survey of the Ninth World Conference of N.E.F., Utrecht 1956, London 1957.
  122. Cf. Jordan, W.J., Kritische nabeschuiving, in: V.O.O., jg.15, 1956-1957, nr.136, pp.19-22.
  123. In het- in noot 122 genoemde- artikel wordt ook gewag gemaakt van de bijzondere verdiensten voor de organisatie en het welslagen van het congres, die aan mevr. S.J.C. Freudenthal-Lutter en mevr. M.M. Smit-Miessen toekwamen.
  124. Cf. Med.bl. van de C.W.G., nr.2, 1959, pp.3-4.
 Vanaf 24 maart 1958 was de C.W.G. als volgt samengesteld:
 ir. C. Boeke (ere-voorzitter), dr. L.van Gelder (voorzitter), mevr. drs. S.J.C. Freudenthal-Lutter (secretaris), B. Velthuis (penningmeester), drs. H.J. Jacobs en J. Muusses (leden).
  125. Cf. Rugg, Harold, Contrast in Culture and Education 1921-1955, in: T.N.E., vol.37, 1956, nr.2, pp.51-56.
  126. O.c. p.53.
  127. Cf. Boeke, Kees, A letter from Kees Boeke, in: T.N.E., vol. 37, 1956 nr.2, pp.57-58.
  128. Cf. Verslag van de conferentie van de 'International Council and Executive Board of the N.E.F.', gehouden te Driebergen, Kerk en Wereld, 17,18,19 en 20 juli 1962, in: Med.Bl. C.W.G., nr.9, november 1962, pp.3-4.
  129. Cf. Mc Lean, Donald, Is the N.E.F. necessary? in: T.N.E., vol.47, 1966, pp.57-59.
  130. Cf. 'Editorial', in: T.N.E., vol 47, 1966, p.205.
  131. Cf. V.O.O. jg.15, 1956-1957, nr.145 Dit nummer is geheel gewijd aan inleidende artikelen tot het conferentie-onderwerp:
  132. Cf. De Redactie, Ten geleide, in: V.O.O., jg.15, 1956-1957, nr.145, p.230.
  133. Ibid.
  134. O.c. p.231.
  135. Vertegenwoordigd waren het Ministerie van O, K en W; het Ministerie van Openbaar Onderwijs van België; de Pedagogische Centra; verschillende organisaties op het gebied van onderwijsvernieuwing en verschillende vernieuwingscholen
  136. Cf. Med.bl. van de C.W.G., nr2, 1959, p.10

137. O.c. p.5.
138. Cf. Casimir-Borgman, T.O., e.a., Herdenkingsnummer Jan Ligthart, 1859-1916, in: V.O.O., jg.17, 1958-1959, nr.159-160.
Dit herdenkingsnummer vermeldt op p. 128 herdenkingsbijeenkomsten te 's-Gravenhage (Comité Ligthart-herdenking), Amsterdam (vrienden van Ligthart uit onderwijs en jeugdwerk), Amsterdam (herdenkingsdienst in de Noorderkerk), Utrecht (Utrechts Museum voor het Onderwijs). Ligthart-tentoonstellingen waren er te Utrecht en te Amsterdam (Ned. Centrum voor Onderwijs en Opvoeding).
139. Cf. Med.bl. C.W.G., nr.4, 1960, p.4. Het Stichtingsbestuur werd gevormd door: dr. J.Koning (vz.), mevr. S.J.C. Freudenthal-Lutter (secr.-penn.), mevr. dr. J.J.van Dullemen, dr.L. van Gelder en B.Velthuis.
140. Cf. Mededelingen: Werkgroep Jena-plan van de W.V.O. opgericht, in: V.O.O., jg.17, 1958-1959, nr.164, p.223.
141. Mevr. Suzanna J.C. Freudenthal-Lutter werd in 1908 te Amsterdam geboren. Ze doorliep na de lagere school de 3-jarige H.B.S. aldaar en ging, na bijlessen Latijn, Grieks en biologie te hebben gevolgd, over naar het Barlaeus Gymnasium waar zij in 1928 eindexamen deed. Zij studeerde vervolgens germanistiek en behaalde in 1934 haar doctoraal diploma. In 1932 huwde zij met dr. Hans Freudenthal. Tussen 1935 en 1939 werden drie kinderen geboren en als moeder kreeg zij bijzonder veel belangstelling voor vraagstukken op het gebied van opvoeding en onderwijs. Zij woonde in 1945 de conferentie op Rhederoord bij en werd lid van de W.V.O. Vanaf 1950 tot 1969 was zij lid van de C.W.G.; bovendien was zij van maart 1958 tot november 1966 redacteur van V.O.O. en bekleedde daarbij functies in de N.E.F. (vanaf 1952 was zij lid van de International Council, later lid van de Executive Board en in 1970 werd zij benoemd tot vice-president). De door haar toedoen binnen de W.V.O. opgerichte Werkgroep Jena-plan was zeer actief en had frequente contacten met Duitse Jenaplan-scholen en -pedagogen. Vanaf ± 1960 werden elementen van het Jenaplan in enige prot.-christ. scholen toegepast en na de conferentie van 1964 volgde een aantal kath. scholen. In de volgende jaren werd het werk geïntensiveerd en op 19 febr. 1969 werd op initiatief van Suus Freudenthal, Gerrit Hartemink en Chris Jansen te Utrecht de Stichting Jenaplan opgericht. In 1973 werd de 'Begeleidingscommissie Jenaplanonderwijs' ingesteld onder voorzitterschap van M. Baaijens. Thans zijn er meer dan 200 scholen (openbaar en bijzonder), die op een of andere wijze Jenaplan-ideeën in toepassing brengen. In 1977 werd de 'Nederlandse Jenaplan Vereniging' opgericht en in dat jaar gingen enige Jenaplan-scholen meedoen aan landelijke vernieuwingsexperimenten. Ook startte in 1980 te Utrecht een Seminarium voor Jenaplanpedagogiek. Suus Freudenthal redigeerde van 1969-1981 het tijdschrift 'Pedagogische' en droeg haar ideeën uit in talloze artikelen en inleidingen. Voorts publiceerde zij enige boeken, b.v. : Naar de basisschool van morgen, Alphen aan den Rijn 1975³. In 1982 verscheen een vertaling van Peter Petersen's 'Führungslehre des Unterrichts (1937, 1959⁶), die zij in samenwerking met Huub van der Zanden had gemaakt, onder de titel: 'Van didactiek naar onderwijspedagogiek. Dialogisch-coöperatief leiding geven in de nieuwe school' (Groningen 1982). In hetzelfde jaar ontving zij een eredoctoraat van de Justus-Liebig-Universiteit te Giessen (B.R.O.) wegens haar bijzondere verdiensten voor de verbreiding van de Jenaplan-gedachte in Nederland.
142. Men kon lid worden van een werkgroep, zonder lid van de W.V.O. te zijn; men betaalde dan f4,- per jaar. W.V.O.-leden betaalden f3,- per jaar. Ook scholen konden lid van een Werkgroep zijn; zij betaalden als W.V.O.-

lid f3,- en als niet-lid f4,- per jaar. Het lidmaatschap van de W.V.O. kende in 1958-1959 de volgende contributieregeling:

A. individuele leden:	met abonnement op V.O.O.	f 10,-
	zonder	f 5,-
B. gezinsleden	: met	f 12,50
	zonder	f 7.50
C. scholen, verenigingen, organisaties		f.25,-

(voor scholen e.d. golden aparte voorwaarden

m.b.t. Mededelingenbladen, deelname aan conferenties etc.).

143. Cf. Publicaties, mededeling in: Med.bl. C.W.G. nr.3, 1959, pp.3-4.

De bibliografieën waren niet gratis, ze kostten f 1,- voor leden en f 1,50 voor niet-leden.

De 2e bibliografie werd verzorgd door mevr. S.J.C. Freudenthal-Lutter en was gewijd aan : Moedertaalonderwijs.

144. Cf. V.O.O., jg.18, 1959-1960, nr 173, met artikelen van onder meer: J.A.Lauwerys, De opdracht voor de N.E.F. nu. Een bezinning ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de W.V.O. 26 april 1960, nr. 173, pp.169-172.

L. van Gelder, De dynamiek van de Nieuwe Opvoeding. Enkele notities uit de historie van de W.V.O., pp.173-177.

Med. bl. van de C.W.G., 1960, nr.5 met artikelen van o.m.:

K.G. Saiyidain, Boodschap, pp.3-4.

Verslag n.a.v. de viering van het 25-jarig bestaan van de W.V.O. pp.5-16.

S.J.C. Freudenthal-Lutter, 25 jaar W.V.O.-activiteit ter bevordering van de vernieuwing van het onderwijs in Nederland, pp.19-27 (ook gepubliceerd in: 'Onderwijs en Opvoeding', mei 1960)

145. Cf. Krans, R.L., De plaats van de natuurwetenschappen bij ons onderwijs, in: V.O.O., jg.18, 1959-1960, nr.172, pp.145-150.

146. Deze conferentie werd georganiseerd n.a.v. een rapport, dat door de 'Commissie voor de Kunstzinnige Vorming van de Jeugd' op 4 april 1961 aan minister Cals werd aangeboden. Voorzitter van deze commissie was prof.dr. N.R.A. Vroom, vice-voorzitter: prof.dr. G. Stuiveling. De conferentie was voorbereid door een 'Commissie van Leiding', bestaande uit: mevr. H.W. Boersma-Smit, mevr. S.J.C. Freudenthal-Lutter, H.H. Heringa, L. Hoefnagels, J. Muusses en J. Peters.

Verschillende bijdragen tot de conferentie verschenen in: V.O.O., jg.20, 1961-1962, nrs. 186, 187, 198, 190, 191, 192, 193 en vooral 194 met een volledig conferentie-verslag (L. Hoefnagels). Als gevolg van de conferentie bleven er contacten bestaan tussen de W.V.O., Ned. Cultureel Contact(N.C.C.) en de 'Nederlandse Jeugdgemeenschap'(N.J.G.).

147. Cf. Het doel van de conferentie Maatschappijleer, in: Med.bl. van de C.W.G., november 1963, nr.11, pp.23-25.

Cf. Gelder, L. van, Conferentie Maatschappijleer van de W.V.O. op 19 en 20 oktober 1962 te Amersfoort, in: V.O.O., jg.21, 1962-1963, nr. 199, pp.30-31.

Cf. Langeveld, W.(red.), Verslag van de Conferentie...etc., Purmerend 1963.

148. Cf. Conferentie 'Internationale verstandhouding in opvoeding en onderwijs'; d.d. 28 en 29 april 1961 in het 'Troelstraoord' te Beekbergen.

Ter inleiding, in: V.O.O., jg.20, 1961-1962, nr.186, pp3-4.

Voorts in: V.O.O., nr. 186:

Idenburg, Ph.J., Onderwijs en welvaart, pp 5-10.

Lauwerys, J.A., Sociale en economische vooruitgang door middel van onderwijs, pp.10-13.

Gelder, L.van, Een eerste kennismaking met de wereld (De leerlingen van 10-14 jaar), pp.14-16

- Pelosi, E., Een uitzicht op de wereld voor de oudere leerlingen (14-18 jaar), pp.16-18.
- De discussie, pp.18-20.
149. Cf. Voorlopig verslag van de conferentie 'Het experiment in de onderwijsvernieuwing', in: V.O.O., jg.22, 1963-1964, nr.210, pp.25-32.
Cf. Gelder, L. van, W. de Hey en E.A. van Trotsenburg (red.), 'Het experiment in de onderwijsvernieuwing', verslag W.V.O.-conferentie op 7,8 en 9 november 1963 te Beekbergen, Purmerend, z.j.
  150. Cf. Onderwijs en Verandering: op weg naar een strategie voor de vernieuwing van het onderwijs in Nederland. Conferentie op 23, 24 en 25 oktober 1969 in het 'Evert Kupersoord' te Amersfoort. Voorbereiding. Vanuit het op pag.5 van dit stuk gegeven centrale model van fasen in een veranderings- of innovatieproces, waarbij zowel aspecten (beleid, research, documentatie, informatie, opleiding in vaardigheden en attitudeverandering) als belanghebbenden (overheid, bevoegd gezag, onderzoekers, opleiders, begeleiders, schoolleiders, docenten, producenten, ouders, samenleving, leerlingen) een plaats kregen, werden vragen gesteld, die tijdens de conferentie een rol zouden kunnen spelen. Vragen b.v. naar : de taak van de vakorganisaties van leerkrachten t.a.v. veranderingen in het onderwijs, de communicatie tussen belanghebbenden in het onderwijs in verband met het tot stand brengen van veranderingen, onderwijstechnologie en de productie van onderwijs- en leermiddelen in verband met deze veranderingen in het onderwijs.
  151. Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., Onderwijsvernieuwing volgens Jena-plan. Beknopt verslag van de W.V.O.-conferentie, in: V.O.O., jg.22, 1963-1964, nr.217, pp.12-17. Een definitief verslag van de conferentie verscheen in oktober 1964 (Werkgroep Jenaplan, Utrecht).
  152. Cf. Buter, E. M., Deze Wervelstorm noemt zich G.I. Verslag van de W.V.O.-conferentie op 28, 29 en 30 oktober 1965, in: V.O.O., jg.24, 1965-1966, nr.233, pp. 129-133.
  153. De algemene inleidingen tijdens het 'Nationaal Symposium Geprogrammeerde Instructie' werden gehouden door: prof. dr. L. van Gelder, dr. E.M. Buter, prof. dr. A. de Block, drs. A.A. Dirkzwager en prof. dr. J. Zielinski.
  154. Cf. De ontmoeting van kind en wereld in het basisonderwijs. Conferentieverslag, in: V.O.O., jg.25, 1966-1967, nr. 251, pp.441-496.
Van Gelder had reeds eerder een aantal gezichtspunten met betrekking tot het basisonderwijs uitgewerkt in zijn 'Vernieuwing van het basisonderwijs. Een didactische beschouwing over de leersituaties, het leerproces en de leerstof van de lagere school', in de reeks: Mededelingen van het Algemeen Pedagogisch Centrum van de N.O.V., nr.1, Groningen 1967.
Verwante ideeën treft men aan in:
Nederlandse Onderwijzersvereniging, Nieuwe Onderwijsvormen voor 5- tot 13- à 14-jarigen, Groningen 1967.
  155. Cf. Verslag van de conferentie 'Samenwerking en conflict', in: V.O.O., jg. 26, 1967-1968, nr.262.
  156. Cf. Freudenthal-Lutter, S.J.C., Herman Passchier (eindredactie) en E.A. van Trotsenburg, Kees Boeke 1884-1966, in: V.O.O., jg.25, 1966-1967, nr.242, pp.41-120.
  157. Cf. Med.bl. van de C.W.G., januari 1968, nr.14, pp. 4-13.
  158. Cf. Muusses, Jan, Afscheid van Suus Freudenthal, in: Med.bl. van de C.W.G., nr.16, februari 1970, p.8.
  159. Cf. Berg, Albert van den, De Werkgemeenschap en de zeventiger jaren. Nota ter voorbereiding op de discussie over de toekomst van de Werkgemeenschap tijdens de contactconferentie 1970, in: Med.bl. van de C.W.G., februari 1970, nr.16, pp. 23-44.

In deze nota zijn opgenomen:

1. rapporten van de groepsdiscussies tijdens de conferentie 'Onderwijs en Verandering' en verslag van de slotzitting van deze conferentie;
  2. verslag van de evaluatie van de conferentie door de C.W.G., 24 november en 18 december 1969;
  3. verslag van de studiedag van de C.W.G. over de toekomst van de Werkgemeenschap op 17 januari 1970.
160. O.c. p.44
161. De C.W.G. dacht hierbij aan het vinden van antwoorden op problemen rondom de onderwijsvernieuwing, b.v. met betrekking tot ontklassificatie, nieuwe Wet op het basisonderwijs, middenschool, beroepsopleiding docenten, problemen van de pedagogische centra, integratie schoolse en buitenschoolse vorming in permanente educatie, integratie tertiair onderwijs etc.
162. Cf. Berg, Albert van den, De Werkgemeenschap (zie noot 159), p.42.
163. Cf. Berg, Albert van den, Verslag van de activiteiten van de C.W.G. in 1970, in: Med.bl. van de C.W.G., nr.17, januari 1971, pp.19-20.
164. Over de ontwikkelingen in de beweging der kritische leraren in de late jaren '60 en de beginjaren '70 en over de 'wedergeboorte van projectonderwijs', zie:
Jansen, Theo, en Anne-Ruth van Kammen, Marx tussen de Kabouters.
De Wedergeboorte van projectonderwijs in de golfslag van de zestiger jaren, in: Het rode boekje voor ~~scholieren~~ vernieuwers, in: V.O.O.M., jg. 39, 1980-1981, nr. 397, pp.1-26.
De titel van dit nummer van V.O.O.M. was een variant op het in 1970 verschenen 'Rode boekje voor scholieren', dat nog in hetzelfde jaar in vier drukken een oplage van omstreeks 100.000 exemplaren haalde.
Cf. Hülsenbeck, Claartje, Jan Louman en Anton Oskamp, Het rode boekje voor scholieren, Utrecht 1970.
Dit boekje was gedeeltelijk ontleend aan: Anderson, Dan, Søren Hansen og Jesper Jensen, : Den lille røde bog for skoleelever, København 1969.
165. Cf. Kontakt-konferentie 'New Education for Tomorrow's Society'. Algemene Ledenvergadering 13 februari 1971, Huize Randenbroek, Amersfoort, in: Med.bl. van de C.W.G. nr.17, januari 1971.
166. Cf. Muusses, J., Konferentie van de World Education Fellowship te Brussel, in: V.O.O., jg.30, 1971-1972, nr.297, pp.51-59.
167. Cf. Jacobs-Hessing, Noortje, Van 'New Education for Tomorrow's Society' naar 'The human prospect - a programme for survival'. Uit zelfgenoegzaamheid ontwaakt? in: Med.bl. van de C.W.G., nr.18, jan. 1972, pp.16-17.
168. Cf. Med.bl. van de C.W.G., nr.18 (zie noot 167), pp.3-15.
169. O.c. p.3.
170. O.c. p.6; Stellingen Werkgroep Productie etc., nr.9.
O.c. pp.7-8; Stellingen resp. nrs. 17, 16, 15.
171. Cf. Pollman, Tessel, Ouders en Scholen, o.c. pp.9-10.
172. Ter introductie. Werkgroep Ouders/School, o.c. pp. 19-20.
173. In het televisieprogramma 'Van wie is die school?', dat de V.P.R.O. op 3 december 1970 had uitgezonden, was uitvoerig stilgestaan bij de activiteiten van ouders in de Zwolse Elber school (openbaar lager onderwijs). Van de zijde van het kijkerspubliek kwamen veel enthousiaste reacties, maar Inspectie en B&W van Zwolle keurden het beleid van de school aanvankelijk af. Deze 'choc des opinions' deed het 'Solidariteitscomité Elbertscholen' ontstaan, dat zich ten doel stelde om vooral op te treden, waar soortgelijke problemen zouden voorkomen.

- Het meervoud 'Elbertscholen' wijst erop, dat de naam van de Zwolse school hier als soortnaam werd gebruikt. Initiatief tot oprichting van het Comité ging uit van dr Jan Rupp (Rijksuniversiteit Utrecht), Bob Ris (V P R O), Anita Lowenhardt (V P R O) en Tessel Pollmann (publiciste). De actie had succes, althans Minister mr G H Veringa gaf zijn fiat aan het initiatief van de Zwolse school en in het voorontwerp van de nieuwe Wet op het basisonderwijs werd aandacht besteed aan wettelijke mogelijkheden tot het inschakelen van ouders in het basisonderwijs. De aansluiting van het 'Solidariteitscomité' bij de W V O volgde, nadat men er zich van bewust was geworden, dat de W V O een geschikte partner was.
- Cf ook Hoogeveen, W, Democratisering in perspectief. Meer begeleiding onmisbaar, in V O O, jg 29, 1970-1971, nr 295, pp 459-472.
- 174 Cf De W V O. Oude wijn in nieuwe zakken. Enkele stellingsgewijs genoteerde opmerkingen, in V O O, jg 31, 1972-1973, nr 317, pp 296-306, in het bijzonder stelling 7, pp 298-299.
- 175 Cf Zonneveld, Loek, Hans Boot en a., Hebben arbeiders nog iets te zeggen over de school van hun kinderen? Kroniek van de opheffing van de SETO in de Amsterdamse Spaarndammerbuurt, speciaal nummer van V O O, jg 31, 1972-1973, nrs 312, 313, 314, pp 1-62.
- 176 Cf Centrale Werkgroep, Onderwijs en Maatschappij. Kontakt-konferentie 1973, 17 maart, Werkplaats Kindergemeenschap, Jan Steenlaan, Bilthoven, Mededeling aan de leden van de W V O, Purmerend, januari 1973 (St c).
- 177 Ibid.
- 178 Cf Redactie, Op de tweesprong, in V O O, jg 30, 1971-1972, nr 303, p 283.
- 179 Cf Centr. Werkgr., Onderwijs en Maatschappij, zie noot 176.
- 180 Cf Centr. Werkgr. Algemene vergadering 17 maart 1973, W P, Bilthoven, Purmerend 1973 (stencil).
- 181 Cf De Centr. Werkgr., W V O 1973-1974, in V O O, jg 31, 1972-1973, nr 317, p 257.
- 182 Ibid.
- 183 Ibid.
- 184 We troffen deze naam voor het eerst aan in V O O M, jg 32, 1973-1974, nr 326, april.
- 185 De nieuwe naam van het tijdschrift verscheen voor het eerst op nr 318, het augustus-nummer van jg 32, 1973-1974.
- 186 Cf Alieblas, L., H. van den Berg, A. M. Buitendijk en P. Schenk, De W V O, Sociologische werkstukken 1972-1973 (begeleider drs H. Leune), Erasmus Universiteit Rotterdam. Faculteit der Sociale Wetenschappen, 13 april 1973.
- 187 Cf Stapele, Peter van, Weg uit twee wegen, in Het rode boekje voor school- en vernieuwers, in V O O M, jg 39, 1980-1981, nr 397, pp 27-38.
- 188 Voor de inhoud van par. 3.5 konden wij gebruik maken van materiaal uit het W V O-archief over de jaren 1973-1983. Voorts bestudeerden wij de inhoud van de jaargangen 32 t/m 39 (1973 t/m 1980) van het tijdschrift 'Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij' en van de jaargangen 1 t/m 3 (1981 t/m 1983) van het tijdschrift 'Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij'.
- 189 Cf (Aankondiging) Onderwijs en Maatschappijverandering, in V O O M, jg 32, 1973-1974, nr 325, pp 2-3 van de omslag.
- 190 O c p 3.
- 191 Cf V O O M, jg 32, 1973-1974, nr 318, omslag.
- 192 Cf Stapele, Peter van, Weg uit twee wegen (zie noot 187), pp 35-36.

193. Cf. Red., Wat verwachten we van 30 maart? in: V.O.O.M., jg.32, 1973-1974, nr.325, p.23.
194. Cf. Red., NED-werk, in: V.O.O.M., jg.35, 1976-1977, nr.358, pp.15-16.
195. Cf. Stapele, Peter van, Problemen van vernieuwing. Overzicht van de W.V.O.-Kontaktkonferentie te Amersfoort op 19 april 1975, met enkele kanttekeningen, in: V.O.O.M., jg.33, 1974-1975, nr.337, pp.10-12.
196. O.c., p.12.
197. Over ervaringen met projectwerk gedurende enige jaren publiceerden in V.O.O.M. o.m. Kees van Baalen, Theo Jansen & Anne-Ruth van Kammen. Deze laatste schreven vooral n.a.v. hun ervaringen met projectonderwijs aan het Wagenings Lyceum. Zij bundelden een aantal bijdragen aan het tijdschrift in hun boek: Projectwerk. Afleren en aanleren, Purmerend 1976. Een terugblik op hun ervaringen gaven zij in het artikel: Marx tussen de kabouters. De wedergeboorte van projectonderwijs in de golfslag van de zestiger jaren, in: Het rode boekje voor scholieren vernieuwers, V.O.O.M., jg.39, 1980, nr. 397, pp.1-26.
Cf.ook: Jansen, Theo en Anne-Ruth van Kammen, Themakeuze in open projectonderwijs, Purmerend 1982.
Cf. Enklaar, Gabriël en Anne-Ruth van Kammen, Vijftien discussie-thema's in historische perspectief. Tien jaar projectonderwijs aan het 'Wagenings Lyceum', in: O.V., jg.3, 1983, nr.6, pp.2-7.
198. Cf. W.V.O. en Kritische Leraren Amsterdam, De school de straat op. Verslag discussiedag Projectonderwijs. Kritische leraren, lerarenop-opleiding, docenten, studenten. Zaterdag 7 oktober 1972, Purmerend 1972. Volgens dit verslag (p.14) was de bijeenkomst, die over projectonderwijs ging, de vijfde halfjaarlijkse bijeenkomst in successie. Ze waren in 1970 gestart en beurteling gewijd aan theoretische discussie en concrete uitwerking van plannen.
199. Deze bundels: 'Scholing in Aktie' (1971 en 1972) stonden onder eindredactie van Kees van Baalen en Anton Oskamp en verschenen onder auspiciën van de 'Kritische Leraren'.
200. Cf. Scholing in Aktie, 2, Purmerend 1972, p.3 (zie noot 199).
201. Cf. Red., De projectenbank gestart, in: V.O.O.M., jg.33, 1974-1975, nr. 333, pp.4-5.
202. Cf. Red., De W.V.O. in 1976 en 1977, in: V.O.O.M., jg.35, 1976-1977, nr.356, pp.2-3.
203. Cf. o.m.: Mededelingen, Flitsen uit de Projectendag, georganiseerd door de Onderwijswinkel Tilburg, 30-10-1976, in: V.O.O.M., jg.35, 1976-1977, nr.352, pp.19-20.
In het januari-nummer (nr.354) van V.O.O.M., werden door de Projectenbank reeds 43 projecten geannonceerd.
204. Doelstellingen van open projectonderwijs zijn:
  - leerlingen helpen een onderzoekende houding te ontwikkelen, in het bijzonder t.o.v. informatie en (heersende) denkbeelden;
  - leerlingen helpen een kritische houding te ontwikkelen t.o.v. hun eigen plaats in de samenleving en ongelijke machtsverhoudingen te doorzien;
  - leerlingen leren solidair met elkaar te zijn.Bron: W.V.O.-folder 1983.
205. Cf. noot 202, p.2.
206. Cf. Baalen, Kees van, Leren in het arbeidsproces, in: V.O.O.M., jg.35, 1976-1977, nr. 354, pp.2-4.
207. O.c. p.2.
208. Cf. Red., Leren in het Arbeidsproces, in: V.O.O.M., jg.36, 1977-1978, nr.363, pp.11-14.

- 209 Cf Mulder, Jos de, Project Arbeidservaringsleren kan starten, in V O O M , jg 37, 1978-1979, nr 377, pp 2-3
Jos de Mulder was coordinator van dit W V O -project, dat werd ondergebracht bij het Kohnstamm Instituut te Amsterdam
- 210 Cf Red Overleggroep Wereldoriënterend Onderwijs (O W O), in V O O M , jg 37, 1978-1979, nr 373, pp 12-13
- 211 Cf Rapport 'Maak zelf een reclame-advertentie voor Philips of DAF', 3e herziene versie van het rapport 'Wereldoriëntatie in het basisonderwijs, een desoriëntatie', Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden, juni 1977
- 212 Cf Werkgroep Wereldoriëntatie Leiden, Onderwijs is Welzijnswerk, in V O O M , jg 37, 1978-1979, nr 380, pp 2 20
- 213 Cf Red , Onderwijs en Maatschappijverandering, in V O O M , jg 36/37, 1977-1978 1978-1979, nr 370/371, p 2
- 214 Cf Red , W V O en Vernieuwing, in V O O M , jg 38, 1979-1980, nr 383, pp 2-4
- 215 O c p 2
- 216 O c p 3
- 217 Ibid
- 218 Ibid
- 219 Cf Werkgroep Internationale Kontakten (W I K) , O show me the way to the next conference Een eenvoudig, doch leerzaam reisje, in O V , jg 1, 1981, nr 2, pp 14-18
- 220 O c p 14
- 221 O c p 17
- 223 Cf Brief Jan Muusses (namens C W G) , Purmerend, oktober 1980
- 224 Cf Stapele, Peter van, Weg uit twee wegen, in Het rode boekje voor scholieren vernieuwers, in V O O M , jg 39, 1980, nr 397 p 36
- 225 In 1974 bestond het Stichtingsbestuur (in 1959 opgericht) uit de volgende leden mevr drs S J C Freudenthal-Lutter, prof dr L van Gelder, prof dr J Koning, J Onderwater en B Velthuis In 1979 was de samenstelling als volgt Kees van Baalen, Hans Dikker Hupkes (penningmeester, tevens van de W V O) , Nico van Dorp, Leon van Gelder (voorzitter), Jan Muusses, Peter Rokers, Lous Springer (bureau W V O) , Peter van Stapele
In 1979 verlieten Suus Freudenthal, Jan Koning, Jan Onderwater en Bè Velthuis het bestuur Na het overlijden van Leon van Gelder(1981) volgde Jan Muusses hem op als voorzitter
- 226 Cf O V , jg 2, 1982, nr 1, p 4
- 227 Cf Stapele, Peter van, Onderwijsdag op 13 december 1980 in RASA te Utrecht 'Van strijdbaarheid naar strijdvaardigheid', in O V , jg 1, 1981, nr 3, pp 18-20
- 228 Cf red W V O , W V O -Konferentie Mondiale Vorming in Actie, in O V , jg 1, 1981, nr 4, pp 2-22
- 229 Cf Stichting P A S T (red) Alternatieve Technologie, in O V , jg 2, 1982, nr 7, pp 5-21
- 230 Deze groepen zijn Vereniging Arbeidservaringsleren (A E L) , Projectgroep Wageningen, Stichting Ontwikkeling Projectonderwijs (S O P) , Landelijke Werkgroep Aardrijkskunde Onderwijs (L W A O) , Landelijke Werkgroep Economie Onderwijs (L W E O) , Project Alternatieven van Samenleving en Technologie (P A S T) , Werkcentrum Internationale Solidariteit Rotterdam (W I S Rotterdam), W I S Den Haag, Werkgroep Internationale Kontakten (W I K)
- P A S T verenigt 50 groepen, die actief alternatieve technologische oplossingen ontwikkelen en uitvoeren voor onze samenleving en voor

- landen in de Derde Wereld.
- W.I.S. Den Haag is gevestigd in de Schilderswijk aldaar en organiseert onder meer taallessen voor buitenlanders, 'Open School'-groepen, ondersteuning bij projecten op scholen en bij ouderparticipatie etc.
231. Cf. Berg, Albert van den, Ter herinnering aan Leon van Gelder (1913-1981), in: O.V., jg.1, 1981, nr.6, p.3.
232. Ibid.
233. Ibid.
234. Ibid.

1. Cf. Terpstra, W., Vernieuwing, in: V.O.O., jg.1, 1938-1939, nr.1, pp.7-8.
2. O.c., p.8.
3. Ibid.
4. Cf. Red., Verantwoording, in: V.O.O., jg.24, 1965-1966, nr.230, pp.1-2.
5. Cf. A.B., Dit nummer, in: V.O.O., jg.25, 1966-1967, nr.248, p.321.
- 5a. Cf. Berg, Albert van den, Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, in: Med.bl. C.W.G., nr. 15, jan. 1969, p.32.
6. Cf. De Redactie, Op de tweesprong, in: V.O.O., jg.30, 1971-1972, nr.303, pp. 281-283.
7. Cf. Boot, Hans, Deze maand I, in: V.O.O., jg.31, 1972-1973, nr.315, p.181.
8. Cf. Themanummer over de opheffing van de School voor Eenvoudig Technisch Onderwijs (S.E.T.O.) te Amsterdam, (red. L.Zonneveld en H.Boot), in: V.O.O., jg.31, 1972-1973, nrs.312, 313 en 314. Dit nummer verscheen in magazine-formaat en in een grote oplage. De verkoop van deze oplage als losse nummers werd een mislukking.
9. Cf. Muusses, J, Deze maand II, in: V.O.O., jg.31, 1972-1973, nr.315, p.182.
10. Cf. W.V.O. 1973-1974/Op weg naar een anti-kapitalistisch onderwijstijdschrift in: V.O.O., jg.31, 1972-1973, nr.317.
11. Cf. De Centrale Werkgroep (red.), W.V.O., 1973-1974 (gevolgd door enige artikelen), in: V.O.O., jg.31, 1972-1973, nr.317, pp.257-280.
De C.W.G. bestond uit de volgende personen: C.A. van Baalen, E.M. Buter, P.Elbers, B.Evers, J.Muusses, J.Olivier, J.A.Onderwater, P.van Stapele en D.Vrieling.
12. Cf. Boot, Hans, Jan Brands en Loek Zonneveld, Op weg naar een anti-kapitalistisch onderwijstijdschrift, in: V.O.O., jg.31, 1972-1973, nr.317, pp.281-306.
13. Cf. Van de Redactie, Op weg, in: V.O.O.M., jg.32, 1973-1974, nr. 318, pp.1-2.
14. Cf. Stapele, Peter van, Weg uit twee wegen, in: Het rode boekje voor scholieren/vernieuwers, in: V.O.O.M., jg.39, 1980, nr.397, pp.27-36.
15. Cf. Omslag-tekst, in: V.O.O.M., jg.32, 1973-1974, nr.318.
16. In het eerste nummer van jg.32, 1973-1974, nr.318 worden als redactieleden vermeld: Kees van Baalen(Kritische Leraren Amsterdam), Ben Evers (Onderwijswinkel Haarlem), Anne-Ruth van Kammen(Onderwijsgroep Wageningen), Peter van der Linde(Onderwijswinkel Amsterdam), Jan Muusses (Bureau W.V.O.), Peter van Stapele(Onderwijsgroep Rotterdam), Dick Vrieling(Onderwijswinkel Groningen).
17. Cf. Redactie, in: V.O.O.M., jg.34, 1975-1976, nr.348, p.24.
18. Cf. Redactie, in: V.O.O.M., jg.35, 1976-1977, nr.357, p.20.
19. Cf. Van de redactie, W.V.O. en Vernieuwing, in: V.O.O.M., jg.38, 1979-1980, nr.383, pp.2-4.
20. O.c. p.3.
21. Cf. Redactioneel, in: O.V., jg.1, 1981, nr.1, pp.2-3.
22. De redactie was bij het begin van de eerste jaargang als volgt samengesteld: Peter van Hoven, Theo Jansen, Anne-Ruth van Kammen, Siep Kooi, Jan Muusses, Ron Plattel, Gudy Schilte, Peter van Stapele en Jan ten Thije.
23. Cf. Redactioneel (zie noot 21), p.2.
24. O.c. p.3.
- 24a. Mondelinge mededeling van een der redactieleden.
25. Hendricus Theodorus Wijdeveld (1885-heden) werd geboren te 's-Gravenhage. Hij ontving zijn opleiding tot architect onder meer bij P.J.H.

- Cuijpers. Behalve architect was hij ook architectuurtheoreticus, lithograaf en ontwerper van toneeldecors. Hij richtte het internationale kunsttijdschrift 'Wendingen' op en was daarvan geruime tijd hoofdredacteur. Het tijdschrift was de spreekbuis van de architecten van de Amsterdamse school en het propageerde o.a. de ideeën van de Amerikaan Frank Lloyd Wright (1869-1959).
- Het formaat van 'Wendingen' was vierkant (oorspronkelijk ontwerp: 33x 33 cm.). Het is niet onmogelijk, dat Wijdeveld ook het vierkante formaat van V.O.O. adviseerde: een cirkelvormige titeltekening zou op een rechthoekig formaat minder goed tot haar recht gekomen zijn.
26. Cf. Terpstra, W., (noot 1).
  27. Ongeveer onder een hoek van 70°.
  28. Uitzonderingen waren het S.E.T.O.-nummer (cf. noot 8) en nr.323, die in magazine-formaat werden uitgegeven met twee-kolomsdruk.
  29. De eerste jaargang van V.O.O. geeft de volgende opgave:
    - algemeen redacteur: W. Terpstra, gem insp. L.O., Utrecht;
    - redactieleden: J.H. Bolt, Amersfoort; dr. B.ter Haar Dzn., Diepenveen; Leo Roels, Mechelen (België); mej. J.E. Schaap, Rotterdam; dr. W.F. de Groot, Den Haag; mej. O.A.van Loghem, Rotterdam; P.Post, insp. bij het Westers L.O. Ned.-Indië; dr. Joh. Smuts, Potchefstroom Z-Afrika; ir. C.Boeke, Bilthoven; dr. W.M.van Popta, Bilthoven; J.C.W. van Rijn, red.secr., Bilthoven;
    - medewerkers: (een groep van meer dan 30, onder wie de volgende), G. Bolkestein, L.H. Fontein, prof. dr. J.H. Gunning Wzn., prof. dr. Ph. Kohnstamm, dr. M.J. Langeveld, mevr. C. Philippi-Siewertsz van Reesema, Th.J. Thijssen en H.Th. Wijdeveld.
  30. Wij noemen als voorbeelden: mevr. O. van Andel-Ripke, arts, redactielid namens de Vereniging Kinderverzorging en Opvoeding (jg. 5en6); dr. W. de Coster, redactielid namens de Vereniging voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs Vlaanderen (jg. 10,12 en 13); mevr. dr. M.H. de Haan, redactielid namens de Nederlandse Montessori Vereniging (jg. 16 t/m 21); Chr. Jansen, redactielid namens de Werkgroep Onderwijsvernieuwing volgens Jena Plan (jg.23); A. Messens, redactielid namens Volksopvoeding Vlaanderen (jg. 11 t/m 15).
  31. Mevr. Brecht van den Muijzenberg-Willems (geb. 1897 te Bussum) volgde - na haar opleiding aan de Rijksnormaalschool te Hilversum- de opleidingscursus voor Montessorileerkrachten te Amsterdam en was o.m. werkzaam aan de eerste Openbare Montessorischool in de Kinkerbuurt te Amsterdam en aan de Montessori-opleiding te Utrecht. Gedurende 12 jaar was zij lid van de redactie van V.O.O., o.m. als secretaris. Haar belangstelling ging sterk uit naar diverse aspecten van de opvoeding in gezin, school en maatschappij en naar de ontwikkeling van de creativiteit van het kind. Ze was gedurende vele jaren een van de drijvende krachten van de 'Werkschuit', waarvan zij de landelijke organisatie tot 1972 leidde.
  32. De volledige lijst van auteurs is in ons bezit; wij hebben deze vanwege de lengte niet gepubliceerd in dit geschrift.
  33. Tot heden kwam van het Leuven - Gents project de volgende delen tot stand:

Vroede, M. de, e.a., Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19e en 20e eeuw.

    - Deel I, De periodieken 1817 - 1878, Gent - Leuven 1973.
    - Deel II, De periodieken 1878 - 1895, Gent - Leuven 1974.
    - Deel III, De periodieken 1896 - 1914, Eerste stuk, Gent - Leuven 1976, Tweede stuk, Gent - Leuven 1978.

34. De drie projecten werden uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van prof. dr. H.C. de Wolf.
 Het eerste stuk werd grotendeels uitgevoerd door drs. F. de Jong, gesteund door een werkgroep van historisch-pedagogen van vijf universiteiten.
 Het tweede stuk werd uitgevoerd door drs. H. van Setten;
 Het derde door drs. H. Röling en na hem door drs. J. van de Walle.
 De volgende verslagen zijn verschenen:
 Wolf, H.C. de en Frida de Jong, *Pedagogische tijdschriften in Noord-Nederland 1795 - 1830*. Inventarisatie, beschrijving en bewerking I - II, Amsterdam-Nijmegen 1978.
 Setten, Henk van, en Henk de Wolf, *Pedagogische tijdschriften in Nederland sinds 1945*. Een systematische doorlichting van de (ped)agogische pers tussen 1945 - 1951 en een inventarisatie tot 1975, I - II, Nijmegen 1980.
 Walle, Johan van de, en Henk de Wolf, *Pedagogische tijdschriften in Nederland van 1830 - 1857*, I - II, Nijmegen 1981.
35. Cf. Noordman, J.M.A., *De pedagogische tijdschriften als bron voor de historische pedagogiek*, in: P.S., jg.58, nr.7/8, 1981, pp.335-341.
36. Cf. Setten, Henk van, *Pedagogische tijdschriften*. Een blik op ontwikkeling en aard van pedagogische tijdschriften in Nederland, in: *Comenius. Wetenschappelijk tijdschrift voor democratisering van opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*, jg.3, 1983, pp.199-226.
37. O.c. p.205.
38. Cf. Setten, Henk van, en Henk de Wolf, *Pedagogische tijdschriften in Nederland sinds 1945* (cf. noot 34), pp.498-617.
39. O.c. p.338.
40. De volgende abstractieniveaus werden onderscheiden:
Mededeling van feiten → $\begin{cases} F = \text{feitelijke informatie (bv. wetsartikelen, notulen, verslagen);} \\ S = \text{statistische informatie (systematisch geordende kwantitatieve gegevens);} \end{cases}$
Mening of opvatting → OT = object-theoretische normatieve verhandeling (bv. de weergave van bepaalde opvattingen of meningen);
Theorie → T = theoretische beschouwing (bv. opvattingen geplaatst binnen een wetenschappelijke theorie);
Verantwoording van een theorie → M = metatheoretisch of wetenschapsfilosofisch artikel (bv. verhandeling over de grondslagen van opvoeding, vorming en onderwijs, waarbij de theorie verantwoord wordt).
 Een combinatie van deze coderingen was mogelijk
 Cf. Wolf, H.C. de, en Frida de Jong, *Pedagogische tijdschriften in Noord-Nederland 1795 - 1830* (cf. noot 34), pp.25-28.
41. Deze onderwerpen waren als volgt verdeeld:
 1. opvoeding (4 deelonderwerpen); 2. huiselijke opvoeding (5 d.o.);
 3. onderwijs algemeen (7 d.o.) ; 4. lager onderwijs (9 d.o.);
 5. kleuteronderwijs (1 d.o.) ; 6. voortgezet onderwijs (3 d.o.);
 7. vakken (10 d.o.) ; 8. de onderwijzer (7 d.o.);
 9. de leerling (3 d.o.) ; 10. vorming en hulpverlening (9 d.o.);
 11. personen (1 d.o.).
 Cf. Wolf, H.C. de, en Frida de Jong, o.c. pp.133-135.
42. Cf. Setten, Henk van, en Henk de Wolf, o.c. p.19.
43. O.c. pp.18-19.
44. Ibid.
45. Ibid.

46. O.c., pp.71-102, Coderen in het tijdschriftenproject (Handleiding voor codeurs).
47. O.c., p.81.
48. O.c., pp.111-160, Trefwoordenregister.
49. O.c., p.87.
50. O.c., pp.42-43 en 110. Nacontrôle.
51. O.c. pp.141-149, Inschakelingsmogelijkheden van dit project bij eigen onderzoek.
52. Het foutenzoekprogramma selecteert foutief geponste codeerkaarten. Het frequentieprogramma telt voor elk van de categorienummers van het bewerkingsschema het aantal malen, dat een categorie werd aangekruist - ook per kolom - en geeft het percentage per categorie aan. Het beeldprogramma geeft per categorie de frequentie per jaar aan en een aantal aan de hand van het frequentieprogramma geselecteerde kenmerken per categorie.
In het Amsterdams project 'Pedagogische tijdschriften in Nederland van 1830 - 1857' (Van de Walle en De Wolf) werd nog een ander programma gebruikt: 'Query-Update' genaamd (zie het onder noot 34 genoemd verslag, pp.6-10). Dit programma stelt de onderzoeker in staat de artikelen te vinden, waarin samenhangen tussen een aantal categorieën voorkomen, die voor de onderzoeker belangrijk zijn.
53. O.c., pp.49-57, Handleiding bij de afwijkingstest.
54. Cf. Setten, Henk van, en Henk de Wolf, o.c. pp.145-147 en 432-436.
55. Als uitdraai van het computerprogramma SETART kregen wij:
ARMOS 2 (22 juli 1981): overzicht over alle jaargangen (1 t/m 31) tezamen van absolute frequenties en percentages per hoofdcategorie, uitgesplitst naar bijcategorieën.
ARMOS 4 (29 juli 1981): overzicht per jaargang (1 t/m 31) van absolute frequenties en percentages per hoofdcategorie, uitgesplitst naar bijcategorieën.
ARMOS 3 (6 augustus 1981): analyse van tijdschriftartikelen jaargang 1 t/m 31; weergave in tabellen en grafieken van telkens één hoofdcategorie met bijcategorieën ($\geq 10\%$ van de categorie), verdeeld over de kolom-soorten.
56. Deze grafieken uit ARMOS 3 (SETART-programma) vermelden steeds per jaar het percentage van de frequentie van de bijcategorie t.o.v. de frequentie van de hoofdcategorie. Gesteld, dat een bepaalde hoofdcategorie (a) in een bepaalde jaargang in 25 artikelen voorkomt en in 15 van deze artikelen komt bijcategorie b voor, dan is b in 60% van a vertegenwoordigd. In de grafiek zal er geen verschil zijn tussen de aanduiding der percentages: beide zijn 60 (%)! Het lezen van deze grafieken is daarom moeilijk als niet tegelijkertijd naar de frequenties gekeken wordt. Zij moeten dus met enige voorzichtigheid gebruikt worden.
57. Cf. Setten, Henk van, en Henk de Wolf, o.c. p.177.
58. Cf. Boeke, Kees, Vernieuwing, in: V.O.O., jg.1, 1938-1939, nr.1, pp. 1-3.

Bronnen

Schriftelijke verslagen van gesprekken met familieleden van J.H.Bolt, ir. C.Boeke, L.H.Fontein en J.R.Janssen.

Schriftelijke verslagen van gesprekken met personen uit het I.V.O.

Schriftelijke verslagen van gesprekken met personen uit de C.W.G. van de W.V.O., met de uitgever van V.O.O. en V.O.O.M. en met redactieleden uit verschillende perioden van het tijdschrift.

Diverse stukken (brieven en handschriften) van de hand van L.H.Fontein en J.R.Janssen.

Diverse mappen met archivalia uit het archief van de I.V.O.-Vereniging. Notulen van Gecombineerde Vergaderingen van besturen en medewerkers, 26 maart 1938 - 14 mei 1938.

Notulen der bijeenkomsten van besturen en leerkrachten der I.V.O.-scholen, 19 november 1938 - 17 juli 1945.

Notulen der Gecombineerde Vergaderingen Amersfoort, Amsterdam, Bilt-hoven, Bloemendaal, Bussum, 10 november 1945 - 21 november 1953.

Notulen der Bestuursvergaderingen van de Stichting 'Het I.V.O.-Diploma', 15 september 1938 - 16 december 1959.

Notulen der Bestuursvergaderingen van de Vereniging van I.V.O.-scholen, 22 juni 1959 - 15 januari 1973.

Verslagen van de Ledenvergaderingen van de Vereniging van I.V.O.-scholen, 29 november 1958 - 26 februari 1973.

Notulen van de Raad van Bestuur van de I.V.O.-Vereniging, 1973 - 1977.

Notulen van het Directeurenoverleg, 1973 - 1984.

Diverse mappen met archivalia betreffende de W.V.O. en de C.W.G. van de W.V.O. (uit particulier bezit), 1956 - 1971, o.m. met betrekking tot de internationale N.E.F.-conferentie te Utrecht, 1956.

Diverse mappen met archivalia betreffende de W.V.O. en de C.W.G. van de W.V.O. (uit archief I.I.S.G., Amsterdam), o.m. over de Vernieuwingsraad (algemeen, secties, regionale conferenties, 1945 - 1946).

Diverse mappen met archivalia (uit archief W.V.O. en redactie V.O.O.M. en O.V.) betreffende de W.V.O. en de redactie van V.O.O.M., 1973 - 1980.

Mededelingenbladen van de C.W.G. van de W.V.O.

Mededelingenbladen van diverse W.V.O.-Werkgroepen.

Vernieuwing, jaargangen 1 t/m 3, 1929 t/m 1931.

Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, jaargangen 1 t/m 31, 1938 t/m 1973.

Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij, jaargangen 32 t/m 39, 1973 t/m 1980.

Over Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij, jaargangen 1 t/m 3, 1981 t/m 1983.

Computeroutput tijdschriftonderzoek SETART (drs. J van Leeuwe en drs. H. van Setten).

ARMOS 2 (22 juli 1981): overzicht over alle jaargangen tezamen van absolute frequenties en percentages per hoofdcategorie, uitgesplitst naar bijcategorieën.

ARMOS 4 (29 juli 1981): overzicht per jaargang van absolute frequenties en percentages per hoofdcategorie, uitgesplitst naar bijcategorieën.

ARMOS 3 (6 augustus 1981): analyse van tijdschriftenartikelen jaargangen 1 t/m 31; weergave in tabellen en grafieken van telkens één hoofdcategorie met bijcategorieën ($\geq 10\%$ van de categorie), verdeeld over de verschillende kolomsoorten.

Literatuur

- A.,B., Dit nummer. *V.O.O.*, 1966-1967, 25, (248), 321.
- Ackermans, J.G.L., Het I.V.O. *De Muloschool, orgaan van de Vereniging voor Mulo*, 1968 (1), 27-28.
- Alleblas, L., H. van den Berg, A.M. Buitendijk en P.Schenk, *De Werkge-meenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs. Sociologi-sche werkstukken 1972-1973*. Erasmus Universiteit, Rotterdam, 13 april 1973.
- Baalen, Kees van, *Leren in het arbeidsproces. V.O.O.M.*, 1976-1977, 35 (354), 2-4.
- Baalen, Kees van & Anton Oskamp (red.), *Scholing in Aktie*. Purmerend, 1971 en 1972.
- Baerwaldt, Karel, e.a.(red.), *De school als Werkplaats in de samenleving*. Groningen, 1977.
- Banning, W., *Terugblik op leven en strijd van althans een deel der gene-ratie die idealistisch-jong was aan het begin der twintigste eeuw, toegelicht aan de ontwikkelingsgang van één hunner*. Amsterdam, 1958.
- Bartels, A., *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963*. Groningen, 1963.
- Beckers, Edgar & Elke Richter, *Kommentierte Bibliographie zur Reform-pädagogik*. Sankt Augustin 1979. (Schriften der Deutschen Sporthoch-schule Köln, Band 1).
- Berg, Albert van den, *De Werkgemeenschap en de zeventiger jaren. Nota ter voorbereiding op de discussie over de toekomst van de Werkge-meenschap*.
- dez. Ter herinnering aan Leon van Gelder (1913-1981). *O.V.*, juni 1981, 1 (6), 3.
- dez. Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs. *Med.bl. C.W.G.*, jan. 1969 (15), 32.
- dez. Verslag van de activiteiten van de C.W.G. in 1970. *Med.bl. C.W.G.*, jan. 1971 (17), 19-20.
- Beukers-Arts, Ineke, *Kees Boeke, een Nederlandse onderwijsvernieuwer*. Tilburg, 1974.
- Bleeker, C.J. e.a., *Encyclopedie van de godsdiensten, kerken en sekten*. Amsterdam - Brussel, 1978.
- Blonk, A., *Van Novemberstorm tot de grote depressie. (Nederland in het eerste decennium na de Wereldoorlog, 1918-1929)* Houtte, J.A.e.a., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel XII*, hoofdstuk IV, Zeist - Antwerpen, 1958.
- Boeke, Kees, A Letter from Kees Boeke. *T.N.E.*, 1956, 37 (2), 57-58.
- dez. *Broederschapsliederen*, Bilthoven, 1928².
- dez. Bij het heengaan van de Algemene Redacteur. *V.O.O.*, 3 (20/21), 40-41.
- dez. De B.A.C. (De 'Bilthovense Aanvullingscursus'). *V.O.O.*, 1939-1940, 2, 70-71 en 288.
- dez. De opleidingsconferentie. *V.O.O.*, 1941, 3(23), 137.
- dez. De vernieuwing van de opvoeding. *V.O.O.*, 1939-1940, 2(19), 269-270.
- dez. De 'Werkplaats Kindergemeenschap'. *V.O.O.*, 1945-1946, 4(33), 104-108.
- dez. Doorbouwen. *V.O.O.*, 1946-1947, 5, 209-210.
- dez. Drie dagen voor bezinning. Een eerste oproep tot onze Paasconferen-tie, Amsterdam, 30 maart - 1 april. *V.O.O.*, 1947-1948, 6(51), 445-448.
- dez. En hoe nu verder?. *V.O.O.*, 1947-1948, 6 (46), 309-313.
- dez. Enige inleidende gedachten over vernieuwing van opvoeding en onder-wijs. *V.O.O.*, 1939-1940, 1 (6), 162-167.
- dez. Het blad 'Vernieuwing'. *V.O.O.*, 1941, 3 (27), 296.

- Boeke, Kees, Inleidend woord, ook voor de conferentie over kunstzinnige vorming. *V.O.O.*, 1941, 3, (25/26), 201-202.
- dez. Inleiding (Paasconferentie W.V.O. te A'dam). *V.O.O.*, 1947-1948, 6, (54), 525-527.
- dez. Internationaal gerichte scholen. *V.O.O.*, 1950-1951, 9, (85), 230-231.
- dez. 'Kindergemeenschap'. Utrecht, 1934; 2e druk, Zaandijk, z.j.
- dez. 'Kindergemeenschappen'...ook voor de opleiding. *V.O.O.*, 1941, 3, (19), 33-39; (20/21), 94-100; (22), 131-136.
- dez. Nieuwe wijn in nieuwe zakken. *V.O.O.*, 1939-1940, 2 (11), 38-40.
- dez. Onze komende conferentie over de kunstzinnige vorming. *V.O.O.*, 1941 3, (27), 289.
- dez. Onze nieuwe taak. *V.O.O.*, 1942, 4, (28), 2-3.
- dez. Onze 'New Education Fellowship'. *V.O.O.*, 1947-1948, 6 (55), 557-559; 1948-1949, 7 (57), 35-37.
- dez. *Redelijke ordening van de Mensengemeenschap*, Bilthoven 1945, 1966² (brochure).
- dez. The Need for Progressive Education in Holland, *T.N.E.*, 1946, 27, (4), 83-84.
- dez. Twee conferenties, *V.O.O.*, 1942, 4 (28), 7-8.
- dez. Van onderwijsvernieuwing naar mensvorming, *V.O.O.*, 1948-1949, 7, (64), 298-299.
- dez. *Vernieuwde leiding van het schoolkind*. Referaat voor het congres: Jeugd in nood', gehouden door Nederlands Volksherstel te Utrecht op 21 juli 1945 (brochure).
- dez. Vernieuwing, *V.O.O.*, 1938-1939, 1, 1-3.
- dez. Voor de toekomst van onze jeugd en de behoeften onzer maatschappij. *V.O.O.*, 1951-1952, 10 (88), 49-52.
- dez. Wat moet vernieuwd worden? Waarom en hoe? *V.O.O.*, 1942, 4 (29), 23-24.
- dez. Wederzijdse indringing: *V.O.O.*, 1947-1948, 6 (50), 421-424.
- dez. *Wij in het heelal, een heelal in ons*. Amsterdam - Purmerend 1959.
- Boeke, Kees e.a., Vernieuwingsscholen (themanummer), *V.O.O.*, 1945-1946, 4 (33), 102-131.
- Boeke-Cadbury, Beatrice, *Het leven van Kees Boeke*, Purmerend 1971.
- Boeke Trust, *To all who are co-operating in the works known as Cadbury Bros Ltd.*, 1935³ (brochure).
- Bol, E. & Tj. de Boorder (red.), *Een halve eeuw I.V.O.-scholen. Beschouwingen over individueel voortgezet onderwijs*. Utrecht 1983.
- Bolkestein, G. e.a., *Kees Boeke*. Purmerend 1956.
- Bolt, J.H., De ideële zijde van het I.V.O.-werk. *V.O.O.*, 1938-1939, 1, 36-39.
- dez. *De nieuwe mens*, Zeist 1923.
- B(olt), J.H., De nieuwe opvoeding. *T.v.E.*, 1927, 6, 36-39.
- dez. Die Pallas Atheneschule in Amersfoort. *D.W.Z.*, 1928, VII, 77-79.
- Bolt, J.H., *Het begon in het paradijs*. Amsterdam, 1962.
- dez. *Het conflict in Jeugd en Samenleving*. Amsterdam 1930.
- dez. Het proevensysteem der I.V.O.-scholen. *V.O.O.*, 1938-1939, 1, 147-150.
- dez. *In de greep van morgen*. Deventer, 1968.
- dez. Individueel onderwijs (aardrijkskunde). *Vern.*, 1930, 2, 11-21.
- dez. *Messiasverwachting in onze dagen*. Zeist, 1927.
- dez. *Nieuwe wegen in Opvoeding en Onderwijs*. Zeist, 1927.
- dez. Onderwijs in de moderne talen aan de Pallas Atheneschool geïndividueeliseerd. *V.O.O.*, 1938-1939, 1, 161.
- dez. Opleiding, onderwijzers en leraren. Toekomstmuziek? *V.O.O.*, 1939-1940, 2, 66-68; 104-107; 171-174; 199-202; 275-278.
- dez. The 'Pallas Athene' Movement in Holland. *T.N.E.*, 1924, 5, 122-123.
- dez. Vernieuwing. *Vern.*, 1929, 1, 3-9.

- Bolt, J.H. *Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs L.O. en U.L.O.* Amsterdam, 1939, (Bouwstenen voor een Nieuwe Samenleving no.1, o.l.v. dr. P.J. Bouman).
- dez. *Vensters op de eeuwigheid.* Deventer 1965.
- dez. Verslag van de N.E.F.-conferentie te Helsingør. *Vern.*, 1929, 1, 88.
- dez. Weer een mijlpaal. *Vern.*, 1929, 1, 81-88.
- dez. *Wie ben ik en wat is de zin van het Leven?* Deventer, 1964.
- Boltjes, A.J. & J.G. Dun (red.), *25 Heuvelgangen, 1950-1975.* Bloemendaal 1975.
- Boorder, Tj. de, Berichten uit de scholen. In: Bol, E. & Tj. de Boorder (red.), *Een halve eeuw I.V.O.-scholen,* Utrecht 1983, 76-84.
- Boorder, Tj. de, Hoe werkt het I.V.O. in de praktijk? In: Bol, E. & Tj. de Boorder (red.), *Een halve eeuw I.V.O.-scholen,* Utrecht 1983, 52-75.
- Boot, Hans, Deze Maand 1. *V.O.O.*, 1972-1973, 31, (315), 181.
- Boot, Hans, Jan Brands & Loek Zonneveld, Op weg naar een anti-kapitalistisch onderwijstijdschrift (themanummer). *V.O.O.*, 1972-1973, 31 (317), 281-306.
- Bosch, C. van den, *Geen scholen van gisteren voor het onderwijs van morgen.* Brochure (Uitg. Mulo-Verband), 1970.
- dez. *Onderwijs en schoolgebouw* (bundeling van een 20-tal artikelen, gepubliceerd in: *Vitleg*, 1977 en 1978).
- Boyd, William & Wyatt Rawson, *The Story of the New Education.* London, 1965.
- Brinksma, J.D., Van Gelder en het pedagogisch centrum van de N.O.V. In: Bert, P.M. Creemers (red.), *Onderwijskunde als opdracht*, 130-150.
- B.,C., De aansluiting bij 'The New Education Fellowship! *T.v.E.*, 1928, 7, 102-107.
- dez. De Montessori-beweging in Nederland. *T.v.E.*, 1928, 7, 102-107.
- dez. De Wereldbond voor Vernieuwing van de Opvoeding. *T.v.E.*, 1927, 6, 350-355 en in *Vern.*, 1929, 1, 19-24.
- dez. Dr. Elisabeth Rotten onze gast. *T.v.E.*, 1927, 6, 419-420.
- Bruijn, Cor, Die Neue Schulbewegung in Holland. *D.W.Z.*, 1928, VII, 73-76.
- Bruijn, Cor & H.G. Hamaker, Wereldcongres van de Nieuwe Opvoeding te Lorcarno, 3 - 15 augustus 1927. *T.v.E.*, 1927, 6, 316.
- Buskes, J.J., Herinneringen aan Kees Boeke. *V.O.O.*, 1966-1967, 25, (242), 102.
- Busé, S. & J.R. Janssen (red.), *Jubileumnummer ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de I.V.O.-school te Bloemendaal.* Bloemendaal 1960.
- Buter, E.M., Deze wervelstorm noemt zich G.I. Verslag van de W.V.O.-conferentie op 28, 29 en 30 oktober 1965. *V.O.O.*, 1965-1966, 24, (233), 129-133.
- Capelle, M.C., *Het eeuwfeest van de Klokkenberg.* Nijmegen, 1946.
- Casimir-Borgman, T.D. e.a., Herdenkingsnummer Jan Ligthart 1859-1916. *V.O.O.*, 1958-1959, 17, (159/160).
- Châtelain, F. & R. Cousinet, *Initiation à l'éducation nouvelle.* Paris, 1966.
- Claparède, Edouard, *L'Ecole sur mesure.* Genève 1921.
- Commissie ter bestudering van een opleidingsplan voor een Vernieuwings-Kweek-school-Centrum. *Plan voor een opleidingscentrum voor Leerkrachten bij Vernieuwingsonderwijs*, 1949.
- Commissie v.w.o./h.a.v.o./m.a.v.o., *De Mammoet-experimenten van v.h.m.o. en u.l.o. naar v.w.o./h.a.v.o./m.a.v.o., eindverslag.* 's-Gravenhage, 1974.
- Creemers, Bert P.M. (red.), *Onderwijskunde als opdracht. Een bundel artikelen over de ontwikkelingen in de onderwijskunde bij het afscheid van L. van Gelder als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen,* Groningen, 1981.
- Deen, N., *Een halve eeuw onderwijsresearch in Nederland. Het Nutsseminarium voor Pedagogiek van de Universiteit van Amsterdam, 1919-1969.* Groningen, 1969.

- Discussiemateriaal Landelijk Congres Vernieuwingsraad voor het Onderwijs op 24, 25 en 26 april 1946 te Utrecht.* Meppel, z.j.
- Docentengids voor het Voortgezet Onderwijs*, Deventer, z.j.
- Dodde, N.L., *De Vernieuwingsraad 1945-1946*. P.T.F.O., 1978, 3 (1), 37-56.
- Dorp, E.F. van, *Die Grosze Klasse*. D.W.Z., 1928, VII, 80-82.
- Drooglever Fortuyn, E.B., *De gevoelige periode als een der grondslagen van het Montessori-onderwijs*. Zeist, 1921.
- Eeden, Frederik van, *De kleine Johannes*. 1887.
- Egten, D. van, *Het I.V.O. (Individueel Voortgezet Onderwijs) I*. Uitgave van de Vereniging van I.V.O.-scholen, Bilthoven, 1965².
- Enkelaar, Gabriël & Anne-Ruth van Kammen, Vijftien discussiethema's in historisch perspectief. Tien jaar projektonderwijs aan het 'Wagenings Lyceum'. O.V., 1983, 3, (6), 2-7.
- Ensor, Beatrice, 'Outlook Tower'. T.N.E., 1936, 17 (1), 1.
- Ferrière, Ad., *De Nieuwe School en haar Methodes (Ecole active et méthodes actives)*, vert. J.H. Bolt, *Vern.*, 1929, 1, 33-48.
- Fontein, L.H., Jaarverslag van de directeur. In: *Jaarverslagen van de Vereniging Rekkense Inrichtingen*, 1953, 1954, 1955, 1962.
- dez. Jaarverslag directeur 1962. In: *Zandbergen 1962*, 5.
- Franssen, H.A.M. & C.J.J.A. Morsch, Het S.W.I.V.O.-project, werken aan de voorbereiding van schoolwerkplannen voor I.V.O.-scholen. In: E. Bol & Tj. de Boorder (red.), *Een halve eeuw I.V.O.-scholen*, Utrecht, 1983, 85-101.
- Freudenthal, H., V.H.M.O.-Problemen. Verslag van het conferentie-weekeinde op 17 en 18 november 1951 te Amersfoort. V.O.O., 1951-1952, 10(90), V - VII.
- Freudenthal-Lutter, S.J.C., De betekenis van de N.E.F. voor en in het levenswerk van Kees Boeke. In: Bolkestein, G. e.a. (red.), *Kees Boeke*, Purmerend, 1956, 122-124.
- dez. De betekenis van de N.E.F. Haar wereldconferenties voor vernieuwing van opvoeding en onderwijs. V.O.O., 1952-1953, 11, (99), 73-77.
- dez. Elisabeth Rotten tachtig jaar. V.O.O., 1961-1962, 20, (190), 3-6.
- dez. 'Het Internationaal Plan'. V.O.O., 1951-1952, 10, (87), 11-111.
- dez. Internationaal Plan. V.O.O., 1951-1952, 10, (86), 11-111.
- dez. *Naar de basisschool van morgen*. Alphen aan de Rijn, 1975³.
- dez. *Negende Wereldcongres van de N.E.F., Utrecht 26 juli-8 augustus 1956*, Utrecht 1956.
- dez. Programma van het N.E.F.-Wereldcongres te Utrecht. 'Constructive Education and Mental Health in Home, School and Community'. V.O.O., 1955-1956, 14, (133), 189-192.
- dez. Verslag van het N.E.F.-congres 1956: Constructive Education and Mental Health in Home, School and Community, Utrecht 1956. *Med.bl.C.W.G.*, 1956, 3-23.
- dez. Wereldcongres 1956 van de N.E.F.. V.O.O., 1954-1955, 13, (120), 97-98.
- dez. Zomerse impressies van opvoeding en onderwijs in de U.S.S.R. I, II, III en IV. V.O.O., 1966-1967, 25, (247, 248, 249, 250), 219-304; 337-342; 369-386; 413-416.
- Freudenthal-Lutter, S.J.C., H. Passchier & H. Spaargaren (red.), *Onderwijs-vernieuwing volgens Jenaplan. Conferentie, georganiseerd door de W.V.O. op 13 en 14 maart 1964; Evert Kupersoord, Amersfoort*. Utrecht, 1964.
- Freudenthal-Lutter, S.J.C., Herman Passchier & E.A. van Trotsenburg (red.), *Kees Boeke 1884-1966 (herdenkingsnummer)*. V.O.O., 1966-1967, 25, (242), 41-120.
- Geerars, C.M., Geïntegreerd onderwijs. 'Comprehensive education' in Nederland. Doelstellingen, voorwaarden, alternatieve structuren. In: Geerars,

- C.M., *Onderwijsvernieuwing*, 's-Hertogenbosch 1971, 93-96.
- Gelder, Han van, Gesprek in Oosterbeek met 86-jarige onderwijsvernieuwer. *Onderwijs en Opvoeding*, oktober 1970, 22, (2), 40-42.
- Gelder, L. van, Conferentie Maatschappijleer van de W.V.O. op 19 en 20 okt. 1962 te Amersfoort. *V.O.O.*, 1962-1963, 21, (199), 30-31.
- dez. De dynamiek van de Nieuwe Opvoeding. Enkele notities uit de historie van de W.V.O. *V.O.O.*, 1959-1960, 18, (173), 173-177.
- dez. *De Middenschool*. A.O.-reeks, no. 1326, 28 aug. 1970. Een eerste kennis-making met de wereld. (De leerlingen van 10-14 jaar). *V.O.O.*, 1961-1962, 20, (186), 14-16.
- dez. *Vernieuwing van het basisonderwijs. Een didactische beschouwing over de leersituaties, het leerproces en de leerstof van de lage school*. (Med. van het A.P.C. van de N.O.V., nr. 1), Groningen, 1967.
- Gelder, L. van, W. de Hey & E.A. van Trotsenburg (red.), *Het experiment in de onderwijsvernieuwing. Verslag W.V.O.-conferentie op 7, 8 en 9 november 1963 te Beekbergen*. Purmerend, z.j.
- Giesbers, J.H.G.I., *Cecil Reddie and Abbotsholme. A forgotten Pioneer and his Creation*. Nijmegen, 1970.
- Graftdijk, J.M., Die Dalton-Methode an der Höheren Bürgerschule für Mädchen. Bleyenburg, Haag. *D.W.Z.*, 1928, VII, 83-85.
- Groeneweg, L., *Glimpen van de Nieuwe School. Persoonlijkheidsonderwijs*. Groningen, 1925.
- Groenhagen, B.J.A., Invloed en rol van begeleidingsinstituten. In: *Losbladig Onderwijskundig Lexicon*. Training, onderwijs en vorming, B.G. 3500-1-26. Alphen aan den Rijn - Brussel, februari 1982.
- Groot, A.D., *Vijven en zessen. Cijfers en beslissingen: het selectieproces in ons onderwijs*. Groningen, 1966.
- Gunning, J.H.Wzn., Edward Peeters de middelaar. *Het Kind*, 1923, 24, (11), 161-164.
- Hamaïde, Amélie, *La méthode Decroly*. Neuchâtel-Paris, 1932.
- Harmen, G.J., *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse Jeugdbeweging tussen 1853 - 1940*. Assen, 1961.
- Hart de Ruyter, Th., De betekenis van de biologische psychologie voor de kinderstudie. *V.O.O.*, 1948-1949, 7, 43-49 en 154-158.
- Hoefnagels, L., De plaats van de kunstzinnige vorming in de opvoeding. (Uitvoerig conferentieverslag), *V.O.O.*, 1961-1962, 20, (194), 3 e.v.
- Hogeveen, W., Democratisering in perspectief. Meer begeleiding onmisbaar. *V.O.O.*, 1970-1971, 29, (295), 459-472.
- Houdt, J.T.H.A. van, *Het Individueel Voortgezet Onderwijs*. (Onderwijskundige Brochurenreeks, nr. 229), Tilburg, 1968.
- Huguenin, Elisabeth, Pierre Bovet. 1878-1965. *T.N.E.*, 1966, 47, 161-162.
- Hülsenbeck, Claartje, Jan Louman & Anton Oskamp, *Het rode boekje voor scholieren*. Utrecht 1970.
- Hulst, J.W. van, I. van der Velde & G.Th.M. Verhaak (red.), *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*. Groningen, 1970.
- Idenburg, Ph.J., *Onderwijs en welvaart*. *V.O.O.*, 1961-1962, 20, (186), 5-10.
- dez. *Theorie van het onderwijsbeleid*. Groningen, 1971.
- I.V.O. Het. (Individueel Voortgezet Onderwijs), speciaal nummer van: *De Boeg, maandblad van de Bond van Neutraal Bijzondere Scholen*. febr. 1968, 36, (2).
- 'I.V.O.-Contact', officieel orgaan van de Vereniging van I.V.O.-scholen. December 1969, (1), eveneens 1975, 1976, 1977.
- Jacobs-Hessing, Noortje, Van 'New Education for tomorrow's society' naar 'The human prospect - a program for survival'. Uit zelfgenoegzaamheid

- ontwaakt? *Med.bl. C.W.G.*, jan. 1972, (18), 16-17.
- Jansen, Theo & Anne-Ruth van Kammen, Marx tussen de Kabouters. De Wedergeboorte van projektonderwijs in de golfslag van de zestiger jaren. In: *Het rode boekje voor scholieren vernieuwers. V.O.O.*, 1980-1981, 39, (397), 1-26.
- dez. *Projektwerk. Afleren en aanleren.* Purmerend, 1982.
- dez. *Thema-keuze in open-projektonderwijs.* Purmerend, 1982.
- Janssen, J.R., Consequentie was een kenmerk van zijn handelen. In: Kees Boeke 1884-1968. *V.O.O.*, 1966-1967, 25, (242), 89.
- dez. De betekenis van Kees Boeke voor het I.V.O. In: Bolkestein, G. e.a. (red.), *Kees Boeke*, Purmerend, 1956, 111-114.
- dez. De conferentie van de W.V.O., *V.O.O.*, 1945-1946, 4, 3-5.
- dez. De I.V.O.-scholen. *V.O.O.*, 1945-1946, 4, 115.
- dez. De Wedergeboorte van de W.V.O. in 1945. *V.O.O.*, 1959-1960, 18, 179-181.
- dez. Een kort en voorlopig antwoord. *V.O.O.*, 1957-1958, 16, 18-19.
- dez. Enkele gedachten over het onderwijs in de moedertaal aan 10-14-jarige leerlingen. *V.O.O.*, 1956-1957, 16, (145), 251-253.
- dez. Het (I)ndividueel (V)oortgezet (O)nderwijs. *V.O.O.*, 1940-1941, 3, 142-145.
- dez. Internationale aspecten. *V.O.O.*, 1946-1947, 5, 2-3.
- dez. Methoden en Principes van het I.V.O. *De Boeg, Maandblad van de Bond van Neutraal Bijzondere Scholen.* 1960, 36, (2).
- dez. Ter Inleiding. *V.O.O.*, 1960-1962, 19, 178-179.
- dez. Waardoor kunnen wij ons verouderd overgangs- en examensysteem vervangen? In: *Verslag Herfstconferentie van de Vakgroep A.V.O. van de Paedagogische Studiekering op de Drakenburch te Hilversum (31 okt., 1 en 2 nov. 1949) van de Nederlandse Bond van Leerkrachten bij het Nijverheidsonderwijs*, 19-28.
- Jenaplan I.V.O.-school Utrecht 1971-1977 op weg naar een integraal experiment middenschool. Bundeling van artikelen uit *Pedomorfose*. Utrecht, 1977.
- Jong, A.R. de, Der allgemein-religiöse Geist der Humanitären Schulen in Holland. *D.W.Z.*, 1928, VII, 188-192.
- Jong, Fr. de Edz., Kees Boeke. In: Q. van der Meer & H. Bergman, *Onderwijskundigen van de twintigste eeuw*. Amsterdam - Groningen, 1975, 142-148.
- Joosten-Chotzen, R., Het eerste internationale Montessori Congres te Helsingör. *Vern.*, 1929, 1, 89-92.
- Jordan, H.J., Kritische nabeschouwing. *V.O.O.*, 1956-1957, 15, (136), 19-22.
- Kemenade, J.A. van, Openingsrede. In: *Verslag Gesamtschule Conferentie*, 1973, Purmerend 1974, 4.
- Key, Ellen, 'Barmens Arundrade', 1900. Nederlandse vert.: *De Eeuw van het Kind*, Zutphen 1903.
- Klei, J.M. van der, Jaarvergadering van de Vereniging de Nieuwe Opvoeding, op Zondag, 13 November 1927 in het gebouw van de Pallas Atheneschool te Amersfoort. *T.v.E.*, 1927, 6, 416-418.
- Klompmaker, H., Economische evolutie in Nederland, 1918-1940. In: Houtte, J.A. van, e.a. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel XII*, hfst. VI. Zeist - Antwerpen. 1958.
- Klopper, J., De Klokkenberg bestaat 100 jaar. Bolwerk van Protestants-Christelijk Onderwijs. Op één der heuvels van Nijmegen. *Elseviers Weekblad*, zaterdag 30 maart 1946.
- Komen, Ine & Hugo Woudhuysen, Een onderzoek naar de verschillen tussen de beroepen van 500 u.l.o.- en i.v.o.-leerlingen. Een vergelijkend onderzoek naar de huidige beroepen van een groep u.l.o.-leerlingen

- en een groep i.v.o.-leerlingen, die in 1960 voor het eerst waren ingeschreven op 9 scholen in Nederland. *Afstudeerscriptie, Vrije Leergangen*. Amsterdam, 1980.
- Krans, R.L., De plaats van de natuurwetenschappen bij ons onderwijs. *V.O.O.*, 1959-1960, 18, (172), 145-150.
- Lagerweij, N.A.J., Een andere zienswijze op het innovatieproces middenschool. *P.S.*, 1981, 58, (9), 373-378.
- Langbroek, M., 50 jaar Rekken (III). *Contactorgaan voor medewerkers en belangstellenden van de Vereniging Rekkense Inrichtingen*, 1964, 9, (3), 23-27.
- Lange, P., Najaarsconferentie van 'de Drukpers op School'. *V.O.O.*, 1952-1953, 11, (97), 42-45.
- Langeveld, M.J.Jr., 'De Werkplaats te Bilthoven! *Volksontwikkeling, maandschrift, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 'tAlgemeen*, 1929-1930, 11, 259-264.
- Langeveld, W., (red.), *Verslag van de Conferentie Maatschappijleer van de W.V.O.*, 19 - 20 oktober 1962 te Amersfoort, Purmerend 1963.
- Lauwerys, J.A., De opdracht voor de N.E.F. nu! Een bezinning ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de W.V.O., 26 april 1960, *V.O.O.*, 1959-1960, 18, (173), 169-172.
- dez. Sociale en economische vooruitgang door middel van onderwijs. *V.O.O.*, 1961-1962, 20, (186), 10-13.
- Leeuw, J.J. van der, 'Het Praktisch Idealisme', Baarn 1922 (brochure).
- Liefland Jr., W.A. van, *Decroly en Decrolyschool*. (Moderne onderwijssystemen nr. 10). Groningen - Batavia, 1950.
- Ligthart, Jan, *In Zweden*. Groningen - Den Haag, 1916.
- dez. Ringend. (Übersetz. Cor Bruijn). *D.W.Z.*, 1928, VII, 86-88.
- Lindeboom, J., *Geschiedenis van de Barchembeweging*. 1958.
- dez. *Stiefkinderen van het Christendom*. 's-Gravenhage, 1929.
- Mandere, H.C.G.J. van der, *De Vredesbeweging en hare Geschiedenis*. Leiden, z.j.
- McLean, Donald, Is the N.E.F. necessary? *T.N.E.*, 1966, 47, 57-59.
- Middenschoolsexperiment. I.V.O.-school 'Zuid-Veluwe'* Verslag van de case-studie-groep 1976-1977, Instituut voor Onderwijskunde, K.U.-Nijmegen. Nijmegen, 1978.
- Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, *Naar een structuur voor de ontwikkeling van het primaire en secundaire onderwijs*. 's-Gravenhage, 1973.
- dez. *Verder na de basisschool. Nota ter voorbereiding van een wet inzake de opzet en inhoud van een nieuw stelsel van vervolgonderwijs*. 's-Gravenhage, 1982.
- Mol, W.E. de, e.a., *Persoonlijkheidsonderwijs. Gedenkboek voor L. Groeneweg, hoofd van de Hillegomse school te Amsterdam, eerste openbare lagere school met persoonlijkheidsonderwijs*. Amsterdam, 1937.
- Mulder, Jos de, *Project Arbeidservaringsleren kan starten*. *V.O.O.M.*, 1978-1979, 37, (377), 2-3.
- Muusses, Jan, Afscheid van Suus Freudenthal. *Med.bl. C.W.G.*, febr. 1970, (16), 8.
- dez. Deze Maand II. *V.O.O.*, 1972-1973, 31, (315), 182.
- dez. Conferentie van de W.E.F. te Brussel. *V.O.O.*, 1971-1972, 30, (297), 51-59.
- dez. Nieuwe mogelijkheden voor ouderwerk. *Med.bl. C.W.G.*, 1962, (7), 19-21.
- Muijzenberg-Willemsse, Br. v.d., Elisabeth Rotten. *V.O.O.*, 1963-1964, 22, (217), 5-7.
- dez. Flitsen uit een rijk verleden. *V.O.O.*, 1954-1955, 13, (116), 17-23.
- dez. Jaaroverzicht 1953-1954. *V.O.O.*, 1954-1955, 13, (118), 66-67.
- Nathans, A.D., *Practische opleiding van leraren*. *V.O.O.*, 1938-1939, 1, (4), 106-109.

- Nationale Federatie: 'De Nederlandse Bond tot Kinderbescherming'. *De terreinafbakening in de kinderbescherming (van raak-, twist- en doelpunten)*. Geschrift nr.22, 1955.
- Noordman, J.M.A., *De Pedagogische tijdschriften als bron voor de historische pedagogiek*. P.S., 1981, 58, (7/8), 335-341.
- Ornstein, L.S., *De universaliteit en de opleiding van leraren.V.O.O.*, 1939-1940, 1, (4), 104-105.
- Ortt, Felix, Edward Peeters en zijn opvoedkundig laboratorium. T.v.E. 1929, 8, 201-205.
- Os, P.H.van & H.Passchier. *De I.V.O.-school*. Groningen, 1968.
- Overbeke, P.F. van, *Kenterend Paedagogisch Getij. Een beschrijving van de kentering op paedagogisch terrein, gevolgd door een conceptie van een vernieuwde school*. Utrecht, 1949.
- P.A.S.T. (red.), *Alternatieve Technologie*. O.V., 1982, 2, (7), 5-21.
- Parée, A.F.K., *Naar de varende conferentie van de W.V.O. V.O.O.*, 1948-1949, 7, (64), 303-304.
- Peeters, Edward, *Excursion pédagogique en Hollande. Notes et impressions*. Paris - la Haye - Genève, 1907.
- Pelkmans, A.N.M.W., *Speciaal onderwijs in Amersfoort op samenwerkingsbasis 1952-1979*. Nijmegen, 1981.
- Pelosi, E., *Een uitzicht op de wereld voor oudere leerlingen (14-18 j.)*. V.O.O., 1961-1962, 20, (186), 16-18.
- Philippi-Van Reesema, C., *Bestrebungen zur Erneuerung der Erziehung im Haag*. D.W.Z., 1928, VII, 68-72.
- Philippi-Siewertsz van Reesema, C., *Kleuterwereld en Kleuterschool. Bijdrage tot het inzicht in de betekenis der bezigheden, het onderling contact en het spel der kleuters*. Amsterdam/Antwerpen, 1955².
- Post, P., *Weensche hervormingen*. Vern., 1930, 2, 52-58 en 61-72.
- Quack, H.P.G., *De Socialisten, Personen en Stelsels, deel I (Het sociale voor de negentiende eeuw)*. Amsterdam 1893³.
- Rapport N.O.V.: *Nieuwe onderwijsvormen voor 5 tot 13 à 14-jarigen*. Groningen, 1967.
- Rawson, Wyatt, *The Werkplaats Adventure, an account of Kees Boeke's great pioneer comprehensive school; its methods and psychology*. London 1956.
- Redactionele artikelen en mededelingen:
- C.W.G., De Centrale Werkgroep W.V.O. 1973-1974. *Op weg naar een anti-kapitalistisch onderwijstijdschrift*. V.O.O., 1972-1973, 31, (317), 257-280.
  - dez. Contact-Konferentie 'New Education for Tomorrow's Society'. Algemene Ledenvergadering 13 febr. 1971, Huize Randenbroek, Amersfoort. *Med.bl.* 1971, (17).
  - dez. Het doel van de conferentie Maatschappijleer. *Med.bl.*, Nov. 1963, (11), 23-25.
  - dez. Onderwijs en Verandering; op weg naar een strategie voor de vernieuwing van het onderwijs in Nederland. Conferentie 23,24 en 25 oktober 1969 in het Evert Kupersoord te Amersfoort. *Med.bl.*, jan. 1969, (15), 5-18.
  - dez. Verslag naar aanleiding van de viering van het 25-jarig bestaan van de W.V.O. *Med.bl.*, 1960,(5), 5-16.
  - dez. Verslag van de conferentie van de 'International Board and Executive Board of the N.E.F.', gehouden te Driebergen, Kerk en Weireld, 17,18,19 en 20 juli 1962. *Med.bl.*, nov. 1962, (9), 3-4.

- O.V., Redactioneel. O.V., 1981, 1, (1), 2-3.
- Schoolkrant Bussumse Montessorischool Vereniging, 'Help me het zelf te doen'. Gedenkboek bij het 65-jarig jubileum van de Bussumse Montessorischool '36 - '37. Bussum, 1981.
- T.N.E., *Changing Ideas and Relationships in Education. Diary of the N.E.F., 1920 - 1952.* London 1952.
- dez. 'Editorial'. T.N.E., 1966, (47), 205.
- dez. Fellowship News, International Centre for Progressive Schools. T.N.E., 1936, (17), 285.
- dez. Homage to Adolphe Ferrière, 1879-1960. T.N.E., July/August 1960, (41), 162.
- 'Uitleg', Geert Grootteschool blij met experimenteel funderend onderwijs. *Uitleg*, 1978, 42, (563), 4-5.
- Vern., 'Uit Bilthoven.' De school zal veranderen. *Vern.*, 1930, 2, 23-24.
- dez. 'Vernieuwing'. *Vern.*, 1929, 1, (1), 1-2.
- dez. Vernieuwing. *Vern.*, 1930, 2, 23-24.
- V.O.O., Conferentie internationale verstandhouding in opvoeding en onderwijs, gehouden op 28 en 29 april 1961 in het Troelstraord te Beekbergen. 'Ter inleiding'. V.O.O., 1961-1962, 20, (186), 3-4.; 'De discussie'. V.O.O., 1961-1962, 20, (186), 18-20.
- dez. N.E.F., Negende Wereldcongres, Utrecht 26 juli - 8 augustus 1956. V.O.O., 1955-1956, 14, (129), 73-80 (met bijlage).
- dez. Op de tweesprong. V.O.O., 1971-1972, 30, (303), 281-283.
- dez. Op weg. V.O.O., 1973-1974, 32, (318), 2.
- dez. Ten geleide. V.O.O., 1956-1957, 15, (145), 230-231.
- dez. Verantwoording. V.O.O., 1965-1966, 24, (230), 1-2.
- V.O.O.M., De projectenbank gestart. V.O.O.M., 1974-1975, 33, (333), 4-5.
- dez. De W.V.O. in 1976 en 1977. V.O.O.M., 1976-1977, 35, (356), 2-3.
- dez. Leren in het Arbeidsproces. V.O.O.M., 1977-1978, 36, (363), 11-14.
- dez. Mededelingen. Flitsen uit de Projectendag, georganiseerd door de onderwijswinkel Tilburg, 30-10-'76. V.O.O.M., 1976-1977, 35, (352), 19-20.
- dez. N.E.D.-werk. V.O.O.M., 1976-1977, 35, (358), 15-16.
- dez. Omslag. V.O.O.M. V.O.O.M., 1973-1974, 32, (318).
- dez. Onderwijs en Maatschappijverandering. V.O.O.M., 1977-1978, 1978-1979, 36/37, (370/371), 2.
- dez. Van redactie. V.O.O.M., 1975-1976, 34, (348), 24.
- dez. Van redactie. V.O.O.M., 1976-1977, 35, (357), 20.
- dez. Wat verwachten wij van 30 maart? V.O.O.M., 1973-1974, 32, (325), 23.
- dez. W.V.O. en Vernieuwing. V.O.O.M., 1979-1980, 38, (383), 2-4.
- W.V.O., De pedagogische conferentie op de Ernst Sillem Hoeve. V.O.O., 1938-1939, 1, (6), 161-185; (7), 193-208; (8), 226-238; (9), 258-278.
- dez. Onderwijs en Maatschappijverandering. V.O.O.M., 1973-1974, 32, (325), 2-3.
- dez. Onze kinderen en hun toekomst. T.v.E., 1936, 15, 192.
- dez. Oude wijn in nieuwe zakken. Enkele stellingsgewijs genoteerde opmerkingen. V.O.O., 1972-1973, 31, (317), 297-300; in het bijzonder stelling 7, 298-299.
- dez. Over de bestuursvorm van de N.E.F. (1955). *Med.bl.*, aug. 1955, 4-5.
- dez. Paasconferentie W.V.O. (Vóórconferentie over 'De opleiding'). V.O.O., 1939-1940, 2, (14), 133-135.
- dez. Richtlijnen en werkwijze der Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs. V.O.O., 1938-1939, 1, (1), 25-27.

- dez. Verslag W.V.O.-conferentie 'De ontmoeting van kind en wereld in het basisonderwijs'. *V.O.O.*, 1966-1967, 25, (251), 441-496.
- dez. Voorlopig verslag van de conferentie 'Het experiment in de onderwijsvernieuwing'. *V.O.O.*, 1963-1964, 22, (210), 25-32.
- dez. Welkom, Montessori Vrienden! *V.O.O.*, 1946-1947, 5, (40), 113.
- dez. W.V.O.-conferentie 'Mondiale vorming in Aktie'. *O.V.*, 1981, 1, (4), 2-22.
- Werkgroep voor Aesthetische Vorming v.d. W.V.O. Beleving en uiting. *V.O.O.*, 1952-1953, 11, (100).
- dez. *Kinderen uitten zich. Een pleidooi voor het vertrouwen in het uitdrukkingsvermogen*. Purmerend, z.j.
- dez. *Kinderen uitten zich*. 2. Purmerend, 1953.
- Roggeveen, Leonard, Vlaamse Jeugdschrijvers; Paul Kiroul. *Het Kind*, mei 1936, 37, 210-211.
- Röhrs, Hermann, *Die Reformpädagogik. Ursprung und Verlauf in Europa*. (Lichtenstein, Ernst & Hans Hermann Grothoff (Herausg.), Das Bildungsproblem in der Geschichte des europäischen Erziehungsdenkens, Band XVI, 1), Hannover 1980.
- Rombouts, fr.S, *Historiese Pedagogiek. Grote lijnen der geschiedenis van het opvoedkundig denken en doen in doorlopend verband met de kultuurontwikkeling, deel 3 en 4*. Tilburg 1928.
- Rotten, Elisabeth, Aus Holland. *D.W.Z.*, 1928, VII, 65-67.
- Rugg, Harold, Contrasts in Culture and Education. *T.N.E.*, 1956, 37, (2), 51-56.
- Setten, Henk van, *Pedagogiese Tijdschriften. Een blik op ontwikkeling en aard van pedagogiese tijdschriften in Nederland. Comenius, Wetenschappelijk tijdschrift voor democratisering van opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*. 1983, 3, 199-226.
- Setten, Henk van & Henk de Wolf, *Pedagogische tijdschriften in Nederland sinds 1945. Een systematische doorlichting van de (ped)agogische pers tussen 1945-1951 en een inventarisatie tot 1975, I-II*. Nijmegen 1980.
- Smit, P., *Individualiteit. Verslag van de eerste Klokkenbergsche reünie, gehouden te Nijmegen, 27 en 28 december 1911*. Nijmegen 1912, 40-45.
- Smit-Miessen, M.M., De Zomerconferentie te Woudschoten. Ouders-School-Maatschappij. *V.O.O.*, 1951-1952, 10, (87), III-IV.
- Sociologisch Instituut van de R.U. te Leiden, *Rapport 'Maak zelf een reclame-advertentie voor Philips of D.A.F.'* juni 1977.
- S(tamperius, J.), Een zoekende naar nieuwe wegen. *T.v.E.*, 1927, 6, 334-339.
- Stapele, Peter van, Onderwijsdag op 13 dec. 1980 in R.A.S.A. te Utrecht. 'Van strijdbaarheid naar strijdvaardigheid'. *O.V.*, 1981, 1, (3), 18-20.
- dez. Problemen van vernieuwing. Overzicht van de W.V.O.-Kontaktkonferentie te Amersfoort op 19 april 1975, met enkele kanttekeningen. *V.O.O.M.*, 1974-1975, 33, (337), 10-12.
- dez. Weg uit twee wegen. in: Het rode boekje voor scholieren vernieuwers. *V.O.O.M.*, 1980-1981, 39, (397), 27-38.
- Statuten en Huishoudelijk Reglement der Stichting 'Het I.V.O.-diploma'*. (gedrukte uitgave).
- Stewart, W.A.C., *The Educational Innovators, vol III*. London 1968.
- Swart, G.A., De opleiding van de onderwijzer. *V.O.O.*, 1939-1940, 2, (17), 263-265.
- Talens-Ebbens, A.E., *Opvoeding en Onderwijs in Pallas Athene*. 1926.
- Tenhaeff, W.H.C., *Capita selecta uit de gebieden van kinder- en jeugdpsychologie I. Vern.*, 1929, 1, 49-54; 1930, 2, 1-10.

- Terpstra, W., Vernieuwing. V.O.O., 1938-1939, 1, (1), 7.
- Tibble, J.W., *Conference Story. Report on a Post-Conference Survey of the Ninth World Conference of the N.E.F.* Utrecht 1956. London 1957.
- Velde, L. van der, Lager Onderwijs. In: Hulst, J.W. van, I. van der Velde & G.Th.M. Verhaak, *Vernieuwingstreven etc.* Groningen 1970, 113-149.
- Verheyen, J.E. & R.Casimir, *Paedagogische Encyclopedie, deel II.* Groningen/Antwerpen, 1939-1949.
- Verlinden, J.A.A., *De Mammoet-wet, nieuwe fase in de ontwikkeling van ons onderwijs.* Deventer - Gorinchem - Culemborg, 1968.
- Vernieuwingsraad voor het Onderwijs, *Onderwijs-Vernieuwing. Rapport aangeboden aan de Nederlandse regering.* z.j.
- Verslag van het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres, gehouden op Donderdag 8, Vrijdag 9 en Zaterdag 10 april 1928 te Amsterdam.* Groningen, 1926.
- Verslag van het Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres, gehouden op Donderdag 24, Vrijdag 25 en Zaterdag 26 april 1930 te 's-Gravenhage.* Groningen, 1931.
- Vipont, E., *The Story of Quakerism, 1652-1952.* London, 1954.
- Vis, D. e.a. Tien jaar Werkschuit. Werken met andere kinderen. V.O.O., 1959-1960, 18, (174), 193-232.
- Vroede, M. de e.a. *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19e en 20e eeuw. Delen I,II,III 1-2.* Gent-Leuven, resp. 1973, 1974, 1976 en 1978.
- Vreugdenhil, Kees & Suus Freudenthal (red.), P.F. van Overbeeke-school Utrecht. *Scholingsconcept en Schoolwerkelijkheid. Verslag van de eerste Middenschool-conferentie van deze school, gehouden op 12 mei 1979 te Utrecht, in samenwerking met de Stichting Jenaplan.*
- Wagenschein, Martin, *Das 'Exemplarische Lehren' als ein Begriff zur Erneuerung der höheren Schule. Schriften zur Schulreform. Heft II.* Hamburg 1954.
- dez. *Zum Begriff des exemplarischen Lehrens.* Weinheim, 1962³.
- Walle, Johan van de & Henk de Wolf, *Pedagogische tijdschriften in Nederland van 1830-1857 I-II.* Nijmegen, 1981.
- Wat er groeide op de Rekkense heide,* brochure, z.j.
- Weaver, Antony e.a., *Beatrice Ensor 1885-1974. Founder of The New Era. T.N.E.* 1975, (56), 186-189.
- Werkgr. Internationale Kontakten (W.I.K.), *O show me the way to the next conference. Een eenvoudig, doch leerzaam reisje. O.V., 1981, 1, (2), 14-18.*
- Werkgr. Wereldoriëntatie Leiden, *Onderwijs en Welzijnswerk. V.O.O.M., 1978-1979, 37, (380), 2-20.*
- Wielenga, G., *Vernieuwingstendenties in het buitenland.* In: Hulst, J.W. van, I. van der Velde & G.Th.M. Verhaak: *Vernieuwingsstreven, etc.* Groningen, 1970, 37-39.
- Winkel, G.te, *Nieuwe beginselen van opvoeding en onderwijs.* z.j.
- Wolf, H.C. & Frida de Jong, *Pedagogische tijdschriften in Noord-Nederland, 1795-1830. Inventarisatie, beschrijving en bewerking, I-II.* Amsterdam-Nijmegen, 1978.
- Zonneveld, Loek, Hans Boot e.a., *Hebben arbeiders nog iets te zeggen over de school van hun kinderen? Kroniek van de opheffing van de S.E.T.O. in de Amsterdamse Spaarndammerbuurt. V.O.O., 1972-1973, 31, (312, 313, 314), 1-62.*

Lijst van bijlagen

Bijlagen bij deel II

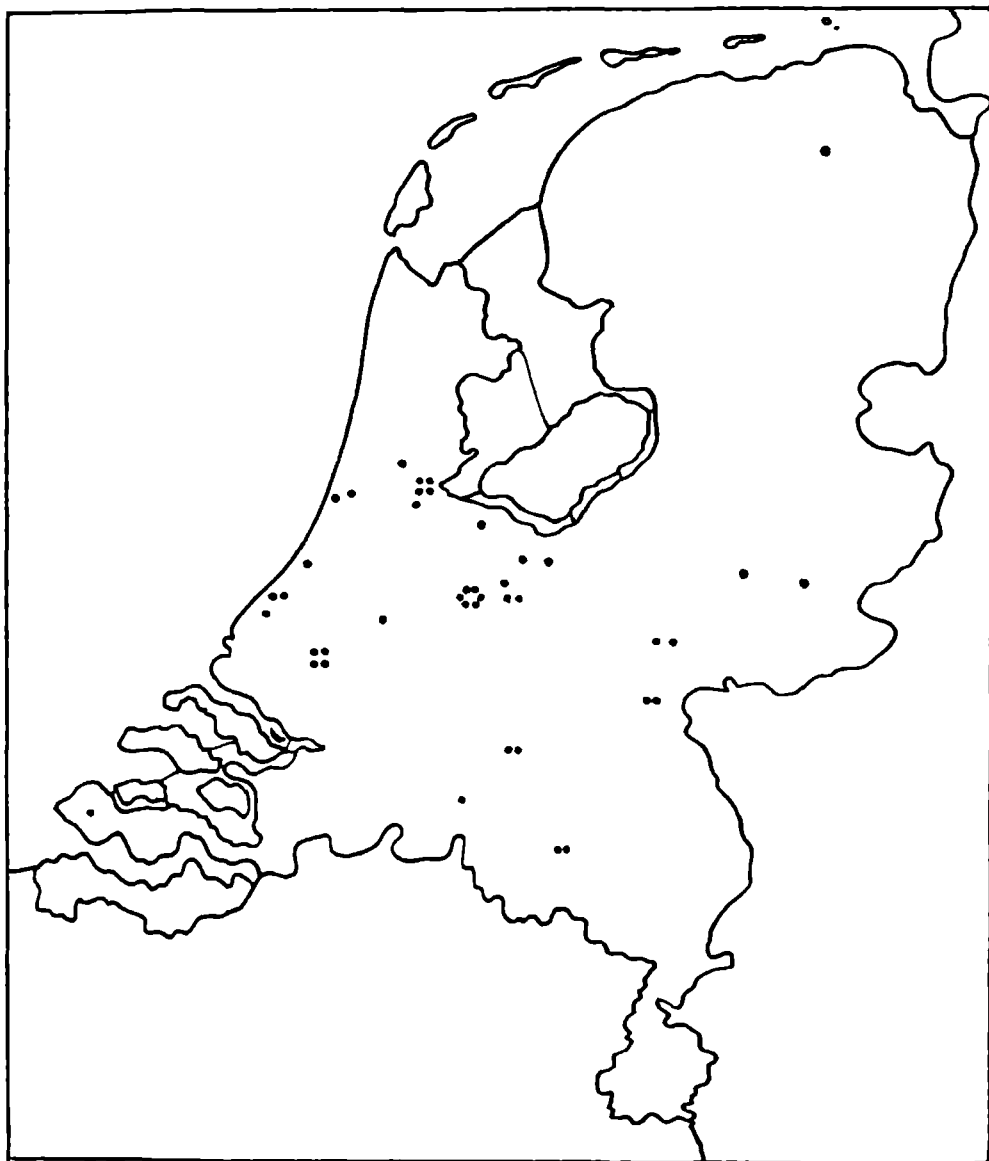
- 1A Verspreiding van I.V.O.-scholen over Nederland in de periode 1934-1984.
- 1B Overzicht van de I.V.O.-scholen in Nederland van 1934-1984 naar plaats van vestiging en aantallen per richting.

Bijlagen bij deel III

- 1A Bestuursfuncties in de C.W.G. van de W.V.O., 1935-1973.
- 1B Samenstelling van de C.W.G. van de W.V.O., 1973- 1984.
- 1C Samenstelling van het Stichtingsbestuur van de W.V.O., 1973-1984
- 2 W.V.O.-conferenties, 1936 t/m 1983.

Bijlagen bij deel IV

- 1 Ondertitels van de jaargangen 1 t/m 31 van de V.O.O.
- 2 Aantallen pagina's en nummers per jaargang, periodiciteit en prijs per jaargang en per los nummer.
- 3A De 56 redactieleden/-medewerkers, die de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O. hielpen verzorgen.
- 3B De 25 redactieleden en 13 groepen (en hun vertegenwoordigers in de redactie), die de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.M. en 1 t/m 3 van O.V. hielpen verzorgen.
- 4 Bewerkingsschema voor het coderen van tijdschriftartikelen in het Nijmeegs tijdschriftenproject (H.v.Setten en H.de Wolf).
- 5 Voorbeeld van het coderen van een artikel.
- 6 Jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O.: artikelen, pagina's, coderingen en co-deurs (met commentaar).
- 7 De jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O.: per jaargang de 6 hoogst scorende categorieën van rubriek I.
  - Tabel 7.1 Rangnummers van de categorieën per jaargang.
  - „ 7.2 Rangnummers 1 t/m 3 (X) en 4 t/m 6 (X) verdeeld over de jaargangen in volgorde van de categorienummers.
  - „ 7.3 Categorieën met categorienummers uit rubriek I.
- 8 Rubriek I en 23 categorieën (w.o. 19 uit het Nijmeegs project) in relatie tot ± 350 artikelen uit de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.M. en 1 t/m 3 van O.V.
- 9A 66 auteurs met 5 of meer bijdragen in de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O.
- 9B 21 auteurs of groeperingen met 5 of meer bijdragen in de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.m. en 1 t/m 3 van O.V.
- 10A Thematische nummers in de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O.
- 10B Thematische nummers in de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.M. en 1 t/m 3 van O.V.
- 11A Thematische reeksen in de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O.
- 11B Thematische reeksen in de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.M. en 1 t/m 3 van O.V.
- 12A Terugkerende themata in de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O.
- 12B Terugkerende themata in de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.M.en 1 t/m 3 van O.V.

Deel II, bijlage 1B

Overzicht van de I.V.O.-Scholen in Nederland van 1934 - 1984 naar plaats van vestiging en aantallen per richting

Plaats van vestiging	Aantal sinds 1934	Richting					Aantal 1984	Richting				
		Openbaar	R.K.	P.C.	Alg.Bljz.	Vrije Sch.		Openbaar	R.K.	P.C.	Alg.bljz.	Vrije sch.
Aerdenhout (Bloemendaal)	1				1		1				1	
Amersfoort	1				1							
Amstelveen	1	1					1	1				
Amsterdam	4				3	1	1				1	
Arnhem	1	1					1	1				
Bilthoven	1				1		1				1	
Borculo	1		1									
Bussum	1				1							
Eindhoven	2	1				1	2		1			1
Gouda	1			1								
's-Gravenhage	2				1	1	2				1	1
Groningen	1	1										
Haarlem	1					1	1					1
's-Hertogenbosch	2	1	1				2	1	1			
Middelburg	1					1	1					1
Monster	1		1									
Nijmegen	2		1			1	2		1			1
Oegstgeest	1		1				1		1			
Oosterbeek	1				1		1				1	
Rotterdam	4	1	1		1	1	4	1	1		1	1
Soest	1				1		1				1	
Tilburg	1		1				1		1			
Utrecht	6	3	2	1			3	2		1		
Zaandam	1	1					1	1				
Zeist	2				1	1						
Zutphen	1					1	1					1
Totale	42	9	10	2	12	9	28	7	6	1	7	7

Jaar	Voorzitter	Vice-voorzitter	Secretaris	2 ^o Secretaris	Penningmeester
1935 - 1936	Ir. Kees Boeke		mr.A.van der Linde		?
1936 - 1937	Id.		Id.		?
1937 - 1938	Id.		J.C.W. van Rijn		J.C.W. van Rijn
1938 - 1939	Id.		Id.		Id.
1939 - 1940	Id.		Id.		Id.
1940 - 1941	Id.		mr.Br.van den Huljzenberg- Willems		Id.
1941 - 1942	Id.		Id.		Id.
1942 - 1943	Id.		?		?
1943 - 1944	Id.		?		?
1944 - 1945	Id.		?		?
1945 - 1946	Id.	A.F.K. Parde	J.R. Janssen		J.R. Janssen
1946 - 1947	Id.		Id.		Id.
1947 - 1948	Id.		Id.		Id.
1948 - 1949	Id.		Id.		Id.
1949 - 1950	Id.		A.F.K. Parde		A.F.K. Parde
1950 - 1951	Id.		mr.drs.S.J.C.Freudenthal-Lutter		drs. H.J. Jacobs jr.
1951 - 1952	Id.		Id.		Id.
1952 - 1953	Id.		Id.	J. Daalder	Id.
			(Intern. secr.)	(nat. secr.)	
1953 - 1954	Id.	dr. J. Koning	Id.	Id.	Id.
1954 - 1955	dr. J. Koning		Id.		Id.
1955 - 1956	mr.G.W. Arendsen Hein		Id.		Id.
1956 - 1957	Id.		Id.		Id.
1957 - 1958	Ir.C.Boeke Interimvz.		Id.		Id.
1958 - 1959	dr. L. van Gelder		Id.		G. Velthuis
1959 - 1960	Id.		Id.		Id.
1960 - 1961	Id.		Id.		Id.
1961 - 1962	Id.	drs. H.J. Jacobs jr.	Id.	J. Muusses jr.	Id.
1962 - 1963	Id.		Id.		Id.
1963 - 1964	Id.	Id.	Id.	Id.	Id.
1964 - 1965	Id.	Id.	Id.	Id.	Id.
1965 - 1966	Id. alg. voorz.	Id. vz. C.W.G.	Id.	Id.	Id.
1966 - 1967	Id.	dr. E.M. Buter	Id.	Id.	G.M.M. Runtz
1967 - 1968	Id. voorz.		mr.drs.E.G.Meessink (Intern. secr.)	drs.A.H.van den Berg (nat. secr.)	Id.
1968 - 1969	Id.		Id.	Id.	J.A. Onderwater
1969 - 1970	Id.		Id.	Id.	Id.
1970 - 1971	Id.		Id.	Ed. Spruit	Id.
1971 - 1972	Id.		Id.	Id.	Id.
1972 - 1973	Id.		Id.	Id.	Id.

Jaar	LEDEN VAN DE CENTRALE WERKGROEP									
Werkgroep '21 mei' ^a	K van Baalen	R Buter	P Elbers	H Engels	B Evers	J Muusses	J Olivier	P van Sta-pele	D Vrieling	K v d Wiel
sept '73-1974	Id	A -R van Kammen	Id	-	Id	Id	L Springer ^{aa}	Id	Id	P v d Linde
1974-'75	Id	J Onderwater	Id	B Koning	Id	Id	Id	Id	Id	Id
1975-'76	Id	Id	R Breimer	Id	S van Dijk	Id	Id	Id		
1976-'77	Id	Id	H Dikker Hupkes	Id	Id	Id	Id	Id		
1977-'78	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id		
1978-'79	Id	?	Id	P Rokers	N van Dorp	Id	Id	Id		
1979-'80	A -R van Kammen	Th Jansen	Id	Id	Id	Id	Id	Id		
1980-'81	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id		
1981-'82	Id	Id	Id	Id	E v d Noort	Id	Id	Id	G Schilte	
1982-'83	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id		
1983-'84	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id		

^a De Werkgroep '21 mei' bereidde de nieuwe C.W.G. voor, die vanaf 14 juni 1973 in functie was

^{aa} Mw L Springer beheerde vanaf 1974 het bureau van de W V O

Deel III, bijlage 1C Samenstelling van het Stichtingsbestuur van de W V O , 1973-1984

Jaar	LEDEN VAN HET STICHTINGSBESTUUR						
	Vz	Secr	Penn	L e d e n			
1973-'74 ^a	L v Gelder	S Freudenthal	?	B Velthuis	J Koning	J Onderwater	
1974-'75	Id	Id	?	Id	Id	Id	
1975-'76	Id	Id	?	Id	Id	Id	
1976-'77	Id	Id	B Koning	Id	Id	Id	
1977-'78	Id	Id	H Dikker Hupkes	Id	Id	Id	
1978-'79	Id	P van Sta-pele	Id	N van Dorp	Id	Id	
1979-'80	Id	Id	Id	Id	K van Baalen	Id	J Muusses
1980-'81	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id
1981-'82	J Muusses	Id	Id	E van den Noort	Id	Id	Id
1982-'83	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id
1983-'84	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id
m l v 7-3-'84	R Plattel	Id	Id	Id	Id	Id	Id

^a Dit Stichtingsbestuur functioneerde grotendeels reeds vanaf 1959

Deel III, bijlage 2 W V O -conferenties, 1936 t/m 1983

Tijd	Plaats	Onderwerp
1936	Utrecht	'Leren samenleven'
1937	Bilthoven	'Stemmen uit de praktijk van het nieuwe onderwijs'
1938	Lege Vuursche	'Overheidszorg voor vernieuwing van opvoeding en onderwijs'
1939	Lege Vuursche	'Vernieuwing van M O en V H O '
1940	Amersfoort	'Het kind in de schooljaren'
1941	Amersfoort	'Opleidingsconferentie'
1942	Bilthoven	'Kunstsmidse vorming der jeugd'
1945	De Steeg	'Onze taak als opvoeders nu'
	Lelden	Regionale conferentie van de Vernieuwingsraad
1946	Utrecht	Landelijk congres van de Vernieuwingsraad
	Amsterdam	'School en maatschappij'
1947	Utrecht	'Het gezin'
	Bergen (N H)	Zomerconferentie over vernieuwingspraktijk
1948	Amsterdam	'De taak van de W V O in deze tijd'
1949	Varende conferentie	'Van onderwijsvernieuwing tot mensvorming'
1950	Ommen	'Onderwijsvernieuwing in verschillende delen der wereld'
1951	Woudschoten (Zeist)	'Ouders - School - Maatschappij'
	Rhijnaarden (Bunnik)	'Het aanvankelijk leeronderwijs'
	Amersfoort	'V H M O -problemen'
1952	Arnhem	'Opvoeding in dienst van de vrede'
1953	Amersfoort	'De waarde van de spontaniteit en creativiteit voor de vorming van het kind'
1954	Amersfoort	'Geestelijke volksgesondheid in gezin, school en maatschappij'
1955	Amsterdam	Congres 'Jeugd 1955', m m v de W V O
1956	Utrecht	Negende wereldconferentie van de N E F over Mental Health and Constructive Education in Home, School and Community'
1957	Woudschoten	'Geestelijke activering in het leerproces der 10-14 jarigen door leermiddel en methode'

Tijd	Plaats	Onderwerp
1958	Renkum	Werkconferentie voor de oprichting van de Werkgroepen Moedertaalonderwijs en Documentatiemateriaal
1959	's-Gravenhage	Besloten conferentie met vertegenwoordigers van vernieuwingscholen ter bespreking van het <i>'Rapport van een Werkgroep uit het Rijksschooltoezicht over de inrichting van het voortgezet onderwijs'</i>
1960	Epe	<i>'De betekenis van de natuurwetenschappen voor de opvoeding van de moderne mens'</i>
1961	Beekbergen	<i>'Internationale verstandhouding in opvoeding en onderwijs. Bezinning op het veranderende onderwijsdoel'</i>
1962	Amersfoort	<i>'De plaats van de kunstzinnige vorming in de opvoeding'</i>
	Amersfoort	<i>'Maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs'</i>
1963	Beekbergen	<i>'Het scholenzexperiment in de onderwijsvernieuwing'</i>
1964	Amersfoort	<i>'Onderwijsvernieuwing volgens Jenaplan'</i>
1965	Beekbergen	<i>'Geprogrammeerde instructie in het Nederlandse onderwijs'</i>
1966	Amersfoort	<i>'De ontmoeting van kind en wereld in het basisonderwijs'</i>
1967	Amersfoort	<i>'Samenwerking en conflict'</i>
1968	Amersfoort	<i>'Nationaal Symposium Geprogrammeerde Instructie', I s m de Vereniging voor Geprogrammeerde Instructie</i>
1969	Amersfoort	<i>'Onderwijs en verandering, op weg naar een strategie voor de vernieuwing van het onderwijs in Nederland'</i>
1970	Amersfoort	<i>'De Werkgemeenschap in de zeventiger jaren'</i>
1971	Amersfoort	<i>'A New Education for Tomorrow's Society'</i>
1972	Driebergen	<i>'Scholing in actie'</i>
1974	Amsterdam	<i>'Onderwijs en maatschappijverandering'</i>
1975	Amersfoort	<i>'Doelen, wegen en problemen van de vernieuwing'</i>
1976	Rotterdam	Workshop <i>'Suriname, ver land dichtbij'</i>
1978	Utrecht	Projectendag
1980	Utrecht	<i>'Onderwijs en Maatschappijverandering'</i>
1981	Rotterdam	<i>'Mondiale vorming in actie'</i>
1983	Amsterdam	Workshop <i>'Alternatieve technologie in het onderwijs'</i>

Ondertitels van de jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O.

- jg. 1 nr. 1 t/m 3 : 'tevens orgaan van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing
(1938) van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.), Ned. Afd. van de New
Educ. Fellowship (N.E.F.)'.
- jg. 1, nr. 4 t/m : 'tevens orgaan van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing
jg. 3 (1938-1941) van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.), Ned. Afd. en Afd.
Ned. Indië van de New Educ. Fellowship (N.E.F.)'.
- jg. 4 (1945-1946) : 'tevens orgaan van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing
van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.)'.
- jg. 5 (1946-1947) : 'tevens orgaan van de Werkgemeenschap...(W.V.O.) en de
Vereniging Kinderverzorging en Opvoeding (K.en O.)'.
- jg. 6 (1947-1948) : 'tevens orgaan van de Werkgemeenschap...(W.V.O.), de Ver-
eniging...(K.en O.) en de Nederlandse Montessori Vereni-
ging (N.M.V.)'.
- jgg. 7 t/m 9 : 'Onafhankelijk maandblad, tevens orgaan van de Werkgemeen-
(1948-1951) schap...(W.V.O.), de Nederlandse...(N.M.V.), de Nederland-
se Werkgemeenschap voor Individual Psychologie en de
Stichting tot Bevordering van Kunstbegrip bij Jongeren'.
- jgg. 10 t/m 23 : Er is geen ondertitel, maar de omslag van het tijdschrift
(1951-1965) vermeldt behalve de titel 'Vernieuwing van Opvoeding en
Onderwijs' ook de participanten die tezamen het tijdschrift
dragen: de Nederlandse Montessori Vereniging (N.M.V.), de
Vereniging voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs
Vlaanderen (V.O.O.), de Werkgemeenschap van Vernieuwing
van Opvoeding en Onderwijs (W.V.O.) en verder vanaf jg 11
(1952-1953):
- Volksopvoeding Vlaanderen (tot jg. 17, maart 1959);
- de Nederlandse Dalton Vereniging (N.D.V.).
- jgg. 24 en 25 : 'Nederlands-Belgisch Tijdschrift'.
(1965-1967)
- jgg. 26 t/m 31 : 'Tijdschrift van de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van
(1967-1973) Opvoeding en Onderwijs, Nederlandse sectie van de World
Education Fellowship'.

JAARGANGEN		AANTAL PAGINA'S per	AANTAL NRS PER JAARGANG en hñ NUMMERING	PERIODICITEIT	P R I J S		
NR.	JAARTAL	JAARGANG	AANTAL NUMMERING		PER JAARGANG	PER LOS NR.	STUDIE-ABONN.
1	1938-1939	288 doorlopende pag.	9 nr. 1 t/m 9	15 dec. t/m 15 nov. beh. juli t/m sept.	f 2,50 voor niet leden WVO		
2	1939-1940	288	9 nr. 1 t/m 3, nr. 4 = 13	Id.	Id.		
3	1941	296	9 nr. 19 t/m 27	30 jan. t/m 20 dec. beh. juli t/m sept.	f 2,63		
4	1945-1946	188	8 nr. 28 t/m 35	nov. t/m juni	f 5,-	f 0,80	
5	1946-1947	304	10 nr. 36 t/m 45	sept. t/m juni	f 6,-	f 0,80	
6	1947-1948	588	10 nr. 46 t/m 55	Id.	Id.	Id.	
7	1948-1949	332	10 nr. 56 t/m 65	Id.	Id.	Id.	
8	1949-1950	340	10 nr. 66 t/m 75	Id.	Id.	Id.	
9	1950-1951	240	10 nr. 76 t/m 85	Id.	Id.	Id.	
10	1951-1952	240	10 nr. 86 t/m 95	Id.	Id.	Id.	
11	1952-1953	288	10 nr. 96 t/m 105	Id.	Id.	Id.	
12	1953-1954	272	10 nr. 106 t/m 115	Id.	Id.	Id.	
13	1954-1955	248	10 nr. 116 t/m 125	Id.	Id.	Id.	
14	1955-1956	244	10 nr. 126 t/m 135	Id.	Id.	Id.	
15	1956-1957	266	10 nr. 136 t/m 145	Id.	Id.	Id.	
16	1957-1958	252	10 nr. 146 t/m 155	Id.	f 7,50	f 1,-	
17	1958-1959	248	10 nr. 156 t/m 165	Id.	Id.	Id.	
18	1959-1960	256	10 nr. 166 t/m 175	Id.	Id.	Id.	
19	1960-1961	248	10 nr. 176 t/m 185	Id.	Id.	Id.	
20	1961-1962	paginering p.nr. (32 pp.)	11 nr. 186 t/m 196	sept. t/m juli	Id.	Id.	
21	1962-1963	Id.	11 nr. 197 t/m 207	Id.	Id.	Id.	
22	1963-1964	Id.	11 nr. 208 t/m 218	Id.	Id.	Id.	
23	1964-1965	Id.	11 nr. 219 t/m 229	Id.	f 8,50	f 1,25	
24	1965-1966	448 doorlopende pag.	11 nr. 230 t/m 240	Id.	f 12,50	f 1,50	
25	1966-1967	504	11 nr. 241 t/m 251	aug. t/m juni	Id.	Id.	
26	1967-1968	504	11 nr. 252 t/m 262	Id.	Id.	Id.	f 8,-
27	1968-1969	440	11 nr. 263 t/m 273	Id.	Id.	Id.	Id.
28	1969-1970	460	11 nr. 274 t/m 284	Id.	f 13,50	f 1,60	f 8,40
29	1970-1971	484	11 nr. 285 t/m 295	Id.	f 17,50	f 2,25	f 12,50
30	1971-1972	440	11 nr. 296 t/m 306	Id.	Id.	Id.	Id.
31	1972-1973	380	11 nr. 307 t/m 317	Id.	Id.	Id.	Id.
32	1973-1974	282	11 nr. 318 t/m 328	Id.	f 20,-	f 2,50	f 15,-
33	1974-1975	paginering p.nr. tot 218	10 nr. 329 t/m 338	Id.	f 22,50	Id.	f 17,50
34	1975-1976	Id. 208	10 nr. 339 t/m 348	Id.	f 25,-	f 3,-	f 20,-
35	1976-1977	Id. 196	11 nr. 349 t/m 359	Id.	Id.	f 2,75	Id.
36	1977-1978	Id. 196	11 nr. 360 t/m 370	Id.	Id.	Id.	Id.
37	1978-1979	Id. 164	11 nr. 371 t/m 381	Id.	f 27,50	f 3,-	Id.
38	1979-1980	Id. 180	11 nr. 382 t/m 392	Id.	Id.	Id.	Id.
39	1980	Id. 104	5 nr. 393 t/m 397	aug t/m dec	Id.	Id.	Id.
1	1981	Id. 230	10 nr. 1 t/m 10	Jan t/m dec	f 30,-	f 3,75	f 22,50
2	1982	Id. 256	10 nr. 1 t/m 10	Id.	f 35,-	Id.	f 25,-
3	1983	Id. 238	10 nr. 1 t/m 10	Id.	f 37,50	f 5,25	f 25,- (stud t 21 j)

----- wisseling van lay out

REDACTIELEDEN (EN VASTE MEDEWERKERS)	J A A R G A N G E N																															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	
	'38'	'39'	'40'	'45'	'46'	'47'	'48'	'49'	'50'	'51'	'52'	'53'	'54'	'55'	'56'	'57'	'58'	'59'	'60'	'61'	'62'	'63'	'64'	'65'	'66'	'67'	'68'	'69'	'70'	'71'	'72'	'73'
Andel-Ripke, mw. O. van, arts				X	X																											
Baalen, K. van																																X
Bank, J.																																X
Beks, H.																																X
Berg, drs. A.M. van den																								X	X	X	X	X	X	X	X	X
Block, prof. dr. A. de																																
Boeke, Ir. C.	X	X	X	X	X	X	X	X	X																							
Boekhold, J.P., arts																																
Boermeester, Chr.																																
Bolt, J.H.	X	X	X																													
Boot, H.																																X
Christlaens, A.																																X
Coster, dr. W. de										X	X	X																				
Daalder, D.L.				X	X	X	X	X	X																							
Faché, drs. A.																																
Fraudenthal-Lutter, mw. drs. S.J.C.																																
Gans, D. de										X																						
Gelder, prof. dr. L. van																																
Groot, dr. W.F. de	X	X	X																													
Haan, mw. dr. M.H. de																																
Haar, dr. B. ter, Dzn.	X	X	X																													
Haccuria, J.										X																						
Heere, dr. W.R.				X	X	X																										
Henny, mr. A.C.																																
Hoefnagels, L.																																
Holtrop, mw. A.																																
Hoop, mw. A.S. van der, ook Hesselink-Van der Hoop				X	X																											
Jansen, Chr.																																
Keijl, B.J.																																
Kolff-Gerretsen, mw. T.				X																												
Krol, T.																																
Linde, P. van der																																
Loghem, mw. O.A. van	X	X																														
Messens, A.																																
Moulen, dr. P. van der																																
Muljzenberg-Willems, mw. Br. van den				X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X																		
Passchier, H.																																
Pelosi, dr. E.																																
Pennings, ir. Huberta																																
Popta, dr. V.M. van	X	X	X																													
Post, P.	X	X	X																													
Roels, Leo	X	X	X																													
Rombout, A.																																
Ruijgrok, Th. M.																																
Rijn, J.C.H. van	X	X	X																													
Schaap, mw. J.E.	X	X	X	X	X	X	X																									
Scholten, J.J.																																
Seventer, W. van																																
Smit-Miessen, mw. drs. M.M.																																
Smuts, dr. Joh.	X	X	X																													
Spruit, E.M.																																
Stuart, drs. M.J.W.																																
Terpstra, W.	X	X	X																													
Trotsenburg, drs. E.A. van																																
Wens, mw. dr. M.																																
Willigen, D.M. van																																

1) Periode van niet verschijnen.

2), 3) Overgang naar nieuwe lay out.

4) Overgang naar nieuwe naam en lay out.

⊗ = vast medewerker

Deel IV, bijlage 3B

De 22 redactieleden, de 13 groepen en hun vertegenwoordigers in de redactie van de jaargangen 32 t/m 39 van V.O.O.M. en 1 t/m 3 van O.V.

R E D A C T I E L E D E N E N G R O E P E N	J A A R G A N G E N											
	32	33	34	35	36	37	38	39	1	2	3	
	'73	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80	'81	'82	'83	
Bealen, Kees van (Krit. Ler. A'dam)	X	X										
Böhl, Herman (Soc. Wkgr. d'Witte Lelie)		X										
Dijkema, Lida										X	X	
Engelse, Hans (Ond.w. gr. R'dam)		X										
Evers, Ben (Ond.w. Haarlem)	X	X										
Hoven, Peter van den									X	X	X	
Jansen, Theo (Ond.gr. Wageningen)	X	X							X	X		
Jong, Onno de (Land. Overl. Onderwijswinkels)	X	X										
Kammen, Anne-Ruth van (Ond.w.gr. Wageningen)	X	X							X	X		
Kool, Siep									X	X		
Linde, Peter van der (Ond.w. A'dam)	X	X										
Meegeren, Marc van									X	X		
Muusses, Jan (Bureau W.V.O.)	X	X							X	X		
Noort, Elly van den										X	X	
Plattel, Ron									X	X	X	
Schilte, Gudy									X	X	X	
Stapele, Peter van (Ond.w.gr. R'dam)	X								X			
Thijse, Jan ten									X	X	X	
Vrieling, Dick (Ond.w. Groningen)	X											
Vries, Loes de											X	
Welling, Theo										X	X	
Weusten, Suzanne											X	
Krit. Ler. A'dam (Frans Koopman)			X	X	X							
Land. Overl. Onderwijswinkels (Onno de Jong)		X										
Land. Wkgr. Aard.Ond.(Trudy Elsenaar-Tijze)						X	X	X				
Land. Wkgr. Econ.Ond.(Gerard Boon)						X	X	X				
Ond.w.gr. R'dam (Peter v.Stapele;Bart v.Alphen)		X	X	X	X	X	X	X				
Ond.w.gr. Wageningen (Theo Jansen;Anne-Ruth v. Kammen)		X	X	X	X	X	X	X				
Ond.w. A'dam (Peter van der Linde)		X	X	X								
Ond.w. Haarlem		X	X	X								
Overl.gr. Wereld Oriënt. ond.(Mieke Bernaerts)						X	X	X				
Proj. gr. Schildersw. Den Haag(Gudy Schilte)							X	X				
Sect. Ond.& Vorm. v.h.3e Wereld Centr. Nijm. (Kathinka van Dorp)		X	X	X								
Wkgr. Arb. Erv. Laren (Jos de Mulder)						X	X	X				
Wkgr. Proj. ond. op Opl. v. Ond.gevend. en hun stagesch. (Siep Kool)						X	?	?				

1) overgang naar andere lay out en uitgever ; 2) overgang naar gewijzigde naam

De pijltjes duiden aan, dat de betrokken redacteurs na verandering in lay out of naam betrokken bleven bij het redactiewerk

De lijnen bij de jgg. 34 t/m 39 verwijzen naar redactieactiviteiten van de betrokken personen namens een bepaalde groep in de periode, waarin alleen verwezen werd naar aan de redactie deelnemende groeperingen.

Rubriek I: WERKVELDEN

1. (ped)agogische wetenschappen in het algemeen
2. opvoedkunde
3. orthopedagogiek
4. onderwijskunde
5. andragologie
6. sociale pedagogiek
7. wijsgerige pedagogiek
8. historische pedagogiek
11. opvoeding in het algemeen
12. gezinsopvoeding
13. gedeeltelijk gezinsopvoeding vervangende opvoeding
14. geheel gezinsopvoeding vervangende opvoeding (niet-orthopedagogisch)
15. supplementaire opvoeding in het algemeen
16. jeugdbeweging
17. zondagsschool
18. zelfopvoeding
19. opvoeding door hulppersoneel
21. sociale vorming
22. politieke vorming
23. godsdienstig/zedelijke vorming
24. lichamelijke vorming
25. seksuele vorming
26. esthetische vorming
31. onderwijs in het algemeen
32. huisonderwijs
33. kleuteronderwijs
34. basisonderwijs in het algemeen
35. gewoon basisonderwijs
36. buitengewoon basisonderwijs (niet-orthopedagogisch)
41. voortgezet onderwijs
42. algemeen voortgezet onderwijs
43. vgl
44. lavo
45. (m)ulo
46. mavo
47. havo
48. mms
49. lyceum
50. hbs
51. gymnasium
52. atheneum
53. parttime a.v.o. en a.v.o. voor volwassenen
56. beroepsonderwijs in het algemeen
57. lager beroepsonderwijs
58. middelbaar beroepsonderwijs
59. hoger beroepsonderwijs
60. landbouwonderwijs
61. technisch onderwijs
62. zeevaart/visserijonderwijs
63. huishoudonderwijs

- 64. middenstandsonderwijs
- 65. economisch/administratief onderwijs
- 66. pedagogisch onderwijs
- 67. agogisch onderwijs
- 68. artistiek onderwijs
- 69. onderwijs voor diverse specifieke beroepen
- 70. onderwijs voor beroepen in de (para)medische sector

- 71. onderwijs na voortgezet onderwijs
- 72. universitair onderwijs
- 73. buitenuniversitair onderwijs

- 74. integratievormen van onderwijs in het algemeen
- 75. kleuter-/basisonderwijs
- 76. basis-/voortgezet onderwijs
- 78. brugklas
- 79. middenschool
- 80. algemeen voortgezet-/beroepsonderwijs

- 81. onderwijsvormen gebaseerd op bijzondere principes
- 82. montessori
- 83. steiner
- 84. dalton
- 85. jenaplan
- 86. 'unieke scholen'
- 87. freinet
- 88. fröbel
- 89. openluchtschool

- 91. orthopedagogische activiteiten in het algemeen
- 93. opvoeding van probleemkinderen, in het algemeen
- 94. opvoeding van deze in het gezin
- 95. opvoeding van deze in instelling
- 96. onderwijs aan probleemkinderen, in het algemeen
- 97. onderwijs aan deze binnen 'gewone' school
- 98. lom-school
- 99. ivo-school
- 100. hulpverlening m.b.t. probleemkinderen in het algemeen
- 101. individuele hulpverlening m.b.t. deze
- 102. hulpverlening m.b.t. deze in groeps- of instellingsverband
- 103. hulpverlening i.v.m. deze via gezin

- (106) (werk t.b.v. gehandicapte kinderen, in het algemeen) (91 + handicap)
- (107) (opvoeding van deze) (93 + handicap)
- (108) (opvoeding van deze in het gezin) (94 + handicap)
- (109) (opvoeding van deze in instelling) (95 + handicap)
- (110) (in het algemeen) (96 + handicap)
- (112) (onderwijs aan deze binnen 'gewone' school) (97 + handicap)
- 113. blo-school
- 114. onderwijs aan deze buiten schoolverband
- 115. onderwijs(-instelling) afgestemd op specifieke handicap
- 116. beroepsonderwijs aan deze
- (117) (hulpverlening m.b.t. deze, in het algemeen) (100 + handicap)
- (118) (individuele hulpverlening m.b.t. deze) (101 + handicap)
- (119) (hulpverlening m.b.t. deze in groeps- of instellingsverband)
- (120) (hulpverlening i.v.m. deze via gezin) (102, 103 + handicap)

- 121. vorming/hulpverlening in het algemeen
- 122. materiële hulpverlening in het algemeen

- 123. t.a.v. eerste levensbehoeften/financieel
  - 124. t.a.v. huisvesting/onderdak
  - 125. m.b.t. permanente huisvesting
  - 126. m.b.t. tijdelijke huisvesting
  - 127. t.a.v. het vinden van werk
-
- 131. hulpverlening in levens- en gezinsmoeilijkheden, in het algemeen
  - 132. t.a.v. 'asociale', bijzonder gezinswerk
  - 133. t.a.v. ongehuwde moeders
  - 134. t.a.v. alcoholisten/verslaafden
  - 135. t.a.v. delinquenten (reclassering)
  - 136. kindbescherming
  - 137. t.a.v. prostituees
  - 138. t.a.v. homoseksuelen
  - 139. t.a.v. werklozen
  - 140. hulpverlening door politie
-
- 141. hulpverlening sociaal-medisch-psychisch, in het algemeen
  - 142. 'maatschappelijke gezondheidszorg', kruiswerk
  - 143. gezondheidszorg in inrichtingsverband
  - 144. pastoraal werk
  - 145. zorg voor geestelijke volksgezondheid
  - 146. psychisch-sociale hulpverlening in het algemeen
  - 147. - individueel
  - 148. - groepsgewijs
  - 149. - in inrichtingsverband
  - 150. - in inrichting ter isolatie
  - 151. - in inrichting ter observatie
  - 152. - in inrichting ter behandeling
  - 153. hulpverlening aan gehandicapten, in het algemeen
  - 154. maatschappelijke hulpverlening aan deze
  - 155. hulpverlening aan deze in groeps- of instellingsverband
-
- 161. op welzijn van bepaalde groepen gericht werk, in het algemeen
  - 162. streekontwikkelingswerk
  - 163. buurt- en opbouwwerk
  - 164. m.b.t. werkende jongeren
  - 165. m.b.t. bejaarden
  - 166. bejaardenhuizen
  - 167. m.b.t. schippers/woonwagenbewoners
  - 168. m.b.t. gastarbeiders/etnische minderheden/vluchtelingen
  - 169. m.b.t. militairen
  - 170. m.b.t. studenten
  - 171. m.b.t. personeel in bedrijven enz.
  - 172. ziekenhuismaatschappelijk werk
  - 173. ziekenhuismaatschappelijk werk, schooldecaan
  - 174. m.b.t. alleenstaanden
  - 175. m.b.t. zeelieden
-
- 181. voorlichtingswerk, in het algemeen
  - 182. huishoudelijke- en gezinsvoorlichting
  - 183. beroepskeuzevoorlichting
  - 184. sociaal voorlichtingswerk
  - 185. juridisch voorlichtingswerk
-
- 191. vorming/ontspanning in het algemeen
  - 192. vorming volwassenen in het algemeen
  - 193. geprogrammeerde vorming volwassenen

- 194. niet-geprogrammeerde vorming volwassenen
- 195. recreatief werk in het algemeen
- 196. volwassenenrecreatie
- 197. jeugdrecreatie

Rubriek II: ONDERWIJSVAKKEN

- 201. spreken
- 202. lezen
- 203. schrijven
- 204. rekenen
- 205. Nederlands (grammaticaal)
- 206. Engels
- 207. Frans
- 208. Duits
- 209. Latijn
- 210. Grieks
- 211. overige talen
- 212. aardrijkskunde
- 213. geschiedenis
- 214. maatschappijleer
- 215. sociologie
- 216. economie
- 217. rechten
- 218. godsdienst/theologie
- 219. filosofie
- 220. ethiek
- 221. psychologie
- 222. natuurkunde
- 223. scheikunde
- 224. biologie
- 225. medicijnen
- 226. vormleer
- 227. wiskunde
- 228. - algebra
- 229. - meetkunde
- 230. lichamelijke oefening
- 231. groepssport
- 232. dans
- 233. toneel
- 234. kleinkunst
- 235. beeldende kunsten/handvaardigheid, in het algemeen
- 236. - actieve beoefening van -
- 237. - passief, kennis van -
- 238. zang/muziek, algemeen
- 239. - actieve beoefening van -
- 240. - passief, kennis van -
- 241. literatuur (-geschiedenis)
- 242. opvoedkunde
- 243. orthopedagogiek
- 244. onderwijskunde
- 245. andragologie
- 246. sociale pedagogiek
- 247. wijsgerige pedagogiek
- 248. historische pedagogiek
- 249. vakken specifiek voor beroep of beroepsopleiding
- 250. zintuigelijke oefening, oefening van opmerkzaamheid
- 251. de 'basisvakken' (l.o.) tezamen, in het algemeen
- 252. alle talen tezamen, in het algemeen

- 253. de 'maatschappijvakken' tezamen, in het algemeen
- 254. de 'creatieve vakken' tezamen (actief), in het algemeen
- 255. alle vakken m.b.t. kunst(-nijverheid) tezamen (passief), in het algemeen
- 256. integratieve vakken
- 257. heemkunde
- 258. varia
- 259. projectonderwijs
- 260. stages/praktijk

Rubriek III: GEOGRAFISCHE INDELING

- 261. algemeen/onbepaald
- 262. Nederland
- 263. West-Europa
- 264. Noord-Amerika
- 265. Groot-Brittannië
- 266. Frankrijk
- 267. Duitsland
- 268. België
- 269. Oost-Europa
- 270. Rusland/Sowjet-Unie
- 271. China
- 272. Zuid-Europa
- 273. Indonesië
- 274. Suriname/Antillen

(Vervolg van deze rubriek onder 384-387).

Rubriek IV: ABSTRACTIENIVEAUS

- 275. feitelijk-statistisch
- 276. feitelijk-actueel
- 277. feitelijk-historisch
- 278. objecttheoretisch
- 279. theoretisch
- 280. metatheoretisch

Rubriek V: ASPECTEN VAN / T.A.V. BESPROKEN WERKVELD

- 281. globaal/algemeen
- 282. beleid/wetgeving
- 283. 'cliënt'
- 284. speciaal vrouwelijke cliënt
- 285. speciaal mannelijke cliënt
- 286. 'werker'
- 287. opleiding van de werker
- 288. begeleiding van- : supervisie/inspectie
- 289. aanstellen van de werker
- 290. de instelling
- 291. - organisatie intern
- 292. - organisatie extern
- 293. financiering
- 295. totstandkomen contact 'cliënt' enerzijds en instelling/werker anderzijds
- 296. materiële voorwaarden voor (ped)agogisch werk
- 297. voorbereiding van (ped)agogisch werk
- 298. observatie/diagnose
- 299. keuze van methode/doel
- 300. instandhouding contact cliënt-werker
- 301. de (ped)agogische activiteit zelf, in het algemeen

- 302. doel
- 303. methode
- 304. strategie/leerplan
- 305. leerstof/inhoud
- 306. hulpmiddelen
- 307. resultaten voor wat betreft de cliënt (directe resultaten)
- 308. resultaten voor wat betreft de instelling (indirecte resultaten)
- 309. afsluiting van (ped)agogisch werk
- 310. rapportage, vaststellen van resultaat
- 311. nazorg/consolidatie
- 312. propaganda voor het werk of de instelling
- 313. verzuim door/weerstand vanuit de cliënt
- 315. verhouding betaalde - onbetaalde werker
- 316. immateriële voorwaarden voor (ped)agogisch werk, in het algemeen
- 317. orde/gezag/gehoorzaamheid / discipline
- 318. negatieve stimuli/tuchtmaatregelen/straf (niet juridisch)
- 319. positieve stimuli/aanmoediging/beloning

Rubriek Vi: NIET-PEDAGOGISCHE VERSCHIJNSELEN

- 321. menselijk fysiek
- 322. sexualiteit
- 323. psychologie
- 324. filosofie
- 325. levensbeschouwing in het algemeen
- 326. christendom algemeen
- 327. katholicisme
- 328. protestantisme
- 329. joodse godsdienst
- 330. niet westerse religies
- 331. humanisme
- 332. areligieus/onverschillig/neutraal
- 333. ethiek
- 334. rechten, in het algemeen
- 335. formeel-juridisch
- 336. normatief-juridisch
- 337. criminologisch
- 338. natuur(-wetten)
- 339. cultuur in het algemeen
- 340. cultuur opgevat als beschaving
- 341. kunst/esthetica
- 342. techniek
- 343. wetenschap/wetenschapsopvatting
- 344. cultuur opgevat als kring
- 345. 'westerse' cultuur
- 346. niet-westerse culturen
- 347. subcultuur
- 348. geschiedenis
- 349. economie in het algemeen
- 350. arbeid/arbeidsmarkt
- 351. kapitaal/winstoogmerk
- 352. industrie/industrialisatie
- 353. inkomen/inkomensverhoudingen/welvaart
- 354. politiek
- 355. internationale structuren
- 356. nationalisme
- 357. ideologieën in het algemeen
- 358. marxisme
- 359. socialisme
- 360. liberalisme

- 361. conservatisme
- 362. corporatisme, 'derde weg'
- 363. fascisme
- 364. samenleving/maatschappij/sociaal, in het algemeen
- 365. hiërarchie/standverschillen/milieu (sociaal milieu)
- 366. gewoontes en gebruiken/folklore
- 367. communicatie/communicatiemedia
- 368. groepen, groepsverbanden
- 369. gezin als samenlevingsverband
- 370. samenlevingsverbanden anders dan gezin
- 371. gemeenschappen/mens als gemeenschapswezen
- 372. belangengroepen (ongeorganiseerd)
- 373. belangengroepen (georganiseerd)
- 374. platteland
- 375. stad
- 376. milieu (niet sociaal)
- 377. voedsel
- 378. kleding
- 379. overheid/staat

RESTAANDUIDINGEN

- 380. artikel heeft te maken met congres/vergadering van (ped)agogen
- 381. - met persoon (biografisch)
- 382. - met tijdschrift zelf
- 383. - met ander tijdschrift.

Vervolg rubriek III: GEOGRAFISCHE INDELING

- 384. Latijns-Amerika
- 385. Azië (excl. Indonesië en China)
- 386. Afrika
- 387. Australië

'HANDICAP' AANDUIDINGEN (preciseren 91-120 en 153-155)

- 395. wezen
- 396. visueel gehandicapten
- 397. auditief/in spraak gehandicapten
- 398. intellectueel gehandicapten
- 399. motorisch gehandicapten

Wij kozen als voorbeeld een artikel van Th. Hoogbergen, destijds rector van het Pius XII-College, thans Peellandcollege te Deurne.

Het artikel is gepubliceerd in Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, jg. 25, 1966-1967, nr.243, pp.151-155 en is getiteld: *De school voor H.A.V.O. en haar vrijheid*.

Wij geven eerst de korte inhoud van het artikel, vervolgens de codering op de daartoe bestemde kaart. Daarna komt een 'vertaling' van de codering, waarna we besluiten met een kort commentaar.

1. Korte inhoud van het artikel

Het artikel heeft betrekking op de problemen die het gebruik van de zogenaamde basistabel voor de vrijheid van inrichting van het onderwijs op de H.A.V.O. heeft. Deze tabel bedreigt volgens Hoogbergen vooral de vrijheid van inrichting van onderwijs in de eerste drie leerjaren van het H.A.V.O.. Hij zou daarom het aantal voorgeschreven lessen voor enige vakken in deze leerjaren teruggebracht willen zien tot een kleiner aantal, echter met verhoging van het aantal verplichte uren voor maatschappijleer. Expressievakken zouden bovendien moeten worden verheven tot eindexamenvak.

De schrijver hoopt, dat de Raad van Leraren zich voor de grotere vrijheid van inrichting zal inspannen, temeer omdat de 'gewraakte basistabellen' in de Overgangswet W.V.O. (inwerkingtreding 1 augustus 1967) zullen worden opgenomen.

Opmerkingen bij het artikel (C.M.)

In 1966, toen het artikel van Hoogbergen werd geschreven was de Mammoetwet nog niet in werking getreden; dat zou pas in augustus 1968 geschieden. Wel werd er reeds sinds 1964 met H.A.V.O. geëxperimenteerd krachtens de zg. Experimentenwet.

De wettelijke maatregelen voor de experimenterende scholen betreffen de de inrichting van het onderwijs kwamen tot stand door Algemene Maatregelen van Bestuur. Met het concept-leerplan voor de Rijksscholen als gegeven, werden de eerste bekostigingsbesluiten op grond van artikel V van de Experimentenwet in september 1964 uitgevaardigd. In deze besluiten waren ook de lessentabellen opgenomen.

De Raad van Leraren heeft onder meer tijdens de behandeling van de Experimentenwet, maar ook later, nogal wat kritische geluiden laten horen.

2. Codering van het artikel

V.O.O. jg. 25, nr. 243, 1966 - 1967, pp. 151-155.

Hooqbergen, Th., *De school voor H.A.V.O. en haar vrijheid*

[illegible]

0	5	6	9	6	7	0	0	1	5	1	1	5	5	0	3	1	4	8

← Identificatiecode
van het
artikel

codenr.	(1) 957	n.v.t.	pagina's	codenr.
tijdschr.				auteur.

Uit de codeerkaart blijkt, dat de codeur uit het bewerkingsschema de volgende keuzen heeft gemaakt:

Rubriek I (werkvelden), nr. 47: H.A.V.O.-scholen.

Rubriek II (onderwijsvakken), géén keuze gemaakt; misschien zou, gezien de opmerkingen hierboven, een kruisje bij nr. 254 (creatieve vakken) op zijn plaats zijn geweest, maar het artikel heeft deze vakken niet expliciet tot onderwerp.

Rubriek III (landen), nr. 262: Nederland.

Rubriek IV (niveau), nr. 276 (kolom 4) en nr. 278 (kolom 1): nr. 278 (kolom 1) geeft aan, dat het artikel 'objecttheoretisch' is, dat wil zeggen dat het allereerst de opvattingen van de auteur weergeeft. Vervolgens is het feitelijk-actueel. De codeur drukte dit uit door bij nr. 276 kolom 4 te kiezen.

Rubriek v (aspecten van het besproken werkveld), nrs. 282 en 291 (beide kolom 2).
De codeur drukt hiermee uit, dat overheidsbeleid/wetgeving en de interne organisatie van de instelling (school) binnen het werkveld

H.A.V.O. ten opzichte van elkaar in een spanningsverhouding staan. Het gaat daarbij om het leerplan (nr. 304, kolom 1).
 Rubriek VI (niet-pedagogische verschijnselen), nr. 373: georganiseerde belangengroepen. Het aankruisen in kolom 4 duidt aan, dat in dit artikel over een georganiseerde belangengroep (Raad van Leraren) als nevenonderwerp, dus niet als uitgangspunt, gesproken wordt.

De coderingen kunnen op ponskaarten voor computerverwerking als een cijferreeks worden aangegeven.

Deze reeks ziet er voor het hier gecodeerde artikel als volgt uit :

056 / 967 / 00 / 151 / 155 / 03148 // 0471 / 2621 / 2764 / 2781 /	
identificatiecode	↓ rubriekencode
2822 / 2912 / 3041 / 3734 /	0471 = categorie 47, kolom 1
rubriekencode	

(Voor de identificatiecode zie ook de hier gereproduceerde codeerkaart)

3. Vertaling van de codering

- Dit artikel is qua onderwerp gesitueerd in Nederland.
- Het gaat over het H.A.V.O.-leerplan in het spanningsveld tussen wettelijke regeling en interne organisatie van de school.
- De auteur geeft hierbij zijn eigen mening, die ook betrekking heeft op de feitelijk-actuele situatie.
- Het artikel betreft een georganiseerde belangengroep bij het onderwerp.

4. Commentaar

In gecodeerde vorm ondergaat het artikel weliswaar een 'afslankingsprocedure', maar de hoofdelementen ervan blijven toch herkenbaar.
 Het is misschien jammer, dat een begrip als 'urentabel' hier vertaald (gecodeerd) moest worden met 'leerplan', wat een te ruime jas is voor het begrip.

jaargangen 1 t/m 31 van V.O.O.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	nr. jg.	jr. jg.	art./jg.	p.krt/ jg.	pag./jg.	gem. pag/art.	cod./jg.	gem.cod./ art.	R l.art/ /cod.	cod ^s
1	1	'39	55	63	163	2.96	651	11.84	0.666	A
	2	'40	69	69	212	3.07	592	8.58	0.196	P/A
	3	'41	81	83	262	3.23	774	9.56	0.541	P/A
	4	'46	79	79	125	1.58	605	7.66	0.572	N
	5	'47	111	112	208	1.87	897	8.08	0.690	N
2	6	'48	80	81	168	2.10	772	9.65	0.494	N
	7	'49	66	66	125	1.89	562	8.52	0.386	A
	8	'50	87	87	155	1.78	683	7.85	0.349	N
	9	'51	90	91	134	1.49	705	7.83	0.374	N
	10	'52	67	67	187	2.79	551	8.22	0.375	N
3	11	'53	64	64	223	3.48	537	8.39	0.468	N
	12	'54	57	57	200	3.51	454	7.96	0.491	P
	13	'55	45	46	151	3.36	375	8.33	0.580	P
	14	'56	42	44	149	3.55	422	10.05	0.365	P
	15	'57	50	50	208	4.15	503	10.06	0.483	A
4	16	'58	45	45	153	3.40	342	7.60	0.450	P
	17	'59	43	43	165	3.84	324	7.53	0.323	P
	18	'60	55	55	204	3.71	454	8.25	0.477	A
	19	'61	54	56	191	3.54	497	9.20	0.536	A
	20	'62	39	46	213	5.46	466	11.95	0.560	A
5	21	'63	40	40	237	5.93	325	8.13	0.534	A
	22	'64	45	47	201	4.47	489	10.87	0.587	A
	23	'65	32	35	194	6.06	357	11.16	0.296	A
	24	'66	36	39	314	8.72	406	11.28	0.299	A
	25	'67	39	42	385	9.87	462	11.05	0.639	A
6	26	'68	52	56	355	6.83	594	11.42	0.493	A
	27	'69	53	55	379	7.15	559	10.55	0.464	A
	28	'70	50	55	352	7.04	574	11.48	0.694	A
	29	'71	48	54	382	7.96	552	11.50	0.804	A
	30	'72	39	42	312	8.00	479	12.28	0.727	A
7	31	'73	33	37	262	7.94	412	12.48	0.610	A
		N	1746	1804	6969	140.70	16375	299.78	--	
		$\bar{x}$	56.32	58.19	224.81	4.54	528.23	9.67	--	
		Md	52	55	204	3.55	503	9.56	--	

1 = onderbreking in de uitgave van het tijdschrift gedurende W.O. II2, 3, 4 = verandering in de lay out

Voor verklaring van de tabel zie de volgende twee pagina's.

Tabel 6 geeft aan:

In kolom 1: de nummers van de jaargangen;

2: de jaartallen van de jaargangen (jaargang 1, die verscheen van 1938 - 1939, wordt aangeduid met 1939 enz.);

3: het aantal artikelen per jaargang dat bewerkt werd;

4: het aantal ponskaarten per jaargang; soms werden per artikel 2 kaarten gebruikt;

5: het aantal pagina's per jaargang dat bewerkt werd;

6: het gemiddeld aantal pagina's per jaargang per artikel;

7: het aantal coderingen per jaargang;

8: het gemiddeld aantal coderingen per jaargang per artikel;

9: de correlatie per jaargang tussen de letters in pagina's van de gecodeerde artikelen en het aantal coderingen (kruisjes) dat per artikel gebruikt werd;

10: aanduidingen van de codeurs:

A = A. Morsch-Broersma;

P = P. Varwijk;

N = Nijmeegs project;

P/A = revisie.

Wat vertelt de tabel?

Ad 1: - Van het tijdschrift werden 31 jaargangen gecodeerd.

- In de marge wordt nog medegedeeld, dat het tijdschrift gedurende de Tweede Wereldoorlog enige jaren niet verscheen en dat het na de 9^e, 23^e en 31^e jaargang een verandering in de lay out onderging.

Ad 2: De 31 jaargangen verschenen tussen 1938 en 1973.

Ad 3: Er werden in totaal 1746 artikelen van het tijdschrift gecodeerd; het rekenkundig gemiddelde per jaargang ($\bar{X}$) bedraagt ruim 56, de middelste waarde (M_d = mediaan) is 52.

Ad 4: Het aantal ponskaarten bedraagt 1804; dit betekent dat er 58 artikelen zijn die meer dan 15 kruisjes kregen bij het coderen; deze artikelen kregen een tweede ponskaart als vervolg.

Ad 5: Het aantal pagina's dat bij de codering betrokken was, bedraagt 6969 totaal; het rekenkundig gemiddelde per jaargang bedraagt bijna 225; de mediaan is 204.

Ad 6: Het gemiddelde aantal pagina's per gecodeerd artikel bedraagt 4.54 met een mediaan van 3.55. Het rekenkundig gemiddelde wordt - net als in kolom 5 - omhoog gedrukt door de hoge aantallen gecodeerde pagina's per artikel van de jaargangen 20 t/m 31.

- Ad 7: Het totale aantal coderingen over alle jaargangen bedraagt 16375; dit betekent een gemiddelde per jaargang van ruim 528 coderingen; de mediaan is 503.
- Ad 8: - Het gemiddelde aantal coderingen per artikel bedraagt 9.67; de mediaan ligt met 9.56 dicht bij deze waarde.
- Er is voor de jaargangen 24 t/m 31 parallelle merkbaar tussen de hoge aantallen pagina's per jaargang, het gemiddelde hoge aantal pagina's per gecodeerd artikel en het gemiddeld hoge aantal coderingen per artikel.
- Ad 9: - De correlatie per jaargang tussen de lengte in pagina's van de gecodeerde artikelen en het aantal per artikel gebruikte kruisjes (coderingen) geeft een nogal uiteenlopend beeld te zien. De cijfers liggen tussen 0.196 en 0.804.
Bij een lage correlatie zal er een zekere disproportie bestaan tussen de aantallen pagina's per artikel en de aantallen coderingen, Bij hoge correlatie zal er tussen beide grootheden een hoge mate van overeenstemming zijn
- Ad 10: De codeurs zijn per jaargang aangeduid.
P/A betekent, dat door P gecodeerde jaargangen (2 en 3) door A vóór het ponsen op enige punten gereviseerd zijn.

Tabel 7.1 Rangnummers van de categorieën per Jaargang

rang nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
1	42	31	66	31	12	11	26	35	82	82	35	31	31	31	35	35	86	31	41	31	31	66	31	31	4	42	31	31	31	31	31
2	31	11	11	35	31	31	31	11	31	34	26	41	11	11	31	41	35	11	31	11	11	35	35	35	35	31	35	42	35	11	11
3	35	35	26	21	35	35	11	31	34	11	49	66	41	145	26	31	31	35	11	26	35	72	11	4	42	78	42	35	11	42	57
4	11	34	31	42	82	82	35	24	33	31	31	11	35	33	11	84	33	41	82	41	197	11	85	11	11	11	4	11	42	35	35
5	24	24	33	12	11	33	82	33	11	41	2	191	197	41	42	49	2	49	36	66	2	31	197	42	31	35	11	4	41	81	61
6	51	66	35	49	21	40	12	82	49	31	11	35	66	12	66	57	41	197	49	42	41	42	42	85	66	4	47	83	4	197	66

Tabel 7.2 Rangnummers 1 t/m 3 (X) en 4 t/m 6 (X) verdeeld over de jaargangen in volgorde van categorieënnummers

cat nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	Totaal		
																																1 t/m 6	1 t/m 3	
2											X						X				X											3	0	
4																																6	2	
11	X	X					X	X		X	X	X	X	X	X			X		X	X	X										28	14	
12				X	X																											4	2	
21				X																												2	1	
24	X	X																														3	0	
26				X			X				X										X											5	5	
31	X	X		X		X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	31	25	
33				X		X				X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	6	0	
34				X		X				X																						3	2	
35	X	X		X		X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	26	19	
36																																	1	0
41											X																					11	4	
42	X											X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	13	7	
47																																	1	0
49				X		X			X							X	X	X	X	X												7	1	
51	X										X																					1	0	
57																																	2	1
61																																	1	0
66		X		X																	X				X							9	4	
72												X	X									X					X					1	1	
78																																	1	1
81																																	2	0
82					X	X	X	X	X	X	X																						7	0
83																																	1	0
84																	X																1	0
85																																	2	0
86																																	1	0
145																																	1	0
191												X																					1	0
197													X						X														5	0

Tabel 7.3 Categorieën met categorienummers uit rubriek I

Cat. nr.	Werkvelden
2	opvoedkunde
4	onderwijskunde
11	opvoeding in het algemeen
12	gezinsopvoeding
21	sociale vorming
24	lichamelijke vorming
26	esthetische vorming
31	onderwijs in het algemeen
33	kleuteronderwijs
34	basisonderwijs in het algemeen
35	gewoon basisonderwijs
36	buitengewoon basisonderwijs
41	voortgezet onderwijs
42	algemeen voortgezet onderwijs
47	h.a.v.o.
49	lyceum
51	gymnasium
57	lager beroepsonderwijs
61	technisch onderwijs
66	pedagogisch onderwijs
72	universitair onderwijs
78	brugklas
81	onderwijsvormen gebaseerd op bijzondere principes
82	Montessori
83	Steiner
84	Dalton
85	Jenaplan
86	'unleke' scholen
145	zorg voor geestelijke volksgezondheid
191	vorming / ontspanning in het algemeen
197	jeugdrecreatie.

Rubriek I WERKVELDEN		JAARGANGEN												
nrs.	CATEGORIEËN	32	33	34	35	36	37	38	39	1	2	3	tot.	
		'73	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80	'81	'82	'83		
		'74	'74	'76	'77	'78	'79	'80						
21	Maatschappelijke opvoeding (incl. mondiale opvoeding)	2	4		5	5	5	1		6	3	11	42	64
22	Politieke opvoeding	4		6	1	1	1	1		1	1	2	18	
26	Esthetische opvoeding			2			1	1					4	
31	Onderwijs in het algemeen													45
33	Kleuteronderwijs		3	4	5	3	5	5	6	9	5			
35	Gewoon basisonderwijs													
41	Voortgezet onderwijs		2	2		2	2	5				1	14	128
79	Middenschool	1	2	1				2				1	1	
56	Beroepsonderwijs	4	7	1	1							1	1	
66	Pedagogisch onderwijs					1		1					2	74
72	Universitair onderwijs	1	2				1	1			3	3	11	
81	Montessori												1	
87	Freinet						3	6		3	2	3	17	12
--	Open school										1	2	3	
--	Verzorgingsstructuur van het onderwijs				2								10	
163	Buurt- en opbouwwerk	1		1	1		2	8		2	1		16	10
164	Welzijnswerk met betrekking tot werkende jongeren	1	3					1		2	1	2	10	
168	Welzijnswerk met betrekking tot gastarbeiders, etnische minderheden en vluchtelingen	1					6	8		8	1	7	31	
173	Schoolmaatschappelijk werk	6	2	3	2	1		2		1			17	49
192	Vormingswerk volwassenen			1				3					4	
195	Recreatief werk met betrekking tot jeugdigen		2	2	1	1	2					1	9	
---	Actie- en pressiegroepen	6	5		5	5	4	2			5	4	36	22
---	Ontwikkelingsproblematiek en ontwikkelingswerk			1		2	5	3		6	4	1	22	
---	Loek (kritische columns)									(3)	(7)	(8)	(18)*	
	Totaal	27	30	24	25	20	37	50	7	39	28	50	337	337
		* niet meegeteld												

Deel IV, bijlage 9B Twintig auteurs of groeperingen met vijf
of meer bijdragen in de jaargangen 32 t/m 39 van
V.O.O.M. en in de jaargangen 1 t/m 3 van O.V.

Namen van de auteurs of groepen van auteurs (incl. redactieleden en -groepen)	J A A R G A N G E N											
	32	33	34	35	36	37	38	39	1	2	3	
	73'	74'	75'	76'	77'	78'	79'	80'	81'	82'	83'	
Alphen, B. van												
Baalen, C. van												
Böhl, H.												
Boon, G.												
Dorp, K. van												
Elsenaar-Tijze, T.												
Evers, B.												
Jansen, Th.												
Hoven, P. van den												
Kammen, A.-R., van												
Kritiese Leraren A'dam												
Kooi, S.												
Onderwijsgroep Wagenin- gen												
Projektgroep Rotterdam												
Schilte, G.												
Stapele, P. van												
• Thijs, J. ten (c.s.)												
• Valentijn, A. en C.												
• Wijk, T.v./J.v.Glijn												
Zonneveld, L. (rubriek)												

- X auteurs die tezeldertijd redactielid waren
 (X) auteurs die tezeldertijd in de redactie een onderwijs-, overleg-
 of werkgroep vertegenwoordigden
 1), 2) overgang naar nieuwe lay out, titel en/of jaargangnummering
 • als één auteur geteld

Onderwerpen van de thematische nummers	J A A R G A N G E N																																	Totaal	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31				
	38'39'40	41'42'43'44'45'46'47'48'49'50'51	52'53'54'55'56'57'58'59'60'61'62'63'64'65	66'67'68'69'70'71'72'73																															
1 Jubileum- en herdenkingsnummers																																			
Kees Boeke 70 jaar																																		1	
Kees Boeke 80 jaar																																			1
Kees Boeke 1884-1966																																			1
Cor Bruijn 80 jaar																																			1
Jan Ligthart 1859-1916																																			1
50 jaar Vrije Scholen																																			1
25 jaar W V O																																			1
25 jaar W V O -Werk- groep Wiskunde																																			1
10 jaar Werkschuit																																			1
2 In verband met conferenties																																			
Basisonderwijs (Kind en Wereld)																																			1
Democratisering (Samen- werking en Conflict)																																			1
Geïntegreerd onderwijs																																			1
Gedrag																																			1
Internationale ver- standhouding in opvoe- ding en onderwijs																																			1
Kunstzinnige vorming																																			1
Leermiddelen																																			2
Onderwijsgevonden																																			1
- opleiding																																			1
- werk (Askov)																																			1
Opvoeding, Onderwijs en Geestelijke Volksge- zondheid																																			3
Natuurwetenschappen en opvoeding																																			1
Spontaneïteit en crea- tiviteit van het kind																																			1
Vernieuwing van W O en V H O																																			2
3 Andere nummers																																			
Brugklasproblematiek																																			1
Buitengewoon onderwijs																																			1
Buitenlands onderwijs (Denemarken)																																			2
Dalton																																			1
Didactiek der natuurwe- tenschappen																																			1
Didactiek der wiskunde																																			1
Examen																																			1
Individualisatiepro- blemen																																			1
Jeugdbibliotheken																																			1
Jeugdlektuur																																			1
Kleuterdagverblijven																																			1
Kunstzinnige vorming																																			3
Kweekschoolwet																																			2
Leermiddelen																																			1
Leesonderwijs (aanvanke- lijk)																																			1
Lerarenopleiding																																			1
Montessorilyceum																																			2
Museum en opvoeding																																			1
Muzikale vorming/ muziek en opvoeding													</																						

Onderwerpen van de thematische nummers	J A A R G A N G E N											
	32	33	34	35	36	37	38	39	1	2	3	Tot.
	'73	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80	'81	'82	'83	
	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80					
1. <u>Jubileum- en herdenkingsnummers</u>												
2. <u>In verband met conferenties</u>												
Alternatieve technologie (en onderwijs)										X		1
Mondiale vorming(Suriname)				X								1
„ „ in Aktie									X			1
3. <u>Andere nummers</u>												
Jeugdmedia(& kindercultuur)				+								1
Lager beroepsonderwijs (veralgemeening)			X									1
Leerstofvernieuwing	X											1
Moedermavo							X					1
Mondiale vorming(Z-Afrika)								X				1
Onderw. & maatsch.verand.					+							1
„ & vakbeweging				X								1
„ & welzijnswerk							X					1
„ in social. landen			X									1
Projectonderwijs (inter- cultureel op P.A.)											+	1
Projectonderwijs-open(p.o.)										X		1
Rollenspel(onderd. v.proj.)				X								1
Schoolverzorging(B. & NL.)										+		1
Tekenonderwijs	X											1
Vernieuwing(Het Rode Boekje)								X				1
Wereldoriëntatie											X	1
Totaal	2	2	4		1	2	1	1	1	3	2	19
Aantal art. per nummer	5 1	6 6	7 7 6 1	-	7	3 5	3	2	9	6 1 10	12 8	107

X enkel nummer
+ dubbel nummer
X en + werden als enkel nummer geteld.

Onderwerpen van de thematische reeksen	J A A R G A N G E N																															Totaal		
	1 '38'	2 '39'	3 '40'	4 '45'	5 '46'	6 '47'	7 '48'	8 '49'	9 '50'	10 '51'	11 '52'	12 '53'	13 '54'	14 '55'	15 '56'	16 '57'	17 '58'	18 '59'	19 '60'	20 '61'	21 '62'	22 '63'	23 '64'	24 '65'	25 '66'	26 '67'	27 '68'	28 '69'	29 '70'	30 '71'	31 '72'		32 '73'	
1. <u>Jubileum-en herdenkingsreeksen</u>																																		
2. <u>In verband met conferenties</u>																																		
Kunstzinnige vorming in de opvoeding																																		1
Opvoeding, onderwijs en geestelijke volks- gezondheid (Utrecht)																																		1
School en maatschap- pelijk																																		1
3. <u>Andere reeksen</u>																																		
Buitengewoon onder- wijs (Z.M.O.K.)																																		1
Buitenlands onder- wijs (U.S.S.R.)																																		1
Comprehensive school																																		1
Didactiek als weten- schap																																		1
Handenarbeid (en biologie)																																		1
Huiswerk maken/ leren leren																																		1
Individualisering in het onderwijs																																		1
Inrichting van het voortgezet onderwijs																																		1
Onderwijsvernieuwing, Nu!																																		1
Onderwijsweerstand tegen vernieuwing																																		1
Organen (nieuwe) in het belang van de onderwijs- organisatie																																		1
School van de (hopelijk nabije) toekomst																																		1
Talenpractica																																		1
Totaal	1			1	1			1					1		2		1		2			1	1		2			2					16	
Aantal artikelen per reeks	10			16	10			10					5		4		7		11			7	9		4			7					118	

De kruisjes tussen [ ] zijn als één kruisje geteld; dit is meegerekend bij de eerste van de daar aangeduide jaargangen.

Onderwerpen van de thematische reeksen	J A A R G A N G E N												Tot.
	'32	'33	'34	'35	'36	'37	'38	'39	1	2	3		
	'73	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80	'81	'82	'83		
	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80						
1. <u>Jubileum- en herdenkingsreeksen</u>													
2. <u>In verband met conferenties</u>													
Tien jaar projectonderwijs aan 'Het Wagening's Lyceum'											X		1
3. <u>Andere reeksen</u>													
Economie-onderwijs (consumentengedrag in een kapitalistische maatschappij)					X								1
Freinet						[X X]							1
Gezinsopvoeding									X				1
Huiswerkklassen					X								1
Kritische leraren			X										1
Mondiale solidariteit								X					1
Onderwijs aan anderstaligen						X							1
Onderwijsbeleid(regionaal)	X												1
Projectonderwijs:													
-afleren en aanleren		[X X X]											1
-ervaringen met p.o.						X X							2
-open p.o.								X					1
Rubrieken:													
- 'Loek'									[X X X]				1
-Over kritiek gesproken...						X							1
Selectie op school									[X X]				1
Veranderingsprocessen aan de basis:													
- collectieve verantwoordelijkheid in de school		[X X]	[X X]										2
- basis versus instituties			X										1
- politiek vormings- en veranderingswerk					[X X]								1
Totaal	2	1	3	1	2	4	1	2	3		1		20
Aantal artikelen per reeks	2	7	2	3	6	10	7	2	2		2		92
	2		5		2	2		4	18				
			5			3			2				
						6							

de kruisjes tussen [ ] zijn
als één kruisje geteld;
dit is meegerekend bij de
eerste v.d. aangeduide jgg.

TERUGKERENDE THEMATA

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31		
	'38	'39	'41	'45	'46	'47	'48	'49	'50	'51	'52	'53	'54	'55	'56	'57	'58	'59	'60	'61	'62	'63	'64	'65	'66	'67	'68	'69	'70	'71	'72		
Determinatie, toetsing, examen											X		X												X	X	X	X	X	X	X	X	
Didactiek en methodiek					X								X					X	X	X	X				X	X	X						
Esthetische of kunstzinnige vorming	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X		X		X	X	X			X	X		X				
Gedrag en school						X	X				X	X	X	X	X	X	X				X	X	X			X							
Internationale aspecten				X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X				X	X	X		X	X						X	
Jeugdbibliotheek en jeugdlektuur											X		X	X				X					X	X	X								
Kleuteropvoeding en -onderwijs	X	X	X	X	X	X	X	X	X						X	X																	
Lager onderwijs				X	X	X	X	X	X						X	X																	
Leerdoelen en leerplanontwikkeling																																	
Lichamelijke opvoeding	X	X	X		X	X	X	X	X					X							X							X	X	X	X	X	X
Moedertaalonderwijs en documentatie																																	
Montessori-opvoeding en -onderwijs	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X			X	X							
Natuurwetenschappen	X	X		X							X	X	X		X	X			X						X	X		X	X				
Onderwijsadviescentra																											X	X		X	X	X	X
Onderwijskunde																											X	X	X				
Onderwijsleermiddelen en -technologie					X										X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Opvoeding van onderwijsgeschiedenis	X	X	X		X								X	X																			
Opvoeding in het algemeen	X	X	X	X	X						X	X																					
Organisatie van het onderwijs		X									X	X		X																			
Psychologie	X	X	X		X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X			X							
School en samenleving		X		X			X				X	X							X						X	X	X	X	X	X	X	X	X
Schoolorganisatie		X																									X	X	X	X	X	X	X
Strategie van de vernieuwing																																	
Vernieuwing, in het bijzonder van het onderwijs	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X				X	X							
Voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs	X				X	X	X	X	X		X												X										
Wiskunde en rekenen	X	X	X		X						X	X		X	X	X	X	X	X							X	X	X					

Opmerking: de kruisjes geven aan, dat de thema's in de betreffende jaargang aantoonbaar voorkomen;
de strepen geven aan, dat de betreffende thema's in vele artikelen inclusief aanwezig zijn.

TERUGKERENDE THEMATA	J A A R G A N G E N											
	32	33	34	35	36	37	38	39	1	2	3	
	'73	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80	'81	'82	'83	
	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80					
Aardrijkskunde				X		X	X	X	X			
Arbeidservaringsleren				X	X	X	X	X	X		X	
Beginnende leraren										X	X	
Beroepsonderwijs												
Beroepsonderwijs en maatschappelijke vorming			X	X								
Buurt- en opbouwwerk	X		X	X	X	X	X	X	X	X		
Derde-Wereldlanden, o.a. Suriname (ontwikkelingsproblemen in...)	X	X	X			X			X	X	X	
Economie-onderwijs		X	X	X	X	X	X		X	X		
Freinet					X	X			X		X	
Geschiedenis op school				X		X						
Lager Onderwijs												
Leermiddelenindustrie/-uitgeverij				X	X							
Middenschool	X	X				X			X	X	X	
Minderheidsgroepen (werken m.)	X					X	X	X	X	X	X	
Moedermavo/vrouwenleerscholen		X	X							X	X	
Mondiale vorming/solidariteit	X			X	X	X	X	X	X	X	X	
Mondig worden				X	X							
Natuurkunde i.d. samenleving		X	X							X	X	
Onderwijsbeleid	X		X									
Onderwijs & maatschappelijke verandering	X	X	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Onderwijs in landen op weg naar socialisme		X	X	X	X		X					
Projecten/projectonderwijs	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Sociale & politieke vorming	X	X										
Stages & werkweken		X	X	X	X							
Taalonderwijs/achterstand-situaties	—	X	—	—	—	X	—	—	—	—	—	—
V.W.O., H.A.V.O., M.A.V.O.												
Werken aan de basis (onderw.) / problemen met de bestaande instituties	X	X		X	X							
Werkende jongeren/werkloze jongeren	X			X	X		X		X		X	

Opmerking: zie opm. 12 A.

Curriculum vitae

Kees Morsch werd op 12 juni 1921 te Leiden geboren.

Na zijn opleiding tot onderwijzer aan de Bisschoppelijke Kweekschool te 's-Gravenhage was hij gedurende de jaren 1940 tot 1947 in verschillende functies werkzaam bij het lager onderwijs te Leiden, Warmond, 's-Gravenhage en Leeuwarden.

Hij behaalde onder meer de akten M.O. Nederlands A en B en studeerde een aantal jaren geschiedenis. Vanaf 1947 tot 1971 was hij docent bij het voortgezet onderwijs te Leeuwarden en Arnhem. Bovendien was hij enige jaren part-time medewerker bij het Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling in Arnhem.

In 1969 deed hij doctoraal examen in de pedagogiek. Sinds 1971 is hij als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan het Facultair Instituut Algemene Onderwijskunde ten behoeve van de Lerarenopleiding aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

De onzekerheden waaraan scholen in deze tijd onderhevig zijn, moeten voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan het gebrek aan zicht op en inzicht in de relatie tussen schooldoelen en doelstellingen van de samenleving als geheel.

'The central purpose of education is constantly one: the universal welfare of man living in culture. And because all others are secondary and instrumental to this purpose, any system of education that so obscures it as to place subjects, drills, grades, testings and promotions on the foreground of attention, has forgotten its basic role'.

Cf. Brameld, Th., *The use of explosive ideas in education*.
University of Pittsburgh Press, 1965, pp. 235-236.

'Een zorgvuldige economische en politieke onderbouwing van het huidige onderwijsbeleid ontbreekt'.

Daardoor wordt de basis van dit beleid in belangrijke mate verzwakt.

Cf. Ritzen, J., *Wat is onderwijs ons waard?*

Een sociaal-economische benadering. Groningen, 1983,
pp. 145-146.

Met het oog op mogelijk toekomstig historisch onderzoek van onderwijs is het gewenst, dat van overheidszijde duidelijke richtlijnen worden gegeven voor deugdelijk archiefbeheer door scholen en schoolbesturen.

Het verdient aanbeveling in Nederland te komen tot de stichting van een nationaal onderwijsarchief.

Een dergelijk archief zou in combinatie met een nationaal schoolmuseum belangrijke diensten kunnen bewijzen aan historische onderzoekers en al degenen, die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van het Nederlandse onderwijs.

In de jaargangen van (ped)agogische tijdschriften ligt een menigte aan uitspraken, meningen, kritische notities, besprekingen van contemporaine literatuur, mededelingen etc. over (ped)agogische ideeën en activiteiten opgeslagen.

Hoewel in België en Nederland sinds enige jaren gewerkt wordt aan het inventariseren en voor onderzoekers en andere belangstellenden bereikbaar maken van een groot aantal in deze tijdschriften verschenen artikelen, is verdere historische exploratie van deze periodieken in het belang van de geschiedenis van opvoeding, vorming, onderwijs en hulpverlening niet alleen nuttig, maar ook noodzakelijk.

- 6 Een Boeke redivivus zou zich in het huidige vredesberaad tussen de grote mogendheden, dat in feite slechts het meer of minder in de wapenbeheersing tot onderwerp heeft, niet op zijn plaats voelen; met name zou hij zich ervan distantiëren omdat het niet gericht is op een duurzaam vreedzame en leefbare mensengemeenschap.
- 7 Literatuuronderwijs Nederlands in de hogere klassen van V.W.O. en H.A.V.O. mag niet beperkt worden tot wat binnen de directe interessesfeer van de leerlingen ligt, wanneer men ernst wil maken met de doelstelling leerlingen aan de hand van literatuur enig inzicht te geven in wat in ruimte en tijd hun (momentele) gezichtsveld overschrijdt.
- 8 'Philosophy of education' als onderdeel van een opleidingsprogramma voor aanstaande leraren dient te worden opgevat als een cursus in reflectie op het onderwijsleerproces vanuit de optreken van praxis en wereldbeschouwing.
- 9 De tekst van een raambiljet in de treinen van de Nederlandse Spoorwegen luidt: 'Buiten de spits reist U bijna voor half geld'. Met deze tekst geven de Spoorwegen aan, dat zij (uitsluitend) garant staan voor 'bijna reizen', hetgeen te denken geeft over de te verwachten serviceverlening.
- 10 Een proefschrift is, pas één dag oud, alweer verleden tijd.

